

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽՍՏԻՏՈՒՏ

А. А. ХАРАТЯН

Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ЗАПАДНО-АРМЯНСКАЯ
ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ И ЦЕНЗУРА
ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ (1857—1908)

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ
ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ
(1857—1908)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1989

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1989

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների թեկնածու
Է. Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ:

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատմական գիտություն-
ների դոկտոր Հ. Մ. ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ և պատմական գիտությունների թեկնածու
Լ. Մ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԸ:

Խառատյան Ա. Ա.

**և 310 Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը
Օսմանյան Թուրքիայում (1857—1908)** [Պատ. խմբ. է. Ա.
Կոստանդյան]; ՀԽՍՀ ԳԱ. Պատմ. ին-տ.—Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ
հրատ., 1989.— 380 էջ.

Աշխատության մեջ հետազոտված են արևմտահայ պարբերական մա-
մուլի հասարակական-քաղաքական բովանդակությունը, նրա դերն ու ա-
ռանձնահատկությունները հայ մտավոր մշակույթի պատմության մեջ:
Մամուլի ուժիմը ներկայացված է հայ, ինչպես և Օսմանյան կայսրության
մյուս ժողովուրդների (թուրքերի, հույների), 4. Պոլսում եվրոպական բե-
զուներով հրատարակված պարբերականների օրինակով: Հանգամանորեն
լուսարանվել են արևմտահայ մամուլի իրավական դրության հետ կապվող
հարցեր: Պորբլեմը քննարկվել է պարբերական հրատարակությունների
հասարակական զարգացման ընթացքի և Օսմանյան Թուրքիայի քաղա-
քական պատմության հիմնական կետերի վրա:

Գիրքը նախատեսված է գիտական, լայն հասարակայնության համար
ԳԾԴ 76.12(2)

0502 20000

703 (2) 1989

ИМ.Саркиса и Мари Немацар

ISBN 5-8080-0025-1

Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մամուլի օսմանյան գրաքննությունը սկիզբ է առել անցյալ դարի
50—60-ական թթ. և իր ամբողջ պատմության ընթացքում, մինչև կայս-
րության վախճանը, հանդես եկել սուլթանական ուժիմի համակողմանի
պաշտպանությամբ: Թուրքական բռնակալության նկարագրին միանգա-
մայն համապատասխան՝ օսմանյան գրաքննությունը իր ձևավորման
ժամանակից ի վեր բունացել է մամուլի և հրատարակատիրության վրա,
ըստ հնարավորին կաշկանդել հպատակ ժողովուրդների ազատ խօսքն
ու միտքը:

Կողմնակի վերահսկողության ենթարկվելով գրատպության վերա-
բերյալ օրենքի (1857 թ.) շրջանակներում, Թուրքիայում թերթերն ու
ամսագրերը իրավական կանոնարկման առանձին բնագավառ դարձան
այն ժամանակից, երբ հրատարակվեց մամուլի մասին օրենքը
(1864 թ.): Մամուլի գրաքննությունը իր ձևավորման շրջանից մինչև
1880-ական թթ. ունեցավ հետապարհական բնույթ և դրանից հետո
միայն ստացավ յնախնական գրաքննության ձև: Դա պայմանավորված
էր հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության վերելքով
և Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքական իրավիճակով: Ըմբոս-
տացած ժողովուրդների մեջ ազատագրական գաղափարների զարգա-
ցումն ու լայն տարածումը, որոնք դրսևորվում էին իբրև «ֆեոդալիզ-
մի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակության ջղա-
ձգումներ», օսմանյան կառավարողներին ստիպեցին ավելի սահմանա-
փակել մամուլի և գրատպության ազատությունը: Սուլթանական բռնա-
պետությանը ընդդիմացող օպոզիցիան և ազգային-ազատագրական
տրամադրությունները մի հայտնի շափով նախապատրաստվում և
խթանվում էին պարբերական հրատարակություններում, ուստի գրա-
քննությունը իր սուր ծայրով ուղղվեց դրանց դեմ: Գրաքննությունը ու-
րակական փոփոխություններ ապրեց 1860—1870-ական թթ., երբ էլ
ավելի սրվեցին հակասությունները մի կողմից հպատակ ժողովուրդ-

ների և բռնակալութեան, մյուս կողմից՝ վերջինիս և կայսրութեան ամբողջականութեանը սպառնացող տերութիւններին միջև:

1864 թ. դեկտեմբերի 31-ին հրապարակված մամուլի օսմանյան օրենքը, որը բավականաչափ լիբերալ կողմեր ունէր, արդեն 1867 թ. փետրվարին փոխարինվեց անհամեմատ անհանդուրժող և խիստ՝ «Ալիի որոշմամբ»: Որոշումը փաստորեն սառեցնում էր ընդունված օրենքը, ուղղվում թուրքիայում մամուլի ամեն մի ազատութեան դեմ և իրավական նորմերը փոխարինում ոստիկանական կամայականութիւններով: Այդ որոշմամբ մամուլի իրավունքները ավարտվում էին այնտեղ, որտեղից սկսվում էին վարչական-ոստիկանական բռնութիւնները: Թերթերի ու ամսագրերի տնօրեն-խմբագիրների, լրագրողների ամեն մի բայ, որ շեղվում էր պաշտոնական ուղեգծից, պատժվում էր խափանումներով, մեղանշած անձանց ձերբակալութիւններով ու արքորով:

Գրաքննութիւնը թուրքիայում անմիջականորեն արտացոլել է երկրում քաղաքական կուրսի փոփոխութիւնները: Այս իմաստով գրաքննական բռնութիւնները միանշանակ չպետք է հասկանալ. այսպես, 1870-ականին գրաքննութեան որոշ մեղմացումները, մամուլի հալածանքների սահմանափակումները, որոնք փոխնիփոխ հաջորդում էին բռնութիւններին, այս կամ այն չափով անդրադարձնում էին երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական իրավիճակը: «Նոր օսմանները» հասարակական ակտիվացումը և սահմանադրական շարժման հաջողութիւնները այս ժամանակաշրջանում, 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և սուլթանական ռեժիմի վրա գործադրված ճնշումը զրոսից՝ իրենց կնիքն էին դնում գրաքննական քաղաքականութեան վրա և կանխորոշում նրա ընթացքը: Այնուհետև, գրաքննութիւնը միատեսակ վերաբերմունք չի ունեցել կայսրութեան տարածքում հրատարակվող բոլոր թերթերի ու ամսագրերի նկատմամբ: Թուրքական մամուլի հետ միասին կրկնվում գրաքննութեան ծանր լուծը, ոչ մահմեդական ժողովուրդների, այդ թվում և արևմտահայերի մամուլը ենթարկվել է հավելյալ հալածանքների, երբ փորձել է ընդդիմանալ ազգային ու կրօնական ճնշումներին: Մինչև 1860-ականի կեսը օսմանիզմի դոկտրինաներով ղեկավարվող գրաքննութիւնը արդեն խիստ վերահսկողութեան էր ենթարկում արևմտահայ պարբերականները՝ ազգային սահմանադրութեան շուրջ մղվող պայքարի, մամուլում ազգային ինքնագիտակցութեան վերելքի ու ազգային ինքնորոշման տրամադրութիւնների անհանգրստացնող դրսևորումների կապակցութեամբ: Թուրքական մասնավոր մամուլի կրած հալածանքներից առաջ, հայերեն պարբերականների վրա

արդեն փլվում էր ոստիկանական վայրագութիւնների ալիքը: 1870-ականին գրաքննութիւնը մտնում է իր անբաժան իրավունքների մեջ՝ ամենուրեք ձգտելով կանխել գաղափարական անցանկալի ուղղութեանները: Խափանումներն ու սպառնալի նախազգուշացումները դարձան տպագրական տեսչութեան առօրեական մեթոդները, հալածանքը՝ նրա հիմնական զենքը մամուլի-ազատութեան դեմ: Մամուլից արտաքսվեցին «Նոր օսմանները» ու սահմանադրական շարժմանը համակիր գաղափարները, հետապնդվեցին ազգային ինքնավարութեան, դասակարգային կռիվների ու գաղափարախոսութեան վերաբերյալ հրապարակումները:

1880-ական թթ. արևմտահայ մամուլի նկատմամբ գրաքննութեան ճնշումները անասելի չափերի հասան: Արևմտահայութեան բնաջնջումը պետական քաղաքականութեան աստիճանի բարձրացրած թուրքական բռնակալութիւնը դրան համապատասխան մեթոդներ էր կիրառում: Հայերեն պարբերականների դեմ: Սակավ բացառութիւններով վերջիններս 1885—1908 թթ. ամփոփվեցին ազգային, կրօնական ու վարչական հարցերի նեղ շրջանակներում՝ հարկադրված մոռացութեան մատնելով քաղաքական հրապարակախոսութեան ժանրը: 1890-ական թթ. երկրորդ կեսին կրած ծանր հարվածից հետո արևմտահայ պարբերականները ամբողջովին զրկվեցին քննադատական խոսքի իրավունքից նաև ազգային վարչական կյանքին վերաբերող հրապարակումներում: Արդարև Համիդի գահակալութեան վերջին տասներկու տարիների ընթացքում, դեմոկրատական «Հայրենիքի» խափանումից հետո, արևմտահայ հրապարակախոսութիւնը զրկվեց իր զարգացման բնականոն ընթացքից:

«Նոր օսմանները» ջախջախումից հետո, 1870-ականի վերջին օսմանյան գրաքննութեան և թուրքական մամուլի փոխհարաբերութիւններում նկատվում է գաղափարագործնական որոշակի ներթափանցում, որ թերևս, պետք է համարել համիդյան գրաքննութեան ամենաակնառու հաջողութիւնը: Թուրքական մամուլը ամբողջովին ենթարկվում է գրաքննական հրահանգներին, պրոպագանդում բնապետութեան տեսակետը՝ տիրապետող կրօնի և այն դավանող ժողովրդի գերազանցութեան մասին, դառնալով սուլթանական ռեժիմի հլու կամակատարը: Թուրքական ծախու և վարձկան ժողովուրդի ստիպանք և ատելութիւն էր հրահրում հայ ժողովրդի նկատմամբ, վերջինիս ներկայացնում իբրև թուրք ժողովրդին ու օսմանյան պետականութեանը թշնամի տարր: Գրաքննութեան հետ միասին այդ հետադիմական մամուլը փաստորեն հանդես էր գալիս որպես արևմտահայութեան կոտորածներն ու ցեղա-

ապահովելու նախապատրաստող ու հիմնավորող գաղափարական միջոց: Համիդյան ռեժիմի գրաքննական ավանդները, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, հարատևեցին դրա վախճանից հետո ևս՝ երիտթուրքերի ֆեոդալարման ժամանակաշրջանում:

Օսմանյան գրաքննության և նրա զարգացման ընթացքը բացահայտելու իմաստով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա վերաբերմունքը թուրքիայում եվրոպական լեզուներով հրատարակվող մամուլի հանդեպ: Արտաբուստ կարող է թվալ, որ այդ հրատարակությունները, ոչ սակավ դեպքերում ենթարկվելով խափանումների, բաժանել են երկրի ամբողջ մամուլի ճակատագիրը: Իրականում գրաքննության գործողությունները ունեցել են քաղաքագիտական ցույցի ժամանակավոր բնույթ, կրել են այս կամ այն եվրոպական տերություն նկատմամբ Բ. Ղառն կոնկրետ փոխհարաբերության կնիքը: Եվրոպական հրատարակությունները թուրքիայում միշտ էլ գաղափարական անհամեմատ լայն հնարավորություններ են ունեցել, քան տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականները: Չպետք է մոռանալ, որ եվրոպական լեզուներով հրատարակվող մամուլը վայելել է այն տերության գործնական օժանդակությունը, որի շահերը պաշտպանվում էին իր էջերում: Անտարակույս, համիդյան «զուլումի» ժամանակաշրջանում թուրքիայի եվրոպական մամուլը ևս խիստ զրկվել է իր ազատության երբեմնի շահերից, այդուհանդերձ, այն գործել է շատ ավելի լայն շրջանակներում, քան թուրքական կամ մանավանդ, մյուս հպատակ ժողովուրդների պարբերական հրատարակությունները: Եվրոպական մամուլի առավելությունները առավել ակնառու էին 1860—1880-ական թթ.: Այն, ինչ արգելվում էր տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականներում, բացորոշ կարող էր ի հայտ գալ այնտեղ: Օտարալեզու մամուլի նկատմամբ ազատ հաշվեհարդարի անհնարինությունը գրաքննությանը մղեց որոշակի մեթոդների, որոնց մեջ ամենևին էլ երկրորդական տեղ չէին գրավում կաշառքը, պետական գումարների հատկացումները և այլն: 1880-ական թթ. սկսած թուրքական իշխանությունները բուն եվրոպական թերթերն ու ամսագրերը գնելու իրենց գործելակերպը մշակել և նրբացրել են թուրքիայի ներսում հրատարակվող եվրոպական լեզուներով լույս տեսնող մամուլի վրա: Համիդը հասավ այն բանին, որ թուրքասեր պարբերականների մի ամբողջ ցանց ստեղծվեց Գերմանիայում, Շվեյցարիայում, Բելգիայում, Անգլիայում և այլուր: Առատորեն դեպի արտասահման հոսեցին պարզևներն ու շնորհաբաշխությունները, որոնց արդյունավետությունը սուլթանին մը-

ղեց նույնն անել նաև երկրի ներսում հրատարակվող թուրքական մամուլի հետ: Աբդուլ Համիդը ձգտում էր մամուլը դարձնել կրկնակի անբարոյական՝ ոչ միայն անազատ, այլև ծախու:

Մամուլի օսմանյան գրաքննությունը մինչև համիդյան գրաքննության այլանդակ ու անհեթեթ ձևերը յուրացնելը, ի սկզբանե արդեն կրում էր բուրժուական գրաքննությունների վատթար կողմերը: Դեռևս 1840—1850-ական թթ., թուրքիայում մամուլի զարգացման արշալույսին, վարչական իշխանությունները ինքնազուխ դատաստան էին տեսնում մեղանշած կամ կասկած հարուցող պարբերականների նկատմամբ: 1864 թ. մամուլի օրենքը, չնայած իր հավակնություններին, չկարողացավ փոխել այդ ավանդույթը. այդ օրենքի հրապարակումից երկու տարի անց մամուլն իրեն գտավ գրաքննության ոչնչով չկարգավորված իրավունքների ոլորտում: Նույնիսկ 1864 թ. մամուլի օրենքով սահմանված՝ պետության, իշխանությունների, կրոնի, անհատների և այլնի դեմ ուղղված քննադատության արգելքը ոստիկանության կողմից արժանացավ ամենաբռնաճակ մեկնաբանության, ուրեմն և անսանձ բռնությունների:

1830—1840-ական թթ. պրուսական գրաքննության ներքո հեծող մամուլի կացությունը, որի դիպուկ բնութագիրը տվել է Կ. Մարքսը, իր մոտավոր զուգահեռն էր գտնու 1860-ական թթ. թուրքիայում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի իրավական վիճակի մեջ: Վերջիններս ևս իրենց գտան մի դրույթյան մեջ, երբ, Կ. Մարքսի խոսքերով, «Չի կարելի առանձին անհատի դիպչել. ճիշտ նույնպես չի կարելի դիպչել ոչ դասակարգի, ոչ ընդհանուր և ոչ էլ իրավաբանական անձին, որ մամուլից խլված է ամեն մի վերահսկողության հնարավորություն՝ աստիճանավորների և այն հաստատությունների նկատմամբ, որոնք գոյություն ունեն որպես անհատների մի որոշ դասակարգ»:

Իրերի նման դրությունը ենթադրում էր նախնական գրաքննության պաշտոնական հաստատում, որ թուրքիայում իրականացվեց 1880-ական թթ.: Սակայն գրաքննության միահեծան տիրապետության ժամանակաշրջանում ևս Աբդուլ Համիդը հարկ համարեց ձևականորեն պահպանել 1864 թ. մամուլի օրենքը: Գործնականում այն հիմնավորապես ոտնահարվել էր դեռևս 60-ական թթ. երկրորդ կեսից, սակայն Բ. Ղառնը անհրաժեշտ էր գրաքննության բնագավառում կեղծ օրինականություն ցուցադրել քաղաքական ու դիվանագիտական խարդավանքների համար: Ինչ վերաբերում է թուրքական գրաքննության ոստիկանական

բնույթին, այն ամբողջովին ուստիկանութեան իրավասութեանը հանձնելուն, ապա այս դեպքում սուլթանական ռեժիմը ոչ մի տարածայնութիւն չունեցաւ գրաքննութեան կիրառման բուրժուական սկզբունքների հետ: Օգտագործելով ֆրանսիական գրաքննական օրենքներն ու կանոնադրութիւնները և դրանց մասամբ տեղային բնույթ տալով, թուրքական կառավարութիւնը կարճ ժամանակ անց ինքն էր ոտնահարելու այդ օրենքի՝ իրեն լիբերալ թվացող տրամադրութիւնները: Կ. Մարքսը հիմնավորապես բացահայտում էր բուրժուական պետութեան գրաքննութեան և ուստիկանութեան անխուսափելի սերտաճման տրամաբանութիւնը: «Ոչ մի պետութիւն,— գրում է նա,— արիութիւն չունի օրենքի որոշակի ձևակերպումով արտահայտել այն, ինչը կարող է փաստորեն իրականացնել գրաքննիչի՝ իբրև իր օրգանի միջոցով: Եվ այդ պատճառով գրաքննութեան տնօրինութիւնը հանձնվում է ոչ թե դատարաններին, այլ ուստիկանութեանը»³:

Գրաքննութիւնը 1890-ական թթ. արդեն դարձել էր բազմաշերտ ու ճշուղաձորված մի համակարգ, որը բնութեան անվտանգութիւնն ապահովող մի հաստատութիւն էր:

1880-ական թթ. մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը (1908) գրաքննութիւնը խաթարեց արևմտահայ հրապարակախոսութեան զարգացումը: Այսուհանդերձ, մամուլում ջախջախված քաղաքական հրապարակախոսութեան ֆունկցիան մասամբ անցավ այլ ժանրի հրապարակումներին՝ Արևմտահայաստանի տնտեսական կյանքի, բարքերի ու կենցաղի նկարագրութեանը, գեղարվեստական գրականութեանը (այսպես կոչված գավառական գրականութեանը) և գրաքննադատական հոդվածներին, իրողութիւն, որ այս կամ այն չափով նկատելի է Թուրքիայում հրատարակված պարբերականների համար⁴: Դրանցում պատկերվում էին Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրականութեան ուշադրավ կողմերը, որ և բռնակալութեան պայմաններում լուրջ նշանակութիւն ունեցաւ ազգային ու քաղաքացիական գիտակցութեան հետագա բարձրացման համար:

* * *

Արևմտահայ մամուլի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային արժեքի բացահայտման համար կարևոր նշանակութիւն ունի նրա իրավական վիճակի լուսաբանութիւնը: Օսմանյան գրաքննութիւնը, նրա պատժիչ բնույթը և գործողութեան մեթոդները խոր հետք են թողել՝ կայսրութեան տարածքում հրատարակվող մամուլի վրա, հաճախ

պայմանավորել նրա հրապարակումների առանձնահատկութիւնները և հասարակական կարծիքի հետ ունեցած առնչութիւնների յուրահատկութիւնը: Գրաքննական կաշկանդումների, պարբերականների իրավիճակից բխող կոնկրետ պայմաններով է բացատրվում այն իրողութիւնը, որ 1880-ականի երկրորդ կեսից արևմտահայ մամուլը հարկադրված էր խիստ սահմանափակել և ապա լիովին վերացնել Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճնշումները բացահայտող նյութերը: Նույն իրավական վիճակով էր թելադրված նաև հայկական կոտորածների վերաբերյալ ամենանվազագույն իսկ ինֆորմացիայի բացակայութիւնը 1890-ական թթ. արևմտահայ մամուլում:

Օսմանյան գրաքննութիւնը զգալի հարված հասցրեց մամուլում հայ զուլգ հատվածների հասարակական ու քաղաքական, մշակութային ու գիտական փոխներթափանցման պրոցեսին, որ լայն թափ էր առել 1860—1870-ական թթ.: Խիստ նվազեց նրանց հրապարակախոսական համագործակցութիւնը: «Մասիսում» (Կ. Ություճյանի), «Բյուզանդիոնում», «Սուրհանդակում» շատ քիչ տեղ է հատկացվում արևելահայ իրականութեան խնդիրներին: Հայ ազգային շարժման հանդեպ թշնամանքով տրամադրված ցարական իշխանութիւնները ևս կասկածով էին նայում արևելահայ այն պարբերականներին, որոնք մինչ այդ ստեղծել էին արևմտահայ կյանքը լուսաբանելու ուշադրավ ավանդույթներ: Այս իմաստով շափազանց անշուք էին դարձել «Մշակի», «Նոր դարի», 1890-ականի երկրորդ կեսից՝ «Արձագանքի» հրապարակախոսական բաժինները:

Համիդյան գրաքննութեան ազդեցութիւնը նույնչափ ակնառու երկվում է նաև այն բանում, որ մամուլին արգելված էր անդրադառնալ հասարակական առաջավոր գաղափարներին ու շարժումներին: Թուրքերեն, հայերեն և այլ լեզուներով տպագրվող պարբերականներում հազվադեպ բացառութիւններով և այն էլ՝ գրաքննութեան անուշադրութեան հետևանքով, մերթ ընդ մերթ հայտնվում էին սոցիալ-դեմոկրատական բովանդակութեան նյութեր:

Հայ մամուլի այսպիսի իրավիճակը իր հերթին նպաստում է բնութագրելու օսմանյան գրաքննութեան գաղափարական ու քաղաքական նպատակաուղղվածութիւնը կայսրութեան հպատակ ժողովուրդների ազգային վերածնութեան ու ինքնորոշման ձգտումների դեմ: Այս տեսակետից գրաքննութեան ուսումնասիրութիւնը հրատապ նշանակութիւն ունի այդ ժողովուրդների հասարակական մղումների իրացման, ազգային անկախ պետութիւններ ստեղծելու օրինաչափութիւնները հետա-

զոտելու գործում: Եվ վերջապես, օսմանյան գրաքննության ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է թուրքական պետության մեջ գրաքննական ավանդույթների հաջորդայնությունը, դրա խոր արմատները ըմբռնելու անհրաժեշտությամբ: Իսկապես, համիդյան գրաքննության էական կողմերը, հիմնականում իրենց բռնության բովանդակությամբ, հարատևեցին երիտթուրքական գրաքննության քաղաքականության մեջ և հետագայում սահմանված գրաքննություններում⁵:

Արևմտահայ մամուլի նկատմամբ օսմանյան գրաքննական քաղաքականությունը, շնչած մեզանում դեռևս անցյալ դարի 60—70-ական թթ. որոշակիորեն ձևավորված հետաքրքրության, շատ քիչ է ուսումնասիրված: Խնդրո առարկա պրոբլեմին հիմնականում անդրադարձել են հայ մամուլի պատմաբաններ Գր. Գալեմբյարյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Գ. Լևոնյանը, որոնց XIX դ. օսմանյան գրաքննությունը հետաքրքրել է արևմտահայ այս կամ այն պարբերականի խափանման կամ վերջնական դադարի կապակցությամբ⁶: Այդ հեղինակների աշխատություններում բացակայում է մամուլի իրավական դրույթյան նկատմամբ հետաքրքրությունը: Պրոբլեմը առաջադրելու, մասնավորապես հայ մամուլի հանդեպ օսմանյան իշխանությունների վերաբերմունքը պարզելու տեսակետից առաջնությունը պետք է տալ Ալ. Երիցյանին, որը «Արձագանքի» մի համառոտ տեղեկության մեջ տվել է մինչև 1882 թ. արևմտահայ պարբերականների հետապնդումների ու հալածանքների վիճակագրությունը⁷: Անկախ նրա տվյալների ստուգությունից, հրապարակումը ուղադրվ է այն իմաստով, որ ընդգծում է հայ մամուլի իրավազուրկ դրությունը Օսմանյան Թուրքիայում:

Իրենց պարունակած բազմաթիվ տեղեկություններով, ականատեսի հավաստի պատումով և վերլուծական բնույթով առանձնանում են Ա. Արփիարյանի մեծաքանակ հոդվածներն ու թղթակցությունները մամուլի և օսմանյան գրաքննության փոխհարաբերության, Կ. Պոլսի պարբերականների դեմ գրաքննության բռնացումների վերաբերյալ, որոնք տպագրվել են «Մշակ», «Նոր կյանք», «Շիրակ», «Լուսաբեր» և այլ պարբերականներում⁸: Նա առաջինն է, որ բացահայտել է համիդյան գրաքննության գործողությունների ոչ միայն զաղափարական, այլև քաղաքական շարժառիթները 1870—1900-ական թթ.: Դեմոկրատ-հրապարակախոսի և դասական գրողի բերած հարուստ փաստերն ու տրվյալները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն արևմտահայ մամուլի իրավական դրույթյան արդիական մեկնաբանության համար:

1880-ական թթ. մինչև համիդյան բռնապետության վախճանն ընկած ժամանակաշրջանի հայ մամուլի, խմբագիրների ու լրագրողների, նրանց վրա ծանրացած գրաքննական բռնությունները բացահայտելու իմաստով շատ արժեքավոր են Ե. Օտյանի հուշագրական երկերը⁹: Իբրև արևմտահայ առաջատար հրապարակախոսներից մեկը, որի փայլուն խմբագրական տաղանդը ձևավորվել ու զարգացել է «Արևելքի», «Մասիսի», ու «Հայրենիքի» դեմոկրատների շրջանում, Ե. Օտյանը միջավայրի հավաստի ու ճշմարտացի վերարտադրության մեջ է ներկայացրել ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև արտասահմանի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների ու մամուլի նկարագիրը:

Օսմանյան գրաքննության ճնշումներին քանիցս անդրադարձել են «Մշակի» գործիչները՝ Գր. Արծրունին, Բաֆֆին, նրա թղթակիցներից՝ Մ. Փորթուզալյանը և ուրիշներ: Բաֆֆին ուղադրությամբ հետևել է արևմտահայ մամուլի հասարակական բովանդակությանը, նրա հասարակական ներգործության խորացմանը և անվրեպ քննադատության ենթարկել օսմանյան և ազգային իշխանությունների բռնացումները ազատախոս մամուլի վրա:

Գրաքննության գործողություններն ու մեթոդները ըստ ամենայնից ցուցադրված են Կ. Պոլսի «Մեղու» և «Թատրոն» դեմոկրատական պարբերականներում: Հ. Սվաճյանը և Հ. Պարոնյանը հայ մամուլի նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների բռնացումները գնահատել են որպես ազգային ինքնագիտակցության խորացման դեմ ուղղված քաղաքականություն, որի նպատակը կայսրության հպատակ ժողովուրդների վրա բռնապետության հավերժացումն է: Ընդ որում, Հ. Պարոնյանը առաջինն է մերկացրել օսմանյան իշխանությունների բնութագրական վարքագիծը՝ թուրք մամուլը արևմտահայության դեմ հրահրելը, անհանդուրժող վերաբերմունքը հայ պարբերականների հանդեպ, մանավանդ, երբ հարցը վերաբերում էր ազգային ու կրոնական ճնշումների բացահայտմանը, դեզինֆորմացիայի խրախուսմանը և այլն: Արժեքավոր ընդհանրացումների հետ միասին Հ. Պարոնյանի այս բնույթի հրապարակումները, սատիրական այլևայլ նյութերը բացահայտում են Թուրքիայում գրաքննական ընթացիկ քաղաքականությունը: Հ. Պարոնյանի պարբերականները, ինչպես և Կ. Փանոսյանի «Մանգոմեի էֆբյարը», Ս. Խոճասարյանի «Օրագիրը» և Գ. Այվազյանի «Մամուլը» տալիս են արևմտահայ հրապարակագիրների մղած սկզբունքային պայքարի օրինակներ խոսքի ազատության համար:

Օսմանյան թուրքիայում մամուլի օրենքի, գրաքննական մեթոդների և այլնի վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ են սփռված նաև արևելահայ ու գաղութահայ պարբերական մամուլում: 1880-ականից արևմտահայ մամուլի ստրկացած վիճակի մասին տեղեկությունների կարելի է հանդիպել այդ մամուլի էջերում: 1896 թ. հետո արևելահայ և գաղութահայ պարբերականներում ևս գնալով նվազում են և ի վերջո դադարում տեղեկությունները մեզ հետաքրքրող խնդրի վերաբերյալ: Անընդհատ հետապնդումներից ջլատված և հասարակական կարծիքից ամբողջովին մեկուսացած մամուլը, որ կորցրել էր բնական լուսնյանը անմիջականորեն դիմակայելու հնարավորությունը, իր հերթին, երբեմնի հետաքրքրությունը չէր ներկայացնում: Օսմանյան գրաքննության ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուրի կարևորագույն արժեք ունեցող մամուլը, այսպիսով, կորցնում է իր մերկացնող նշանակությունը համիդյան բռնապետության վերջին տասնամյակին: Այս ժամանակամիջոցի գրաքննական անցուղարձի, մամուլի իրավիճակի և այլնի վերաբերյալ ժամանակի հրատարակությունները շատ կցկտուր տեղեկություններ են հայտնում:

1850—1880-ական թթ. արևմտահայ մամուլի սկզբնաղբյուրի արժեքը ընդգծվում է այն իրողությամբ, որ պարբերականները 1864 թ. մամուլի օրենքի 28-րդ հոդվածի ուժով պարտավոր էին իրենց նկատմամբ կիրառված պաշտոնական գրաքննական վճիռը հրապարակել: Օսմանյան տպագրական տեսչության այս բնույթի ազդերում հայտնվում են, թե տվյալ թերթը կամ հանդեսը ինչ պատճառով է խափանվել, ինչ հոդվածի տպագրության առթիվ և ինչ մեղադրանքով ու որքան ժամանակ է տեկելու այդ խափանումը: Դրանք պաշտոնական փաստաթղթեր են և ունեն վավերագրի արժեք: 1890-ական թթ., սակայն, նման պաշտոնական ազդերը կամ խիստ համառոտ են դառնում (հայտնվում է միայն տպագրական տեսչության որոշումը թերթը կամ հանդեսը խափանելու մասին), կամ էլ չբանում են պատժված պարբերականների էջերից: Նշված վավերագրերը որոշ չափով մեղմացնում են մեզ անմատչելի թուրքական աղբյուրների և համապատասխան արխիվային նյութերի պակասը:

Պրոբլեմի հետազոտության համար լուրջ նշանակություն ունեն ՀեՍՇ արխիվներում պահվող համապատասխան նյութերը: Հարուստ տեղեկություններ են պարունակում ՀեՍՇ Ծ. Չարենցի անվ. գրականության և և արվեստի թանգարանի հավաքածուները՝ մամուլի գործիչների, խմբագիր-հրատարակիչների (Կ. Ությունյան, Ա. Արփիարյան,

Հ. Ասատուր, Ա. Անտոնյան, Գր. Օսյան և ուրիշներ) նամակները, հուշերը, անտիպ աշխատությունները և այլն: Կարևոր արժեք ունեն Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի համարժեք նյութերը՝ պատրիարքարանի և մամուլի փոխհարաբերությունների, արևմտահայ խմբագիրների և կաթողիկոսների շփումների և այլնի մասին: Սկզբնաղբյուր են Կ. Պոլսի Ազգային և Քաղաքական ժողովների 1860—1870-ական թթ. արձանագրությունները, որտեղ փաստացի նյութեր կան մամուլի դեմոկրատական ազատության դեմ հետադիմության բռնությունների, ազատ խոսքի համար հրապարակախոսների մղած պայքարի և այլնի վերաբերյալ:

Արևմտահայ պարբերականների և օսմանյան իշխանությունների առնչությունների, հայ խմբագիրների գործունեության հասարակական պայմանների լուսաբանման իմաստով բացառիկ կարևոր արժեք ունեն Ա. Ալպոյաճյանի աշխատությունները: Ա. Ալպոյաճյանը, սակայն, թուղթիկ է անդրադարձել մամուլի իրավական դրույթները և դրան առնչվող հարցերը գերազանցապես կապակցել է զուտ արևմտահայ համայնքի ներսում ծավալված իրադարձությունների հետ¹⁰:

Մամուլի իրավական վիճակի, մասնավորապես համիդյան վայրագ գրաքննության ուսումնասիրության փորձերը սկսվել են անցյալ դարի վերջից և 900-ականի սկզբից, հիմնականում եվրոպական հեղինակների կողմից: Դրանք դեռևս գիտական հետազոտություններ չեն բառի իսկական իմաստով, այլ համիդյան ռեժիմի այլանդակ կողմերը բացահայտող ակնարկներ, երբեմն՝ արևելյան բռնակալության էկզոտիկան հետաքրքրասեր ընթերցողին ներկայացնելու ձգտում: Այս բնույթի հրապարակումներում, սակայն, կան ուշագրավ փաստեր, վավերագրեր և դիտողություններ¹¹:

Օսմանյան առաջին սահմանադրության (1876) ժամանակաշրջանում մամուլի հանդեպ «նոր օսմանների», Միդհատ փաշայի և Աբդուլ Համիդի վերաբերմունքը և գործելակերպը գնահատելու կողմից սկզբնաղբյուրի տեղեկություններ են պարունակում Ա. Հ. Միդհատ բեյի հուշերում տեղ գտած որոշ վավերագրական նյութերը¹²: Նույն ժամանակաշրջանի գրաքննության իրավական բնույթի, մամուլի օրենքի և օրենսդրական այլ ակտերի ու որոշումների լուրջ վերլուծությունը, առաջին անգամ տրված է Ա. Ջիվելեզյանի աշխատության մեջ¹³: Ունենալով իրավագիտական վերլուծության բնույթ, նրա ուսումնասիրությունը, սակայն, գրեթե չի շոշափում հայ մամուլի իրավական գրաքննության հարցը:

Հայ խորհրդային պատմագրության մեջ օսմանյան գրաքննության, մամուլի օրենքների և արևմտահայ պարբերականների և օսմանյան գրաքննության հարցը հատուկ հետազոտության առարկա չի դարձել¹⁴։ Հայ պատմաբանները մեկ կամ մի քանի պարբերականների պատմության, ինչպես և Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի ու մամուլի փոխհարաբերությունների առթիվ են համառոտ անդրադարձել այդ խնդրին։ Մի շարք աշխատություններում լուսաբանված են պարբերականների նկատմամբ 1860—70-ական թթ. գրաքննության միջոցառումները և դրանց հասարակական-քաղաքական իմաստը¹⁵։

Օսմանյան թուրքիայում մամուլի իրավական դրույթյան, գրաքննական քաղաքականության և դրանց առնչվող խնդիրների լուսաբանումը լայն հենքով տրված են խորհրդային պատմաբաններ Ա. Գ. Փելտյակովի և Յու. Ա. Պետրոսյանի աշխատություններում¹⁶։ Դրանցում թեև չեն քննարկվում հայ մամուլի հանդեպ գրաքննական ուղեգծի հարցերը, սակայն էական կողմերով բացահայտվում են մամուլի ռեժիմի՝ որպես օսմանյան պետության անվտանգությունն ապահովող իրավական հաստատության բնույթը, դրանով թելադրվող նրա գործելակերպը, որը ավյալ պրոբլեմի կարևոր կողմերից մեկն է։ Մասնավորապես, Ա. Գ. Փելտյակովի աշխատություններում հանգամանալի քննության են ենթարկված մամուլի օրենքներն ու օրենսդրական ակտերը, որոնք բնութագրվում են կայսրության հասարակական ու քաղաքական իրականության կոնկրետ հենքի վրա։

Արտասահմանի հեղինակների աշխատություններում¹⁷ մամուլի և ապագրության ռեժիմի պրոբլեմը հիմնականում քննարկվել է թուրքիայում ռեֆորմատորական շարժման, օսմանիզմի գաղափարախոսության գնահատականի տեսակետից։ Այս հեղինակները գերազանցապես քննարկում են «նոր օսմանների» և երիտթուրքերի հրատարակությունները, ինչպես և գրաքննության՝ դրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը։ Նրանց ուսումնասիրություններում ուշագրավ դիտարկումներ կան մամուլի հանդեպ քաղաքական նպատակաուղղվածության վերաբերյալ։

Եթե օսմանյան գրաքննության և ոչ մահմեդական ժողովուրդների մամուլի փոխհարաբերության հարցի անտեսումը մի հայտնի շահով հիմնավորված է վերոհիշյալ հեղինակների աշխատություններում (որքանով նրանք հատուկ քննության առարկա չեն դարձրել մամուլի իրավական դրույթյան հարցը), ապա չի կարելի նույնը ասել մամուլի թուրքական պատմաբանների¹⁸ վերաբերյալ։ Հանգամանալի քննության են-

թարկելով օսմանյան մամուլի օրենքները, որոշումները և այլն, մամուլի ռեժիմի ձևավորման ու զարգացման ընթացքը ընդհուպ մինչև Թուրքիայի պատմության նորագույն ժամանակաշրջանը, նրանք ամբողջովին անտեսել են կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում և արևմրտահայերի պարբերական մամուլի իրավական դրույթյան հարցը։ Այդպիսի մոտեցումը անտեսել է արևմտահայ մամուլի՝ իբրև պատմական սկզբնաղբյուրի նշանակությունը հենց թուրքական մամուլի իրավական դրույթյան լուսաբանության, օսմանյան գրաքննության ամբողջական բնութագրի համար։ Բավական է նշել, որ 1840—1880-ական թթ. արևմրտահայ պարբերականներում իշխանությունների կողմից հրապարակվել են ստվարաթիվ վավերագրեր, փաստաթղթեր և փաստական նյութեր՝ օսմանյան գրաքննության, մամուլի օրենքների, տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականների վերաբերյալ։

Սույն աշխատությունը առաջին փորձն է՝ ներկայացնելու արևմտահայ մամուլի իրավական դրույթյունը օսմանյան գրաքննության ներքո, 1857—1908 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում։ Այն թելադրված է եղել երկու շատ կարևոր հանգամանքներով՝ արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական կացությամբ և նրանց հանդեպ օսմանյան պետության վարած քաղաքականությամբ։ Ոչ քիչ նշանակություն ունի այն, որ գրաքննությունը որոշակիորեն տարբերակված վերաբերմունք է ցուցաբերել տեղական տարբեր լեզուներով հրատարակվող պարբերականների, այլև նույն լեզվով ու նույն ժողովրդին պատկանող պարբերականների հանդեպ։ Եթե 1880-ական թթ. և դրանից հետո հայերեն պարբերականներն են երելի չէր գրել արևմտահայերի ինքնավարության մասին, ապա թուրքական թերթերին ու ամսագրերին լայն ազատություն էր տրված հերքելու նրանց նույնիսկ հայրենիք ունենալու իրավունքը։ Նույն կերպ, այն, ինչ ներելի չէր «Մեղվին» կամ «Թատրոնին», կարելի էր ներկայացնել «Մասիսում»՝ մինչև 1883 թվականը (օրինակ, հարևանահարությունների փաստերը)։ Այլ կերպ ասած, գրաքննությունը հատուկ անհանդուրժողականություն է հանդես բերել հասարակական կարծիքի հետ սերտ կապեր ունեցող և նրա վրա ներազդող պարբերականների նկատմամբ։ Այդպիսի որակներ ունեին, ամենից առաջ, արևմրտահայ դեմոկրատական մամուլն ու հրապարակախոսությունը, որի դեմ և սկզբունքային իմաստով ուղղվել են գրաքննության պատասխան միջոցառումները։ Դեմոկրատական մամուլի ձևավորման ու զարգացման պատմությունը իր հատկանշական կողմերով նաև պայքար է բռնակալական գրաքննության դեմ։ «Գերմանիայի հոգևոր զարգացումը,—

գրում էր Կ. Մարքսը, — կատարվել է ոչ թե գրաքննության շնորհիվ, այլ ընդդեմ նրա»¹⁹: Նույնը կարելի է ասել օսմանյան գրաքննական բռնացումների ու արգելքների դեմ տասնամյակներ ի վեր մաքառած արևմտահայ մամուլի հոգևոր ու մշակութային դերի մասին:

Ելնելով այն բանից, որ գրաքննությունը արևմտահայ մամուլի հանդեպ սանկցիաներ գործադրելիս հաշվի է առել նաև պարբերականների հասարակական բովանդակությունը, հեղինակը փորձել է ներկայացնել, թեկուզ և համառոտակի, արևմտահայ թերթերի ու ամսագրերի գաղափարական դիրքորոշումը, ուղղությունը և այլն: Այս պատճառով էլ աշխատության մեջ մամուլի իրավական կացությունը ներկայացվում է օսմանյան գրաքննության նպատակների ու գործելակերպի, ինչպես և արևմտահայ խմբագիրների ու հրատարակատուների հասարակական հայացքների համադրումով:

Աշխատության ժամանակագրական սահմանները ընդգրկում են արևմտահայ մամուլի հասարակական զարգացման ուղենշային փուլերը՝ 1860 թ. սահմանադրությանը անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանից մինչև հայկական հարցի հարուցման, դրան հետևած համիդյան «զուլումի» քաղաքականության ծավալման և ապա վախճանի ժամանակը (1908): Այն համընկնում է Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի իրավական վիճակի կարգավորման առաջին փորձերի (1857) և երկրորդ քաղաքական հեղաշրջման միջև ընկած ժամանակաշրջանին: 1857—1908 թթ. օսմանյան գրաքննությունը ներկայացնում է պարբերական մամուլի, մասնավորապես հայ մամուլի ազատությունը կաշկանդող, ոստիկանական բռնությունների աստիճանական ուժեղացման մի շարունակական ընթացք, որը կասեցվեց համիդյան բռնապետության տապալումով: Դրանից հետո երկրորդ քաղաքական մշակեցին ու կիրառեցին գրաքննական բռնությունների մի նոր համակարգ, որի ուսումնասիրությունն արդեն չի մտնում այս աշխատության նպատակների մեջ:

Գ Լ ՈՒ Ե Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՄԱՄՈՒԼԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՉԸ

1. Կ. ՊՈԼՍԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԿՐԵՄ ԱՆԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ

Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի գրաքննության սկիզբը կապվում է երկրում պարբերական հրատարակությունների հասարակական բովանդակության զարգացման հետ: Գրաքննությունը նշանակում էր մամուլի պարունակած գաղափարների և ուղղության վերահսկողության իրականացում պետության կողմից, պետական-պաշտոնական գաղափարախոսության պարտադրում մամուլին, որ պետք է իրագործվեր նրա գործունեության իրավական կարգավորման միջոցով: Տպագրության, գրքի և մամուլի իրավական վերահսկողության սկիզբը Թուրքիայում զրվեց թանգիմաթի ռեֆորմներով: Նախապես հաստատվեց գրքի գրաքննություն (1857): Այս բնագավառում Բ. դոան փորձերը՝ նախապես անհետևողական և վարանոտ, կրկնվել են մի տևական ժամանակաշրջան, մոտ մեկ և կես տասնամյակ, մինչև ստացել են իրենց վավերացումը: 1841 թ. հուլիսի 4-ի իրազեով հայտնվում էր, որ գիրք կարելի է հրատարակել միայն կառավարության թույլտվությամբ: Տպագրական գործի պետական վերահսկողությունը հետամտում էր օրինապատշաճ հունի մեջ դնել կայսրության ժողովուրդների գրատպությունը, մասնավորապես՝ եվրոպական լեզուներով գրքերի հրատարակությունը: Զգտելով գրատպության որոշակի ստատուսի հաստատմանը, Բ. դուռը 1840—1850-ական թթ. ցանկանում էր դիմակայել եվրոպական տերությունների ֆինանսատնտեսական ճնշմանը ուղեկցող գաղափարական արշավանքին, որ կոչված էր հիմնավորելու կայսրության տնտեսական ու քաղաքական կախվածությունը Արևմուտքից: 1849 թ. հունիսի 18-ին Բ. դուռը տերություններին ուղղած հուշագրով իր բացասական վերաբերմունքը հայտնեց Օսմանյան կայսրության մեջ կրոնական գրքերի տպագրության անարգել, ոչ մի բանով չսահմանափակված

հնարավորությունների նկատմամբ: Հայտնվում էր, որ գրքերի, ինչպես և թերթերի հրատարակության համար պետք է ստանալ իշխանությունների համաձայնությունը¹: Օտարահպատակի գերազանցությունը թուրքահպատակի նկատմամբ՝ դրսևորվում էր նաև իրավական բնագավառում²: Այս պատճառով հարցի լուծումը շարունակ ձգձգվում էր, որովհետև օտարերկրացիները շրջանցում էին կառավարության որոշումները՝ վկայակոչելով իրենց իրավունքները: 1852 թ. ապրիլի 28-ին կառավարությունը կրկին դիմեց դեսպաններին՝ օտարահպատակներին առանց թույլտվության գիրք կամ գրքույկ տպագրելն արգելելու պահանջով: Այս առթիվ «Նոյյան աղավնին» հայտնում էր. «Ուստի որոշվեցավ, որ օտարականաց տպագրատուները տաճկերեն լեզվով ուրիշ գիրք կամ տետրակ չտպվի, բացի անոնցմե, որոց տպագրիլը թույլատրված է և օտար լեզուներով տպվող գիրքերուն համար ալ տպագրիլը հառաջագույն Բարձրագույն դռնեն հրաման ստանա»³:

Այս որոշումը ևս որևէ ազդեցություն չունեցավ օտար հրատարակիչների ու տպարանատերերի վրա, իսկ նրանց ազատությունը սահմանափակելուն ուղղված Բ. դռան շարունակվող փորձերը ընդհատվեցին Ղրիմի պատերազմի (1853—1856) պատճառով, որից հետո կայսրությունը ավելի մեծ շահերի տնտեսական ու քաղաքական կախման մեջ ընկավ տերություններից⁴: Այսուհանդերձ, կառավարությունը առաջնակարգ էր համարում տպագրության վերահսկողության գործը. այս ուղղությամբ կարևոր քայլ էր 1857 թ. փետրվարին ընդունված «Տպարանների վերաբերյալ օրենքը», որը Բ. դուռը հաջողությամբ հակադրեց օտար հպատակների իրավական արտոնությանը: Այն պարտադիր էր համարում կայսրության սահմաններում օտար լեզվով հրատարակությունների համար տեղական իշխանության թույլտվությունը, ինչպես և պատիժներ էր սահմանում ընդդեմ այն անձանց, որոնք առանց թույլտվության կփորձեին տպարան բանալ կամ տպագրել տերության շահերին վնասակար գրքեր կամ այլ հրատարակություններ⁵:

Օրենքը գրքերի համար սահմանում էր նախնական գրաքննություն: Տպարանների վերաբերյալ օրենքից առաջ հայերեն գրքերի տպագրության թույլտվությունը կախում է ունեցել պատրիարքից: Գրքերը տպագրվում էին «հրամանավ... պատրիարքին» վերտառությամբ, որ փաստորեն գրաքննչական ֆունկցիաներ է վերապահել արևմտահայ կրոնական սյուզերներին: 1850-ական թթ. պատրիարքը իր այդ դերը իրականացրել է հոգևոր ժողովի միջոցով: Գր. Օտյանը 1864 թ. սեպտեմբերին հիշատակելով Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսության» դեմ արև-

մտահայ հետադիմության հալածանքները, գրում է. «Ասկե տասներկու տարի առաջ... «Ուղղախոսությունը» իբրև հերետիկոսություն պիտի պատժվեր և քիչ մնաց, որ վարչության ուժը բավեր՝ գիրքը տպող տպարանը զոցվեր և տպագրիչը բանտարկվեր»⁶:

Խ. Պարտիզպանյանին ուղղած՝ 1855 թ. փետրվարի 22-ի թվակիր նամակում ևս Օտյանը ցույց էր տալիս նույն ժողովի իրականացրած գրաքննությունը. «Հոգևոր ժողովը խոստմնագիր կպահանջե բոլոր ազգային տպարաններեն, որով ալ պիտի չկրնան ինչևիցե... գիրք, տետրակ, հոգված և այլն տպել՝ առանց հավանության այս նոր սրբաքննության ատյանին»⁷:

Պետք է կարծել, որ պատրիարքի և հոգևոր ժողովի գրաքննչական ձեռնարկները հազիվ թե հղացված լինեին պատրիարքարանի պատերի ներսում: Տպագրական գործը կղերի ձեռքին կենտրոնացնելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումների համադրումը Բ. դռան՝ նույն ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ տնօրինություններին, ցույց է տալիս, որ կառավարությունը տպագրության գործը կայսրության մասշտաբներով կարգավորելուց առաջ նույն ոգով հրահանգներ պետք է տված լիներ համայնքների հոգևոր գլուխներին:

Տպարանների մասին օրենքով պարբերական հրատարակությունների համար նախնական գրաքննություն չէր հաստատվում, ակնհերևբար, թուրքական կառավարությունը պարբերական մամուլը դեռևս չէր համարում որակական ինքնուրույնություն ունեցող գաղափարախոսական ամբիոն և այդ ոչ միայն բուն թուրքական մամուլի զուտ պաշտոնական լինելու (մասնավոր թուրքական մամուլ դեռևս չկար), այլև այն պատճառով, որ պարբերական հրատարակությունները դուրս էին մնում նրա քաղաքական-գաղափարական մտահոգությունների տեսադաշտից:

1850-ական թթ. թուրքիայում մամուլն ապրում էր իր կազմավորման շրջանը: Ըստ «Նոյյան աղավնու», 1852 թ. ամբողջ երկրում տպագրվում էր ընդամենը 34 պարբերական, որից 13-ը՝ Կ. Պոլսում, 5-ը՝ Զմյուռնիայում, 3-ը՝ Եգիպտոսում, 8-ը՝ Սերբիայում, 4-ը՝ Մոլդավիայում և Վալախիայում, 1-ը՝ Նիկոմիդիայում: Քանակով առաջին տեղը գրավում էին ֆրանսերեն, ապա հայերեն (5) պարբերականները. 4-ական թերթեր ունեին թուրքերը, հույները և սերբերը⁸:

Ստ. Ոսկանյանի «Արևելքում» տպագրված մի ցանկից երևում է, որ 1850-ականի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում լույս էին տեսնում նաև երկու հայատառ թուրքերեն թերթեր, որոնք նախատեսված էին թուրքախոս հայ հատվածների համար («Մեճմուսյը հավատիս» և «Ախապիրը

Քոնսթանթինի»), որոնք կապ չեն ունեցել թուրքական ժուռնալիստիկայի հետ⁹։ Այս նույն շրջանից հայտնի են երկու թուրքական թերթեր՝ «Թագվիմ-ի վագային» և «Ջերիդե-ի հավադիսը»¹⁰։ Առաջինը պաշտոնաթերթ էր, իսկ երկրորդը հրատարակվում էր սուլթանական իրադեռով¹¹, ինչը բացառում էր և՛ մեկի, և՛ մյուսի անբարեհուսությունը։ Այս պայմաններում Բ. դոան համար անցանկալի գաղափարներ (կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականության քննադատություն, քաղաքական իմաստով անընդունելի կրոնա-դավանական խնդիրների արծարծում և այլն) կարող էին արտահայտել միայն արտասահմանցիների հրատարակությունները, ուստի վերոհիշյալ օրենքը նախատեսում էր, որ օտարահայտակները չեն կարող տպարան հիմնել և թերթեր հրատարակել առանց արտաքին գործերի տեսչության թույլտվության¹²։

Տպարանների վերաբերյալ օրենքից հետո, 1858 թ. հրատարակված քրեական օրենսգրքի համապատասխան հոդվածը տարածվում էր նաև մեղանշած պարբերականների վրա՝ սահմանելով որոշակի պատժաչափ. նշվում էր. «Ով որ կայսերական կառավարության հրամանով բացված տպարանի մը մեջ օսմանյան տերության շահույցը վնասակար, կառավարության անդամոց կամ վեհ. կայսեր հպատակ ազգի մը դեմ լրագիր կամ գիրք կամ ուրիշ գրվածներ հրատարակե՝ տասնեն հիսուն մեծիտիե ոսկի տուգանքով կ'պատժվի։ Միանգամայն տպած բաներն ալ կգրավվին և տպարանն ալ հանցանքին ծանրությանը համեմատ՝ առժամանակյա կերպով կամ մշտենչենապես կ'գոցվի»¹³։

Հոդվածը ցույց է տալիս, որ կառավարությունը պարբերական մամուլը դեռևս չէր առանձնացնում գրատպությունից և հրատարակչական գործից։ Մեղանշած պարբերականի հետ միասին պետք է պատժվեր տպարանը։ 1860-ականին, սակայն, իշխանությունների թույլտվությամբ տպարանների իրավական դրությունը որոշ փոփոխություններ է կրել. տպարանները արդեն պատասխանատու չէին իրենց տպագրած պարբերականների բովանդակության համար։ Այսպես, Կ. Պոլսի «Մեղվի» և Ջմյուռնիայի «Մաղիկի» վերջին էջերում նշվում էր. «Տպարանը պատասխանատու չէ հանդիսի պարունակության համար»։

Մինչև մամուլի վերաբերյալ օրենքի հաստատումը (1864), իշխանությունները իրենց հայեցողությամբ են տնօրինել պարբերականների խմբագիր-հրատարակիչների գործունեությունը։ 1840—1850-ական թթ. թուրքերեն և հպատակ ժողովուրդների լեզուներով թերթերը հրատարակվում էին լուսավորության տեսչի և մեծ վեզիրի թույլտվությամբ՝ սուլ-

թանական ֆերմանով։ Ֆերմանը, սակայն, չի ապահովել թերթի հրատարակության կայուն իրավունքները կամ նրա անկախությունը, այն սոսկ հրատարակության իրավունք է ընձեռել¹⁴։ Գավառներում հրատարակության թույլտվությունը տալիս էր վալին՝ լուսավորության տեսչության հաստատումով։ 1857 թ. տպարանների վերաբերյալ օրենքը լրացվեց նույն տարվա սեպտեմբերի հրահանգով, որը արգելում էր առանց դատաքննության ատյանի արտոնության տպագրել որևէ պարբերական¹⁵։

1862 թ. հիմնվեց տպագրական դիվան, որի առաջին տեսուչն էր Հովհաննես Սագրզը (կաթոլիկ հայ)։ 1862—1868 թթ. տպագրական դիվանը նախ գտնվում էր լուսավորության մինիստրության, այնուհետև՝ արտաքին գործերի մինիստրության իրավասության ներքո¹⁶։ Մամուլի գործը վերջինիս հանձնելը բացատրվում է օտարահայտակների մամուլը հսկելուն ուղղված՝ Բ. դոան ցանկությամբ, ինչպես և ընդհանրապես պարբերականների վերահսկողությունը կենտրոնացնելու միտումով։

Ի սկզբանե թուրքիայում իշխանությունները խիստ դժվարացրել են գավառներում պարբերականներ հրատարակելու գործը։ Այս իմաստով հատկանշական է «Մաղիկի» (1861—1867) նկատմամբ թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքը։ Գեռ հրատարակությունից առաջ Գր. Չիլինկիրյանին (խմբագիր) տրվեց հանդեսը Կ. Պոլսում հրատարակելու արտոնություն, բայց այն սկսեց հրատարակվել Ջմյուռնիայում։ Միայն 1863 թ.՝ նրա հրատարակությունից երկու տարի անց, Գր. Չիլինկիրյանը կարողացավ «Մաղիկի» արտոնագիրը փոխադրել Ջմյուռնիա¹⁷։ Կ. Պոլսում ևս դժվարությամբ է տրվել պարբերականի հրատարակության թույլտվություն. «Ժամանակի» խմբագիր Ստ. Փափազյանը այս առթիվ գրում էր. «Նոր հանդես կամ օրագիր հրատարակելու արտոնություն չկա, կամ թե առնելը խիստ դժվարին է։ Ասոր փորձը մեզմե ետև շատերն ըրին»¹⁸։

Նշված դժվարությունը շատ ավելի հեշտությամբ էին հաղթահարում եվրոպացի խմբագիր-հրատարակիչները։ 1863 թ. հունվարին արտոնություն չունենալու համար խափանված «Կորեսպոնդենս դ'Օրիան» թերթը թույլտվությունը ձեռք բերեց ընդամենը մեկ-երկու շաբաթվա ընթացքում և վերահրատարակվեց¹⁹։

Եթե նկատի առնենք, որ 1840—1850-ական թթ. տպագրվող երկու թուրքերեն թերթերը հրատարակվել են կառավարության հաճությամբ և երկրում լույս տեսնող եվրոպական մամուլը վայելել է որոշակի առանձ-

նաշնորհումներ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ առավել ճնշված վիճակում եղել են ոչ մասնեղականների, այդ թվում և արևմտահայերի հրատարակությունները: Մամուլի գործունեությունը այս շրջանում սահմանափակվել է գրավոր հրահանգների ուժով: 1861 թ. հոկտեմբերին վերաբաշխված «Մեղուն» նշում էր, որ վերահրատարակման թուլյալուծություն արտոնող պաշտոնական գրուկյան համաձայն մայրաքաղաքում տպագրվող բոլոր պարբերականներին հրահանգվել է առհասարակ չքննարկել ազգային գործերի վիճակը²⁰:

Հրահանգներ են տրվել նաև որևէ կոնկրետ հարցի վերաբերյալ: 1861 թ. նոյեմբերին իշխանությունները «Մեղվին» արգելեցին տպագրել Նիկեմիդիայի կղերին քննադատող նամակները²¹: Ուշագրավ է 1863 թ. հունվարի 31-ին մամուլին ուղղված մի պաշտոնական ազդր. այստեղ արգելվում են այնպիսի բանավեճերը, «որոնք լրագրության վրա հաստատված կանոնադրության սահմաններում մեջ ճառվելիք ընդհանուր շահուն վերաբերյալ խնդիրներու համար չըլլալով՝ անձնականին հետ առանձնական մասնավոր իրողություններու կվերաբերեն»²²:

Ի՞նչ «կանոնադրության» մասին է խոսքը: Պարզվում է, որ այդպիսին, և բավական խիստ բնույթի, գործել է մինչև 1864 թ. մամուլի օրենքը: «Մեղվի» Նիկեմիդիայից ստացված հակակղերական նամակների տպագրությունը արգելելու մասին խոսելիս Հ. Սվաճյանը բացատրում է, որ «նոր ազգարարություն մը շնորհունելու պատճառով զանց կրնենք առայժմ նաև Նիկեմիդիո առաջնորդության ընդհանուր վիճակին վրայոք գրելիքնիս»²³: Հ. Սվաճյանը խուսափում էր նոր ազգարարությունից այն պատճառով, որովհետև պարբերականները ենթարկվում էին որոշակի կանոնի՝ մեկ տարվա ընթացքում երեք օրվա զգուշացում (ազդարարություն) ստացած պարբերականները ենթակա էին խափանման: Իշխանությունները, սակայն, կարող էին կրճատել նախազգուշացումների թիվը: 1863 թ. մարտին միայն մեկ անգամ նախազգուշացում ստանալուց հետո այս կերպ խափանվեց «Մեղուն»: Նույնիսկ «Մեղվի» նկատմամբ անաշու վերաբերմունքից շատ հեռու «Արշալույս արարատյանն» էր նկատում այդ պատժի արտաքո կարգի խստությունը, նշելով, որ ըստ օրինի պարբերականները խափանվում են այն ժամանակ, երբ մեկ տարվա մեջ երեք անգամ նախազգուշացում են ստանում:

Մամուլի հանդեպ բռնությունների մշտական փաստերի մասին էր ակնարկում նաև Կ. Պոլսի «Կուրիեր դ'Օրիեն» ֆրանսերեն թերթը: Քրննարկելով 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքը, այդ թերթը գրում էր, թե «...կրագիրներն, որ մինչև ցարդ կապված էին, այսուհետև ալ վար-

դե անկողնի մը վրա պառկած շպիտի ըլլան»²⁴: Նույն օրենքի հրապարակման առթիվ «Մասիսը» ևս դժգոհությամբ էր արտահայտվում մինչև այդ տիրող գրաքննական բարքերի մասին, հիշելով «մինչև ցարդ լրագրության վրա դրված խիստ կանոնաց առկայությունը»²⁵:

Ասվածը թույլ է տալիս եզրակացնելու հետևյալը. մինչև 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքը թուրքիայում կիրառվել են տպագրական կանոններ՝ մամուլի համար: Մ. Դադյանը հիշատակում է այդ կանոնները՝ առանց, սակայն, գնահատելու կամ վերարտադրելու դրանց բովանդակությունը²⁶: Այնուհետև, մամուլը ոչ մի բանով ապահովված չի եղել իշխանությունների կամայականություններից, որոնք ցանկացած դեպքում կիրառել են նախնական գրաքննություն, ընդամին, ուշագրություն հետևելով հայ մամուլի հրապարակումներին: 1857 թ. հոկտեմբերին Ա. Հայկունին ոչ առանց ազգային հետադիմության սաղարքների, դժվարությամբ կարողացավ իրականացնել «Մուսայթ Մասյացի» հրատարակությունը: Այդ պարբերականը ենթարկվել է հետտպագրական գրաքննության. նրա 2-րդ համարը հրատարակվել է առաջինից մեկ ամիս անց: Խմբագիրը բացատրում է, որ «Շաբաթաթերթին մեջ պարունակած նյութը երեք-չորս շաբաթ է վեր քննության տակ ըլլալով՝ ստիպվեցանք անոր հրատարակումը քանի մը շաբաթ դադրեցնել»²⁷:

Զմյուռնիայում իշխանությունները նախնական գրաքննություն էին սահմանել «Ծաղիկի» նկատմամբ, հատկապես այն ժամանակ, երբ պահպանողական ազգային վերնախավը նշել է նրա անբարեհուսությունը: «Մասիսը» «Կուրիեր դ'Օրիենից» արտատպել է այդ պարբերականի դեմ կիրառվող բռնությունները բացահայտող թղթակցություն: «Զեմ գիտեր,—գրում է հեղինակը,—թե Պողոս էֆենտին (գրաքննիչը—Ա. Խ.) հասարակության համբերությունը հատցնել կուզե: Դաստիարակության վերաբերյալ նախնական գրվածներ երկար ժամանակ քովը կպահե՞քնեյու, նայելու համար, որ բարոյականի հակառակ բան մը չպարունակեն: Ըսողներ կան ընդ կատակս, թե ասանկ երթա նե՞՝ քերականության մեջն «սիրել» բայը պիտի ավրե, «ընդունիլ» բայը պիտի պահե, և «հատուցանել» բայը պիտի արտաքսե: Քանի մ'օրեն ի վեր զայրագին բռնություն մը կբանեցնե «Ծաղիկ» անուն հայ լրագրին դեմ... «Ծաղիկի» խմբագիրը Վիկթոր Հյուկոյի ընտիր տաղերեն մեկը հայերեն ոտանավորի թարգմանած ըլլալով՝ Պողոս էֆենտին զանի պատժելու համար «Ծաղիկը» քանի մ'օր կղաղբեցնե: Սակայն Պողոս էֆենտին հայ է և եթե իր մայրենի լեզվին տգետ է, այս բանիս համար զայն հայածելն արդարություն չէ: Կարծեմ թե «Ծաղիկի» վերջին թիվը կամար-

թիւի «Հուսահատութիւն» անուն տաղին մեկ թարգմանութիւնն պիտի հրատարակեր, բայց Պողոս էֆենտին զայն ալ արգելով ուզեր է իր ճարտար թարգմանչին ղրկելով զայն գլխատոյալ և հոշոտյալ»²⁸:

Նամակը ցույց է տալիս, որ Զմյուռնիայում գրաքննութիւնն իրականացրել է վալիին ենթակա գրաքննիչը, որին տրված են եղել լայն լիազօրութիւններ, ընդհուպ մինչև պարբերականի խափանումը: Պարբերական հրատարակութիւնները Զմյուռնիայում վերահսկում էր վալիին կից դիվանը: Իրողութիւնները ցույց են տալիս, որ մինչև 1864 թ. լրագրական օրենքը, թուրքական իշխանութիւնները հսկել են մանկավանդային պարբերականները, որոնք ունեցել են առաջադիմական բովանդակութիւն: Զմյուռնիայի պահպանողական «Արշալույս արարատյանի» վրա, օրինակ, այդպիսի գրաքննութեան մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել:

Մամուլի թուրք պատմաբանները՝ Ս. Իսկիթը, Օ. էրսոյը, Հ. էրթուղը, Ն. Բանօղլուն և ուրիշներ, թուրքիայում մամուլի գրաքննութեան պատմութիւնը փաստորեն սկսում են 1864 թ. լրագրական օրենքից՝ որոշ տեղեկութիւններ հայտնելով մինչև այդ տիրող գրաքննական բարքերի մասին: Հ. էրթուղը նշում է, որ թուրքական կառավարութիւնը շարունակ մաստում էր պարբերականներին՝ տեականորեն խափանելով գրքանքը²⁹: Ս. Իսկիթը ևս գրում է, որ թուրք մամուլը իր սկզբնավորումից մինչև սահմանադրական շրջանը զրկված էր ազատութիւնից և ենթարկվում էր գրաքննական սպառնալիքների³⁰: Մամուլի խափանումները իրականացվում էին ոստիկանութեան միջոցով, որի գործողութիւնները չէին կարող բողոքարկվել: 1864 թ. լրագրական օրենքը, այսպիսով, պետք է հայտնվեր իբրև նախորդ տասնամյակներին քաղաքացիութիւնը ստացած՝ մամուլի ոտնահարված վիճակի իրավական ձևակերպում:

Այսուհանդերձ, օսմանյան գրաքննութեան գործունեութիւնը առավել ամբողջականորեն և բազմակողմանիորեն սկսել է ծավալվել 60-ական թվականներից: Բնութիւնների և անսանձ քահանայքների իր մեթոդներն այդ գրաքննութիւնը տարածել է նաև թուրքական մասնավոր մամուլի, ապա «նոր օսմանների» հրատարակութիւնների վրա: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր Օսմանյան թուրքիայի ժողովուրդների հասարակական մտքի, մամուլի զարգացման տարբեր պայմաններով: 1850—1860-ական թթ. արևմտահայ հասարակական մտքի զարգացման բուն պրոցեսը, սահմանադրական պայքարի ծավալումը և հասարակական ուղղութիւնների հստակ տարրորոշումը իրենց համապատասխան պարբերականներով՝ նշանավորում էին հայ մամուլի ու

հրապարակախոսութեան զարգացման նոր փուլը: Դրան համապատասխան, առավել ակտիվ է դառնում թուրքական գրաքննութեան վերաբերմունքը արևմտահայ մամուլի նկատմամբ: Ազգային ինքնորոշման տրամադրութիւնների դրսևորումները մամուլում խիստ տագնապ էին պատճառում թուրքական իշխանութիւններին: Դրաքննութիւնը կոչված էր այս պայմաններում արգելակել հայ մամուլի ազգային բովանդակութեան առաջավոր միտումների զարգացումը: Ամբողջ 1860-ականին, թվում է, իշխանութիւնները անտարբեր պետք է լինեին հայ պարբերականների միջև ծավալված սահմանադրական պայքարի, զուտ հայկական համայնքի ներքին գործերով զբաղված թերթերի և հանդեսների բանավեճերի նկատմամբ: Իրականում գրաքննական մարմինները ուշադրութեամբ հետևում էին հայ մամուլի գաղափարական զարգացմանը՝ ձգտելով հավասարակշռութիւն պահպանել արևմտահայ հասարակութեան կրօնական կազմակերպութեան և նրա հասարակական ազդեցութեան դեմ պայքար մղող աշխարհիկ առաջադիմական մտայնութեան միջև: Եվ երբ պահպանողականութեան դեմ մղվող պայքարում մամուլը սկսում էր ցուցաբերել ազգային ինքնորոշման, թուրքիայի ֆեոդալական կարգերի ու հարաբերութիւնների դեմ ուղղված քննադատական վերաբերմունք, գրաքննութիւնը անմիջապես անցնում էր պահպանողականութեան կողմը՝ խախտելով իր նախապես սահմանած այդ հավասարակշռութիւնը: Արևմտահայ առաջադիմական, դեմոկրատական մամուլի պատմութիւնը անհնարին է պատկերացնել առանց այն խուսանավումների ու պայքարի, որ նա ստիպված էր մղել գրաքննութեան՝ ազատ խոսքը ընկճող այդ կազմակերպութեան դեմ: Ազատ մամուլի համար արևմտահայ առաջադիմական հրապարակախոսների այդպիսի կողմնորոշումը անուցվել է ազատագրական շարժման գաղափարախոսութիւնից և սկիզբ է առել 1860-ական թթ.՝ սահմանադրութեան, ազգային ինքնագիտակցութեան խորացման համար մղվող պայքարի նոր փուլում: Այս փուլը համընկնում է օսմանյան գրաքննական ուժերի ձևավորմանը, որն իրավական ամրագրում ստացավ 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքով և դրան հետևած՝ 1867 թ. մարտի «ժամանակավոր որոշմամբ»:

* * *

Արևմտահայ մամուլի և հրապարակախոսութեան զարգացումը կապվում է 1850—1860-ական թթ. ազգային զարթոնքի, համայնքի ներսում դեմոկրատական խավերի ծավալած շարժումների հետ: Հայտ-

նի է, որ սահմանադրությունը, իբրև արևմտահայ համայնքի վարչական նոր կանոնադրություն, սահմանափակում էր սեղանավոր-ամիրաների և եկեղեցու գլխավորների վարչական ու հասարակական իրավունքները: Ամիրաների կամքն ու իշխանությունը փոխարինվեց երեսփոխանական ժողովով, որ կազմված էր կրոնական ու քաղաքական ժողովներից: Կանոնադրությունը ամրապնդում էր տնտեսական բավարար ուժ և զրան համապատասխան հասարակական ազդեցություն ձեռք բերած պոլսահայ բուրժուազիայի իշխանությունը համայնքի ներսում: Ղրիմի պատերազմից հետո ամիրայությունը կորցրել էր թուրքական պետությանը ֆինանսավորելու իր երբեմնի կարողությունները: Ոչ միայն նա, այլև Բերայի բազմազգ սեղանավորական հարուստ դասը շեր կարող հավակնել մրցակցելու սուլթանի պարտատուի դերը ստանձնած ֆրանսիական և անգլիական կապիտալների հետ: Այս հանգամանքը, իր հերթին, արագացրեց ամիրայության կրախը արևմտահայ կյանքում: Առևտրական բուրժուազիայի հետ միասին արևմտահայ Ազգային վարչության մեջ տնօրինող ուժ դարձավ նաև էֆենդիական վերնաշերտը: Զբաղված լինելով թուրքական պաշտոնական ծառայության մեջ, այդ դասը բազմաճյուղ կապեր էր հաստատել փառանքի և պաշտոնական հիերարխիայի տարբեր օղակների հետ՝ դրանք ծառայեցնելով համայնքում ունեցած իր ազդեցությանը: Սահմանադրության ամբողջ պատմության ընթացքում, նաև այն տևական ժամանակահատվածներում, երբ այն չի գործել, էֆենդիական դասը պահպանել է գերադաս դիրք արևմտահայ համայնքում:

Սահմանադրության արժեքը պետք է գնահատել բացառապես հայ հանրության սահմաններում կատարված սոցիալական ու հասարակական փոփոխությունների տեսանկյունից: Այն չի վերացրել ո՛չ արևմտահայերի քաղաքացիական իրավագրությունը, ո՛չ էլ նրանց անզուսպ շահագործումը հարստահարիչների կողմից: Ընդհակառակն, համայնքի սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական կացությունը վատթար է դարձել հենց XIX դ. երկրորդ կեսից, երբ օսմանյան կառավարողները ոտք դրեցին ժողովրդի տնտեսական քայքայման, տեղահանումների և վերջապես, բնաջնջման պետականորեն ծրագրված քաղաքականության ուղին: Սահմանադրությունից և՛ առաջ, և՛ հետո արևմտահայ հանրության ու սուլթանի միջև իբրև միջնորդ ճանաչվել է պատրիարքը: Բ. դուռը ամենևին չի մտահոգվել Արևմտահայաստանում սահմանադրության գործադրման համար. հարստահարությունները շարունակվել են անկախ այն բանից, թե ինչպիսի կազմակերպություն ունեն հայ հանրությունը:

Մ. Ռուեն-ժեկմենը սահմանադրության քաղաքական անլիարժեքությունը բացահայտում է հենց նրա իրավական երաշխիքների բացակայության տեսակետից: Այդ ակտը, գրում էր նա, «բացառում էր այնպիսի տնօրինում, որը նրա (հայի—Ա. Խ.) համար իսկապես երաշխիք լիներ ընդդեմ թուրքական կառավարության կամայականության և վերջինիս մղեր գործողության: Այլ կերպ ասած, ոչ մի տեղ հնարավոր չէ տեսնել՝ ոչ ազգի կոլեկտիվ իրավունքների, և ոչ էլ նրա առանձին անհատների անհատական իրավունքների որևէ լուրջ երաշխիք»³¹:

Անհատի և հանրության կոլեկտիվ իրավունքների հետագա ոչնչացմանը ձգտելիս՝ թուրքական կառավարողները 1850—1870-ական թթ. ելնում էին օսմանիզմի գաղափարախոսությունից: Այն ենթադրում էր կայսրության բոլոր ժողովուրդների ձուլումը մահմեդական զանգվածի մեջ: 1830 և 1850 թթ. Բ. դուռն արդեն ճանաչել էր արևմտահայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքները՝ շնորհելով նրանց առանձին կրոնական հանրության ստատուս³²: Հաստատելով կրոնական նոր միլիթներ (հայ հարանվանությունները, հուլյն և բուլղար ունիատները և այլն), Բ. դուռը փորձում էր կանխել սեպարատիստական շարժումները կայսրության ժողովուրդների մեջ և կոտորակելով թուլացնել ավանդական կրոնական համայնքները³³: Ղրիմի պատերազմից հետո, 1856 թ. կառավարությունը բռնեց լուսավորչական համայնքի մեջ կրոնական սկիզբը խախտելու և եկեղեցու ազդեցությունը թուլացնելու ուղին³⁴: Չուլման իր նպատակների խոչընդոտը օսմանիզմը տեսնում էր հիմնականում եկեղեցու մեջ և դրա դեմ էր ուղղում իր միջոցառումները:

Միլիթների համակարգում ճեղքերի խորացումը խթանվում էր տեղությունների քաղաքական ճնշման պայմաններում: Առաջնորդվելով իրենց գաղութային քաղաքականության շահերով, վերջիններս փորձում էին ուժեղացնել կաթոլիկ և բողոքական հանրությունները՝ իբրև քաղաքական հենակետերի: Այս իմաստով արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը իր աշխարհիկ բովանդակությամբ չէր հակասում ոչ Բ. դուռն, և ոչ էլ տեղությունների հեռահար մտադրություններին:

Հետևանքը, սակայն, չէր կարող գոհացնել օսմանիզմի ջատագովներին: Աշխարհիկ սկզբի ուժեղացումը արևմտահայ համայնքում, որ մի հայտնի շափով խթանվում էր սոցիալական ու հասարակական հակասությունների խորացումից, թեև սասանեց կղերի ազդեցությունը, սակայն իր հերթին նպաստեց ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը³⁵: Ազգայնության գաղափարը դարձավ արևմտահայ առաջավոր գաղափարների առանցքը և ընկավ ձևավորվող ու զարգացող

հայ հասարակական հոսանքների հայեցողությունների հիմքում: Ազգային միասնության գաղափարախոսությունը զարգանում էր օսմանիզմի ջատագովների համար արդեն անսպասելի ու միանգամայն անցանկալի հունով՝ հետամտելով արևմտահայերի կրոնադավանական պառակտումների վերացումը և նրանց համախմբումը ազգայնության դրոշի ներքո: Ազգային ինքնորոշման տրամադրությունները հասցրին նրան, որ սահմանադրության շուրջ բախվող բուրժուական և մանրբուրժուական դեմոկրատական հոսանքները այդ սահմանադրությանը (իրականում՝ համայնքի կանոնադրությանը) տվեցին անհամեմատ ավելի լայն մեկնաբանություն, քան նրա իրական արժեքն էր. իրավական այդ ակտի կիրառման հետ նրանք կապակցեցին ոչ միայն զուտ վարչական, այլև սոցիալական ու ազգային-քաղաքական պահանջներ: 1862 թ. Զեյթունի հերոսական ինքնապաշտպանությունը դեմոկրատ-սահմանադրականների սպասելիքներին հաղորդեց գործնական տրամադրություններ՝ խորացնելով նրանց ազգային ինքնորոշման ձգտումները:

Այս պայմաններում Բ. դուռը վերանայեց իր դիրքորոշումը արևմուտահայերի սահմանադրության նկատմամբ՝ հակվելով դեպի կրոնական համայնքի ավանդական ձևի որոշ ամրապնդում, որն արտահայտվեց 1863 թ. սահմանադրության մեջ պատրիարքական իշխանության ընդլայնման ձևով: Գ. Օսյանը նկատում էր, որ 1860 թ. սահմանադրությունը խմբագրելու ժամանակաշրջանում «Բ. դուռը դժկամություն ուներ պատրիարքեն զատ ուրիշ մեկը գործադիր իշխանություն ճանչելու»³⁶:

Նույն կերպ, 1867 թ. Ֆուատ փաշան ընդդիմացել էր հայ սահմանադրականների փորձերին՝ ընդլայնելու Ազգային ժողովի դերը սահմանադրության խմբագրված տեքստի մեջ³⁷: Օսմանիզմի ջատագովները նախընտրում էին միլիթների աշխարհիկ իրավասությունների ոչ թե ընդարձակումը, այլ սահմանափակումը:

Հենց սահմանադրական պայքարի ժամանակաշրջանում արևմտահայերի ազգային ինքնագիտակցության վերելքը տագնապ էր պատճառում օսմանիզմը իրացնողներից Ֆուատ փաշային: Իր քաղաքական կտակում նա գրում էր. «Հայերը, մասնավորապես, թշնամական կերպարանք մը առնել սկսած են: Հարկ է շափավորել իրենց հոանդը՝ ասպարեզ տալով միայն անոնց, որոնք անկեղծորեն ընդունած են մեր կայսրության ձուլման սկզբունքները»³⁸:

Իբրև այդ տրամադրությունների հաստատում, սահմանադրությունը կառավարության կողմից դադարեցվեց 1861 թ., ապա գործողության մեջ մտավ երկու տարի անց՝ 1863-ին, դարձյալ կասեցվելով 1866-ին: 1869 թ. վերագործարկելուց հետո այն անխափան գործել է միայն 1870—1880-ական թթ.: Արդուլ Համիդի բռնապետության տարիներին, մասնավորապես 1896—1908 թթ. Ընդհանուր ժողով չի գումարվել, և սահմանադրությունը գործել է դուտ անվանապես:

Իր ամբողջ սահմանափակությամբ և գործողության նեղ շառավիղներով սահմանադրությունը լուրջ նշանակություն ունեցավ արևմտահայերի հասարակական կյանքի զարգացման, լուսավորության և մշակույթի տարածման գործում: 1850—1860-ական թթ. սահմանադրության շուրջ ծավալված բախումների ընթացքում ձևավորվեցին արևմտահայ հասարակական հոսանքները: Զարգացում ապրեց և հասարակական ազդեցություն ձեռք բերեց պարբերական մամուլը՝ իբրև նշված հոսանքների գաղափարների ու հասարակական կարծիքի արտահայտիչ: Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցավ դեմոկրատական խավերի տրամադրություններն արտահայտող մամուլը, որը փաստորեն գործնական հունի մեջ դրեց ժողովրդական զանգվածների ձգտումները:

Դեմոկրատական հրապարակախոսության արմատական արտահայտիչն էր Հ. Սվաճյանի «Մեղու» պարբերականը, որը հետադիմության ու պահպանողականության դեմ մղած իր սկզբունքային պայքարով խորացրեց Մտ. Ոսկանյանի դեմոկրատական «Արևելքի» բաց արած հունը: Սահմանադրության մեջ Սվաճյանը ամենից առաջ արժեքավորում էր վարչական գործերը վարելու՝ ժողովրդի անկապտելի իրավունքի ձեռք բերումը: 1859 թ. նա գրում էր. «Ազգային մեծ խռովությունն մետքը հասկցվեցավ, թե ժողովուրդը իշխանություն և իրավունք ունի ազգային կառավարության միջամուխ ըլլալու և իր ուզած ու արժան դատած անձը ազգին վրա իշխան կարգելու և թե կուրորեն ու վատաբար չհնազանդիր ինքնակոչ տերերու ու թող շտար, որ իր իրավունքը անոնց ոտքին տակ ճգմվի»³⁹:

Սվաճյանը չի բավարարվել սոսկ ներքնախավերի՝ վարչական գործերը վարելու իրավունքի գաղափարով: Վերջինս նրա հայեցողության մեջ սերտաճել է ազգային ինքնորոշման գաղափարի և զարգացման այս ընթացքն ըստ էության, բովանդակավորում է 60—70-ական թթ. արևմուտահայ դեմոկրատական մտքի գաղափարական հասունացումը: 60-ական թթ. Հ. Սվաճյանը սահմանադրության մեջ որոնում էր այն երաշխիքները, որոնք հետագայում մտավոր ու նյութական առումով զորաց-

Տեկու էին ազգը և հող էին նախապատրաստելու ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Այն ուղեկցվելու էր առաջավոր լուսավորության տարածումով, կղերական գաղափարախոսության լուրջ վիճարկումով և ազգային ու սոցիալական իրականության սուր խնդիրների հարցադրումով: Դեմոկրատական «Մեղուն», ինչպես և «Մյունատին» ու «Մադիկը» այս պատճառով պետք է կրեին օսմանյան ու ազգային հետադիմության հալածանքն ու հետապնդումները: Արևմտահայ դեմոկրատական մամուլն իր ինքնահաստատումը իրականացրել է երկու ուղղություններով՝ ընդդիմանալով կղերապահականողականությանը, մյուս կողմից՝ Թուրքական բռնակալությանը: Արդեն 1860 թ. այս ուղեգիծը պարզորոշ արտահայտվել է դեմոկրատական մամուլում, ուստի կղերապահականողականությունն ու լիբերալ բուրժուազիան կառավարության աջակցությամբ և խրախուսանքով առաջադիմական պարբերականների դեմ իրենց հալածանքը սկսեցին գրաքննական սահմանափակումներով: 1860 թ. սահմանադրության հաստատումից հետո անցնելով ազգային վարչության գլուխ, լիբերալների առաջին մտահոգություններից մեկը եղավ դեմոկրատական մամուլի քննադատությունը կանխելը: Ամիրայության ու պատրիարքի միահեծանության դեմ օպոզիցիա կազմած լիբերալները, որոնք փաստարկում էին ժողովրդի բոլոր խավերի ու յուրաքանչյուր առանձին անհատի հավասար իրավունքների օգտին, չցանկացան հանդուրժել հասարակական կարգուկանոնի այլ մեկնաբանություն, քան իրենցը: Պահպանողականներից ոչ պակաս եռանդով նրանք պատվար էին որոնում դեմոկրատների «ծայրահեղությունների» դեմ:

Սահմանադրության կիրառման հենց սկզբից «Մեղուն» Ազգային վարչությանը տարածիտում էր մի քանի հիմնական հարցերում: Նախ, խոսքը վերաբերում էր սահմանադրության համազգային բովանդակությանը: Եթե լիբերալները, իբրև Կ. Պոլսի բուրժուազիայի գաղափարախոսներ, Ազգային վարչության հաստատումը դիտում էին իբրև ընդհանրապես արևմտահայերի հասարակական իրավունքների հաստատում, ապա դեմոկրատները ժխտում էին վարչության համազգային հավակնությունները: 2. Սվաճյանի կարծիքով կարևորը գավառի իրավունքների ճանաչումն էր Ազգային վարչության ու նրա գործունեության մեջ: Այս իմաստով բնութագրական են ոչ միայն նրա բազմաթիվ հողվածները, որոնք նվիրված էին Արևմտահայաստանի և նրա ժողովրդի կյանքի լուսարանմանը, այլև բուն Ազգային վարչության գավառական գործունեությանը: Սահմանադրության կիրառումից երեք ամիս անց

Սվաճյանն արդեն առաջարկում էր գավառական առաջնորդների ընտրության ու պաշտոնավարման ժամկետը կարգավորել որոշակի կանոններով, ինչպես և ստեղծել Ազգային վարչության մշտական հանձնաժողով, որի գործը պետք է լիներ մոտիկից ծանոթանալ արևմտահայ զանգվածների կարիքներին և ներկայացնել վարչությանը: Ըստ էության, առաջարկը կոչված էր այս կամ այն շափով լրացնելու սահմանադրության այն խռրոթ բացը, որի հետևանքով անտեսվում էին Արևմտահայաստանի բնակչության իրավունքները սահմանադրական վարչության մեջ: (Հիշենք, որ ըստ 1860 թ. սահմանադրության, ընդհանուր ժողովի 220 կրևսփոխաններից 160-ը ընտրվում էին Կ. Պոլսի թաղերից՝ շուրջ 250.000 բնակչից, իսկ մնացած 60-ը՝ Արևմտահայաստանից՝ շուրջ 2.600.000 բնակչից)⁴⁰: Դա վկայում էր պոլսահայ բուրժուազիայի առանձնաշնորհյալ դրության մասին: Այնուհետև, եթե լիբերալների համար սահմանադրության կիրառումը նշանակում էր ազգային իրականության մեջ վերափոխումների ավարտ, ապա Սվաճյանի համար այդ նույն իրողությունը հեղաբեկումների սկիզբն էր միայն: «Մեղուն» ընդդիմադիր դիրք գրավեց «սահմանադրված» պատրիարքական իշխանության, կղերի ու նրա առանձնաշնորհումների նկատմամբ, ամեն ինչից վեր չսահելով կեղեքվող ու հարստահարվող ժողովրդի շահերը: Միանգամայն ճշմարտացի է հանդեսի ինքնաբնութագրումը՝ «Մեղուն» ժողովրդին քարոզեց իր իրավունքը և ազգը կառավարելու փափաքողներուն քարոզեց իրենց պարտավորությունը: Բողոքեց ժողովուրդին իրավանց հարստահարության դեմ, Ազգային վարչության պարտավորությանց զանցառության դեմ»⁴¹:

Դիրքորոշման հավաստումից առավել այստեղ ուշագրավը ազգային վարչության ու «Մեղվի» սկզբունքային հակասությունների բացահայտումն է: Վարչության պարտավորությունների ու ժողովրդի իրավունքների շրջված պատկերացմամբ էր պոլսահայ բուրժուազիան սկսում իր սահմանադրական գործունեությունը: Նրա անտարբերությունը աշխատավորության իրավազուրկ վիճակի հանդեպ, հետադիմության առջև բնկրկելը և դեմոկրատական խավերի ու մտավորականության հալածանքը ցույց էին տալիս, որ վարչության գործունեությունն սկսվում էր իր իրավունքների պաշտպանությամբ և ավարտվում ժողովրդի պարտականության պահանջով: «Մեղուն» և նրա համախոհ պարբերականները վարչությունից պահանջում էին պաշտպանել Արևմտահայաստանի ժողովրդին «խորամանկներու և հարստահարիչներու դեմ», որոնց «հարստությունը, ազդեցությունը և բռնությունը վախցուցած է ժողովուր-

զը շատ տեղ»⁴²: «Առ նորընտիր երեսփոխանս Ազգային ընդհանուր ժողովո» հողվածում Սվաճյանը այդ ժողովին գործնական քայլերի էր մղում՝ թեթևացնելու գավառի ծանր կացությունը, ընթացք տալու նրանց իրավացի բողոքներին և յըջորեն զբաղվելու գավառի սահմանադրական ժողովների կազմությամբ⁴³: 1860 թ. սկսած «Մեղվի» հրապարակախոսական ելույթների մեջ ճնշող մեծամասնություն են կազմում գավառահայերի կացությանը նվիրված հողվածներն ու թղթակցությունները, Արևմտահայաստանում սահմանադրության կիրառման անհրաժեշտության հիմնավորումը: Դա ցույց է տալիս, որ «Մեղուն» ազգային սահմանադրությանը տալիս է համազգային գործողության շառավիղ: Այդ էր, սակայն, որ չէր մտնում ոչ պոլսահայ պահպանողականության, և ոչ էլ լիբերալների ծրագրերի մեջ: Եվ երբ «Մեղուն» անցավ վանեցի հարստահարիչ Պողոս վարդապետի, Բերիայի առաջնորդ Նիկողոս վարդապետի մերկացմանը, սուր քննադատության ենթարկեց Կ. Պոլսի թաղական ջոջերի կամայականությունները թաղական խորհուրդների ընտրություններում, պոլսական հետադիմության ճահիճը շարժվեց: Հետագիմությանը սրտմտություն էր պատճառել վանեցի Պողոս վարդապետի հանդեպ Ազգային վարչության անփութ վերաբերմունքի քննադատությունը «Մեղվում» և «Մյունատիի էրճիսում»: Իր հայրենակիցներին անողորմ հարստահարությունների ենթարկած այդ վարդապետը անասելի ճարպկությամբ կարողացել էր կասեցնել իր դեմ գրված բողոքների հոսքը դեպի պատրիարքարան: Ի վերջո, երբ մտերմական կապերն ու հարաբերությունները անզոր դարձան նրա շարագործությունները քողարկելու համար (նրա դեմ գրվեց ութ կետից կազմված մի ամբաստանություն, որոնցից յուրաքանչյուրի հաստատումը բավական էր կարգալուծ անելու), ամբաստանյալը քննության կանչվեց Կ. Պոլսու Այնուհետև սկսվեց գործի ձգձգումը. փոխանակ գործը արագորեն քրննելու և մեղավորին պատժելու, կրոնական և քաղաքական ժողովները սկսեցին հաշտության մղել Պողոսի կողմնակիցներին և հակառակորդներին: Բանը ավարտվեց նրանով, որ բանակցություններից ձանձրացած վարդապետը փախավ Կ. Պոլսից՝ Տրապիզոն մեկնող շոգենավով⁴⁴:

«Մեղուն» կրոնական ժողովից պահանջում էր վճռական միջոցներ ձեռնարկել հանցագործ հոգևորականի նկատմամբ և դատապարտել նրա կանխակալ վերաբերմունքը: Դրանից հետո, կատարելով կղերի ու վարչության կամքը, պատրիարքը Սվաճյանին ու մի քանի խմբագիրների կանչում է պատրիարքարան և նրանց ներկայացնում քաղաքական ժողովի առաջարկը՝ լուր տպագրելուց առաջ խմբագիրները պետք է

ստուգեն դրա իսկությունը, հիմք ունենալով պատրիարքարանի դիվանը⁴⁵: Դրանով պատրիարքարանը փորձում էր սեփականել տեղեկատվության մենաշնորհը և կախման մեջ դնել մամուլը: 1860 թ. հոկտեմբերի այս միջադեպը նախանշում էր դեմոկրատական մամուլի և պատրիարքարանի հակասությունների հետագա խորացումը: 2. Սվաճյանը այս իմաստով էլ ընկալեց քաղաքական ժողովի առաջարկը: «Խմբագրաց պատրիարքարան կանչվիլը» հողվածում նա հիմնավորում էր, որ մամուլի ազատությունը հասարակական արատները վերացնելու կարևոր նախապայման է և որ անտեսելով այդ ազատությունը, Ազգային վարչությունը հակասում է իր սահմանադրական բնույթին: «Արդի ազգային կառավարությունը,—գրում էր նա,—ազատ սահմանադրական է, որուն հիմք, պաշտպանը և երաշխավորը ազատ տպագրությունն է»⁴⁶: 2. Սվաճյանը մերժեց քաղաքական ժողովի տեսակետը՝ հետևյալ նկատառումներով. ընդունելով պատրիարքարանի դիվանը իբրև տեղեկատվության աղբյուր, մամուլը

1. Ակնհայտորեն կախման մեջ է ընկնում պատրիարքարանից, որը կարող է նույնիսկ զլանալ տեղեկություններ տալուց:

2. Կասկածի է ենթարկում իր թղթակիցների բարեխղճությունը:

3. Ինչպես հաճախ է պատահում, կարող է ավելի վաղ տեղեկանալ լուրին, քան պատրիարքարանը: Ստուգելու դեպքում կկորչեր լուրի այժմեականությունը, իսկ դրա ուշացած մեկնաբանությունը կարող էր տեղի տալ թյուր կարծիքների՝ մասնավորապես օտար մամուլի միջոցով:

4. Կարող է ենթադրել, որ տվյալ տեղեկությունը հակառակ է Ազգային վարչության կամքին, ինչպես և կարող է ցանկալի համարել դրա հրապարակումը՝ նախքան վարչության իմանալը⁴⁷:

Ուշագրավ են Սվաճյանի առարկության առաջին և չորրորդ կետերը: Մամուլը ոչ միայն անկախ պետք է լինի Ազգային վարչությունից ու պատրիարքարանից, այլև իրեն վերապահի դրանք քննադատելու կամ հակառակ դիրքորոշում ունենալու ազատությունը: Մամուլի անկախ դիրքի և ազատախոսության վերաբերյալ այս սկզբունքային մոտեցումը, որ հարատևել է 1860—1870-ական թթ. արևմտահայ առաջագիմական հրատարակություններում, հակասության այն հիմնական եզրն էր, որից սկսվում էր նրանց ու ազգային հետադիմության և սուլթանական գրաքննության միջև խորացող անջրպետը:

Ապավինելով խոսքի ու կարծիքի ազատությանը, Սվաճյանը նույն հողվածում պահանջում էր պատժել մեղսագործ եկեղեցականին. հաշվի առնելով եկեղեցու դերը սուլթանների համակարգում, նա նախնական

դատի իրավունքը վերապահում էր կրոնական ժողովին: «Մենք կփափաքեինք,—գրում էր նա,—որ ինչպես մինչև ցարդ, Հայաստանյայց կղերը ըրած է, ինք պատժելեն առաջ իր հանցավորը և հապա հանձնե զանի քաղաքական իշխանություն»⁴⁸:

Կղերը մամուլի քննադատությունից պատվարելու գործում կրոնական և քաղաքական ժողովների խափանիչ փորձերը ձախողվեցին «Մեղվի» խմբագրի սկզբունքայնության առաջ: Պարբերականի դիրքորոշումն այս հարցում դարձավ առավել անզիջող, երբ վերոհիշյալ ելույթից երկու ամիս անց՝ 1860 թ. Դեկտեմբերի 20-ին «Մեղվում» տպագրվեց Մ. Նալբանդյանի նամակը Հ. Սվաճյանին: Նամակը գրված է Պողոսի գործի առթիվ, սակայն ունի առավել լայն հասարակական ընդգրկում. նրա իմաստը տպագիր խոսքի ու ազատ կարծիքի պաշտպանությունից գերաճում-հասնում է մինչև վարչության կիսկատար գործունեության սուր քննադատության: Տրվում է վարչության լիբերալ ու հաշտվողական ուղեգծի դիպուկ բնութագիրը⁴⁹: Մամուլի և քննադատության ազատությունը Նալբանդյանը հիմնավորում էր «իրավագատության»՝ անձի և հասարակության իրավունքների պաշտպանության գաղափարով, որ նա բխեցնում էր մարդկանց հավասարության «բնական օրենքից»: Հեղափոխական դեմոկրատը, այսպիսով, մամուլի ազատությունը աղերսում էր անհատի և հասարակության անկապտելի իրավունքի՝ ազատության հետ և պարզում այդ գաղափարն ընդդեմ հասարակական բռնացումների: Նալբանդյանն Ազգային վարչությունից պահանջում էր զրկել Պողոսին վարդապետական աստիճանից և նրան դատել քաղաքացիական ատյանով: Նա մերժում էր այս հարցում կղերին տրված առանձնաշնորհումը և լուծումը ենթադրում այլ կերպ, քան Սվաճյանը. սխալ է հոգևորականի դատվելը հոգևոր ատյանի կողմից, քանի որ մեղանշող կրոնավորները «շատ անգամ անպատիժ էին մնացել, որովհետև յուրյանց դատը վարում էին յուրյանց նմանների ձեռքով»⁵⁰:

Անկախ հարցադրման կտրականությունից կամ դրա իրագործման հնարավորությունից, Մ. Նալբանդյանի շիրքորոշումը առավել արմատական էր⁵¹ և համապատասխան՝ սահմանադրական ազատության ու անհատների հավասարության գաղափարներին: Այդ հողվածի տպագրությունից հետո «Մեղվի» պայքարը կղերի անարժան ներկայացուցիչների դեմ դարձավ առավել վճռական, որին վերջինս չէր կարող հակադրել այլ բան, քան նոր բռնացումները:

* * *

Արևմտահայ հետադիմությունը, որ Կ. Պոլսում առիթ էր որոնում «Մեղուն» և «Մյունատիի էրճիսար» ըմբերանելու համար, Զմյունիայում հանդես եկավ իր ամբողջ ինքնազխուժյամբ: Խոսքը վերաբերում է «Միություն» սահմանադրական պարբերականի խափանմանը հետադիմության ձեռքով: Դեմոկրատներն տրամադրված երիտասարդության այդ հանդեսի հետ զմյունահայ հետադիմության հաշվհարդարի պատմությունը հանգամանորեն ներկայացված է «Մեղվի» «Միություն» և զմյունացի հայեր» հողվածում⁵²: Զմյունիայում «Միությունը» առաջինն է հանդես եկել սահմանադրական գաղափարների պաշտպանությամբ: Կ. Պոլսի Ազգային վարչության կազմած «Սահմանադրական հրահանգը» դեռևս չէր ուղարկվել Զմյունիա, և համայնքի գործերն այստեղ տնօրինում էին տեղի ջոջերը: «Միության» էջերում սահմանադրության պաշտպանությունն արդեն բավական էր նրանց ցատումն առաջացնելու համար: Ատելությունը դրսևորվեց մատնության ձևով: «Միության» խմբագիրները (Մ. Վանանդեցի, Ղ. Մամուրյան, Ա. Ղոնճյան և ուրիշներ) իշխանությունների առջև ներկայացվեցին իբրև ապստամբներ, որոնք երկպառակություն են սերմանում համայնքում և նյութեր տպագրում իշխանությունների դեմ⁵³: Մատնության մեջ նըշվել էր, որ հանդեսը հրատարակվում է առանց հրատարակության արտոնագրի: Դրանից հետո հանդեսի հրատարակությունը խափանվեց, իսկ Տետեյան տպարանը, որտեղ հրատարակվում էր «Միությունը», փակվեց: Խմբագիրները ձերբակալվեցին: Հաջորդ օրը, սակայն, իշխանությունները նրանց ազատեցին բանտից. իրենց հողվածները թարգմանաբար ներկայացնելով, խմբագիրները հերքեցին «կառավարության դեմ գրելու» ամբաստանությունը:

Ուշագրավ էր հասարակական այն արձագանքը, որ առաջացրեց «Միության» խմբագիրների բանտարկությունը: «Խուռն և անթիվ բազմությունամբ հավաքված ժողովուրդը» անվերապահորեն իր համակրանքը հայտնեց «Միության» գործիչներին՝ պահանջելով նրանց ազատությունը⁵⁴: Իշխանությունները տեղի տվեցին, որ վկայում էր պարբերականի խմբագիրների հասարակական հեղինակության մասին:

«Միությունը» անմիջապես շվերաբացվեց (դա հնարավոր եղավ մոտ մեկ տարվա ընդմիջումից հետո, 1861 թ. սեպտեմբերին), որովհետև գտնվել էր նրա խափանման իրավական հիմքը՝ առանց արտոնագրի հրատարակվելը: Այդ միջադեպի պատճառով և Տետեյանների տպարանի, և «Միության» խափանումը կատարվել է 1857 թ. փետրվա-

րի 15-ի «Տպարանների մասին» օրենքի հիման վրա: Այդ օրենքով ուստիկանությունը իրավունք էր տրվում անհապաղ բռնագրավել «վնասակար գրքերը և հրատարակությունները» (հոդվ. 77), ինչպես և փակել այն տպարանները, որոնք մեղանշել էին և քրեական գործ հարուցել օրինազանցների դեմ (հոդվ. 9)⁵⁵: Տեսեյանների տպարանը փակվել է հրամանագ'ր շունենալու պատճառով⁵⁶:

Զմյուռնիայի «եռապետները» սահմանադրությունից առաջ, ավանդույթի ուժով տնօրինել են համայնքի տնտեսական, վարչական ու լուսավորական գործը: Մյուսվեկելիության հնամենի իրավունքից օգտվելով նրանք իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել համայնապատկան կալվածքների եկամուտները (մշակվող հողեր, վարձով տրվող շինություններ, եկեղեցու հասույթներ՝ համապատասխան կալվածքներից), որի վրա հիմնվում էր նրանց հեղինակությունն ու զորությունը: Աղաների իշխանությունը սրբազործվում էր տեղական առաջնորդների օրհնանքով: Սահմանադրության կիրառումը սպառնում էր այդ ավանդական արտոնություններին. ինքնընտիր հոգաբարձուներին (առաջնորդի կողմից նրանց նշանակվելը ունեւր զուտ ձեւական նշանակություն) պետք է փոխարինեին համայնքի կողմից ընտրված երեսփոխանները, իսկ առաջնորդները ստանալու էին սահմանված թոշակ՝ կորցնելով եկեղեցապատկան գումարների ու եկամուտների վերահսկողության իրավունքը: Այստեղից էլ՝ ազգային շոջերի ու առաջնորդների թշնամանքը սահմանադրական գաղափարները պաշտպանող «Հաշտենից» ընկերության և նրա հրատարակած «Միություն» հանդեսի նկատմամբ⁵⁷:

Ը. Սվաճյանը սատարել է Զմյուռնիայի սահմանադրականներին՝ ի դեմս «Միություն» հանդեսի և այնուհետև՝ «Ծաղիկի» մտավորականների: Նա հերքել է տեղի շոջերի հորինած մեղադրանքները ընդդեմ «Միության» (Ֆրանսերենը «բարբարոս» կոչելը, Ֆրանսախոս հայ վերնախավին քամահրելը և «Հաշտենից ընկերությունը լքած «հարուստ տղաների» անունները հրապարակելը): Ը. Սվաճյանը բացահայտում էր այդ հալածանքի հասարակական պատճառները՝ այն, որ սահմանադրական պարբերականը պայքար է մղել աղաների կամայականության դեմ, նպաստել ժողովրդի ինքնագլխակցության արթնացմանը: Այդ մատնությունը շոջերը ցույց էին տալիս, որ սահմանադրական գաղափարների դեմ պայքարելիս կարող են դիմել ամեն մի միջոցի, այ: թրվում և մատնություն⁵⁸:

«Միությունը» արևմտահայ երկրորդ պարբերականն էր, որ խափանվում էր իշխանությունների կողմից: Տխուր առաջնությունը, ի դեպ,

այս հարցում պատկանում է դարձյալ Զմյուռնիայում հրատարակված «Հայրենասեր» պարբերականին (1843—1846), որը խափանվել է 1844 թ.՝ «Արշալույս արարատյանի» եռանդուն պաշտպանների մեքենայությունների շնորհիվ⁵⁹: Ընդհանրապես առաջադիմական միտքը իր ուղին հարթում էր ոչ միայն ազգային, այլև օսմանյան իշխանությունների հետ անվերջանալի բախումների պայմաններում. սրանց դեմ իշխանությունները օգտագործում էին հենց ազգային հետադիմությունը և նրա միջոցով վերահսկում կասկած հարուցող պարբերականների գործունեությունը: Բուն՝ թուրքական գրաքննության անհանդուրժողականությունը ծավալվել է արևմտահայերի ազգային ինքնագլխակցության, ազատագրական գաղափարախոսության զարգացմանը համապատասխան. որքան որակական որոշություն է ձեռք բերել այդ պրոցեսը, այնքան ավելի խիստ է դարձել գրաքննությունը, ավելի մանրախնդիր ու կասկածամիտ:

1860-ական թթ. օսմանյան գրաքննությունը դեմոկրատական մամուլի դեմ սանկցիաներ կիրառելիս քավարարվում էր կղերապաշտանողական ուժերի նախաձեռնությամբ: «Միություն», «Մեղվի», «Մյունատիր էրճիասի» ու «Ծաղիկի» դեմ նյութած «ազգայինների» դավերից հետո էր միայն, որ միջամտում էին իշխանությունները: Գրաքննության այսպիսի «միջնորդավորված» ու սպասողական ուղեգիծը հարձակողականի էր վերածվում այն ժամանակ, երբ կասկածի էր ենթարկվում դեմոկրատական մտավորականության քաղաքական բարեհուսությունը: Ինչպես ամենուրեք՝ սոցիալ-քաղաքական բռնության պայմաններում, Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի գրաքննությունը ևս իր սկզբնավորման ժամանակ հանդես էր գալիս քաղաքական հիմքերի անդորրը հսկող Արզոսի դերում: Թուրքական ոստիկանական գրաքննությունը այդպիսի հաշվեհարդար տեսավ Կ. Փանոսյանի «Մյունատիր էրճիաս» թերթի հետ: 1862 թ. օգոստոսին այդ թերթը (հայատառ թուրքերեն, նշանակում է «Արգեստի մունետիկ») հանդես եկավ բռնակալության դեմ մարտնչող զեյթունցիների պաշտպանությամբ: Հայ լեռնցիների փոքրաթիվ, բայց տոկուն ջոկատները համառ պայքար էին մղում թուրքական կանոնավոր զորաբանակի դեմ: Կ. Պոլսի դեմոկրատական գործիչների հայեցությունը անմիջական լիցք էր ստանում այդ հերոսական պայքարից: Դրա ցայտուն արտահայտիչը դարձավ Կ. Փանոսյանը՝ 1860—1870-ական թթ. եզակիորեն համարձակ, ուղղամիտ և սկզբունքային մի հրապարակախոս, որն իր դեմոկրատական գաղափարներն արտահայտում էր սահմանադրության արմատական պաշտ-

պանութիւնը ու հետևողական պրոպագանդով: Կ. Փանոսյանի թերթը սահմանադրական գաղափարների պաշտպանութիւնը զուգորդել է ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև գավառների աշխարհիկ ու կրոնական հարստահարչների քննադատութիւնը: Ա. Ալպոյաճյանը ընդգծում է նրա համարձակ բանակոծիչ Կեսարիայի (իր ծննդավայրի) «մենծ աղայութեան» դէմ և այն, որ Կ. Փանոսյանի պարբերականը խորացրել է ժողովրդի «ազատ խոսելու, անկաշկանդ շարժելու բնական միտումը... իր բնեցած ազատ իրավունքներու գնահատութիւնը»⁶⁰: Սատարելով զեյթունցիներին և նրանց արդարացի կոիվը, այս հրապարակախոսը Զեյթուն արշավող թուրքական զորքերի հրամանատար Ազիզ փաշային անվանել էր «փարավոնական բարբարոս»⁶¹ չվախենալով շրա հետևանքներից: «Մասիսը» հակիրճ և զգուշավոր տեղեկութիւններ է տվել նրան պատժելու մասին. նա նշում է, որ «արժանահարգ պ. Կարապետ Փանոսյան բարձրագույն հրամանավ կիրակի իրիկուն ոստիկանութիւն դուր տարվելով՝ բանտարկվեցավ»⁶²: Տեղեկութիւն է տրվում նաև հանգուցալուծման մասին. «Մյունատիի էրճիաս» լրագրին խմբագիր արգ՝ Կարապետ Փանոսյան՝ «Մյունատիի» 213, 214 և 215 թիվերուն մեջ հրատարակած հոդվածներու պատճառով 21 օր ոստիկանութիւն դուր բանտարկվելիս ետև լրագիրը խափանեցավ և 20 լիրա տուգանք հատուցանելով, կիրակի իրիկուն բանտեն արձակվեցավ»⁶³: Կ. Փանոսյանի թերթը ընդմիջտ խափանվեց⁶⁴: Դա «Միութիւնից» հետո երկրորդ զեպքն էր, երբ խմբագիրը բանտ էր նետվում: Հատկանշական է, որ հետադիմութիւնը «Մյունատիի էրճիասի» խափանումը ընդունել է որպէս վտանգավոր մտքերի արժանի փոխհատուցում: Ոմն Սահակ վարդապետ, որը, ինչպէս Կ. Փանոսյանն է գրում՝ պատրիարքարանում խմբագիրներին քանիցս սպառնալի խրատներ է տվել, հայտնել էր, թե «Մյունատին» աստժո պատժին հանդիպեցավ»: Հիմնավորապէս բացահայտելով նրա խավարամտութիւնը, Կ. Փանոսյանը նշում էր իր թերթի փակման պատճառը. «Եթե «Մյունատին» պատիժ մը կրեց, կրոնական հանցանքի համար չի կրեց, այլ ազգային կամ քաղաքական խնդրի մը համար»⁶⁵:

Դեմոկրատական միտքը Կ. Փանոսյանին պաշտպանեց հետադիմութեան հալածանքներից: Մ. Նալբանդյանը արտասահմանի իր հեռավորութիւնից նրան պարզեց իր ձեռքը. «Մյունատին»,— գրում էր նա,— կարտ չէ նոր ի ներս ընծայվելու ազգին. նա կարող չէ և ընծայութեան թղթերի՝ նաև ազնիվ մարդերի կողմից, թող թե մի շողակներ ազուստվից: «Մյունատի» զբարուք պատերազմն պատերազմեցաւ, զհաւատսն

պահանջ: Իսկ ով է Այսահակը, արժանահիշատակ թաղիադայանցի կրթաթ եզի ճակատը: Օհ, պիտո է Արաբիա գնալ՝ նորա պատմութիւնը իմանալու համար»⁶⁶:

«Այսահակը» Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդ Սահակ վարդապետն էր, «ներսեն-գուրսեն» պայքարի ժամանակ հետադեմ կղերին ոգեշնչողներից մեկը, որ խստորեն քննադատվել է դեմոկրատական գործիչների կողմից⁶⁷: Մամուլը ճնշելու հարցում իշխանութիւնների հետ հետադիմութեան մերձեցումը բացահայտորեն երևաց սահմանադրական երկպառակութիւնների ժամանակ: Հենց այդ ժամանակ էր, որ դեմոկրատական մամուլի վրա հարձակման անցան Ազգային վարչութիւնն ու կղերական հետադիմութիւնը: Նույն՝ Երուսաղեմի վանքի կանոնադրման շուրջ ծավալված պայքարը Բ. դոսն համար առիթ դարձավ դադարեցնելու սահմանադրութեան գործողութիւնը:

1860 թ. Ազգային վարչութիւնը կանոնադրութիւն էր մշակել՝ վանքի քայքայված վարչութիւնը բարեկարգելու համար, սակայն միաբանութիւնը ընդդիմանում էր դրան: Հ. Սվաճյանը գրում էր, թե վանքը «կարծես թե ազգեն դուրս, ազգեն անկախ ինքնիշխան մարմին մ'է, ազգին հետ պայմանադրութեան մտնել կուզե ու նամակով մը կիմացնե Ազգային վարչութեան, թե այսինչ, հողվածը (կանոնադրութեան— Ա. Խ.) կընդունիր, այսինչը՝ չընդունիր, այսինչ հավելվածը կընե և այլն»⁶⁸:

Միաբանութեան առարկութիւններին Ազգային վարչութիւնը պատասխանեց մի վերջին փորձով. Հ. քահ. Հյունքարպեյեանյանը առաքվեց Երուսաղեմ՝ կանոնադրութիւնն ընդունել տալու և պատրիարքական երեք ընտրելիներին (Սահակ, Հակոբ և Եսայի վարդապետներ) Կ. Պոլիս բերելու նպատակով: Վանքի ինքնուրույնութիւնը պաշտպանող հետադիմութիւնը դրան պատասխանեց մեքենայութիւններով: Նրանք գրգռեցին Կ. Պոլսի հայ ներքնախավերին, զխավորապէս գավառացի մշակների կրոնական զգայունները, լուր տարածելով, թե Ազգային վարչութեան որոշումները հետամտում են վանքի կործանումը, միաբանութեան ցրումը՝ նրա հարստութիւնը թալանելու նպատակով: Հուզախոռված ամբողջ գալիս է պատրիարքարան և պահանջում հետ կանչել Հյունքարպեյեանյանին ու հրաժարվել վանքի վարչութիւնը կանոնադրելու փորձերից⁶⁹: Խոռվութիւններին վեղջ տալու համար միջամտեցին թուրքական զորքերը՝ Սելիմ փաշայի հրամանատարութեամբ: Օգտվելով խառնակութիւններից, Բ. դուրը դադարեցրեց սահմանա-

գրութեան գործողութիւնը: Ազգային գործերը վարելու համար ստեղծվեց առժամանակյա խոսն ժողով:

«Մեղուն» հաճախակի հանդես էր գալիս Երուսաղեմի վանքի քրննադատութեամբ, պաշտպանում այն կանոնադրելու և սահմանադրութիւնը ազգային բոլոր հաստատութիւնների վրա տարածելու գաղափարը: «Երուսաղեմի վանքը և միաբանութիւնը» հոդվածում պարբերականը ցուցադրում էր վանքի ինքնիշխանութեան հետեանքները՝ ծանր պարտքերը, խարդախ մատակարարների կողմից նրա եկամուտների թալանը և այլն: Վանքը, ըստ դեմոկրատ մտավորականների, պետք է դառնար ազգային լուսավորութեան օջախներից մեկը, դպրոցներ հիմնելու և ընդհանրապես հետահայաց կղերի դեմ «Մեղուն» և «Մյունատին» սկսեցին երկարատե բանավեճ, որին հակառակորդը որպես փաստարկ կարող էր հակադրել միայն հալածանքները: Սկսվեց ազատախոհ մամուլի դեմ ուղղված մի արշավանք, որին միացան նաև Ազգային վարչութեան չափավոր երեսփոխանները: Այս պայմաններում էր, որ Ազգային վարչութիւնը հղացավ այսպես կոչված «Տպագրական օրենքը»՝ ազգային մամուլի համար: Նախ, հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու համար ազգային վարչութիւնը քննարկման հատուկ առարկա դարձրեց «Մեղվի» և «Մյունատի» դեմ Երուսաղեմի միաբանների բողոքը: Բողոքը լսվեց ազգային ժողովի՝ 1861 թ. մայիսի 25-ի նիստում: Մինչ այդ, միաբանները կարողացել էին բավականաչափ հուսալի պատվար գտնել Ազգային վարչութեան մեջ: Նրանց դիմումը ավելի լայն իմաստ էր ստացել ընդհանուր ժողովի 59 երեսփոխանների միջամտությամբ, որոնք իրենց հերթին, բողոքել էին վերոհիշյալ պարբերականների դեմ՝ Ազգային ժողովի նիստերը, իբր աղավաղված ներկայացնելու համար: Երեսփոխաններն առաջարկում էին նման գործողութիւնները կասեցնելու նպատակով պատիժ սահմանել մամուլի համար⁷⁰: Այդ նիստում հանդես եկած ատենապետ Սերվիլենը ազատամիտ ձևակերպումներով խճողված իր ելույթում պաշտպանեց մամուլի ազատութիւնը սահմանափակող առաջարկները: Նա հավաստում էր, մի կողմից, թե «գեշ կարծիքներուն առջև առնելու միակ ճամփան կարծյաց ազատութեան ծառայելն է: Քննութիւն չընդունիլն ու կարծյաց ազատութիւնը վերցնելը հասարակութիւնը խավարի մեջ ձգել է, և ոչ լուսավորութեան», բայց և մյուս կողմից, կտրականապես դատապարտում էր «ազատութեան օրինավոր սահմանն դուրս ելլող լրագիրները»⁷¹: Այսպիսի ձևակերպման դեպքում «մամուլի օրինավոր ազատութեան սահման» կա-

րելի էր հռչակել զուտ այն, ինչ ընդունելի էր համարում Ազգային վարչութիւնը: Դրա համեմատ «կարծյաց ազատութիւնը» կամ քննադատութեան ազատութիւնը, որի օգտին խոսում էր Սերվիլենը, մնում էին իբրև լիբերալ դարձված՝ զուրկ որևէ բովանդակութիւնից: Իրականում, խոսքը վերաբերում էր դեմոկրատական մամուլի ազատութիւնը կաշկանդելուն⁷²: Նույն նիստում Սերվիլենն առաջարկեց ստեղծել լրագրական կանոնադրութիւն պատրաստող հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի անդամներն ընտրվեցին 1861 թ. մայիսի 30-ի նիստում: Դրա կազմի մեջ մտան Ն. Վարժապետյանը, Սամաթիո տեր Արիստակես քահանան, Սերվիլենը, Ստ. Ասլանյանը, Գր. Աղաթոնը, Գր. Օտյանը և Առ. Տատյանը⁷³:

Տպագրական օրենքի նախագիծը պատրաստ է եղել նույն թվականի հուլիսի 10-ին: Թվում է՝ Ազգային ժողովը պետք է որ ընդուներ այն, սակայն հնարավոր շեղով գործը մինչև վերջ հասցնելու համար սահմանադրութեան խափանումը Բ. դոան կողմից: Երուսաղեմի խնդիրը վերջնականապես երկպառակութիւն առաջացրեց քաղաքական ժողովի և պատրիարքի միջև: Այդ ժողովը պատրիարքին մեղադրում էր ինքնազուլու որոշումներ կայացնելու, կրոնական ու քաղաքական ժողովների իրավասութիւնները ոտնահարելու հակասահմանադրական ընթացքի մեջ: Իսկապես, Երուսաղեմի խնդիրը վճռելու համար պատրիարքը հրավիրել էր համագումար ժողով՝ շրջանցելով Ազգային վարչութիւնը: Այս պատճառով ընդհանուր ժողովը 1861 թ. օգոստոսի 5-ին ապօրինի հռչակեց եկեղեցական համագումար ժողովը և անվավեր նրա որոշումները⁷⁴: Ի վերջո, Ազգային ժողովի 1862 թ. փետրվարի 20-ի նիստում ընթերցվում է մեծ վեզիր Ալի փաշայի կարգադրութիւնը՝ սահմանադրութեան գործողութիւնը դադարեցնելու և սահմանադրութիւնը վերաքննելու նպատակով հանձնաժողով ընտրելու մասին: Ընտրվեց յոթ մարդուց բաղկացած հանձնաժողով՝ Ստ. Ասլանյան, Մ. Աղաթոն, Մ. Մինասյան, Գր. Օտյան, Ն. Ռուսինյան, Հ. Սուրենյան, Մ. Մանուկյան: Տերութիւնը պետք է վավերացներ սահմանադրութիւնը⁷⁵:

Դեմոկրատական մտավորականութիւնը քննադատական կրակի տակ առավ և քաղաքական ժողովը և պատրիարքին՝ Երուսաղեմի հարցում անսկզբունքայնութիւն ցուցադրելու և միաբանութեանը զիջումներ անելու համար: «Մեղուն» 1861 թ. հուլիսին գործի դրեց երգիծանքի և հրապարակախոսութեան ամենատարբեր միջոցներ (ծաղրանկար, հոդված, պամֆլետ և այլն)՝ ծանակելով վանքի ինքնազուլուց ցույ-

ցերը ու նրանց հետադիմական պաշտպաններ Չամուռնյանին ու «Արե-վելյան դարի» խմբագիր Տեյրիմենճյանին: Իսկ երբ Հ. Սվաճյանը բա-ցահայտեց պատրիարքի, Երուսաղեմի միաբանության և համագումար ժողովի համերաշխությունը՝ վանքի ստատուսը, ուրեմն և հակասահ-մանադրական ընթացքը պաշտպանելու գործում⁷⁶, հետադիմությունը միահամուռ ուժերով նետվեց նրա վրա: Սրանց բողոքի հիման վրա ոստիկանությունը երկու ամսով՝ 1861 թ. օգոստոսի 21-ից մինչև հոկ-տեմբերի 31-ը դադարեցրեց «Մեղուն»: Պատրիարքի հետ ընդհարված քաղաքական ժողովը, սակայն, գոհունակ լուսնությամբ էր դիտում «Մեղ-վի» դատարարությունը: Դեմոկրատիայի հասարակական ակտիվացումը և վարչության գործերը վերահսկելու նրա միտումները քաղաքական ժողովի համար հակակրեկի էին ոչ նվազ, քան հետադիմությանը: Բ. շուռն իր հերթին, փութեց վերջ տալ մամուլի քննադատական ոգուն: Վերահրատարակված «Մեղուն» տպագրել է գրաքննական հրահանգը. «Սույն հրամանը (խափանման — Ա. Խ.) մեզի հաղորդող պաշտոնա-կան նամակը կհիշեցնե Պոլիս տպվող ամեն ազգի և ամեն լեզուե օրա-գիրներուն տրված պատվերը՝ ազգային ներկա գործոց վրա բացարձակ լուսնուն պահելու»⁷⁷: Իրոք, գրաքննությունը հետագա ամիսներին, մինչև 1862 թ. փետրվար, երբ արդեն որոշվել էր վերաքննել սահմա-նադրությունը, խստիվ հետևել է այդ հրահանգի կատարմանը: Մինչ այդ՝ դեմոկրատական պարբերականները ձեռնպահ են մնացել այդ ուղ-ղությունում քննադատական նյութեր տպագրելուց:

Նոր սահմանադրությունը՝ նախկինի կրճատված տարբերակը, հաստատվեց 1863 թ. մարտի 19-ին: Նույն թվականի նոյեմբերին Ազ-գային վարչությունը վերստին ասպարեզ հանեց 1861 թ. տպագրական օրենքի նախագիծը: Դրա քննարկմանը նախորդել էին Խառն ժողովի (որը գործում էր սահմանադրության առժամանակյա դադարի ժամա-նակամիջոցում) հալածական գործողությունները «Մեղվի» նկատմամբ: 1863 թ. հունվարին «Մեղուն» խարազանել էր հետադիմականներին, ո-րոնց ակտիվությունը նպաստել էր սահմանադրության խափանմանը: «Պողոս-Պետրոսի կռիվը» ֆելիետոնում Մեչուխեշան զավեշտական գծերով էր ներկայացնում նրանց ծայր աստիճանի բացասական դերը իրականության սուր հարցերում⁷⁸: Անմիջական խոսքով ցույց էր տրը-վում կղերի անքննադատ լինելու, թերությունները կոծկելու համար պահպանողական դիրքորոշման վնասակարությունը: Ծանաշողական արժեք ունի Հ. Սվաճյանի ընդհանրացումը նաև պահպանողական կղերի և ամիրայության հոգևոր դաշնակցության վերաբերյալ: Հասա-

րակական այս ընդհանրացումները ունեցել են ավելի քան իրական հիմք, հրապարակախոսը նկատի է ունեցել որոշակի անձանց:

Պատրիարքարանի պատասխանը շուշացավ. մարտի սկզբին թագ-րիբ ուղղվեց Բ. դոսանը՝ «Մեղուն» խափանելու համար: Կ. Պոլսի «Կու-րիեր դ'Օրիենտ» այս առթիվ հայտնում էր իր անհանգստությունը գրա-քննական բռնության նկատմամբ. «Օրագիր մը երեք անգամ ազգա-րարությունը (նկատի ունի իշխանությունների կողմից երրորդ նախա-զգուշացումը, որից հետո պարբերականը խափանվում էր—Ա. Խ.) չըն-դունած՝ անոր խափանում ուղեղը բռնավորական գործիք մը ուզել է»,— գրում էր այդ թերթը⁷⁹:

«Մեղուն» լուսնուն հարցում միանգամայն համընկնում էին պատ-րիարքարանի և իշխանությունների մտավախությունները՝ Սվաճյանի ազատախոսությունը անընդունելի էր և մեկի, և մյուսի համար:

Ազգային վարչության կազմած մամուլի օրինագծի բովանդակու-թյունն իսկ ցույց է տալիս, որ այն ազգային իշխանությունների հա-մար պետք է ծառայեր որպես իրավական հիմնավորում՝ առաջադիմա-կան մամուլի վրա բռնանալու համար: Օրինագծի ընդարձակ նախա-բանը կասկած չի թողնում, որ դրա հեղինակը Սերվիլենն է: 1861 թ. մայիսի 25-ի Ազգային ժողովի նիստում նրա՝ մեզ արդեն ծանոթ ձևա-կերպումը մամուլում և հասարակության մեջ «գեշ կարծիքների առջևը առնելու» մասին, գրեթե նույնությամբ կրկնվում է օրինագծի նախա-բանում: Այստեղ ասված է. «Ժուռ կարծիք մը ավելի դյուրություն պի-տի մերժվի, երբ ազատություն ըլլա կարծյաց, քան թե երբ այն ազա-տությունը սահմանի մեջ առնված ըլլա»⁸⁰: Ուշագրավ է նաև Սերվի-լենի ազատամիտ վերապահումը և՛ նրա ելույթում, և՛ օրինագծի մեջ. «Հիրավի, կպաշտպանեմ... կարծյաց ազատ քննությունը, և ոչ թե ա-զատության օրինավոր սահմանեն դուրս ելլող լրագիրները»,—ասվում է նրա ելույթում: Օրինագծում նույն միտքը ընդգծելու հետ միասին արդեն նշվում են ազատության «օրինավոր սահմանի» եզրագծերը. «Ազգի մարդկան համար քանի մը կետեր կան, որոնք միշտ հարգելի են և զորոնք միշտ հարգի մեջ պահել պետք է. այն է՝ նախ հավատքը, երկրորդ՝ իր ծագմանը մեջ ընդհանուրին վստահության կնիքը ունեցող իշխանությունը: Թե որ այս երկուքին համար, որոնք զընդհանուրը պիտի կառավարեն, դատաքննությունը նախատական միջոցներ գոր-ծածելով ուժը կտրեղու պատճառ պիտի ըլլա, այն ժամանակ անոնց փրկարար ազդեցության ոչնչանալուն պատճառ կըլլա և ասկե ալ խել մը վնասակար հետևանքներ կծագին որևէ ընկերության մեջ: Ուրեմն

և ասանկ պարագայի մեջ կարծյաց ազատությունը կրնա վնասել, կամ լավ ևս՝ ալ կարծյաց ազատություն չըսվիր, այլ լրբություն»⁸¹, Հետեւաբար, կրոնի և Ազգային վարչութիւն ղեմ ուղղված քննադատությունը ցանկացած պահին կարելի էր որակել իբրև նախատական միջոցներ և անհանդուրժելի հանդգնություն: Արևմտահայ սահմանադրական այրերը այստեղ լրիվ համամտություն էին հայտնում պահպանողականներին և անթույլատրելի համարում ղեմակրատական մամուլի անկախությունը Ազգային վարչությունից:

Տպագրական օրենքի նախագիծը՝ կազմված առաջաբանից և 14 հոդվածից, ըստ ամենայնի արտացոլում էր Ազգային վարչության հետընթացը: Այստեղ դատապարտվում էր անստորագիր նյութերի հրատարակումը՝ իբրև լրագրողների համար մեղաբանքից խուսափելու միջոց: Դրանով մամուլը զրկվում էր որևէ հեղինակի ինքնությունը թաքցնելու հնարավորությունից: Օրինագծի երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ և յոթերորդ հոդվածներով արգելվում էին կրոնը, սահմանադրությունը և Ազգային վարչությունը «նախատելը», ազգային պաշտոնակաշնորհի «պատվուն դպչելը», պատրիարքների, առաջնորդների, կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամների ղեմ թշնամությունը և «խոռվություն հարուցանելու գրվածքները»: Ստեղծվելու էր գրաքննչական ֆունկցիան իրականացնող հինգ անդամներից կազմված հանձնաժողով, որ ընտրվելու էր ընդհանուր ժողովի կողմից: Սահմանադրության, կրոնի և վարչության ղեմ ուղղված մամուլի ելույթները դատելու էր հանձնաժողովը (հոդվ. 11):

Այնուհետև սահմանվում էին պատիժներ տպագրական հանցանքների համար, տուգանք՝ 100—500 դուրուշի շափով, ժամանակավոր խափանումից (երկու շաբաթից մինչև երկու ամիս) մինչև մշտական դադարեցումը (հոդվ. 12): Ընդգծվում էր տպագրական օրինագծի բխելը Օսմանյան տերության օրենքներից, դրա համապատասխանությունը այդ օրենքներին, ինչպես և տպագրական հանձնաժողովի կախումը օսմանյան իշխանություններից (հոդվ. 1, 13, 14)⁸²:

Օրինագծով Ազգային վարչությունը մամուլը դնում էր ոչ միայն ստորագաս վիճակի մեջ, այլև դարձնում էր իր կամակատարը: Օրինագծի հաստատման դեպքում մամուլը փաստորեն պետք է ենթարկվեր կրկնակի ծանր գրաքննության, եթե հաշվի առնենք նաև գրաքննչական ֆունկցիաներ իրականացնող օսմանյան իշխանությունների խիստ հրակողությունը: Իսկ այդպիսի հսկողությունը մշտապես զգում էր հայ մամուլը: Ը. Սվաճյանին ուղղած՝ Գ. Օտյանի 1860 թ. փետրվարի 8-ի

թվակիր նամակից ևս պարզ երևում է, որ թուրքական իշխանությունները ուշադրությամբ հետևել են «Մեղվի» նյութերին և հարկ եղած դեպքում որոշակիորեն ցուցաբերել իրենց վերաբերմունքը⁸³:

Տպագրական օրենքի նախագիծն ավարտելուց հետո, 1863 թ. հոկտեմբերին քաղաքական ժողովը կազմեց մասնաժողով՝ այն վերաքննելու և ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար: Մասնաժողովի մեջ մտան Սերվիչենը, Գր. Օտյանը, Գր. Աղաթոնը, Պ. Աշնանյանը, Ն. Ռուսինյանը, Գ. Երամյանը և Ը. Մանվելյանը⁸⁴: Դա սպառնում էր տպագրական օրինագիծը դարձնել անվերջ շաղակրատանքի օբյեկտ, ուստի Գր. Օտյանը և Սերվիչենը հրաժարվեցին անդամակցությունից: «Ասանկ փափուկ խնդիր մը լուծելու համար,—գրում էին նրանք,—պետք է լավ ըմբռնել արդի ընկերական վիճակի պետքերը, ազգին բերմունքը և կարծյաց ազատության մասին ընդհանուրին կողմեն արդեն ընդունված սկզբունքները: Հետևաբար, մենք կկարծենք, թե արդեն պատրաստված ուրվագիծը ընդհանուր ժողովո ներկայացնելեն ուրիշ բան չէ մնացած ընելու: Ուստի, մեզի համար ալ կմնա մեր հրաժարականը տալ, զոր կաղաչենք, որ ընդունիք»⁸⁵:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս ժամանակաշրջանում թուրքական կառավարությունն արդեն ձեռնարկել էր ամբողջ երկրի համար ընդհանուր տպագրական օրենքի ստեղծմանը, ուստի համայնքների ինքնավարությունը սահմանափակելուն ուղղված օսմանյան քաղաքականության պայմաններում զուտ հայ ազգային տպագրական կանոնադրությունը կորցնում էր իր իմաստը: Ի դեպ, «Մեղուն» կասկածով էր վերաբերվում այդպիսի կանոնադրության գործնականում ընդունվելու հնարավորությունը: Տվյալ դեպքում «Մեղուն» հետադիմական օրինագծի ղեմ էր ելնում՝ հաշվի առնելով նաև այն, որ արևմտահայ համայնքում պատրիարքական իշխանությունը ունի ավելի բարոյական, քան գործնական իրավասություններ: «Ինք (պատրիարքը—Ա. Խ.) պատժելու իշխանություն ունի» մի, և եթե չունի, տերությունը պատրիարքարանին գործադիր իշխանությունն է, որ պատրիարքարանը օրենք մը շինե՝ տերությունը զանի գործադրե»,—գրում էր «Մեղուն»⁸⁶: Պատճառաբանված էր նաև «Մեղվի» մյուս առարկությունը նշված օրենքի իրավաչափության ղեմ. հայ մամուլն իր խոսքն ուղղում է ոչ միայն լուսավորչական, այլև բողոքական ու կաթոլիկ հայերին, իսկ մյուս կողմից, պարբերականներ էին հրատարակում նաև կաթոլիկ ու բողոքական հայերը: Այսպիսի իրադրության մեջ, կարծում էր «Մեղուն», լուսավորչական համայնքի պատրիարքական իշխանությունը իրավա-

առէ կարգավորել միայն իր դավանանքի շրջանակներում հրատարակվող մամուլը և այն էլ զուտ այնպիսի հարցերում, որոնք վերաբերում են այդ դավանանքի հայերին⁸⁷:

Մամուլի ազատութեան դեմ պայքարելիս հետադիմականները չէին կարող հաշվի առնել այս առարկութունները: Ազգային մամուլը վերահսկելու գործը պատրիարքը և նրա համակիր պահպանողականները համարում էին ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ պատրիարքական առանձնաշնորհում: Կառավարութունը իր հերթին, հակված չէր վերացնելու պատրիարքի այդպիսի իրավունքը, քանի որ դրանով հնարավորութուն էր ստեղծվում միմյանց հակադրելու արևմտահայերի կղերական իշխանութունը և աշխարհիկ առաջադիմական գաղափարախոսութունը: Մյուս կողմից, մամուլի ազատութեան սահմանափակումը պահպանողականութեան համար մատչելի էր դարձնում հետևյալ երկու նպատակը. նախ, նրանք արդարացնում էին Ազգային վարչութեան անգործունակութունը (որի պատճառը վերագրում էին ազատախոս մամուլին) և այնուհետև, պատվարում էին վարչութունը քննադատութունից:

Այսուհանդերձ, այս օրինագիծը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ թուրքական իշխանութունները խրախուսել են դրա շուրջ խորացող ընդհարումները: Հայտնի է, որ սահմանադրական ժողովներում ծայր առած և ծայր շունչեցող վիճաբանութունները, որ առիթ էին տվել Ալի փաշային «քառակուսի անիվներով սայլ» անվանելու սահմանադրութունը⁸⁸, մի հայտնի շափով պայմանավորված էին հենց կառավարութեան վերաբերմունքով: Մ. Գ. Ռոլեն-ժեկմենը այս առիթով ուշագրավ դիտողութուն է անում. «Չի կարելի շխուստովանել,— գրում է նա,— որ վարչական այդ ամբողջ բարդ մեխանիզմի (սահմանադրական մարմիններ— Ա. Խ.) գործողութունները վերջին հաշվով կախված են Բ. դոան՝ հասարակական ուժի միակ տնօրինողի բարի կամքից: Մյուս կողմից անհնարին է, որ այդպիսի քանակութեամբ խորհուրդների և ժողովների միջև չծագեն տարածայնութուններ և բախումներ, որոնց արդյունքը պետք է լիներ ազգային գործի ավելի շուտ թուլացումը, քան ամրապնդումը»⁸⁹: Ազգային վարչութեան վերոհիշյալ օրինագծի տեսական քննարկումը, որ ուղեկցվում էր առաջադեմ խմբագիր-հրատարակիչների հալածանքով, փաստորեն ջլատում էր հենց վարչութեան գործունակութունը: Բացի այդ, ոչ 1860, ոչ 1863 թ. սահմանադրութուններով, և ոչ էլ, առավել ևս՝ սովորական ֆերմաններով (որոնք համարվում են արևմտահայերի սահմանադրութեան իրավական աղբյուրը) պատրիարքներին երբևէ տրված չի եղել իրենց հանրութեան մեջ

պատժական օրենքներ մշակելու և կիրառելու իրավունք: Այդպիսի իրավասութեամբ բացառապես օժտված էր օսմանյան պետութունը: Հեռեքար, առանց Բ. դոան համաձայնութեան կամ թելադրանքի հնարավոր չէր զուտ արևմտահայերի տպագրական օրենքի գաղափարն անգամ: Եվ երբ կառավարութունը թուրքիայում հրատարակվող մամուլի, այդ թվում և զարգացող թուրքական մամուլի մեջ նկատեց վտանգավոր միտումներ՝ մտքերը հեղաբեկելու գործում, ձեռնարկեց ընդհանուր օսմանյան լրագրական օրենքի մշակմանը: Այս պայմաններում քաղաքական ժողովի օրինագիծը զրկվում էր նույնիսկ կարծեցյալ լրջութունից:

Հանձնաժողովի ամենագործուն անդամներից երկուսի՝ Օսյանի և Սերվիլենի հրաժարականը քաղաքական ժողովին դրեց շտապ գործողութունների դիմել մամուլի դեմ՝ առանց սպասելու օրինագծի հաստատմանը: Դրանից հինգ օր անց, 1863 թ. հոկտեմբերի 25-ին ժողովն իր նիստին հրավիրեց «Մեղվի», «Մասիսի», «Կիլիկիայի», «Վարագայր հավատիսի», «Ձեփյուռի» և «Ժամանակի» խմբագիրներին: Նրանց ծանոթացրեցին տպագրական օրենքի նախագծին, ապա հայտնեցին, որ մինչև դրա հաստատումը պետք է ենթարկվեն մի քանի հրահանգների: Դրանք էին՝ Ա. Կրոնի դեմ չգրել: Բ. սահմանադրութեան դեմ չգրել: Գ. Ազգային վարչութեան արածի և անելիքների դեմ չգրել: Դ. Անձնականութեան չդիպչել⁹⁰: Բացի այդ, կազմվելու էր մասնաժողով՝ գրաքննչական մի մարմին, որը հետևելու էր վերոհիշյալ հրահանգների կատարմանը: Որոշված էր, որ եթե պարբերականները «այս հրահանգաց հակառակ շարժին» քանի մը ազդարարութենե ետև Բ. դոան հրամանագրով կդադրին: Խմբագիրներին պարտավորեցրին, որ զեղծումները քննադատելիս իրենց վերաբերմունքը պետք է հայտնեն իբրև անհատներ: Որոշվել էր պատրիարքարանի դիվանը տրամադրել խմբագիրներին, «որք կփափաքին ազգային ստույգ լուրեր հաղորդել»⁹¹:

Նշված որոշումները փաստորեն նշանակում էին դեռևս չհաստատված օրինագիծը պարտադրել պարբերականներին. մամուլի պարտականութունների համեմատ այստեղ ընդարձակվում էին Ազգային վարչութեան իրավունքների սահմանները: Քաղաքական ժողովի անձնապատանութունը հասավ այնտեղ, որ կտրականապես արգելեց քննադատել ցանկացած անհատի՝ մինչև վերջինիս՝ «օրինոք» դատապարտվել: Այսպիսով, հրահանգները զրկում էին մամուլի և հասարակական կարծիքի փոխադարձ շփումները և բացառում պարբերականների ամենա-

շնչին ինքնուրույնությունը: Մամուլը վերածվելու էր սոսկ Ազգային վարչության ինֆորմացիան տարածող միջոցի:

Հրահանգների տակ շատորագրեցին «Մեղվի» խմբագիր Ա. Մուրատյանը և «Զեփյուռի» խմբագիրը: «Մեղուն» իր դիրքորոշումը հայտնեց մի քանի օր անց իր տպագրած «Խմբագրական օրենք» հոդվածում: Այստեղ դատապարտվում է Ազգային վարչության՝ մամուլի դեմ արձակած բանադրանքը, տպագրական օրինագիծը և հրահանգները բնութագրվում են որպես սահմանադրության ոգուն հակասող օրենքներ⁹²:

Ազգային վարչությունը խիստ հիվանդագին ընկալեց «Մեղվի» ելույթը և նրա դեմ կիրառեց «Հրահանգների» երրորդ կետը («Ազգային վարչության ըրածին և ընելիքներուն վրա շգրել»): Ա. Մուրատյանը կանչվեց պատրիարքարան՝ բացատրություններ տալու, ընդ որում, քաղաքական ժողովը սպառնացել էր չգալու դեպքում նրան «զապիտեով տանելու»: «Մեղվի» խմբագիրը հրաժարվեց ներկայանալ՝ այդ որոշումը կոչելով «բռնավորական և ապօրինավոր»⁹³ Պատրիարքը դիմեց ոստիկանությանը՝ «Մեղուն» խափանելու խնդրանքով, որից հետո հանդեսը խափանվեց (1863 թ. նոյեմբերի 13-ից մինչև դեկտեմբերի 3-ը): Այս, ինչպես և «Մեղվի» 1863 թ. մարտի խափանումը, ցույց է տալիս, որ օսմանյան իշխանությունները արևմտահայ մամուլի գրաքննություն իրականացրել են Ազգային մարմինների միջոցով և այս ասպարեզում նրանց հատկացրել լայն իրավասություններ՝ ընդհուպ մինչև պարբերականների խափանման առաջարկը:

Վերահրատարակված «Մեղվի» առաջին համարում հանդես եկավ նրա տնօրեն Հ. Սվաճյանը՝ բաց նամակ ուղղելով քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստ. Ասլանյանին: Սվաճյանը բողոք էր հայտնում տպագրական ազատության դեմ վարչության բռնացումների և մանավանդ, «Մեղվի» դեմ ուղղված գործողությունների առթիվ: Հարկ է նշել, որ Սվաճյանին հաջորդած խմբագիրները՝ Հ. Հովվյանցը և Ա. Մուրատյանը ամբողջովին համամիտ են եղել տպագրական բռնացումների դեմ Սվաճյանի մղած պայքարին և շարունակել են այն: Այս պատճառով էլ նշված երկու հրապարակախոսներն էլ սեփական վաստակն են ներդրել «Մեղվի» դեմոկրատական ընթացքի և բովանդակության խորացման գործում: Տպագրական ազատության վերաբերյալ նրանց խմբագրականները և հոդվածները արևմտահայ հրապարակախոսության լուսավոր էջերից են և նպաստել են 60-ական թթ. դեմոկրատական մտավորականության գաղափարական զարգացմանը:

Վերոհիշյալ նամակում Հ. Սվաճյանը կտրականապես առարկում էր մամուլը քննադատության իրավունքից զրկելու ամեն մի փորձի դեմ և նախընտրելի էր համարում «Մեղուն» դաշարեցնել, քան պարտադրել նրան լռելու: Սվաճյանը ընդգիմանում էր կրոնի սպասավորների, սահմանադրության և Ազգային վարչության գործունեության դեմ շգրելու հրահանգներին: Այն մեծ դժվարությունները, որ հաղթահարել է «Մեղուն» այս շրջանում, կարելի է պատկերացնել Ա. Մուրատյանի «Մտացածին անհնազանդություն մը» հոդվածով, որտեղ ներկայացվում են քաղաքական ժողովի բռնությունների, իշխանություններին «Մեղուն» մատնելու և այլ մեքենայությունների մասին⁹⁴: Հետագայում ևս իր ընդհատումների համար «Մեղուն» պարտական էր քաղաքական ու կրոնական ժողովների չգաղափարող հայածանքներին:

Ազգային վարչության բռնացումները Կ. Պոլսի մամուլին՝ հրահրեցին Զմյուռնիայի հայ հետադիմության եռանդը, «Ծաղիկ» հանդեսը հալածելու համար: Զմյուռնիայում սահմանադրական խմորումները ծայր էին առել դեռևս «Միություն» (1860, 1861—1862) հրատարակության ժամանակ: «Միությանը» հաջորդած՝ Կր. Զիլինկիրյանի և Ա. Հայկունու «Ծաղիկ» տասնօրյան զմյուռնահայ համայնքում հետևողականորեն տարածում էր սահմանադրության հաստատման գաղափարը: Կանգնելով աշխատավորության շահերի պաշտպանության դիրքերում, «Ծաղիկն» իր տաղանդավոր հրապարակախոսների ու լրագրողների շնորհիվ լայն ճանաչում էր գտել արևմտահայ հանրության մեջ: Նրա աշխատակիցների ազդեցիկ հոդվածները, որոնք գրված էին օրվա հրատապ թեմաներով, նպաստում էին արևմտահայ ընթերցողի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը, առաջնորդում նրան ժամանակի արևմտահայ կյանքի համար առաջադիմական հունով: Սոցիալ-քաղաքական բռնացումների դեմ «Ծաղիկի» պրոպագանդը հաջողություն ուներ դեմոկրատական երիտասարդության շրջանում, իսկ հետադիմությանը հասցրած նրա գորեղ հարվածները արձագանքվում էին ոչ միայն «Ծաղիկի» կարևոր առանձնահատկությունը պետք է համարել նրա տեսական ընդգրկումների լայն շառավիղը, արևմտահայ կյանքի կարևոր հարցերի լայնախոհ մեկնաբանությունը՝ եվրոպական սուազադիմական գաղափարների տեսանկյունից: Զմյուռնիայի բուրժուա-աղայական վերնախավը, որի կամայականությունները շարունակ դատափետվում էին այդ հանդեսի էջերում, նետվեց վտանգավոր ախոյանի դեմ՝ որպես ամբիոն օգտագործելով «Արշալույս արարատյան» թերթը: Վերջինիս տագ-

նապ էին պատճառում «Մեղվի» և «Ծաղիկի» «անհնազանդ մտքերը», որոնք ամենուրեք հակադրվում էին խոհեմության պատվիրաններին: «Ազգային համերաշխություն» քարոզող Ղ. Պալազարյանը պահպանողական հայեցակետից դատապարտում էր եվրոպական և ամերիկյան հասարակական բախումները՝ շրջանառության մեջ դնելով հետագեմ օտար մամուլի նյութերը⁹⁵: «Արշալույս արարատյանին» առանձնապես անհանգստացնում էր հակասահմանադրական խմբակցությունների մերկացումը «Ծաղիկի» էջերում: Ղ. Պալազարյանը իր համերաշխությունն էր հայտնում Զմյուռնիայի համայնքում մյուսեմվելիական հին իրավունքից⁹⁶ զրկված զրամատերերին: «Ծաղիկը» ներթափանցել էր իր հակառակորդների հասարակական վարքագծի դասային հիմքերի ու շարժառիթների մեջ: Հինգ-վեց տարի շարունակ, նկատում էր Գր. Զիլինկիրյանը, Զմյուռնիայում կազմված է բռնասարների խմբակցություն, որի պարագլուխները «ազգային միապետական վարչության սանձը շատ ատեններե ի վեր իրենց ձեռքը անցուցած»՝ ընկճել են ամբողջ համայնքը⁹⁷: Գր. Զիլինկիրյանը բացահայտում էր նաև բուրժուական վերնախավի ու առաջնորդ Պ. Թագթագյանի ջանքերը՝ տարախոհ մտավորականությանը ճնշելու գործում: Զմյուռնահայ երեկիները հենվել են իշխանությունների աջակցության վրա, որն ապահովելիս մատնություն ամենեկին էլ երկրորդական տեղ չի գրավել: «Քաջայերելու տեղ՝ վհատեցնել, պաշտպանելու տեղ՝ մատնելու տրամադրություն ունենալ», — բնութագրում էր նրանց գործելակերպը «Ծաղիկը»⁹⁸: 1863 թ. մարտին «Ծաղիկը» մերկացրեց աղայական խմբակցությունների ու առաջնորդի շարաշահումները գավառական ժողովի ընտրություններում: Համայնքի վարչության մեջ նրանց իշխող դեր գրավելու ձգտումը, ինչպես բացատրում էր հանդեսը, թելադրվում էր զուտ առևտրական շահերով: «Ծաղիկը» թափանցում էր համայնքի հասարակական ներհանությունների սոցիալական պատճառների մեջ⁹⁹:

Հակառակորդները այդ հողվածը Զմյուռնիայի վարուն ներկայացրեցին իբրև առաջնորդին անարգելու ապացույց: Պարբերականը խափանվեց յոթ ամսով՝ 1863 թ. մարտի 10-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը: 1857 թ. տպարանների մասին օրենքին համապատասխան՝ փակվեց նաև «Ծաղիկը» տպագրող Տետեյան տպարանը¹⁰⁰:

«Ծաղիկի» քննադատական ընթացքը և համագործակցությունը Կ. Պոլսի «Մեղվին», ցույց է տալիս, որ արևմտահայ այս երկու խոշոր գաղթօջախներում դեմոկրատական մամուլը իր ինքնությունը գտնում է մամուլի ազատության համար մղվող սկզբունքային պայքարի մեջ:

Մամուլի ազատության գաղափարը «համաշխարհային մեծ լուռուհ» դառնալու իրողությունը վ. ի. Լենինը բացատրում է նրանով, որ «այն արտահայտում էր առաջադեմ բուրժուազիային, այսինքն՝ նրա պայքարն ընդդեմ տերտերների ու թագավորների, ֆեոդալների, կալվածատերերի»¹⁰¹: Ֆեոդալական հասարակության և այն պաշտպանող մտածողության ու գաղափարների դեմ էր ուղղվում նաև արևմտահայ դեմոկրատների՝ մամուլի ազատության պահանջը: Նրանց հայեցողության մեջ դա վճռական նախապայման էր Օսմանյան Թուրքիայում ազգային, սոցիալական ու տնտեսական բռնացումները բացահայտելու համար:

* * *

Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի գրաքննությունը ձևավորվել է մամուլի իրավական դրույթյան կարգավորմանն ուղղված միջոցառումների հիմքի վրա: Մայրաքաղաքում պարբերականների հրատարակության արտոնագրի հարցը տնօրինում էին մեծ վեզիրը և լուսավորության մինիստրությունը (արտոնագիրը տրվում էր սուլթանական ֆերմանով), իսկ գավառներում՝ վալիները: 1840—1850-ական թթ. մամուլը, այդ թվում և հայերեն պարբերականները ենթարկվում էին որոշ կանոնարկման, որ վերաբերում էր դրանց հրատարակության, խափանման ու վերահրատարակության պայմաններին: Ինչ վերայերում է հայ մամուլի բովանդակությանը, ապա այն վերահսկում էին պատրիարքը և հոգևոր ժողովը: 1857 թ. տպարանների վերաբերյալ օրենքը և 1858 թ. քրեական օրենսգրքի համապատասխան հոդվածը միայն մասամբ անդրադարձան մամուլին՝ վերաբերվելով ոչ թե նրա իրավական վիճակի կարգավորմանը, այլ կառավարության կողմից նրա ընդհանուր վերահսկողությանը և պարբերականների բարեհուսությանը:

Մամուլի իրավական անորոշ դրույթյունը հնարավորություն տվեց արևմտահայ հետադիմությանը՝ սահմանադրության շուրջ մղվող պայքարի և նրա հաստատման ժամանակաշրջանում ճնշում գործադրելու առաջադիմական խմբագիր-հրատարակիչների վրա: 1860-ական թթ. հասարակական հոսանքների ձևավորման ու հակադրության պայմաններում Ազգային վարչությունը մշակեց, այսպես կոչված, «Տպագրական օրենքի նախագիծ», որի նպատակն էր օրինականացնել իր բռնությունները դեմոկրատական մամուլի վրա: Դրա հաստատումից կամ կիրառումից անկախ, պատրիարքարանը և Ազգային վարչությունը

պատժի և խափանումների էին ենթարկում «Մեղու», «Մուսայթ Մասյաց», «Սաղիկ» և այլ պարբերականները:

Հայ հանրության մեջ մամուլի շուրջ ընթացող հասարակական պայքարը խրախուսվում էր Բ. դուան կողմից, որին ձեռնառու էր արևմտահայության ազգային միասնության թուլացումը: Սակայն ազգային տպագրական օրենքը չհաստատվեց (1863)՝ երեսփոխանների կողմից պաշտպանություն չգտնելու, այլև այն պատճառով, որ Բ. դուան արդեն ձեռնարկել էր մշակելու ընդհանուր օրենք՝ Թուրքիայի ամբողջ մամուլի համար:

2. ՄԱՄՈՒԼԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1860-ական թթ. արևմտահայ մամուլի գործիչները լուսավորության և ազգային ինքնագիտակցության վերելքի երաշխիքներից մեկն են համարել մամուլի ազատությունը: Այդպիսի ըմբռնումը հիմնականում հանգում էր հետևյալին. խոսքի ու տպագրության ազատությունը անհատի ազատության հատկանիշներն են: Եթե անձեռնմխելի են անհատի քաղաքացիական իրավունքները, նույնչափ և անձեռնմխելի են նրա մտքի արդյունքները: Հետևաբար, տպագրական օրենքը պետք է պաշտպանի մարդու հոգևոր իրավունքները՝ խորհելու, խոսելու, գրելու և տպագրելու ազատությունը¹⁰²:

Արևմտահայ դեմոկրատական գործիչների հայեցողության մեջ մամուլի ու հրապարակախոսության բովանդակությունը սերտորեն առնչվում էր հասարակական կարծիքին: Որքան ազատ է հասարակական կարծիքն իր դրսևորումների մեջ, այնքան անմիջական է նրա ազդեցությունը մտքերի ու գաղափարների ու սրանց միջոցով՝ հասարակական հիմնարկների զարգացման վրա: Մամուլի ազատությունը անմիջականորեն կախում ունի հասարակության ազատությունից և սրա սահմանափակումը չի հապաղում իր բացասական հետևանքներով ծանրանալու տպագիր խոսքի վրա: Նշված գործիչները կանգնած էին իրենց ժամանակի և իրականության համար առաջավոր՝ բուրժուադեմոկրատական դիրքերի վրա: Բնականաբար, նրանք բաժանում էին նաև այդ մտայնության հայտնի սահմանափակությունը՝ մամուլին վերագրելով ժողովրդի և կառավարության փոխհարաբերությունների անաշու կարգավորողի դեր: Նրանք չէին անգիտանում մամուլի և հասարակական ու քաղաքական պայմանների կապը, այդ պայմանների բարելավումը նշանակալի շափերով կախման մեջ էին դնում մամուլի ազատ գործունեու-

թյունից: Տպագիր խոսքի ազատության սահմանափակումը դեմոկրատները դիտում էին իբրև բռնություն և դրանով իսկ կասկած էին ներշնչում այդպիսի քաղաքական իշխանության արդարացիության հանդեպ: Հ. Սվաճյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը և մյուսները ժողովրդի իրավունքներից էին բխեցնում մամուլի անաշու ու հրապարակային քննադատությունը: Սահմանադրությունը նրանք մի նշանակալի շափով համարում էին մտքերի լուսավորության արդյունք, որի տարածման մեջ կարևոր դեր էին վերապահում ազատ մամուլին: Բնականաբար, այսպիսի գնահատականը մամուլին վերագրում էր նաև դեմոկրատիայի ընդդիմադիր ուժերին համոզելու, այլ կերպ ասած՝ հասարակական հավասարակշռություն ապահովողի առաքելություն: «Մեղվի» զմյուռնացի նամակագիրը, հավանաբար Գր. Զիլինկիրյանը, այսպես է ձևակերպել այդ ըմբռնումը. «Հայոց համար գրելու առաջին ազատությունը մեծ բարոյական զորություն մ'է, որ առանց բռնության ազգին քաղաքական գլուխները գտնվողները, ազգին հոգևոր հովիվները սեպվողները միշտ իրենց պաշտոնին մտադիր ըլլալու կորդե և գեթ երկյուղածությանց մեջ կպահեն անոնք, որ բարձր պաշտոն մը հարստահարութենեն և բռնութենեն շեն կրնար զատ ըմբռնել»¹⁰³:

Հետադիմության հետ շարունակվող ընդհարումների պայմաններում դեմոկրատական հրապարակախոսները պետք է համոզվեին այս տեսակետի միակողմանի ակնկալությունների մեջ. այն հասարակական պասսիվություն էր վերագրում բռնությունների հակամետ արևմտահայ բուրժուական վերնախավերին և թուլացնում դեմոկրատական խավերի խոհերն արտահայտող մտավորականության հետևողականությունը: Հետագայում՝ ազգային վարչության հետ բանավեճի առավել վճռական փուլերում դեմոկրատ-հրապարակախոսները երկրորդական տեղ մղեցին մամուլի կարգավորիչ դերի վերաբերյալ տեսակետը: Այս իմաստով ուշագրավ է «Մեղվի» իրերը և կացությունը արդեն իրենց իսկական անունով կոչելու մոտեցումը 1862 թ., երբ ի հաճույս հետադիմության՝ կառավարությունը դադարեցրել էր սահմանադրությունը. «Ազգին ամենափոքր մասը, — գրում էր հանդեսը, — այնպիսի դրության տեր է և այնպիսի անմեկնելի միջոցներու տնօրեն է, որ ուզած ժամանակը կարող կըլլա մեծագույն և օրինավոր մասին վրա բռնանալ և անպատիժ օրինազանցությամբ իր կամքը առաջ քշել»¹⁰⁴:

Մամուլի ազատությունը դեմոկրատներին պատկերանում էր իբրև ժողովրդի ազատ կամահայտնություն. ժողովրդին լուսավորելու առաքելությունը մամուլն իրականացնում է հասարակական կարծիքը ներ-

կայացնելու միջոցով՝ վեր բարձրանալով անհատական ըմբռնումներից և հաղթահարելով դրանք: Ուշագրավ է «Մեղվի» մեկնաբանությունը հասարակական կարծիքի և մամուլի փոխհարաբերության վերաբերյալ: Հասարակական կարծիքը նա վերագրում էր ազգի ողջամիտ մասին, որն անկողմնակալ է և վեր՝ անհատական կարծիքի սահմանափակությունից: Ազգային քաղաքական ժողովի կազմած նախագծում, մինչդեռ, հասարակական կարծիքը գնահատվում էր իբրև ճշմարտացի և սխալ անհատական կարծիքների մեխանիկական միավորում, և այս պատճառով օրենսդիրը առաջարկում էր «կարծյաց ազատության շափ մը» դնելու օրինավոր ձև՝ գրաքննություն¹⁰⁵: Այս կապակցությամբ «Մեղուն» բանավիճում էր «Արշալույս արարատյանի» հետ, որը կրկնելով մամուլի օրինագծի դրույթը, պնդում էր, թե սահմանադրությունը կվերածվի անիշխանության, եթե «ազգային լրագիրներու ազատության շափ մը չգտնվի»¹⁰⁶: Սակայն հենց ազատության շափ գտնելու այդ մտահոգության հիմքում «Մեղուն» նկատում էր բռնության նկրտումները: Կարծիքի ազատության շափը, եզրակացնում է նա, նրա ճշմարտացիությունն է, որի վրա և հենվում է անհատի իրավունքը: Նույն կարծիքն էր պաշտպանում նաև Գր. Զիլինկիրյանը, երբ վկայակոչում էր ֆրանսիացի մի հեղինակի՝ «Իրավունքը ազատության շափը ու միանգամայն կանոնն է»¹⁰⁷: Անկողմնակալ քննադատության միջոցով հասարակության մեջ հեղաշրջում էրականացնելու գաղափարը Զիլինկիրյանը պրոպագանդում էր նաև 1880-ական թթ. սկզբին՝ իր «Ուղևորություն ի Կ. Պոլիս» գրքում¹⁰⁸,

«Մեղուն» կարծում էր, որ սնվելով հասարակական կարծիքից, մամուլը, իր հերթին, ներգործում է նրա վրա, ընդլայնում նրա շրջանակները՝ ի հաշիվ դեմոկրատական խավերի լայն ընդգրկման: Ազատ մամուլից ստանալով ճիշտ և ուղիղ գաղափարներ ազգային խնդիրների մասին, ազգը առավել ճշմարտացի է դարձնում իր դատողությունները և կարծիքը: Դրանով է մամուլն ապահովում ազգային հաստատությունների ու գաղափարների վրա դեմոկրատիայի ներգործության ուժեղացումը:

1863 թ. մարտին սահմանադրության վավերացման առթիվ «Մեղուն» առաջ էր քաշում մամուլի ազատության պահանջը՝ նոր ազգային վարչությանը հորդորելով չկրկնել նախորդ վարչության սխալները և բռնության հակումները: «Խորհրդածություն մը սահմանադրության առթիվ» հոդվածում նշվում է, որ մամուլը ազատորեն պետք է քննության առնի ազգային մարմինների գործունեությունը և հայտնի իր սեփական կարծիքը: Պարբերականը կողմնակից է անպտուղ բանակիզները

արգելելուն, քակայն վճռականորեն պաշտպանում է «հանդարտ վիճաբանությունների» ազատությունը, որի հետ և առնչում է «ազգային հատաչաղիմությունն ու սահմանադրության հարատևությունը»¹⁰⁹,

Մամուլի ազատության անհրաժեշտությունը «Մեղուն» հիմնավորել է նաև թարգմանական հոփածներով: Առհասարակ այս հարցում պարբերականները վկայակոչում են ֆրանսիական մամուլի ազատության բուրժուական պաշտպաններին՝ է. Մարտենին, Ժ. Սիմոնին և այլոց, որոնց հրապարակային ելույթներն ու աշխատություններն ուղղվում էին ռեստավրացիայի ժամանակաշրջանի և Նապոլեոն Երրորդի դիրքորոշմանը, որ մամուլի ազատությունը անհրաժեշտորեն իր հետ կրեր հասարակական անարխիա, այս գործիչները պնդում էին, որ սպասվող անարխիան կարելի է վերացնել լուսավորության ու բարոյականության տարածման միջոցով: Այսպես, է. Մարտենի «Առաջադիմություն» հոդվածում, որ թարգմանաբար տպագրել են «Մեղուն» և «Մաղիկը», հետադիմության դեմ է ուղղվում «ճշմարտության ճանաչողության», «հոգիին իշխանությունը իմացականության ստորնություններին» հակադրելու ուղին¹¹⁰,

Ֆրանսիական բուրժուական լիբերալիզմի գաղափարները՝ մամուլի ազատության և այն կաշկանդող բռնությունների դեմ՝ հաճախ հագեցած բարոյախոսական բարոզներով ու մտահայեցողական վերլուծությամբ, արևմտահայ դեմոկրատների պրոպագանդի մեջ բեկվում էր որոշակի հասարակական խնդիրներ հետապնդող նպատակների: Դա արտահայտվում էր հետևողական սահմանադրական դիրքորոշման, կղենադատության, ժողովրդի ոտնահարված սոցիալական ու քաղաքական իրավունքների պաշտպանության մեջ: Հ. Սվաճյանն ու Գր. Զիլինկիրյանը քաջատեղյակ են եղել լուսավորիչներից՝ Ռուսոյի, այնուհետև է. Մարտենի ու Ժ. Սիմոնի՝ մամուլի ազատության վերաբերյալ տեսակետներին: «Մաղիկի» էջերում թարգմանելով վերջինի «Խորհելու ազատությունը» աշխատությունը, Գր. Զիլինկիրյանը դրան կցել է իր առաջաբանը, որտեղ առավել ծանրանում է խոսքի ու մամուլի ազատության բնափիլիսոփայական հիմքերի, նրանց զարգացման պայմանների ու հետևանքների վրա¹¹¹: Եկատենք, որ «Մաղիկի» խմբագիրը շրջանցում էր Ժ. Սիմոնի գաղափարներին հատուկ որոշ կողմերը (կրոնի հաշտեցում գիտության հետ, սպիրիտուալիզմի դրսևորումներ), հիմնականում օգտագործելով նրա այն մտքերը, որոնք հիմնավորում են ազատ խոս-

քի ու կարծիքի անհրաժեշտությունը հասարակական առաջընթացման համար: Առհասարակ 1860-ական թթ. արևմտահայ դեմոկրատական գործիչների՝ մամուլի ազատության վերաբերյալ դատողություններում զգացնել է տալիս ուսումնասիրության դպրոցը, ծանոթությունը եվրոպական մտածողների տեսական զինանոցին¹¹², թեև հարկավոր դեպքերում շրջանցվում են նրանց հասարակական դավանանքի որոշ կողմերը: Գ. Կոստանդյանը՝ արևմտահայ փիլիսոփայական մտքի ապագա խոշորագույն ներկայացուցիչը, «Մաղիկի» էջերում մամուլի ազատությունը պաշտպանում էր ոգեփիլիսոփայության ինչ-ինչ սկզբունքների վկայակոչումով: 1860 թ. Գ. Կոստանդյանը «Միություն» մեջ տպագրեց «Հայ ազատախոսությունը» հոդվածը՝ անվերապահորեն իր համակրանքը հայտնելով հայ մամուլում նոր հայտնված քննադատական ուղղությանը և դրա իրական դրսևորումը տեսնելով «Մեղվի» էջերում:

Ազգային վարչության բռնացումները քննադատելիս, «Մեղուն» ցույց էր տալիս, որ նա խախտում է իր իրավասության սահմանները, կամայականորեն ստանձնում և՛ օրենսդրի, և՛ օրենքը կիրառող գործադիր իշխանության ֆունկցիաներ: Եթե վարչությունը տպագրական հանցանքը դիտում է իբրև քրեական հանցանք, ապա այդ հանցանքը պետք է դատաստանի ենթարկվի դատարանում և ոչ թե վարչության վճիռներով, եզրակացնում է «Մեղուն»: Այս պայմաններում «Մեղուն» պետք է օգտվեր, այն էլ միայն մամուլը դատապարտությունից ազատ պահելու նպատակով, օսմանյան համապատասխան օրենքի չգոյությունից: Բանավիճելով «Ժամանակի» հետ, որը ամբողջովին պաշտպանում էր վարչության հետադիմական գործողությունները առաջադիմական պարբերականների դեմ, «Մեղուն» բացահայտում էր այդ գործողությունների ապօրինությունը: Այստեղից էին սկսվում նրա սկզբունքային առարկությունները մամուլի ինքնուրույնությունը ոտնահարող Ազգային ժողովին:

Առանց օրենքի և դատի խափանումները վարչական բնույթ ունեին և կատարելապես շրջանցում էին խմբագիրների առարկություններն ու քաղաքացիական իրավունքները: Վարչական խափանումները, որոնք պարբերականների խարազանն էին մամուլի վերաբերյալ օրենքից և նախնական գրաքննությունից առաջ, սկիզբ էին առել կայսրության մեջ մամուլի հայտնվելու հետ միասին և հարատևել նրա ամբողջ պատմության ընթացքում:

«Մաղիկը» մամուլի ազատությունը առնչում է նրա քաղաքացիական առաքինության հետ. նրա առաջին և անհրաժեշտ պարտքն է պաշ-

քարել անարդարության դեմ կամ հրաժարվել ասպարեզից՝ դարձյալ տեղի չտալով ուժի առջև: Գր. Չիլինկիրյանը այս սկզբունքին հաստատուն կերպով հետևել է իր հանդեսի հրատարակության ամբողջ ժամանակաշրջանում: 1865 թ., երբ զմյուսնահայ հետադիմությունը պարբերականի հրատարակության համար ստեղծեց անտանելի պայմաններ, հրապարակախոսը այն տեղափոխեց Կ. Պոլիս՝ այնտեղից շարունակելով իր մերկացումները:

«Թե ինչ է մամուլը» և «Մամուլի ազատությունը»¹¹³ հոդվածներում Չիլինկիրյանը հասարակական կարծիքը ճշմարտապես արտահայտող մամուլը դիտում է իբրև բռնակալության դեմ պայքարի ազդեցիկ միջոց: Ավատատիրական հարաբերությունների բացասման գործում ընդգծելով մամուլի դերն ու նշանակությունը, «Մաղիկի» խմբագիրը ծառանում էր օսմանյան հետամնաց իրականության դեմ: Նա մամուլի հասարակական առաքելության մեջ ներդնում էր կոնկրետ իմաստ՝ ակնկալելով իրավազուրկ ժողովրդի պաշտպանություն, սոցիալական ու տնտեսական հարստահարությունների անխնա մերկացում:

Ազատ մամուլի համար արևմտահայ հրապարակախոսների ելույթները առավել սրույթուն ստացան այն ժամանակ, երբ նրանք կտրուկ քննադատության ենթարկեցին Ազգային տպագրական օրինագիծը: «Մեղվի» և «Մաղիկի» բազմաթիվ ելույթները, տեսական հիմնավորումները և վկայակոչումները ըստ էության ստացան գործնական նշանակություն: Դրա հասարակական կարևորությունը ցույց տալու տեսակետից հատկանշական է այն բանավեճը, որ ծավալվել էր վարչության, սրա ձայնափող մամուլի և դեմոկրատ-հրապարակախոսների միջև: Դա սոսկ մամուլի ազատության վերաբերյալ բանավեճ չէր, այլ արտացոլում էր բանավիճող կողմերից յուրաքանչյուրի պատկերացումները սահմանադրության բովանդակության ու կիրառման վերաբերյալ: «Մեղուն» և «Մաղիկը» այդ օրինագիծը իրավացիորեն դիտել են որպես մամուլի վրա Ազգային վարչության լուծր օրինականացնող իրավական ակտ: «Մեղվի» մի թղթակից ըստ էության, միակողմանի էր համարում միայն մամուլի «ազատության շփիր որոշող» իրավական սահմանումները. օրինագիծը, նրա կարծիքով, պետք է ենթադրեր նաև մամուլը վարչական ոտնձգություններից պաշտպանող նորմերի մշակում: Իր այս շատ կարևոր վերապահության հեղինակն առարկում էր «Մեղվի», «Մյունստի» և «Մաղիկի» դեմ ուղղված քաղաքական ու կրոնական ժողովների այն մեղադրանքին, թե ազգային երկպառակությունների պատճառը նրանց ազատախոսությունն է: «Ազգային մեկ քանի լրագրաց անսանձ ազատախոսության» դեմ բողոքողները այն լրագիրներեն

ավելի անդուռն բերնով և լիբբ ու անանուն հայտարարութիւններով ոչ միայն այս և այն նախատեցին, այլև ընդհանուր, քաղաքական և կրօնական ժողովներին, մինչև սրբազան պատրիարքն հանիրավի առարկեցին: Ահա ասոնց հայհոյութիւննց համար պիտի ըլլա այն շափը, այն տեսակ բիրտ և անիմաստ գրութիւննց համար պիտի սահմանվի սույն սանձը»¹¹⁴, — գրում էր նա:

Ըստ էութեան, այս հոգովածը պետք է դիտել իբրև հորդոր վարչութեանը՝ ազատամիտ օրինագիծ ստեղծելու համար: Հետաքրքիր է, որ հոգովածագիրը հույս է հայտնում, թե վարչութիւնը նախագիծը կկազմի Սերվիլենի խոսքերով ասած՝ «կարծյաց ազատութեան սկզբունքը իր շինելիք կանոնագրին հիմ բռնելու» սկզբունքով:

Մամուլի ազատութիւնը նրա հասարակական դերով էր հիմնավորում «Ծաղիկը»: Եթե «Ազգային երեսփոխանութիւն և ազգային օրագրութիւն» հոգովածում¹¹⁵ ազգային երեսփոխանութիւնը դիտվում է իբրև ազգի կամքի արտահայտիչ, ապա մամուլը ներկայացվում է իբրև այդ կամքի իրականացումը հսկող ժողովրդի իրավունք: Ժողովուրդը, եզրակացնում էր Գր. Զիլինկիրյանը. «ունի հասարակաց ձայն մը և անոր աթոռն է հայ օրագրութիւնը»¹¹⁶: Մամուլի ազատութիւնը նա համարժեք է համարում ժողովրդի կամահայտնութեանը, բռնացումներն ազատութեան վրա՝ բռնացում այդ կամահայտնութեան վրա: Ուրեմն, «Ծաղիկի» խմբագրի հայեցութեան մեջ մամուլի ազատութիւնը նույնանում է սահմանադրական ազատութեանը և ապահովում վերջինի օտարումը:

Մամուլի ազատութիւնը, ինչպես Զիլինկիրյանն էր կարծում, կոնկրետանում է նաև երեսփոխանական վարչութեան գործունեութեան նկատմամբ վերահսկողութիւն սահմանելու մեջ: Այդ էր հետամտում նրա սկզբունքային առարկութիւնը Ազգային վարչութեան գործունեութեան, ինչպես և կրօնի դեմ շարժելու պատվիրանների դեմ: Ազգային վարչութեան գործողութիւնների գնահատականը դեմոկրատական մամուլը դիտում էր իբրև սահմանադրութիւնն անվթար պահելու նախապայման և բացահայտում էր այդ պատվիրանների ամբողջ վնասակարութիւնը: Ազգային վարչութեան «ըրածի և ընելիքի» դեմ գրելու արգելքի ակնհայտ պարողի պետք է համարել «Մեղվի» առաջնորդողներից մեկի վերնագիրը՝ «Ուսումնական խորհրդին ըրածն ու Ազգային վարչութեան ընելիքը»¹¹⁷: Դեմոկրատական պարբերականը ցույց էր տալիս, որ ազգային մարմինների գործունեութիւնը այսուհետև ևս պետք է գտնվի իր ուղարկութեան կենտրոնում և հարկ եղած դեպքում քննադատվի:

«Տպագրական կանոնի ուրվագիծը» հոգովածում Գր. Զիլինկիրյանը Ազգային վարչութիւնը քննադատութիւնից վեր դասող ձևակերպումը համարում է «բռնասեր իշխանութեանց հատուկ սկզբունք»¹¹⁸: Նա թափանցել է նաև հետադիմական օրինագծի հասարակական շարժառիթների, մասնավորապես մամուլը ճնշելու գործում լիբերալ գործիչների և կղերայահայանողականների մերձեցման իրողութեան մեջ: «Մեր ազգին մեջ, — գրում է նա, — քանի մը դավադիրներ կան, որոնք գոյութիւն ունին և որոնց պարագլուխները թեև անտարբեր կերևան ի հետուստ Ազգային վարչութեան ընթացքին, այլ միշտ իրենց մատը կնշմարվի ամեն գործերու մեջ, կզգանք, թե հանցական կամ հետադիմական նպատակի մը համար շարժող այդ մարդերու թաքուն ազդեցութեանն ազատ շինար վարչութիւնը կազմող անձերու մեկ մասը»¹¹⁹:

Թափանցիկ ակնարկն ուղղվում էր հակասահմանադրական ջոզերին, օսմանյան ծառայութեան մեջ գտնվող էֆենդիական դասին ու հետահայաց կղերին, որոնց մտայնութիւնը 50-ականի վերջին և 60-ականի սկզբին արտահայտում էին Հ. Չամուռնյանի «Երևակը» և Գր. Տեյրիմենճյանի «Արևելյան դարը»: Իսկապես, հանդեսի ուղարկութիւնից շէր կարող վրիպել գաղափարական մի այնպիսի հակառակորդ, ինչպիսին Հ. Չամուռնյանն էր՝ «խավարչալների» առաջատարը և Երուսաղեմի հետադիմութեան պաշտպանը¹²⁰:

Գր. Զիլինկիրյանը առարկում էր կրօնի դեմ շարժելու պահանջներին: Կրօնական բարոյականութեան քննադատութիւնը լուսավորութեան իրականացման պայմաններից մեկն է, բանականութեան իրավունքը, պընդում էր նա: Կրօնի ճշմարտութիւնը վիճարկելու իրավունքից զրկելը կնշանակի անհատին զրկել ազատ կարծիք հայտնելու հնարավորութիւնից: «Կրօնքին դեմ գրելը զայն անարգել և նշավակել չէ և ներկա դարուս մեջ այնպիսի անհերքելի ճշմարտութիւն մ'է այս, որ նույնիսկ կառավարութիւնները (իմա Եվրոպայի—Ա. Խ.) ճանշցած են այս իրավունքը», — գրում է նա¹²¹:

Չմյուռնացի հրապարակախոսը հիմնավոր առարկութիւններ էր անում հետադիմութեան այն փաստարկին, թե քանի որ մամուլի ազատութիւնը տեղի է տալիս ծայրահեղութիւնների, ապա այն անթույլատրելի է: Եթե որոշ թերթեր մոռանալով պատշաճութիւնը և իրենց ազատութեան շափը, բորբոքում են սրա կամ նրա հակակրանքը, ապա դա դեռևս հիմք չի տալիս բոլոր թերթերի հանդեպ բռնութիւն գործադրելու. «Մի՞թե այս բավական զորավոր պատճառ մ'է մյուս ամեն միտքերու վրա նիզ մը դնելու և անոր լեզուն շղթայելու համար»¹²² — գրում է նա:

Գր. Զիլինկիրյանը դատափետում էր հասարակական արժեքից զուրկ, սոսկ կրթով և անձնական նպատակներով առաջնորդվող պարբերականները: Հայ մամուլի, որպես հասարակական կարծիքի արտահայտչի բովանդակությունը նա լիտում է զարգացման պրոցեսի մեջ. մամուլն ապրում է իր ինքնահաստատումը այնքանով, որքան ճշմարտացի է դրսևորում հանրային կարծիքը: Հակառակ դեպքում այդ կարծիքի միանգամայն պատճառաբանված անտարբերության պատճառով հասարակականորեն անարժեք պարբերականները կամ դադարում են, կամ քարշ տալիս իրենց արհամարհված գոյությունը:

Այսպիսի դատողություններից շսկետք է եզրակացնել, որ Զիլինկիրյանը ընդհանրապես դեմ էր հասարակական կարծիքը շբաժանող անհատական մտայնությանը կամ ինքնատիպ մոտեցմանը: Ընդհակառակն, իբրև դեմոկրատ մտածող, նա կողմնակից էր անհատական ազատությանը, որը փոխադարձ շփումների պրոցեսում իր կնիքն էր դնում հասարակական կարծիքի վրա և, ի վերջո, գերաճում հասարակական ազատության: Ժամանակին Հեգելը նկատում էր, որ «Մամուլի ազատության բնորոշումը, որպես ամեն ինչ խոսելու և գրելու ազատության, անալոգն է այն բնորոշման, որ տրվում է ազատությանն ընդհանրապես՝ իբրև ամեն ինչ անելու ազատություն: Այդպիսի խոսքը վերաբերում է գեղես անկիրթ, պարզունակ և մակերեսային պատկերացմանը»¹²³:

Գր. Զիլինկիրյանը այս դեպքում նկատի ուներ առաջավոր հասարակական շարժումներին ընդդիմացող կղերամիրայական մտայնության մամուլը. «Այսքան տարիներ ի վեր այնքան հայ թերթեր երևցան հայ գրականության ասպարեզը, և հետզհետե, բացի մեկ քանիսն, ամենքն ալ՝ ոմանք ավելի և ոմանք՝ նվազ, լույս տեսնելով անբերութացան... Ստիպված ենք կարծելու, թե այնպիսի թերթեր հրատարակվեցան մեր մեջ և ասոնց մեկ քանին տակավին կհրատարակվին համոթ և ի նախատինս հայ մամուլի անվան, որոնք, արդարև, խաղալիկի տեղ դրին ինչ որ նվիրական, պատկառելի և ազգերու նեցուկն է և հայ հասարակության զգվանք տվին»¹²⁴:

Դիտողությունը ճշմարիտ էր. իրենց գաղափարական աղբատության և հասարակական իրողությունների կամայական մեկնաբանության պատճառով ընդունելություն չգտան Հ. Չամուռճյանի «Հայաստանը», «Զոհալը» և «Երևակը», Գր. Տեյիրմենճյանի «Արևելյան դարը» և այլ պարբերականներ: Գր. Զիլինկիրյանը Հ. Սվաճյանի «Մեղվի» հետ միասին մշտապես պայքարել է Հ. Չամուռճյանի հետադիմական գաղափարների դեմ՝ նրան համարելով հայ կղերատության պատվարը:

1860-ականի առաջին կեսին Հ. Չամուռճյանը, որ անվերապահորեն պաշտպանում էր Երուսաղեմի առանձնաշնորհյալ վիճակը՝ արժանացավ դեմոկրատների մերկացնող քննադատությանը¹²⁵:

Մ. Մամուրյանի հայացքները մամուլի և կարծիքի ազատության մասին՝ բնութագրական կողմերով լրացնում են հայ առաջավոր մտավորականության դիրքորոշումը այս հարցում: Բանականությանը նա ներքնապես հատուկ է համարում ամեն ինչ քննության առնելու, վերլուծելու և գնահատելու կարողությունը, իսկ դրա հնարավորությունը դիտում է միայն ազատության մեջ: Ազատ քննությունը Մամուրյանը տարածում էր իրականության ցանկացած կողմի՝ հասարակական հիմնարկների, կրոնական գաղափարախոսության ու բարոյականության վրա, որ պետք է իրականացվեր ազատ մամուլի միջոցով: Օսմանյան բռնակալության պայմաններում այսպիսի կարծիքն ուղղվում էր այդ բռնակալությունը մարմնավորող ու վերարտադրող հասարակական կարգերի դեմ և ընդառաջում ազգային լուսավորության ու ինքնորոշման գաղափարներին: Մամուրյանի կարծիքով ազատ կարծիքի դեմ ուղղված բռնությունը խաթարում է ազատության ձգտումը մարդու մեջ և այլասերում «բնական ու ընկերական հարաբերությունները»: «Ինչպես նյութական, նույնպես և մտային առևտուր մը կա, այս առևտուրը փոխանակության միջոցով կկատարվի և ուր որ ազատ փոխանակություն չկա, ընկերությունը մնայուն (իմա անշարժ—Ա. Խ.) վիճակի մեջ կգտնվի»¹²⁶,— գրում էր նա:

Մամուրյանը քանիցս ելույթ է ունեցել քաղաքական ժողովի մամուլի օրինագծի դեմ: Տպագրական ազատությունը նա դիտել է որպես գավառական զանգվածների կրթության, լուսավորության և նրանց ազգային ինքնագիտակցության զարգացման անհրաժեշտ միջոց: 1861-ից ի վեր ազգային իշխանությունների գործունեությունը գնահատելիս նա բնութագրման շափանիչ է դարձրել նրանց վերաբերմունքը մամուլի ազատության նկատմամբ:

Օրինագծի լիբերալ-սայթաքուն ձևակերպումները պահպանողական հրատարակություններն օգտագործեցին դեմոկրատական մամուլի և հրապարակախոսների վրա հարձակվելու համար: Զմյուռնիայի «Արշալույս արարատյանը» 1860 թ. սահմանադրության անհաջողությունը բացատրում էր նրանց անխոհեմությամբ, ժողովրդի մեջ, իբր, շարիք և երկպառակություն տարածող մտքերով: Դ. Պալազարյանի թերթը պահպանողական հայեցակետ ուներ Ազգային վարչության և մամուլի փոխհարաբերության վերաբերյալ: Մամուլը նրա կարծիքով պետք է

հնազանդվեր վարչության որոշումներին, հակառակ դեպքում վերջինս կարող էր ենթարկվել հեղինակագրկվելու վտանգին: Ի դեպ, Ազգային վարչության հասպաղումը հանդուգն մամուլին «խելքի բերելու գործում» պահպանողականներին ամենևին չէր գոհացնում: Սրանք սահմանադրական շոջերից ակնկալում էին ազդու և վճռական գործողություններ¹²⁷: Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի անկախությանը կողմնակից լինելով, պահպանողականները այդպիսի անկախության ձեռքբերումը կապում էին չեմոկրատ-հրապարակախոսների հասարակական մեկուսացման հետ: Այս պատճառով «Արշալույս արարատյանը» հուսահատորեն պաշտպանում էր Երուսաղեմի միաբանների զբաղրտագրերը «Մեղվի» և «Մյունատիի էրճիասի» դեմ: «Ազգային երկպառակությունն ի Կոստանդնուպոլիս» հոդվածում Ղ. Պալազարյանի թերթը տպագրական օրենքի նախագծից սպասում էր մամուլի անկախությունը սահմանափակող ձևակերպումներ, և այս առթիվ նախատում էր ազգային էլիտանությունների վարանումը: «Գրելու և հրատարակելու ազատության ոչ չսփր ճանաչող և ոչ շափ մը դնող կա»,— գանգատվում էր թերթը, որի պատճառով պախարակվում են «հարուստ բարեբարները և արժանահարգ եկեղեցականները»¹²⁸: Իր հակասահմանադրական ուղեգծով հայտնի «Արշալույս արարատյանը» մամուլի քննադատական տարերքը անմիջականորեն կապում էր «սահմանադրական անէլիտանության ու անկարգության» հետ:

Սահմանադրությանը գրեթե նույն առարկություններն էր անում Գր. Տեյիրմենճյանի «Արևելյան դարը»: Սահմանադրությունը նա որակում էր իբրև ազգի պատմական ավանդույթները ոտնահարող ակտ: Սահմանադրական մարմիններում, պնդում էր Տեյիրմենճյանը, «անկարգությունք, անիրավությունք, անխղճությունք և այլ ամենայն մարդկային սեպիառությունք և ինքնահավանությունք բարձր ի գլուխ կպարծին»¹²⁹: Կղերապահպանողական այդ հրատարակությունը սահմանադրությանը հակադրվելիս ավելի շատ շփման եզրեր ուներ «Արշալույս արարատյանի», քան Չամուռճյանի «Երևակի» հետ: Եթե Չամուռճյանը էր մեկնակետը սկսում էր զուտ արևմտահայ կղերամիրայական վերնախավի դիրքերից, ապա Պալազարյանն ու Տեյիրմենճյանը յրանից առավել և ամենից առաջ հաշվի էին առնում այն փորձությունը, որ ենթարկում էր սահմանադրությունը էջմիածնի կաթողիկոսությանը: Պահպանողականների այս խմբին թվում էր, որ սահմանափակելով հայ կղերի իրավասությունները, սահմանադրությունը Ազգային ժողովը օժտում է լրիվ անկախությամբ՝ պատրիարքի, ուրեմն և էջմիածնի կաթո-

ղիկոսի նկատմամբ: Այստեղից էր սկիզբ առնում «Արևելյան դարի» և պահպանողականների ահազանքը՝ ազգային բարոյականությունը քայքայելու վտանգի վերաբերյալ, որ փաստորեն նույնանում էր էջմիածնի կաթողիկոսության ազդեցության կորստի մտավախության հետ¹³⁰:

Մամուլի օրինագիծը գրեթե նույն դիրքերից էր գնահատում «Ժամանակը»: Ստ. Փափազյանը անառակելիորեն պաշտպանում էր կրոնական ու բաղաբական ժողովների ձեռնարկումները առաջադիմական հրապարակախոսների դեմ: Փափազյանը առաջին հերթին կրոնի մեջ էր տեսնում ազգային առաջընթացի, գավառի հայ աշխատավորության կացության բարվորումը, իսկ կրոնական բարոյականության մեջ՝ այդ կացությունից ճիշտ ելք գտնելու բոլոր նախադրյալները: Ազգային կյանքի վերածնությունը պետք է արդարացի հատուցում լիներ հնազանդության և օրինապատշաճության համար: Բողոքն ու խնդրագրերն էին այդ ծրագրի գլխավոր միջոցները, և համբերությունը՝ ազգային երկայնամտության ապացույցը: «Ժամանակը» կշտամբում էր Բալուտի և Խարբերի այն հողագործներին, որոնք շղիմանալով հարստահարություններին, գաղթում էին: Պարբերականը հորդորում էր նրանց «քիչ մը ժամանակ ևս համբերեն, մինչև քնիչներուն իրենց ժամանելը, ան ատեն պիտի սրբի իրենց արտասուքը և պիտի բարձրին իրենց ցավերն ու տառապանքները»¹³¹: Զեյթունցիների հերոսական ըմբոստացումը, նրանց պայքարի թափը այս շափավոր գործիչը ձգտում էր խաղաղեցնել «բանիբուն եկեղեցականի մը» քարոզներով ու հայրական խրատներով: Փափազյանը, ինչպես և բոլոր պահպանողական գործիչները, առավել մտահոգվում էր ոչ թե զեյթունցիների տնտեսական դրությունը, այլ նրանց միջավայրում կաթոլիցիզմի դավանական պրոպագանդին դիմակայելու սեեռուն գաղափարով¹³²: Ազգային կրոնի և եկեղեցու բուն գոյությունը Փափազյանը պայմանավորում էր գավառական հոծ բազմությունների դավանական գոյատևմամբ և այս պատճառով առարկում էր ազգային վարչության մեջ պոլսահայերի առանձնաշնորհումներին: Ուշագրավ է, որ եթե «Արշալույս արարատյանը» ազգային ժողովում պոլսահայ բուրժուազիայի փրկարկող դերը առիթ էր դարձնում ընդհանրապես սահմանադրությունը մերժելու համար, ապա Փափազյանը վարչության մեջ գավառի իրավունքները պաշտպանում էր բուն ազգի ամբողջությունը պահպանելու մտահոգությամբ: Ավելացնենք, որ գավառը Փափազյանի համար ընդհանրական մի հասկացություն էր՝ զերծ տնտեսական ու հասարակական հակասություններից: Սահմանադրական պահպանողականները 1860—1870-ական թթ. տես-

նում էին այն, ինչը միավորում էր ազգին, իսկ այն, ինչ բաժանում էր ազգը, այսինքն՝ սոցիալ-տնտեսական տարբերություններն ու հակասությունները, մղվում էր հետին պլան: Հետևաբար, պահպանողականների բանավեճը դեմոկրատների հետ հիմնականում սկիզբ էր առնում Արևմտահայաստանի բնակչության ազգային ու սոցիալական վիճակի և կրոնի նշանակության տարբեր գնահատականներից: Կրոնական բարոյականության մերժումը և եկեղեցու հասարակական դերի սահմանափակումը, ինչպես հայտնի է, դեմոկրատները ծառայեցնում էին զավառի աշխատավորական զանգվածների լուսավորության և ազգային ու տնտեսական կացության բարվոքման նպատակին: Այս պատճառով դեմոկրատ-հրապարակախոսների սուր հասարակական մերկացումները, կրոնական բարոյականության դեմ նրանց մշակած վճռական դիրքորոշումը Փափազյանին թվում էր իսկական շարիք, որ հարկավոր էր արմատախիլ անել: Մերժելով «Մեղվի», «Մյունատիի» և «Մաղիկի» քննադատական ուղեգիրը, «Ժամանակը» ևս ելնում էր այն վտանգից, որ նրանց մարտնչող պրոպագանդը «ազգի» աչքին հեղինակազրկում է կղերը և Ազգային վարչությունը: Այստեղից՝ նրա համեմատությունը այն բոլոր ձեռնարկներին, որոնց դիմում էր վարչությունը դեմոկրատական պարբերականները լռեցնելու նպատակով: Ինքը՝ «Ժամանակի» խմբագիրը խրախուսում էր այդ արշավանքը. 1863 թ. նոյեմբերին նա ձգտում էր «Մեղվի» խմբագրին ներկայացնել իբրև իշխանության շննթարկվող խոռվարար: Երբ Ա. Մուրատյանը մերժում է ներկայանալ քաղաքական ժողովին, Ստ. Փափազյանը հատուկ դիտավորությամբ հայտնում է ընթերցողին, թե հիշյալ ժողովը պատվիրել է նրան պատրիարքարան ներկայանալ՝ «իր հրատարակած անհիմն ու սխալ հոդվածը հետս կրչելու», հակառակ դեպքում թագրիր է գրվելու Բ. դոանը՝ «Մեղուն» ժամանակավորապես դադարեցնելու համար¹³³: Այսուհանդերձ, քողարկելով իր իսկական վերաբերմունքը «Մեղվի» հանդեպ, «Ժամանակը» բարեմտության շինծու նշաններ էր ցույց տալիս, առաջարկելով քաղաքական ժողովին՝ «Մեղուն» դադարեցնել տալու փոխարեն նրա արտոնատեր Հ. Սվաճյանին պատվիրել, որ նա մեկ այլ անձի հանձնի պարբերականի խմբագրությունը¹³⁴:

«Ժամանակը» ամբողջովին պաշտպանում էր տպագրական օրենքի նախագիծը: Մամուլի ազատության վերաբերյալ դեմոկրատ-հրապարակախոսների պահանջը նա անվանում էր «սանձարձակ ազատություն»¹³⁵: Ուշագրավ է, որ միայն «Ժամանակն» է տպագրել վերոհիշյալ օրինագծի տեքստը՝ իբրև այդպիսի ազատության վախճանի իրավական երաշխիք:

Հրասթափությամբ էր նշում «Ժամանակը», որ ընդհանուր ժողովի երեսփոխանները վիճաբանություն են սկսել այդ օրինագծի դեմ (1863 թ. գեկտեմբերի 6-ի նիստում), որից հետո «խնդիրն անորոշ կերպարանքի մեջ՝ երեսփոխանները ցրվեցան»¹³⁶:

Վիճաբանությունները բուռն են եղել. դեմոկրատ-հրապարակախոսները հեղինակություն ունեին երեսփոխանական ժողովում: Մամուլի օրինագիծը, գրում էր «Ժամանակը», «Մամուլի անսահման ազատության մեջ տեսնել ուղող մասեն մեծ գորություն մերժվեցավ. աղաղակներ փրթավ. գոռում-գոշումներ եղան և ուրիշ ատենի օրինակներուն նման հասարակության միտքը պղտորելու համար ըսին, թե սահմանադրությունը վտանգի մեջ է»¹³⁷:

Նույնիսկ մի այնպիսի շափավոր հրատարակություն, ինչպիսին «Սեր» հանդեսն էր, հակադրվեց «Ժամանակի» հետադիմությունը. «Մենք արդեն անսահման ազատություն մը չենք տեսներ մեր տկար ազգին մեջ, որպեսզի անկե եկած հետևանքներն ու զեղծումներ ալ նշմարենք»¹³⁸, — գրում էր նա:

«Սերը» արտահայտում էր երեսփոխանների նշանակալի մասի վերաբերմունքը վարչության ղեկավարների ծայրահեղ անձնապաստանություն նկատմամբ:

Նույնիսկ օսմանյան տպագրական օրենքի առկայության պայմաններում «Ժամանակը» պաշտպանում էր ազգային համանման օրենքի անհրաժեշտությունը: Ըստ նրա, Ազգային վարչության օրինագիծը պետք է պարունակեր օսմանյան մամուլի օրենքի մեջ շամբագրված հոդվածներ և այնպիսի հոդվածներ, որոնք ճշգրտում էին մտցնելու նրա մեջ՝ մեկնաբանության իմաստով¹³⁹: Ստ. Փափազյանը երկնչում էր, որ տպագրական օրենքում (օսմանյան) թերևս կբացակայեն հայ մամուլի ազատությունը սահմանափակող ձևակերպումները և դեմոկրատական պարբերականները կշարունակեն իրենց սովորական ընթացքը: Պահպանողականները հավատարիմ էին մնում իրենց՝ ազգային իրականության հեռանկարները գնահատելու տեսակետից ևս:

Քաղաքական ժողովի օրինադրի և լուս. Փափազյանի այս ելույթների քննադատությամբ հանդես եկավ Կ. Օանոսյանը «էֆթյարը մուխայ-յերև» («Մտքերի ազատ արտահայտում») գրքույկով: Նա պաշտպանում էր դեմոկրատական մամուլի գործիչներին՝ մամուլի ազատությունը համարելով սահմանադրության կիրառման հիմնական միջոցներից մեկը: Փանոսյանը վկայակոչում էր հասարակական կարծիքի և մամուլի փոխներթափանցման կարևորությունը հասարակության զարգացման

մեջ և կարծում էր, որ հետադիմական օրինագծի պաշտպանները ոտնահարում են սահմանադրության ոգին: Բանավիճելով Սոս. Փափազյանի հետ, Փանոսյանը օրինագիծը մերժում էր այն պատճառաբանությամբ, որ արևմտահայ մամուլի համար նոր օրենք մշակելու կարիք չկա և որ մամուլի մեղանշումները կարելի է դատել արդեն հրապարակված օսմանյան տպագրական օրենքով (նկատի ունեն 1857 թ. հրապարակված տպարանների վերաբերյալ օրենքը)¹⁴⁰: Ակնհայտ է, որ դեմոկրատ-հրապարակագիրները շեղ են եղել ընդհանրապես մամուլի օրենք հրապարակելուն և վերոհիշյալ տպարանների մասին օրենքը վկայակոչել են, որպեսզի կանխեն Ազգային վարչության հետադիմական միջոցառումները մամուլի նկատմամբ: Ուշագրավ է, որ Ս. Փափազյանը արդեն 1866 թ. վերջին հետին թվով պատասխանելով Կ. Փանոսյանին, օսմանյան մամուլի օրենքի առթիվ գրում էր. «Կարգացի՞ր պ. Փանոսյան, կիմանա՞ս ինչ եղավ. «էֆքյարիդ» մեջ քանի-քանի անգամ կրկնած էիք, թե տերությունը տպագրական օրենք ունի, և անիկա կբավե և անկե զատ՝ ուրիշ օրենք չկրնար ըլլալ, կտեսնե՞ք, պ. Փանոսյան, թե տերությունը նոր օրենք հրատարակեց, թե որ բավելու չափ օրենք մը կար, ի՞նչու պետք կար, ուրեմն, այս օրենքին»¹⁴¹:

Անվիճելի է, որ պարտություն կրելով հետադիմական ազգային նախագծի վավերացման հարցում, հետադիմությունը մամուլի ազատությունը ճնշելու երաշխիքները տեսնում էր օսմանյան մամուլի օրենքի մեջ: Եվ չէր սխալվում, քանի որ այդ օրենքը, ինչպես կտեսնենք ստորև, մամուլի հետ դատաստան տեսնելու համար ոչ մի բանով չէր խանգարելու իշխանություններին:

Մամուլի և տպագրական ազատության նկատմամբ իր չափավոր վերաբերմունքը հայտնեց Կ. Ությունյանի «Մասիսը»: Կ. Ությունյանն իր դյուրբաթեք մտքերով համեմված հողվածներում, այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէր թաքցնելու հաշտվողական դիրքը հետադիմական վարչության հանդեպ: Առհասարակ, նրա խմբագրության տարիներին «Մասիսը» հիմնականում արտահայտել է Ազգային վարչության ու պարիարքարանի տրամադրությունները և կարծիքները իրականության հարցերի վերաբերյալ¹⁴²: Ընդ որում, հեռատես խմբագիրը խնամքով թաքցրնում էր իր համակրությունները և ծանրումեծ, արտաքուստ անաշտ խորհրդածություններով ձգտում էր ընթերցողին հավատ ներշնչել իր անկողմնակալության հանդեպ: Այդ դիրքորոշումն ամրապնդելիս նա, բավականաչափ ծանոթ լինելով եվրոպական մամուլի նրբամտություններին, երկրորդական հարցերում իրեն երբեմն շտապություն էր թույլ

տալիս՝ չհամաձայնելու Ազգային վարչության հետ: Քաղաքական ժողովի օրինագիծն ըստ ամենայնի պաշտպանություն գտավ նրա թերթի էջերում: Հատկանշական է, որ «Մասիսը» դրա «ամենեն ընդունելի և փափուկ կետերը» համարեց կրոնի, սահմանադրության և Ազգային վարչության դեմ հրատարակումները կանխարգելող հողվածները: Անառարկելիորեն ընդունելով Բ. դուան 1862 թ. հունվարի 31-ի հրահանգը՝ բանավեճերից մամուլի ձեռնպահ մնալու մասին, «Մասիսը» բանավեճը որակում էր իբրև «կամակոր անձնասիրության արդյունք»: Կրոնի, սահմանադրության և վարչության քննադատությունը նա մերժում էր օրենքը, իշխանությունը և բարոյականությունը հարգելու տեսակետից: Լիբերալին հատուկ չափավորությամբ՝ «Մասիսը» զգուշացնում էր ծայրահեղություններից և տաշում-կոկում էր հաստատվելիք օրենքի հնարավոր սուր անկյունները: «Սակայն եթե կրնանք ըսել,—գրում էր նա,—որ ազգային լրագրությանց մեջ պատշաճից սահմանեն դուրս ելնողներ պակաս չեղան, կանոնադրաց վրա ալ ազգասիրական... սահմանադրական պարտավորություն մը կա զգուշանալու, որ չափազանցություններն արգիլեն՝ ուզած ժամանակին լրագրաց օրինավոր ազատությունն ալ չկաշկանդեն»¹⁴³: Քննադատել պետք է, բայց այնպես, որ «լուսավորե և շայրե»,—այս էր «Մասիսի» տեսակետը:

«Մասիսը» վերջացնում էր այնտեղ, որտեղից սկսում էին դեմոկրատական պարբերականները, որոնք ոչ միայն լուսավորում, այլև կրակի տակ էին առնում ազգային իրականության սոցիալական ու բաղաբական շարիքները: Ինչ վերաբերում է «Մասիսին», ապա քաղաքական ժողովի ենթադրյալ ծայրահեղություններին դիմակայելիս նա պարանք էր ստեղծում Ազգային վարչությունից իր բարձր կանգնելու մասին, թեև իրականում պաշտպանում էր նրա օրինագիծը:

Մամուլի ազատության վերաբերյալ բանավեճը արևմտահայ հասարակական հոսանքների միջև հետզհետե դուրս եկավ այդ խնդրի շրջանակներից և վերածվեց բարոյականության, կարծիքի ու խղճի ազատության շուրջ մղվող բանավեճի: Այս տեսակետից ուշագրավ են Կ. Փանոսյանի և Ա. Հայկունու ելույթները: Առաջինը տպագրեց «Ըսլահաթը մուհիմե» («Կարևոր բարեկարգություններ») գրքուկը (1863), որը քաղաքացիական ամուսնության վերաբերյալ իր համարձակ առաջարկներով հարուցեց կրոնական ժողովի ծայրահեղ վրդովմունքը¹⁴⁴: Դրան նախորդած՝ Կ. Փանոսյանի «Սեֆիր բիր միլեթ» («Մի թշվառ ժողովուրդ», 1860) և վերոհիշյալ՝ «էֆքյարը մուխայյերե» վերնագրով (1862) գրքուկները ազգային իրականության կարևոր հարցե-

Յրի¹⁴⁵, ինչպես և տպագրական ազատության մասին Ա. Հայկունու հա-
փակղերական հրատարակությունները, մասնավորապես Ռենանի «Հի-
սուսի վարուց պատմության» թարգմանությունը, լցրեցին կրոնական
ժողովի համբերության բաժակը¹⁴⁶: Արտահայտելով այդ տրամադրու-
թյունները, Ն. Վարժապետյանը հանդես եկավ «Քրիստոսի ս. եկեղեցին
և աևոր հակառակորդները» գրքուկով (1864), որտեղ եկեղեցուն կոչ
էր անում անգլիչում պայքար սկսել նրա հիմքերին սպառնացող այդ
հրատարակությունների դեմ: Դրանից հետո կրքերն ավելի շիկացան.
անդալում կեսարացին շվարանեց պատասխանելու նաև Ն. Վարժա-
պետյանի այդ ելույթին՝ իր «Մյուքյաֆաթ» («Պարզե», 1864) գրքուկով:

Դեմոկրատ-հրապարակախոսների դեմ ուղղված արշավանքը նվի-
րագործեց Պողոս Թագթագյան պատրիարքը՝ 1864 թ. սեպտեմբերի 22-ի
թվակիր կոնդակով: Պատրիարքը հայտնում էր «բարեմիտ ազգայնոց»,
թե «հայ լրագիրներեն և հանդեսներն ոմանք բարեխնամ տերության
շնորհած տպագրական ազատությունը շարաշար գործածելով՝ թերթեր-
նին բազմաթիվ սուտ և զայթակղեցուցիչ լուրեր խճողելեն զատ՝ Քրիս-
տոսի և իր սուրբ եկեղեցվո դեմ հեղինակված կամ թարգմանված ու
եկեղեցականաց ու եկեղեցականության դեմ խայտառակ հողվածներ
հրատարակեցին...»¹⁴⁷: Նա կոչ էր անում չկարդալ այդ հրատարակու-
թյունները և հավատն ամրապնդել «հողվույն օգտակար և մտաց հրա-
հանգիչ գրքերով»: Պատրիարքը արտահայտում էր ճիշտ նույն տեսա-
կետը, ինչ պահպանողական մամուլը: Երկուսին էլ հավասարաշափ
մտահեզություն էր պատճելում կղերի և նրա գաղափարախոսու-
թյան դեմ ուղղված՝ դեմոկրատական գործիչների «ոտնձգությունը»: Ին-
քը՝ պատրիարքը, հետադիմական օրինագծի անհաջողությունը առաջար-
կում էր փոխհատուցել եկեղեցու բեմերից հնչող խստամբեր քարոզ-
ների ու բանադրանքի բանավոր համազարկերով: Հետադիմությունը
ստանձնել էր գրաբնիչի դեր և իր գործողությունները հիմնավորում էր
կրոնի ու եկեղեցու նվիրականությունը պաշտպանելու գիրքերից:

Դեմոկատների և նրանց ընդդիմախոսների բանավեճին միջամտեց
Գր. Օտյանը՝ Ն. Վարժապետյանին ուղղած իր նամակով, որտեղ ազա-
տամիտ գիրքերից սատարում էր կրոնական բարոյականության ջատա-
գովներին ու դատափետում այն կասկածի առնող դեմոկրատական գոր-
ծիչներին: Նրանք, գրում էր Օտյանը, «Անհատական պատիվ, ազգային
և բնականական պատկառանք, ամենեն ազնվական զգացումներ, ինչպես
նաև ամեն վսեմ սկզբունքներն առաթուր կոխեցին, ամեն կողմ տարա-
ծեցին սրբապիղծ ձեռքերնին ու իրենց ամբարտավանության ալիքը ե-

լավ-ողողեց զեկեղեցվո բեմն ու հասարակաց երկրպագելի սուրբ սե-
ղանը: Եվ վերջապես իրենցմե մեկը ամեն տեսակ պղծությանց մեջ
գրիչը թաթխելեն ետքը Ռենանի գիրքը թարգմանելու ելավ (նկատի
ունի Ա. Հայկունուն—Ա. Խ.), Ռենան, զոր այսօր ոչ ոք կկարդա եվրո-
պայի մեջ»¹⁴⁸:

Վերջին դատողությունը, ըստ էության, ամփոփում էր Գր. Օտյանի
ամբողջ ընդդիմախոսությունը դեմոկրատական հոսանքին, իսկ մաս-
նավորության մեջ՝ կրոնական բարոյականությանն ուղղված քննադա-
տության գնահատականը: Միաժամանակ, հետադիմությունից՝ տպա-
գրական ազատության մարտնչող հակառակորդներից սահմանազա-
վելու համար Օտյանը դատապարտում է 1852 թ. Ն. Ռուսինյանի «Ուղ-
ղախոսություն» դեմ արևմտահայ ռեակցիայի արշավանքը: Այսուհան-
դերձ, նա որոշակի ուղի չի առաջարկում տպագրական ազատությունը
կարգավորելու համար, գտնելու այն միջինը, որին հետամտում էր ին-
քը և որը ապահովելու էր և՛ մամուլի, և՛ նրա վրա բռնացումների ծայ-
րահեղություններից: Ի վերջո, Օտյանը ևս, բացի ծայրահեղություննե-
րից, ուրիշ ելք չի գտնում, հայտնելով, թե կամ ամբողջովին պետք է
արգելել ազատ մտածողությունը, և կամ լրիվ ազատ թողնել: «Այ՛ որ
օգուտը կընդունեն, վնասն ալ մեկտեղ կընդունին. ամենեն գեղեցիկ բա-
ներն իրենց տգեղ կողմը ունին. տպագրական ազատության ալ տգեղ
կողմը «Ձայնն» (Ա. Հայկունու պարբերականը—Ա. Խ.) ու իրեն նման
մի քանի օրագիրներն են»¹⁴⁹: Կարծիքի և խոսքի ազատության լույսայն
այս թողտվությունը սակայն, մնում էր իբրև ցանկություն: Դեմո-
կրատների հակակղերական գաղափարներին ընդդիմանալով, Օտյանը
փաստորեն անցնում էր պահպանողականների կողմը. այս պայմանե-
րում տպագրական ազատությունը ոտնահարող իշխանություններին ա-
ռարկելը և մտածողության ազատությունն ընդունելը ստանում էին սոսկ
դարձվածքի արժեք՝ զուրկ հասարակականորեն տպավորիչ որևէ իմաս-
տից: Իսկապես, Օտյանը չկարողացավ հաղթահարել իրեն տազնապող
«ծայրահեղությունները», դրանք նա կարող էր հաշտեցնել միայն մա-
քուր մտածողության մեջ: Արևմտահայ մամուլի ազատության լիբե-
րալ-բուրժուական ձևակերպումը ևս պետք է ստանար իր գործնական
մետամորֆոզները: Օտյանի վերոհիշյալ նամակից շուրջ տասն օր անց
և կարծեք ի լրումն դրա, Ազգային վարչությունը միանգամայն գործ-
նական հետևությունների հանգեց «Ձայնի»՝ որպես «տպագրական ազա-
տության տգեղ կողմի» դրսևորման վրա: Հայկունու դեմ այդ ժողովը
սկսեց մի իսկական հալածանք՝ ելք տալով տպագրական օրինագծի
ձախողումից կուտակած իր մաղձին: Հայկունուց պահանջվեց բացա-

տրուժյուններ տալ «Մուսայբ Մասյացի» («Ձայն ընկերասիրական» ենթավերնաբերով) 1864 թ. № 30-ում տպագրած հոդվածի մասին: Կատաղի հալածանքի պայմաններում հրապարակախոսը ստիպված էր տեղի տալ՝ կոստեցնելով նաև Ռընանի աշխատության հրատարակությունը¹⁵⁰:

«Մեղուն» պաշտպանության տակ առավ իր գաղափարակցին: Պարբերականը տպագրեց Ա. Հայկունուն հղած՝ Մատթեոս կաթողիկոսի կոնդակը (1860 թ. հունիսի 1-ի, «Փուրֆանտա տուտու» տետրակով միսիոներների դեմ ելույթի առթիվ): Յուրովի մեկնաբանելով Հայկունու ելույթը, կաթողիկոսը խրախուսում էր նրա «Ճշմարիտ ուղղափառության» ապացույցները: Իր կից գրության մեջ Հայկունին այդ կոնդակով պաշտպանվում էր կրոնական ժողովի և Հ. Զամուռճյանի մեղադրանքից. «Այս կոնդակը,—գրում է նա,—ավելի մեծ արժեք ու վավերականություն ունի, քան թե տեղիս կրոնական ժողովին և անոր ատենապետին վճիռը»¹⁵¹:

Աշխուժացած կրոնական ժողովին «Մեղուն» հակահարված տվեց Կ. Փանոսյանի դեմ պատրաստվող բանադրանքի առթիվ. հանդեսը մերկացրեց կրոնական ժողովի և Ն. Վարժապետյանի դերը՝ ազատ մտքի դեմ անզուսպ հարձակումների համար¹⁵²: Տպագրական օրինագծի անհաջողությունից հետո կրոնական ժողովը նախընտրում էր դեմոկրատական մտավորականության հետ առանձին-առանձին հաշվեհարդար տեսնելու ուղին:

Հայ դեմոկրատիայի առաջնորդ Մ. Նալբանդյանը արևմտահայ իրականության մեջ բացառիկ կարևոր նշանակություն է տվել մամուլի ազատությանը: Նալբանդյանը ազատ խոսքի իրավունքը սերտորեն կապակցում էր սահմանադրության ճակատագրի, ամբողջ ազգի համար նրա կիրառման հնարավորությունների հետ: Ըստ էության, Նալբանդյանն է առաջին անգամ տվել արևմտահայ սահմանադրական լիբերալ-բուրժուազիայի զարգացման ընթացքի բնութագրերը 1860 թ. և դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում: Հանձին Սերվիլենի, հեղափոխական-դեմոկրատը հանգամանորեն վերլուծում է մի ամբողջ հասարակական հոսանքի վարքագիծը, նրա գործունեության առաջադիմական նկարագիրը սահմանադրության հաստատման գործում և այնուհետև նրա ընկրկելը հետադիմության ճեղքման առջև ու համագործակցության եզրերը «խավարյալների» հետ: Դա պոլսահայ բուրժուազիայի գաղափարախոսի բնութագիրն էր, այն բուրժուազիայի, որի վճռականությունը բավականացրել էր մինչև ամիրայության վտարումը համայնքի վարչական գործերից: Փոխարինելով նրան, լիբերալները վարչության դեմ

ուղղված քննադատական ելույթները համարում էին սպառնալիք իրենց նորընծա իշխանության համար: Արևմտահայաստանի թշվառություններն ամոքելու համար այդ բուրժուազիան շուններ ոչ ուժ, և ոչ էլ ցանկություն: Նալբանդյանը բացահայտում է հենց այդ անկարողության ու վերահսկողության հասարակական հիմքերը և դրանցից ձգվող կամուրջը՝ Ազգային վարչության ու պահպանողականների միջև: Սերվիլենը, նկատում էր Մ. Նալբանդյանը, «կարող էր դեմ կենալ մի քանի բռնակալ առաջարկությանց, որ առնում էին խավարյալք, կարող էր, ասում ենք, բայց ընկալ հասարակաց հոսանքի մեջ: Այնուհետև, մի կողմ թողած սահմանադրության գործը, այդ քննիչ ժողովի առաջին տնօրինությունն եղավ հայկական խոսքը ճնշել, տպագրության ազատությունը բռնաբարել: Պ. Սերվիլենը կամակից էր այս բանին, և մենք առ ի սրտե ցավում ենք, որովհետև նորան ճանաչում ենք սուուգապես ազգասեր և սուուգապես մի հարգելի մարդ»¹⁵³: Նալբանդյանը նկատում է, որ սահմանադրության վավերացումից հետո, 1863 թ. Ազգային վարչությունը իր գործունեությունը սկսում է բռնությամբ, որ ուղղվում է ժողովրդի տրամադրություններն արտահայտող «Մեղվի» դեմ: Վարչության հասարակական ընթացքի շահանիշը Նալբանդյանը համարում է նրա «արտասահման բռնակալությունը» «Մեղվի» հանդեպ: Ազգային վարչության օրենքի նախագիծը, ինչպես Նալբանդյանն էր ցույց տալիս, արդեն ստացել է օրենքի ուժ, որով առաջնորդվում են ազգային ջոջերը: Իր ժողովրդական ուղղության համար «Մեղուն» արժանացել է հալածանքների և մատնության: «Ազգային թշվառություն» վերնագրով հոդվածում Նալբանդյանը ցույց է տալիս ոչ միայն լիբերալների, այլև պահպանողականների դարձվածամոլությունը, ժողովրդի շահերն անտեսելը: Նալբանդյանը խորաթափանց քննության է ենթահանգր: Այդպիսի գործելակերպը բողոքելու է լիբերալ բուրժուազիայի խոսքի և գործի անջրպետը, մամուլի համար անմատչելի դարձնում դրա բացահայտումը: «Ազգերնիս կհառաջադիմե կոր» դարձվածը Նալբանդյանը դարձնում է վարչության անգործունակության և նրա ինքնագոհության խարանդ: Վարչությանն ամենևին չեն հուզում ազգային անլուր հարստահարությունները, գաղթը, սովը և կրոնափոխության ճարակը գավառներում: «Ազգային վարչությունը,—գրում է նա,—ոչ միայն խնամք չունի այդ պատճառների հիմքը փորելու, այլև հալածում է նորանց, որ ցույց են տալիս ազգին նորա բուն թշնամիքը: «Սուրբ բռնություն», այսօր այս խոսքն են մորմոթելով տեսանում Ազգային վարչության դրոշի վերա»¹⁵⁴:

Նալբանդյանը առանձին-առանձին վերլուծում է վարչության պահանջները՝ կրոնի, սահմանադրության, «անձնական պատվո շղիպչելու» վերաբերյալ: Ուշագրավ է այն, որ Նալբանդյանը հարկ է համարել պաշտպանել «Մեղվի» բոլոր փաստարկները և միաժամանակ, այդ հրահանգները մեկնաբանել իրավական ու հասարակական տեսանկյուններից: Այսպես, «Մեղվին» միանալով այն եզրակացություններից, որ Ազգային վարչությունը քննադատությունից վեր համարելը ուղղվում է հենց սահմանադրության ոգու դեմ, Նալբանդյանը բացատրում է նաև այդ ձեռնարկի ամբողջ հետադիմությունը. եթե վարչությունը իրոք սահմանադրական է, ապա նա կարող է քննադատվել փոքրամասնության կամ վերջինիս մասը կազմող անհատի կողմից: Այդ դեպքում քննադատության իրավունքը որևէ պարբերականի զյանալը կնշանակեր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ՝ անհատի կարծիքի ոտնահարում: Այդ ձևչումը ուղղվում է, ի վերջո, «հասարակաց ազգի դատաստանի» դեմ, բռնանում հասարակական կարծիքի վրա: Նալբանդյանի համոզմունքով խմբագիրներից ստորագրություն վերցնելու ձեռնարկը ևս կամայականություն է, որին դիմում է վարչությունը, որովհետև օրենքի կատարումը երաշխավորվում է ոչ թե ստորագրությամբ, այլ բուն օրենքի ուժով:

«Ազգային թշվառություն» հոդվածում ի հայտ են բերվում նաև արևմտահայ պահպանողական ու լիբերալ մամուլի ու Ազգային վարչության փոխադարձ համամտության եզրերը, դատապարտվում է մասնավորապես «Մասիսի» ու «Արշալույս արարտյանի» թշնամական վերաբերմունքը «Մեղվի» հանդեպ: Նալբանդյանը այս պարբերականների հասարակական համակրանքները բացատրում է արևմտահայ իշխող վերնախավի շահախնդրություններով:

Ժամանակակիցներից և ոչ մեկը չկարողացավ այնպես սթափ վերլուծել պոլսահայ կյանքի իրողություններն ու արևմտահայ կյանքի ընթացքը, ինչպես հեռավոր Պետրոպոլիսյան ամբողջի կալանավորը: Այդ հոդվածը 1860-ական թթ. արևմտահայ սահմանադրական պայքարի հանրագումարի վերլուծությունն է, պոլսահայ ներհակ գաղափարախոսությունների արժեքավորումը, որտեղ խիստ կարևոր նշանակություն է տվել պարբերական մամուլի և տպագրության ազատությանը:

* * *

Դեմոկրատական պարբերականները սանձելուն ուղղված՝ քաղաքական ժողովի համառ փորձերը այդպես էլ չհասան իրենց նպատակին: 1864 թ. դեկտեմբերի 31-ին օսմանյան կառավարությունը հրապարակեց

մամուլի վերաբերյալ օրենքը, որը հաջորդ տարվա սկզբից մտավ գործողության մեջ:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված այդ օրենքի հայտնությունը: Ամենից առաջ՝ Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի աննախընթաց զարգացմամբ, թուրք և ոչ մահմեդական ժողովուրդների պարբերական հրատարակությունների գաղափարական հասունացմամբ և հասարակական կարծիքի հետ նրանց ունեցած փոխադարձ շփումների ընդլայնումով: Հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության գաղափարական երաշխիքները ավելի կամ պակաս ամբողջականությամբ, ինչպես տեսանք արևմտահայ պարբերականների օրինակով, որոշակիորեն դրսևորվում էին նրանց մամուլի մեջ: 1860-ական թթ., նախքան մամուլի վերաբերյալ օսմանյան առաջին օրենքի հրապարակումը, իրենց լուսավորական միտումներով և երկրի հետամնաց ֆեոդալական հասարակական կարգերի դեմ ուղղված քննադատական դիրքորոշման պատճառով կառավարության ուշադրությունն էին գրավել թուրքական պարբերականներից «Թերջուման-ի աշվալը» և «Թասվիրի էֆթյարը», մասնավորապես վերջինը, որը 1860-ականին սկսել էր արտահայտել սահմանադրական հայացքներ¹⁵⁵: Սուլթանական բռնակալությունը մամուլի վերաբերյալ օրենքով ձգտում էր կարգավորել մամուլի կախումը իշխանություններից, դրա միջոցով շահավորել ու կասեցնել և թուրքական մամուլի ընդդիմադիր տրամադրությունները, և հպատակ ժողովուրդների հասարակական մտքի արթնացումը: Եթե առաջինի մեջ սուլթանական ռեժիմը տեսնում էր երկրի հասարակական վերակառուցմանն ուղղված վտանգավոր գաղափարներ, ապա երկրորդի մեջ՝ հպատակ ժողովուրդների ինքնագիտակցության, ուրեմն մամուլի զարգացման մեջ ազգային ինքնորոշման ձգտումների արտահայտություն, որոնք սպառնալու էին բռնակալության գոյությունը: Իր մահվանից առաջ գրած հիշատակագրում մտքեր էր հայտնել, և այդ մտքերը, ինչպես նշում է Ա. Ալպոյաճյանը, ծնվել էին սահմանադրական վեճերի, Զեյթունի ապստամբության և այլ պատճառներով: «Բ. դուռը, — գրում էր Ֆուատ փաշան, — երբևէ ձգտելու չէ, որ հայերը հույն եկեղեցիին հետ միանան, ընդհակառակն, թերևս իմաստությամբ վարված կըլլա, եթե քաջալերի իր ժողովուրդներու մեջ այն փիլիսոփայական ոգին, որ զանոնք կղերին ազդեցութենեն ազատ կընեն և իրարու կմոտեցնեն: Ներքին գործերու մեջ մեր բոլոր ջանքը միայն մեկ նպատակի մը ձգտելու է՝, որ է զանազան ցեղերու ի մի ձուլումը... Գարատաղ մը, սերպ իշխանություն մը, Հայաստանի թագավորություն

վք իրենց և աշխարհի ամենափոքր օգուտ մը շնորհակցել ի զատ՝ առավել կամ նվազ ցնորական երազներ են, մարդկային հին բաժանումներու դժբախտ մնացորդներ...»¹⁵⁶;

Այս նույն ժամանակաշրջանի օսմանյան մյուս երևելի քաղաքագետը՝ Ալի փաշան ևս իր կտակում Աբդուլ Ազիզին խորհուրդ էր տալիս վերացնել միլեթների վարչական սահմանադրությունները: 1867 թ. նոյեմբերին (3 շաբան 1284) Կրետեից ուղարկած իր մի հուշագրում նա պնդում էր, որ օսմանյան բոլոր հպատակների միաձուլումը թուրքիայի առաջին քայլն է:¹⁵⁷

«Կղերի ազդեցությունից» արևմտահայերին ձեռքազատելու նպատակով Ալի և Ֆուատ փաշաները 1868 թ. հոկտեմբերին գրեթե թշնամանքով ընդունեցին Ս. արք. Ջալալյանին, որն իբրև նվիրակ Կ. Պոլիս էր առաքվել Գևորգ կաթողիկոսի կողմից: Թուրքական քաղաքագետների աչքին կաթողիկոսը և նրա նվիրակը արևմտահայերի մեջ ռուսական ազդեցություն տարածողներ էին, որ անշուշտ, տագնապ էր պատճառում նրանց: Մակայն և շակետք է անտեսել, որ Բ. դռանը մի հայտնի չափով հեռաբերքում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և էջմիածնի միջև զուտ կրոնական կապերի թուլացումը՝ ժողովրդին եկեղեցուց հեռացնելու իմաստով: Կառավարությունը գործեց արագ և կտրուկ կերպով: «Դուռն ինքն կոչեալ է զլրագրապետսն (Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերի—Ա.Ն.) և հրամայել է գրել զայնպիսի հոդուածս զանազան անձանց՝ անյապաղ հրատարակել»¹⁵⁸,— գանգատվում էր կաթողիկոսին անհաջողակ նվիրակը:

Ալի փաշայի հանձնարարությամբ Սավֆեթը կաթողիկոսին ուղղած գրություն մեջ ընդգծում էր, որ Կ. Պոլսում կաթողիկոսական նվիրակի գտնվելը ավելորդ է և ստվեր է նետում պատրիարքի հեղինակության վրա, որն արդեն իսկ կաթողիկոսի ներկայացուցիչն է իր հոգևոր պաշտոնով¹⁵⁹: Բ. դռան պահանջով արքեպիսկոպոսը հետ կանչվեց էջմիածին:

Այս ժամանակաշրջանում ևս օսմանյան կառավարությունը չի հապաղել կտրուկ վերաբերմունք դրսևորել այն բոլոր դեպքերում, որոնք, նրա կարծիքով, արևմտահայերի մեջ կարող էին խորացնել ազգային ինքնագիտակցության, ազգային ինքնորոշման ձգտումները: 1869 թ. ապրիլի 25-ի համարում ռուսաց «Բիրթեվիե վեդոմոստի» թերթը գրում էր, որ Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսին միայն երկար ջանքերից հետո է հաջողվել Լոնդոնի Ազգերի բրիտանական թանգարանի համար ոչնչացումից փրկել հայոց թագավոր Տիգրան Երկրորդի հար-

թաքանդակը: Ռուսական դեսպան Պ. Իգնատևին մեծ վեզիր Ալի փաշան պարզաբանել էր, որ «կառավարությունը մտադիր էր ոչնչացնել հարթաքանդակը, որպեսզի շարթնանա հայերի մեջ նիրհող ազգային զգացմունքը»¹⁶⁰:

Հայտնի է դառնում նաև, որ արևմտահայ գավառներում վալիները արդեն մի քանի տարի առաջ «գաղտնի հրաման են ստացել ջանախնդրաբար ոչնչացնել այն բոլոր արձանները, որոնք վերաբերում են հայերի անցյալին, որպեսզի հայերը ոչ մի տեսանելի նշան չկարողանան պահպանել իրենց երբեմնի անկախությունից: Այդ բարբարոսական հրամանը ամենուրեք գործադրվում է և դրա հետևանքով ոչնչացրել են մինչև այժմ դեռ չվերծանված բոլոր սեպագիր արձանագրությունները»,— եզրափակում է թերթը¹⁶¹:

Հայ դեմոկրատական մամուլը, ինչպես տեսանք, հենց սահմանադրության կիրառման մեջ էր տեսնում ազգային ինքնագիտակցության զարգացման հնարավորությունները, երբ պաշտպանում էր գավառում դրա գործածության խնդիրը: Օսմանյան քաղաքագետների ջանքերը փաստաբան ուղղվում էին ոչ միայն սահմանադրության, այլև այն սատարող առաջադիմական մամուլի դեմ:

Այսուհանդերձ, 1864-ին Ալի փաշան հույս ուներ մամուլի գաղափարական զարգացումը կանխել վերահսկող օրենքների համակարգով¹⁶² շրջանցելով նախնական գրաքննությունը: Այդ հարցում մեծ վեզիրին լավատեսություն էր ներշնչում մամուլի փաստական վիճակը, որ բնութագրվում էր իշխանություններից ունեցած լիակատար կախվածությամբ: Մամուլի օրենքը բնավ չէր խանգարում նրա իրավիճակի անփոփոխ մնալուն: Հրապարակելով մամուլի օրենք՝ առանց գրաքննական օրենքի կամ նախնական գրաքննության, օսմանյան իշխանությունները սերմանում էին լիբերալ-ոեֆորմիստական պատրանքներ, իսկ մյուս կողմից, ամուր պրկում մամուլի սանձը:

1864 թ. դեկտեմբերի 31-ի մամուլի օսմանյան օրենքը կազմվել էր գերազանցապես 1852 թ. Նապոլեոն Երրորդի¹⁶³, ինչպես և 1819 և 1828 թթ. ֆրանսիական համապատասխան օրենքների օգտագործմամբ: Օսմանյան օրենքը կազմված էր երկու մասից՝ Ա. Ընդհանուր տրամադրություններ, և Բ. Պատժական տրամադրություններ: Առաջինը կազմված էր 9, իսկ երկրորդը 26 հոդվածից: Այդ օրենքով նախնական գրաքննություն չէր սահմանվում. թերթը կամ հանդեսը տպագրվելուց հետո տիրոջ կամ պատասխանատու տնօրենի ստորագրությամբ մեկ օրինակ պետք է ուղարկվեր Կ. Պոլսի լրագրական դիվանին, գավառներում՝ վալիին (հոդվ. 4):

Ընդհանուր տրամադրություններով կարգավորվում էին մամուլի հրատարակության պայմանների (հրատարակության արտոնություն ևն) հետ կապված իրավական փոխհարաբերությունները: Պատժական մասում նշվում էին այն պատիժները, որոնք նախատեսվում էին պարբերականների համար: Առանձնապես ծանր պատիժներ էին սահմանվում երկրի «ներքին խաղաղության և ապահովության» (հոդվ. 13), «հասարակաց բարոյականի» (հոդվ. 14), սուլթանի կամ նրա գերզաստանի (հոդվ. 15), պաշտենական անձանց, պետական մարմինների (հոդվ. 19) դեմ մեղանշած պարբերականների համար: Թույլատրվում էր վարչական կարգով (առանց դատի) պատժել սուլթանի, նրա իշխանության և գերզաստանի, պետական պաշտոնյաների, օտար տերությունների ու նրանց դեսպանների դեմ մամուլի հանցանքները՝ մինչև մեկ ամիս տևող խափանմամբ (հոդվ. 27):

Վերոհիշյալ հանցանքների, ինչպես և պետական մարմինների ու պաշտոնական անձանց և օտարազգի դեսպանների ու պաշտոնատար անձանց նկատմամբ մամուլի մեղանշումները պետք է դատեր հինգ մարդուց կազմված հանձնաժողովը, որի տեղեկագրի հիման վրա բարձրագույն ատյանը վճիռ էր կայացնելու: Մյուս բոլոր հոդվածներում նշված հանցանքներն ու օրինազանցությունները դատվելու էին ոստիկանական ատյաններում (հոդվ. 34): Վարչական կարգով պատժի ենթակա էին երկու տարվա ընթացքում երեք անգամ դատապարտված թերթերը և մյուս հրատարակությունները (հոդվ. 29): Պատիժները, ընդհանուր առմամբ, աչքի չէին ընկնում խստությանը (ամենատեսական ժամկետով խմբագիր-հրատարակիչների բանտարկությունը հասնում էր մինչև մեկ տարվա, իսկ դրամական զուգահեռ տուգանքները՝ կեսից մինչև 150 լիրայի): Հանցանքի կրկնության դեպքում դատատանտեղան կամ վարչական միջոցով պատիժը (որ տրվել էր առաջին անգամ) կարող էր կրկնապատկվել (հոդվ. 33)¹⁶⁴:

Այսուհանդերձ, մամուլի օրենքն իր թվացյալ լիբերալ տրամադրություններով իսկ իր մեջ թաքցնում էր ոստիկանական կամայականությունների լայն բացված դռները: Օրենքով ամրագրված՝ ոստիկանական ատյանների ընդարձակ իրավասությունները արդեն նշանակալիորեն մամուլը հանձնում էին ոստիկանության տնօրինությանը: Ոչ պակաս կարևոր էր այն հանգամանքը, որ օրենքի տրամադրություններն ըստ ամենայնի ներառում էին մամուլի հանցանքների դիմաց կիրառվելիք պատիժները, մինչդեռ լիովին շրջանցում էին մամուլի գործիչների ապահովության երաշխիքը, այդ թվում և բողոքարկման իրավունքը:

Այս առթիվ Ա. Գ. Ժելյուսկովը նկատում է, որ «օրենքի ուժի մեջ մտնելուց հետո ի հայտ եկավ նրա լրջագույն արատը՝ ո՛չ թերթերի արտոնատերերը, ո՛չ էլ լրագրողները ոչ մի հնարավորություն չունեին պաշտպանելու իրենց վարչական կամայականություններից»¹⁶⁵:

Մամուլի օսմանյան օրենքի և նապոլեոն Երրորդի 1852 թ. փետրվարի 27-ի օրենքի (37 հոդված) համեմատությունը ցույց է տալիս, որ օսմանյան օրենսդիրը նշանակալիորեն մեղմացրել է ֆրանսիականի ակնառու խստությունները: Վերջինս աչքի է ընկնում իրավախախտումների և դրանց պատժելիության անհամեմատ լայն ցանկով: Այն նախատեսում է հրատարակության իրավունքի համար դրամական երաշխավորություն (հոդվ. 3—4), թերթերի և այլ պարբերականների դրոշմատուրը (6—13 հոդվ.), որոնք չէին նախատեսվում օսմանյան օրենքով: Ֆրանսիական օրենքը նախատեսում էր նկարների, գրավյուրների, էստամպների, էմբլեմների և այլնի նախնական գրաքննություն¹⁶⁶ (հոդվ. 22), որպիսին չի հիշատակվում օսմանյան օրենքում: Այնուհետև, կարևոր տարբերություն էր այն, որ իրավախախտումների դեպքում ֆրանսիական օրենքը ենթադրում է միաժամանակ և դրամական տուգանք, և բանտարկություն, իսկ օսմանյանը կիրառում է մեկը կամ մյուսը:

Մյուս կողմից, օսմանյան օրենքում քիչ չեն նաև ուղղակի փոխառությունները, ինչպես մամուլի կողմից «հասարակական անդորրը» վրդովելուն վերաբերող հանցանքի մեջ դիտավորության և շարամտության առանձնացումը (հմմ. ֆրանս. հոդվ. 15, օսմ. հոդվ. 26)¹⁶⁷, իշխանությունների՝ պարբերականներին ուղղված որոշումների ու կարգադրությունների պարտադիր տպագրությունը (հմմ. ֆրանս. հոդվ. 19, օսմ. հոդվ. 8)¹⁶⁸ և այլն: Օսմանյան օրենքը նմանակել է նաև տնօրենխմբագիրների քաղաքացիական իրավունակության, հրատարակության արտոնագրի պայմանների և այլնի վերաբերյալ ֆրանսիական օրենքի տրամադրությունները¹⁶⁹:

Վերոհիշյալ ազդեցության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ օսմանյան օրենքով չի ձևակերպվել, բայց գործնականում կիրառվել է ֆրանսիական օրենքի տրամադրությունը: Այսպես, վերջինս արգելում էր մամուլի իրավախախտումների վերաբերյալ դատավարությունների հաշվետվությունների հրապարակումը (հոդվ. 17)¹⁷⁰: Իսկապես, հայ խմբագիր-տնօրենների դատավարությունների ընթացքի մասին մամուլը սպառնիչ ինֆորմացիա չի տպագրել, հայտնվել է միայն դատավարության ընթացքի կամ դատավճռի մասին, որ դարձյալ թույլատրվում

էր ֆրանսիական համապատասխան օրենքով: Բացառություն է կազմում միայն «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանի դատավարության ընթացքի կանոնավոր լուսաբանումը «Մասիսում»՝ 1883 թ.:

Նշված օրենքների համադրումը ցույց է տալիս, որ օսմանյան մամուլի օրենքը ֆրանսիականից փոխառել է հիմնականը՝ իշխանությունների նկատմամբ մամուլի ստորագաս դիրքի ամրագրումը: Երկու օրենքների համար էլ ընդհանուր էր այն, ոչ դրանք հետամտում էին մամուլը ներփակել պաշտոնական գաղափարախոսությունից շրջանակներում:

Փորձողության մեջ մտնելուց հետո մամուլի օսմանյան օրենքի մեղմությունը, սակայն, վերածվեց իր հակադրությանը: Բռնակալության պայմաններում ոստիկանական հաշվեհարդարի ավանդույթները ավելի ուժեղ դուրս եկան, քան օրինականությունը:

Մամուլի օրենքը վավերացնելուց հետո Բ. դոան մեջ կազմակերպվեց տպագրական տեսչություն՝ 1862 թ. հիմնված մամուլի դիվանի (մաթբուսթ մյուդյուրյուդու) փոխարեն¹⁷¹: Նորաստեղծ վերահսկիչ մարմնին տրվեցին առավել լայն գրաքննական լիազորություններ:

Օսմանյան նորաթուխ օրենքի լիբերալ տրամադրությունների զուտ ձևական նշանակությունը բացահայտվեց Զմյուռնիայի «Սաղիկի» նկատմամբ տեղի թուրքական իշխանությունների ցուցաբերած կամայական վերաբերմունքով: Զմյուռնահայ համայնքում սահմանադրության համար վարած հետևողական պրոպագանդով, արևմտահայերի հասարակական իրավունքների և ազատաշունչ գաղափարների պաշտպանությամբ «Սաղիկը», «Մեղվի» և «Մյունատիի էրճիասի» հետ միասին 1860-ականին հատել էր այն սահմանագիծը, որով նշանավորվում էր արևմտահայ լուսավորականության անցումը դեմոկրատիզմ: Եվրոպական և ռուսական առաջավոր գաղափարները տեսական հիմք դաբձան «Սաղիկի» հասարակական կողմնորոշումների համար: Ազգային լուսավորության և կրթության, ժողովրդի հոգևոր զարգացման սևեռուն գաղափարը դեմոկրատական պարբերականների մեջ կոբբրեց իր միակողմանի նպատակաուղղվածությունը, երբ դրան միացան աշխատավորության սոցիալ-տնտեսական ծանր դրության, իրավազրկության մերկացման և ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը բովանդակող խնդիրները: «Սաղիկի» խմբագիր Գր. Զիլինկիրյանը ռեակցիայի և խավարամտության դեմ իր սկզբունքային լուսավեճը հիմնավորում էր արևմտահայ գավառական զանգվածների իրավազուրկ կացության, նրանց սոցիալական թշվառ վիճակի բացահայտմամբ, հանդես գալիս նաև հայ քաղաքային ընչազուրկ բնակչության և մանրբուրժուական խա-

վերի պաշտպանությամբ: Պաշտպանությունը ուղեկցվում էր ազգային վերնախավի համարձակ քննադատությամբ, որ չէր կարող շտապացնել վերջինիս պատժիչ ձեռնարկները: 1863 թ. մարտ-նոյեմբերին խափանվելուց և վերահրատարկվելուց հետո «Սաղիկը» շարունակեց իր ըմբոստ ուղեգիծը տեղական ջոջերի նկատմամբ: 1865 թ. մարտին հանդեսը տպագրեց «Ժեռն-ժաններու պարահանդեսը» ֆելիետոնը, որտեղ մերկացնում էր զմյուռնահայ բարձրաշխարհիկ երիտասարդության քաղքենիական դաստիարակությունն ու վայելչանքների առօրյան¹⁷²: Հեղինակը ցուցադրում էր այդ երիտասարդության ապազգայնացումը, անմիտ հնազանդությունը արևմտյան բարձրին: Վերնախավի հոգևոր պարապության այսպիսի մերկացումը ցասման ջղաձգումներ առաջացրեց հարուստների շրջանում: Ի դեպ, հակասահմանադրական աղաների համար ներկայացել էր պատեհ առժը՝ իրենց հակառակորդ պարբերականը հալածելու համար: «Սաղիկի» խմբագիրը սեփաստանվեց իշխանությունների առջև՝ իբրև պատվավոր քաղաքացիների անհատական ու ընտանեկան պատիվը նվաստացնող: Զիլինկիրյանին պատժելու են նետվել Մանչեստրի հետ առևտրաարդյունաբերական կապեր ունեցող հարուստ վաճառականները: Ֆելիետոնից անմիջապես հետո նրանք ստորագրություններ են հավաքել և ներկայացրել թաղական խորհրդին՝ Զիլինկիրյանին ս. Մեսրոպյան դպրոցի ուսուցչությունից հեռացնելու պահանջով: Մի այլ խնդրագիր ուղղվեց իշխանություններին՝ «Սաղիկը» պատժելու համար¹⁷³:

«Սաղիկի» հակառակորդը՝ «Արշալույս արարատյանը» ոչ առանց բավականության ներկայացրել է խմբագրին պատժելու տեսարանը. «Հոգվածույն (ֆելիետոնի—Ա. խ.) տաճկերեն թարգմանությունը նախագահական մեծ ժողովույն (մեճլիս-ի քեպիր) մեջ կարդացվեցավ և միակամ հավանությամբ 28 օր բանտարկության դատապարտվեցավ «Սաղիկի» խմբագիրը, որ անցյալ ամսո 20-ին (մարտի—Ա. խ.) ի բանտ մտավ: Հինգ օր բանտը մնալեն ետև վսեմ. փաշան բարեհաճեցավ մարդասիրաբար անոր ազատություն շնորհելու՝ զիջանալով հաղաչանս բարեգութ երևելի անձանց ոմանց»¹⁷⁴: Միջամտել էին զմյուռնացի ազդեցիկ վաճառական Հ. Սպարթայանը և տեղի «Իմպարտիալ» ֆրանսերեն թերթի խմբագիր Էդուարը¹⁷⁵:

Թե այս ժամանակ որքան շիկացած են եղել կրքերը զմյուռնահայ համայնքում, կարելի է պատկերացնել այդ հաշվեհարդարի օրինակով: Ֆելիետոնում ոչ մի կոնկրետ անուն կամ գործողության վայր չկա, գործում են միայն ընդհանրացված անձինք, բայց դա շխանագրեց ջոջե-

րին՝ լիակատար նմանութուն գտնելու իրենց և հողվածի գործող ան-
ձանց միջև: Մամուրյանը իրավացիորեն նկատում էր, որ ֆելիետոնում
ոչ մի բան չկար՝ հանդեսը մամուլի օրենքի համեմատ պատժի ենթար-
կելու համար¹⁷⁶: Բացի այդ, Չիլինկիրյանին դատել էր ոչ թե դատա-
բանը, ինչ ենթադրվում էր երեք ամիս առաջ գործողութայն մեջ մտած
մամուլի օրենքով (հողվ. 34), այլ Ջմյունհիայի երևելիների ժողովը,
որը իրավասու չէր դատելու: Նույնիսկ սովորաբար զուսպ «Մասիսը»
այս առթիվ իր տարակուսանքն էր հայտնում, թե ինչ հիման վրա են
«Ծաղիկի» դեմ վալիին խնդրագիր ներկայացրել և կամ «դատապար-
տութայն վճիռը լրագրական ո՛ր օրինաց, ո՛ր հողվածին համեմատ տըր-
ված է»¹⁷⁷:

Անկասկած, Չիլինկիրյանի դատաստանը կատարվել է մամուլի օ-
րենքի շրջանցմամբ և ապօրինի: Հազիվ գործողութայն մեջ մտած՝ մա-
մուլի օսմանյան նորաթուխ օրենքը տալիս էր իր անգործունակութայն
ապացույցը, ինչպես թանգիմաթի շրջանի այն բոլոր օրենքները, որոնք
վերաբերում էին հպատակների քաղաքացիական իրավահավասարու-
թյանն ու իրավունքներին:

Հետադիմությունը իշխանութունների միջոցով ճնշում գործադրեց
նաև Տետեյանների վրա, որոնց տպարանում հրատարակվում էր «Մա-
ղիկը»: Վերոհիշյալ իրադարձություններից անմիջապես առաջ, տեղի
տալով այդ ճնշմանը, Տ. Տետեյանը ստիպված էր եղել հրաժարվելու
«Ծաղիկին» ուղղված Մ. Մամուրյանի «Հայկական նամականիի» հեր-
թական հատվածը (է նամակ) տպագրելուց: Այստեղ Մամուրյանը դա-
տապարտում էր սահմանադրական քաջքրուկները, ինչպես և Ազգային
վարչութայն բռնացումները մամուլի դեմ¹⁷⁸: Նա գավառների անտերունչ
վիճակի հետ էր կապակցում տգիտութայն խավարն ու կրոնափոխու-
թյան ճարակը: Մամուրյանը դատապարտում էր եսակենտրոն կղերին,
բացահայտում նրա հակասահմանադրական դիրքորոշման հասարա-
կական պատճառները: Քննադատական ուժեղ լիցքով հագեցած այս և-
լույթը իբրև 1860-ական թթ. հայ դեմոկրատական հրատարակախո-
սութայն նշանակալի արժեք, իր սուր հարցադրումներով առնչվում էր
Մ. Նալբանդյանի «Ազգային թշվառություն» հողվածին:

Թեև Մ. Մամուրյանը քննադատում էր Տետեյաններին՝ հողվածը
շտպագրելու համար, սակայն դրա պատճառը տեղական իշխանություն-
ների հարկադրանքն էր, որին Տետեյանները ստիպված էին համակերպ-
վել՝ տպարանը խափանումից ազատելու համար: Դրանից ոչ շատ ա-
ռաջ իշխանություններն արգելել էին «Ծաղիկի» համար նախատես-

ված Գր. Չիլինկիրյանի այն հողվածը, որտեղ հրատարակախոսը հան-
դես էր եկել ընդդեմ զմյունացի հարուստների մի խմբակցութայն, որի
մարդիկ ոչնչացրել էին ս. Ստեփանոս եկեղեցու խաչկալները: «Ծաղի-
կը», — գրում էր Գր. Չիլինկիրյանը «Մասիսում», — «Անօրինակ փոքրո-
գութայն մ'առջև կզոհվի և միթե զոհվիլ չէ՞՝ հողված մ'ունենալ, շարեյ
տալ և չկրնալ հրատարակել»¹⁷⁹:

Ակներև է, որ «Ծաղիկի» նկատմամբ շարունակվել է նախնական
գրաքննությունը, ինչպես մամուլի օրենքի հրատարակումից առաջ էր:
Դրա ապօրինությունը այս դեպքում առավել աչքի էր զարնում, «բով-
հետև օրենքով նախնական գրաքննություն չէր նախատեսվում:

Իրեն՝ Մամուրյանին դեռևս ժամանակ էր հարկավոր՝ ըստ ամե-
նայնի գնահատելու մամուլի օրենքը: 1865 թ. սկզբին նա կարծում էր,
թե այդ օրենքը կիրառվի և նույնիսկ նկատում էր դրա բոլոր արական
կողմերը՝ կանխարգել գրաքննութայն և դրամական երաշխավորութայն
բացակայությունը¹⁸⁰: Որ օրենքը ամրագրում էր միայն մամուլի պար-
տականությունները՝ լիովին անգիտանալով նրա իրավունքները և, ի
վերջո, պետք է լրացներ թանգիմաթի շրջանում հրատարակված օսման-
յան քաղաքացիական օրենքների ձևականությունը, դեռևս հայտնի չէր:
Համենայն դեպս, Մամուրյանը կարծում էր, որ Ջմյունհիան, որպես
պրովինցիա, կարող է շեղվել օրենքից, և դրա պատճառն էր համա-
րում իշխանությունների կամայականությունները:

Գր. Չիլինկիրյանը ևս գրեթե նույն կարծիքին էր. մատնություննե-
րի և հալածանքի մթնոլորտից ազատվելու, ինչպես և մամուլի իրավի-
ճակի օրինականացման ակնկալությամբ նա «Ծաղիկը» տեղափոխեց
Կ. Պոլիս: «Գիտենք», — գրում է նա, — «թե մայրաքաղաքին մեջ գեթ տե-
րութայն շնորհած ազատությունը պիտի անարգել վայելենք: Գլխենք,
թե այսուհետև եթե ամբաստանելի հողված մը գրելու ըլլանք, անկողմ-
նապահ և հողվածին ուժը հասկցող հանձնաժողովի առջև պիտի դատ-
վինք»¹⁸¹:

1865 թ. № 109-ից «Ծաղիկը» տպագրվել է Կ. Պոլսի Արամյան-
Արեելյան տպարանում: Որպես համարատու, այսինքն՝ պատասխանա-
տու տնօրեն ստորագրել է Զ. Ստեփանյանը: Դա ունեցել է միանգամայն
ձևական բնույթ, դրանով Չիլինկիրյանը կամ խուսափել է նոր մատնու-
թյուններից կամ էլ Կ. Պոլսում «Ծաղիկի» հրատարակութայն նոր թույլ-
տվութայն ձեռք բերելը նրա անվամբ՝ կապված է եղել որոշակի դժվա-
րությունների հետ: Իր տեղում տեսանք, թե որքան ջանքեր էր պահան-
ջում հրատարակութայն հետ կապված վարչական արգելքների հաղթա-

հարումը: Կ. Պոլսում և պարբերականը կրկին Ձմյունի տեղափոխելուց հետո էլ, մինչև «Մաղիկի» վերջնական դադարը, Չիլիկիրյանը մնաց իբրև պարբերականի փաստական խմբագիրը: Իրավական տեսակետից, Ձ. Ստեփանյանի ստորագրությամբ «Մաղիկի» հրատարակությունը ոչ մի բանով չէր տուժում. նկատենք, որ մամուլի օրենքով պարբերականի հրատարակության հայտագրում կարող էր նշվել կամ ախրոջ կամ պատասխանատու տնօրենի անունը (Տ. 4): Այս հոգովածն ընդօրինակում էր ռեստավրացի ժամանակաշրջանի ֆրանսիական՝ այսպես կոչված «պատասխանատու հրատարակիչ» վերաբերյալ օրենքը¹⁸²: Այն ուժի մեջ էր նաև 1850—60-ական թվականներին: Այսպես իբրև Փարիզում հրատարակվող՝ Ստ. Ոսկանյանի «Արևելք» հանդեսի համարատու (պատասխանատու հրատարակիչ) ստորագրում էր դե Լետրը, «Արևմուտքի» համարատու՝ Ա. Թրիբին:

Արևմտահայ պարբերականները գրեթե լուծված անցան 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքի կողքով: Դա բացատրվում է մի քանի պատճառներով: Նախ, ի տարբերություն մինչ այդ մամուլի հանդեպ կիրառվող կամայականությունների, օրենքով իրականորեն կարգավորվում էին իշխանությունների և թերթերի ու հանդեսների փոխհարաբերությունները, որ գեթ ձևական իմաստով դրական տեղաշարժ էր: Ոչ միայն տեղական իշխանությունների, այլև ազգային հետադիմության դեմ մամուլի ազատության համար պայքարող հրապարակախոսներին մամուլի օրենքը ներկայանում էր իբրև գործողության անհամեմատ լայն հնարավորության երաշխիք: Այնուհետև, հազիվ թե թույլ տրվեր հայ մամուլին՝ քննադատական խոսք ուղղելու ընդդեմ նոր օրենքի. Օսմանյան Թուրքիայում հրապարակված օրենքների մասին ծայրահեղ դեպքում անհրաժեշտ էր լռել, իսկ քննադատությունը համազոր էր խողովության: «Մասիսի» դատողություններն այս առթիվ ընթանում էին օրենքին ու նրա գործունակությանը հավատ ընծայելու հունով, մի իրողություն, որ նկատելի է նաև Գր. Չիլիկիրյանի ու Մ. Մամուրյանի համառոտ ելույթներում: Կ. Ությունյանը կարծում էր, որ այդ օրենքով մամուլին շնորհվել է իրավունքների ու պարտականությունների հավասարակշռություն, որին լրագրությունը պետք է ապավինի զուսպ ուղեգծով, այսինքն՝ «հասարակաց կարծիքը լուսավորել արդարասեր քննադատությամբ և զեղծմանց բարձմանը նպաստել»¹⁸³: «Լրագրական նոր օրենքը հայ մամուլին և Ազգային վարչության նկատմամբ» վերնագրով հոշվածում «Մասիսն» արդեն հետին թվով իրեն թույլ էր տալիս դժգոհություն հայտնել Ազգային վարչության օրինագծի նկատմամբ և շահավորել նրա ծայրահեղ խստությունները: Նա Ազգային վարչությանը նախազգուշացնում էր, որ նա թեև կարող է որևէ թերթի դատի հրավիրել՝ «դատը վաստկելու կամ չվաստկելու կասկածելի հույսով», բայց և խորհուրդ էր տալիս «սնտոյաց ետևեն վազելով իր իշխանությունը շնվաստողին»¹⁸⁴:

Պետք է եզրակացնել, որ «Մասիսը» ևս պատրանքներ է ունեցել մամուլի օրենքի՝ խմբագիր-հրատարակիչների իրավունքներն ապահովող երաշխիքների հարցում: Իրականում, այդ օրենքը Ազգային վարչությանն ամենեին չէր խանգարելու ցանկացած ժամանակ դիմելու իշխանություններին և պատժի ենթարկելու ցանկացած պարբերականը: Մամուլի իրավունքների անգիտացումը նոր օրենքի մեջ՝ հանդգնեցին ցույց տալ միայն Կ. Պոլսում եվրոպական լեզուներով հրատարակվող պարբերականները: Վերջիններս այս շրջանում անհամեմատ ավելի ազատ էին գործում, քան զուտ տեղական մամուլի օրգանները: Ավելին, եվրոպական թերթերը հրահրվում էին դեսպանատների կողմից, որոնց նոր օրենքը ոտնձգություն էր թվում իրենց ավանդական առանձնաշնորհումների նկատմամբ: Նշված հրատարակությունները սերտորեն կապված էին եվրոպական տերությունների՝ Թուրքիայում ունեցած տնտեսական ու քաղաքական շահերին, արտահայտում էին այդ շահերը և ֆինանսավորվում նրանց կողմից: Ոչ դեսպանատներին, ոչ էլ ներքին ծայրահեղ թերթերին ձեռնտու չէր եվրոպալեզու և տեղական թերթերի իրավունքների համահարթեցումը: Այդպիսի համահարթեցում կամ, որ նույնն է՝ եվրոպական թերթերի անկախության վերացումը ապահովվում էր մամուլի նոր օրենքով, այն վերաբերում էր ընդհանրապես Թուրքիայի տարածքում հրատարակվող պարբերականներին: Մամուլի օրենքում նշվում էր, որ օտարահայտակները լրագրական հանցանքների համար դատվելիս չեն տարբեւ լելու Բ. դոան հպատակներից և պետք է ենթարկվեն օսմանյան դատարանների իրավասությանը (հոգվ. 3): Եվրոպական և տեղական հրատարակությունների միջև մնում էր սոսկ մեկ տարբերություն, որը ոչնչով չէր փոխում իրերի վիճակը. այն, որ օտարահայտակը հրատարակության արտոնության խնդրագիրը ներկայացնելու էր արտաքին գործերի, իսկ Բ. դոան հպատակը՝ հասարակական կրթության մինիստրությանը (հոգվ. 1):

Անգլիական դեսպանատունը Բ. դոանը բողոք ներկայացրեց մամուլի նոր օրենքի խստությունների դեմ՝ դժգոհելով եվրոպական հրատարակությունների արտոնությունների վերացման համար: «Լեվրնդ հերալդը» և «Կուրիեր դՕրիենը» պնդում էին, որ մամուլի օրենքը հա-

կասում է օտարահպատակներին տրված ստատուսին¹⁸⁵։ Այս թերթերը քննադատում էին մամուլի հանցանքները բնութագրող՝ «անվանարկություն» և «թշնամանք» հաճախագիպ ձևակերպումները օրենքում (հոդվ. 14—25), նկատելով, որ չրանք չափազանց առաձգական են և շարաշահումների տեղիք կտան իշխանություններին։

Բանավիճելով այդ թերթերի հետ, մամուլի օրենքը պաշտպանության տակ առավ կիսապաշտոնական «Ժուռնալ» թերթը։ Արտահայտելով կառավարության տեսակետը, նա հայտնում էր, որ օրենքի բուն արժեքը մամուլի գործը քաղաքացիական իրավունքի նորմերով կառգավորելն է։ Եթե իշխանությունները, գրում էր թերթը, շարաշահեն իրենց իրավունքները մամուլի հանդեպ, ապա դրա համար օրենքը բնավ մեղավոր չէ. օրենքը մնում է օրենք և որպես այդպիսին, «չկրնար գեղծում պատճառել, վասնզի նույնհետայն բռնաբարված կհամարվի և այն ատեն օրենքը պակասություն չունենար, այլ բռնաբարողը»¹⁸⁶։ Առաքելությունը սոփեստության իսկական նմուշ էր. անշուշտ, օրենքը ի վիճակի չէր կանխելու իր դեմ եղած մեղանշումները, այդ թվում և իշխանությունների մեղանշումները։ Բայց հենց այն հանգամանքը, որ մամուլի օրենքը ամրագրում էր մամուլի և նրա գործիչների միայն պաշտակա՛նությունները և իշխանությունների միայն իրավունքները, վկայում էր դրա միակողմանի նպատակաուղղվածության մասին։

«Մասիսը» իր համամտությունը հայտնեց «Ժուռնալին»։ «Մենք ալ այս կարծիքին ենք,—գրում էր թերթը,— և ավելի սիրելի է մեզ հավատալ, որ կայսերական կառավարությունը երբեք չպիտի մեկնի իր ներողամիտ քաղաքականությունն, եթե լրագրներն ալ ուղղության շավղեն շխտտորին»¹⁸⁷։

Օտարահպատակների հրատարակություններից «Գազեթ դյու Լիվանը» միանգամայն ձիշտ գնահատեց մամուլի օրենքը՝ ցույց տալով դրա երկու կարևոր թերությունները՝ խմբագիրների իրավագրկությունը և ներանց անօգնականությունը իշխանությունների առջև¹⁸⁸։

Այսուհանդերձ, մամուլի օրենքը որոշ չափով կաշկանդում էր բռնապետության անսահման իշխանությունը մամուլի վրա։ Օգտվելով դրանից, վերջինս արդեն Բ. դոան դեմ իր ելույթներով սկսել էր վիճարկել այդ իշխանությունը։ 1867 թ. սկզբին «Մուհեբրը» և «Թասվիրի էֆթյարը» քննադատեցին կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, որի համար երկուսն էլ նախագրուշացում ստացան¹⁸⁹։ Ալի Սուավիի մի հոդվածը «Մուհեբրում» (1867 թ. մարտ) Եգիպտոսի Իսմայիլ փաշայի և Նուպար փաշայի վերաբերյալ՝ պատճառ

դարձավ, որ կառավարությունը խափանի այդ պարբերականը¹⁹⁰։ Դրանից հետո «Թասվիրի էֆթյարը» տպագրեց նրա տնօրեն Ֆիլիպ էֆենդու բողոքը այդ խափանման առթիվ, ինչպես և նամքը Քեմալի ծանոթությունները պատահարի մասին։ Այդ թերթը խիստ դիտողություններ արեց նաև Կրետեի գործերին եվրոպական միջամտության դեմ, որի պատճառով խափանվեց մեկ ամսով¹⁹¹։ Կառավարությունը սաստեց նաև Կ. Պոլսի հունական թերթերին, որոնք անհանդուրժելի հոդվածներ էին տպագրել Կրետեի ապստամբության առթիվ¹⁹²։ Լիբերալ-սահմանադրականների դեմ Ալի փաշան հարձակման անցավ՝ արդեն մամուլի վիճակը իրավականորեն խստացնելու նպատակով։ 1867 թ. մարտի 6-ին նա հրապարակեց այսպես կոչված «Ժամանակավոր որոշումը» (կամ «Ալիի որոշումը»)՝¹⁹³ որով փաստորեն սառեցվում էր 1864 թ. մամուլի օրենքը, իսկ պարբերականների բախտը ամբողջովին հանձնվում էր իշխանությունների տնօրինությանը։ Խափանված թուրքական թերթերի խմբագիր-հրատարակիչները ենթարկվեցին աքսորի կամ բանտարկության։

Որոշման մեջ նշվում էր, որ «Տեղական մամուլի մի մասը... դարձել է երկրի ընդհանուր շահերին հակառակ բոլոր ժայռահեղ խմբակցությունների և ձգտումների կրթոտ օրգանը։ Նա հաճախ չի զլանում նույնիսկ այնպիսի հարձակումներ, որոնք քայքայում են կայսրության հիմքերը»։ Դատապարտվում է մամուլի թշնամական պրոպագանդը և վնասակար գաղափարների տարածումը, այն, որ «իբրև աղետալի գաղափարների ջատագով, նա իր խնդիրն է համարում անլուր կեղծիքների տարածումը»։ Դրան վերջ տալու նպատակով, ասված է որոշման մեջ, կառավարությունը հարկադրված է գործել վարչական կարգով՝ ընդդեմ այդ պարբերականների և որ այդ վարչական ձեռնարկը կվերացվի, երբ վերացվեն դրանք ծնող պատճառները¹⁹⁴։

Ուշագրավ է որոշման վերջին դարձվածքը, որտեղ վարչական միջոցառման ոչ մի ժամկետ չի նշվում։ Հիշատակվում է միայն այն պայմանը, որը կախում ունեն, իր հերթին, այլ պայմաններից։ Թանգիմաթի օրինագծերի և օրենքների մշակման բովով անցած թուրքական օրենսդրությունը սկսել էր գնահատել մշտնապատ ձևակերպման արժեքը։ Ինչևէ, մինչև 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը, Բ. դուռը այդպես էլ չտեսավ այդ որոշման անհրաժեշտությունը պայմանավորող հասարակական պատճառների վերացումը։ 1864 թ. մամուլի օրենքը, սակավ բացառություններով, չվերականգնեց իր իրավական ուժը։ «Ժամանակավոր որոշումը» հաջորդ տասնամյակին և մանավանդ համիդ-

յան ռեակցիայի շրջանում ծառայեց իբրև հիմնավորում՝ ճգմելու կամ անողորմաբար ոչնչացնելու մամուլի ամեն մի ընդդիմություն պաշտոնական ուղեգծի դեմ¹⁹⁵։

Հայ պարբերականները գրեթե շանդրադարձան վերոհիշյալ որոշմանը։ Ասենք, «Մադիկի» օրինակը արդեն ցույց էր տալիս, որ այդ որոշումից առաջ էլ, մամուլի օրենքի գործողության պայմաններում թուրքական իշխանությունների համար որևէ արգելք չկար պարբերականները հետապնդելու կամ ճնշելու համար։ Այսուհանդերձ, «Մասիսը» շատ համառոտ հայտնեց իր թաքնված անբավականությունը։ «Այս տնօրենությունը,— գրում էր նա,— ըստ մեզ, անոր համար ավելի ցավալի է, որ Եվրոպայի մեջ կայսերական կառավարության թշնամյաց առիթ կուտա ըսելու, թե Բ. դռան մեկ կամ քր բավական է ուզած օրենքը դադարեցրնելու»¹⁹⁶։

Հիրավի, «Մասիսի» խմբագիրը կարողանում էր կռահել թուրքական քաղաքագետների մտահոգությունները։ Մի քանի ամիս անց օսմանյան լիբերալ-սահմանադրականների մամուլի դեմ իր հայածանքները հիմնավորելու համար և անգլիական հասարակական կարծիքի առջև բարոյական կապիտալ շահելու նպատակով Բ. դուռը անհրաժեշտ էր դեր պետք է խաղար։ Մուզուրուս փաշան՝ օսմանյան դեսպանը Անգլիայում, դատ բաց արեց կոնչոն փոխադրված «Մուհրիբի» դեմ։ Թուրքական կառավարությունը տալիս էր արտասահմանի հակասուլթանական հրատարակությունների դեմ պայքարի նախօրինակը, որը որքան կարևորություն, այնքան էլ անհեթեթ ձևեր պետք է ստանար Աբդուլ Համիդի ժամանակ։

* * *

Արևմտահայ իրականության մեջ մամուլի ազատության վերաբերյալ տարակարծությունները արտացոլում էին սահմանադրության բովանդակության, գավառներում այն կիրառելու և ազգային ինքնագիտակցության զարգացման համար մղվող պայքարը։ 1860-ական թթ. առաջին կեսից ընդլայնվեց քննադատական ուղղությունը մամուլի և հրապարակախոսության մեջ։ Այս ուղղությանը հետևող առաջադիմական գործիչները հենվում էին «հասարակաց կարծիքի»՝ դեմոկրատիայի վրա և հանդես գալիս նրա անունից ու նրա պաշտպանությամբ։ Պահպանողականների և լիբերալների անհանդուրժող մոտեցումը մամուլի «ծայրահեղության», այսինքն նրա ազատության նկատմամբ, վկայում էր, որ նրանց առավել ձեռնտու է չափավոր ուղղությունը։

1864 թ. օսմանյան մամուլի օրենքը հրապարակվեց այն ժամանակ, Լրբ պարբերական մամուլը ի վիճակի էր արտացոլելու թանգիմաթի շրջանում օսմանյան հասարակության մեջ կատարված հասարակական-քաղաքական փոփոխությունները, ինչպես և հակադրվելու կայսրության հպատակ ժողովուրդների տնտեսական ու քաղաքական վիճակի պաշտոնական մեկնաբանությանը։ Արտաքուստ լիբերալ ձևակերպումներով, ոչ խիստ պատճառափեր ենթադրող մամուլի օրենքը գործնականում ամենաբազմազան արգելքներով կաշկանդում էր մամուլի ինքնուրույնությունը և իշխանությունների համար գերադաս դիրք ապահովում նրա նկատմամբ։ Օրենքը ըստ էության ամրագրում էր իշխանությունների իրավունքները և մամուլի պարտականությունները և այս հանգամանքը նրան տալիս էր խիստ միակողմանի բնույթ՝ լայն դուռ բաց անելով իշխանությունների կամայականությունների համար։ Մամուլի օրենքի այսպիսի սրված միանշանակությունը իրավական հող հարդարեց 1867 թ. մարտին հրապարակված «ժամանակավոր որոշման» համար, որով վարչական իշխանություններին գործնական հնարավորություններ էին տրվում ճնշելու մամուլում նկատվող ամեն մի օպոզիցիա։

«ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՈՐՈՇՈՒՄԸ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայերի սահմանադրության նախապատրաստման և հաստատման ժամանակից ի վեր (1850—1860-ական թթ.) մամուլը ստացավ հասարակական ազդեցիկ նշանակություն: Ազգային վարչությունը կանոնադրելու, ժողովրդական զանգվածների և վերնախավի միջև մղվող պայքարի հանգուցակետերում մամուլն ինքնահաստատում էր ապրում ոչ միայն բախվող կողմերի տրամադրություններն արտահայտելու, այլև այդ տրամադրություններին մի հայտնի շափով հուն տալու իմաստով: Այն հանգամանքը, որ 1861 թ., սահմանադրության կիրառումից մեկ տարի անց Ազգային վարչությունը հրապարակ նետեց իր կազմած մամուլի նախագիծը՝ առաջադիմական պարբերականները սանձելու նպատակով, վկայում էր մամուլի ժողովրդականության բարձրացման մասին: Ազգային վարչության ու սահմանադրության գործողության խափանումները ևս (սահմանադրության դադարեցումները 1861 և 1866 թթ.) արևմտահայ պահպանողականությունը առնչեց դեմոկրատական մամուլի ազդեցության և նրա կողմից իրադարձությունների «հրահրիչ» մեկնաբանման հետ: Անտարակույս, այդ մեղադրանքի մեջ ավելի շատ գաղափարական պայքարն արտացոլող միակողմանիություն կար, քան ճշմարտություն, քանի որ սահմանադրական մեքենայի խափանումները, ինչպես հայտնի է, կապվում էին օսմանյան կառավարության հատուկ քաղաքականության հետ: Սահմանադրության սկզբունքային պաշտպանությամբ արևմտահայ դեմոկրատական մամուլը թեև անուղղակի, իր դժգոհությունն էր հայտնում այդպիսի քաղաքականությունից: Դա նշանակում էր, որ առաջադիմական պարբերական հրա-

տարակությունները, անկախ արևմտահայ հանրության խնդիրներին անդրադառնալու կարողությունից և շափերից, բուն Արևմտահայաստանի կյանքի դեռևս ոչ բավարար արտացոլումից, ապրում էին որակական տեղաշարժերի պրոցես: Մի հայտնի շափով այն համընկավ օսմանյան մամուլի ու գրաքննության ձևավորման ու զարգացման ընթացքին: «Նոր օսմանների» լիբերալ-սահմանադրական շարժման դեմ մղվող պայքարում սուլթանական բռնակալությունը մամուլի ռեժիմը սահմանելիս Ելնում էր իր հաստատունությունը ապահովելու նպատակից: Վերջինիս ընթացքի առանձնահատկությունները բացահայտելիս անհրաժեշտորեն պետք է հաշվի առնել թուրքական լիբերալ շարժման դեմ Բ. դուռն թշնամական վերաբերմունքը: Մրանով էլ բացատրվում է գրաքննական անհանդուրժող դիրքորոշումը այդ ռեժիմը վիճարկող հրատարակությունների նկատմամբ: Սակայն վերոհիշյալ հանգամանքը անհրաժեշտ լինելով հանդերձ, դեռևս բավարար չէ մամուլի իրավիճակը պայմանավորող քաղաքական ու հասարակական պայմանները բնութագրելու համար: Այդպիսի վերաբերմունքը ամբողջացնող մյուս կողմը օսմանյան պաշտոնական գաղափարախոսության անհաշտ պայքարն էր կայսրության ընկճված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման ու դրա գաղափարների հանդեպ: Այս իմաստով մամուլի ռեժիմը ամբողջովին արտացոլում էր սուլթանիզմի ներքին քաղաքականությունը: Մամուլի գրաքննական ռեժիմը հանդես էր գալիս իբրև այդ քաղաքականությունը ըստ ամենայնի հիմնավորող, դրա դեմ ուղղված ամեն մի առարկություն կանխող ու կանխարգելող իրավական դրություն: Պրուսական գրաքննությունը, նկատում էր Մարքսը, «Մեզանից պահանջում է օրենքներին համապատասխան վարքագիծ, պահանջում է հարգանք՝ օրենքների նկատմամբ, և դրա հետ միասին մենք պարտավոր ենք հարգել այնպիսի հաստատությունները, որոնք մեզ օրենքից դուրս են դնում և կամայականությունը բարձրացնում իրավունքի աստիճանի»¹:

Օսմանյան վարչակարգին հատուկ առանձնահատկություններով հանդերձ, գրաքննությունը թուրքիայում ևս կամայականորեն ուղղվում էր արևմտահայերի ազգային-քաղաքական իրավիճակը ներկայացնող հրապարակումների դեմ: Այս ժամանակաշրջանից իսկ գրաքննությունը գործում էր յուրահատուկ նրբամտությամբ: Եվրոպական կալուն քաղաքագիտությանը առատորեն հրամցնելով բռնակալական ռեժիմի «արևմտականացման» պատրանքներ, Բ. դուռը գրաքննությանը տվել էր հետտպագրական բնույթ, այսինքն, նախնական գրաքննություն

չսահմանելով, ձգտում էր ստեղծել այն երևութականությունը, թե իբր, երկրում մամուլի լայն ազատություն էր տրված: Գրաքննությունը, մինչդեռ չէր հապաղում խստությունները գործադրել հրապարակումներից հետո՝ փորձելով կանխել հետագա նույնպիսի հրապարակումները: Թերթերի և ամսագրերի խմբագիր-տնօրենները արդեն փորձով գիտեին, թե իրենց ինչ է սպառնում նման մեղանշումների համար: 1860—1870-ական թթ. այս ուղիով ընթացող գրաքննությունը միայն հաջորդ տասնամյակին, Աբգով Համիդի օրով, դեռ նետեց հետսպագրական լիբերալ ծածկոցը և վերածվեց հրեշավոր ու մերկապարանոց մի գրաքննության, որ անօրինակ էր ընդհանրապես գրաքննությունների պատմության մեջ:

Այս ամենի հետ միասին, գրաքննությունը բնութագրելիս չպետք է աչքաթող անել նրա դիրքորոշումը Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում տպագրվող եվրոպական լեզուներով մամուլի նկատմամբ: Այն իրողությունը, որ այդ մամուլը սերտ կապեր ուներ Բ. դռանը թելագրող տերությունների քաղաքականության հետ՝ գրաքննությանը մղում էր մի հայտնի շահով սահմանափակել ձեռքերի ազատությունը: Եվ եթե 1840-ական թթ. Բ. դուռը փորձում էր որևէ կերպ կարգուկանոնի տակ դնել այդ մամուլի գործունեությունը և սահմանել նրա համար իրավական նորմեր, ապա դա ամենից առաջ խոսում է այն մասին, որ հենց այդ մամուլն էր, որ երկրում վայելում էր մի որոշ ազատություն: Համիդյան ռեակցիայի տարիներին միայն Թուրքիայի եվրոպական մամուլը ենթարկվեց խիստ հսկողության: Իր պատժիչ էությունը գրաքննությունը առանձնահատուկ ուժով էր դրսևորում հպատակ ժողովուրդների մամուլի հանդեպ, ձգտելով արմատախիլ անել ազգային, կրոնական ու քաղաքական ճնշումների դեմ ուղղված բողոքները, որոնք ուղղվում էին օսմանյան բռնապետության ու դրան համապատասխան հասարակական օրգանիզմի դեմ:

Արևմտահայ մամուլի հասարակական զարգացմանը զուգընթաց՝ գրաքննությունը դառնում էր առավել կասկածամիտ ու խստամբեր: 1860-ական թթ. վերջին նա իր հարձակումներն ուղղեց մասնավորապես այն պարբերականների դեմ, որոնք ակտիվորեն արտացոլում էին հասարակական իրադարձությունները և փորձում լուսաբանել արևմտահայերի կացությունը գավառներում: «Ալիի որոշումից» հետո, երբ հալածանքների ենթարկվեցին «նոր օսմանների» պարբերականները, իշխանությունները վերակառուցեցին իրենց երբեմնի գործելակերպը՝ դիմելով տպագրության կենտրոնացված վերահսկողության միջոցին: Ուշա-

գրավ է այդպիսի պայմաններում Զմյուռնիայի «Մաղկի» հրատարակությունը կամովին դադարեցնելու վերաբերյալ Գր. Զիլինկիյանի որոշումը: «Մաղկին դամբանականը» հրաժեշտ-հողվածում նա գրաքննությունը ապակողմնորոշող մի քանի դարձվածներից հետո բացատրում է դրա պատճառը. «Ազատության համար գրելու սկսանք, ազատության համար կովեցանք, ազատության համար հալածվեցանք, մատնվեցանք, նախատվեցանք, վնասվեցանք և հինգ տարի ստոյիկյան համակերպությունը մեր խղճի ձայնին հնազանդելին ետք՝ այսօր դառնապես կատիվինք փառքի բարձունս կարդալ «Մաղկի» վրա, վասնզի կզգանք, թե առանց ազատության անհնարին է նախապաշարումներու, ավելորդապաշտություններու, ընկերական փտած ու ցեխոտ սովորություններու մատնված բազմության մը հառաջադիմությանը նպաստել, վասնզի համոզված ենք Վիթթոր Հյուկոյի հետ, թե «ազատությունը հառաջադիմության տեսողական գործարանն է»²:

Դրանից երկու տարի առաջ, 1865 թ. հետադիմության շղարկող բռնությունների պայմաններում դադարել էր արևմտահայերի դեմոկրատական հրատարակությունը՝ «Մեղուն»: Եվ միայն 1870 թ., երբ «Մեղուն» նորոգվեց Հ. Սվաճյանի ձեռքով, արևմտահայ հրապարակախոսության անդաստանում խախտվեց պահպանողականների ուժերի գերակշռությունը: 1860-ականի 2-րդ կեսից սկսած արևմտահայերի վարչական-սահմանադրական ճգնաժամը և գրաքննական հալածանքները նշանակալիորեն պայմանավորեցին դեմոկրատական հրապարակախոսության այս ժամանակաշրջանի վալոլեջօրը:

1868 թ. վերջին արևմտահայերի սահմանադրական մեքենան արդեն երրորդ անգամ ցուցադրում էր իր անկատար ընթացքը: Գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ բողոքագրերը կուտակվում էին պատրիարքարանի պատերի ներսում՝ որևէ ընթացք չստանալով: Կ. Պոլսի թաղերում սահմանադրական խորհուրդները վերածվել էին խմբակցությունների նեղմիտ վեճերի, որ կաթվածահար էր անում զրանց կենսունակությունը: Վիճակը նույնն էր Ազգային վարչությունում, որտեղ սահմանադրության վերաքննության, գավառական կացության և այլ խնդիրների անպտուղ քննարկումը խորացրել էին պատրիարք Պ. Թագթագյանի և երեսփոխանների խմբերի երկպառակությունները: Պատրիարքը կորցրել էր իր ազդեցությունը կրոնական և քաղաքական ժողովներում³: Ընդհանուր ժողով չէր գումարվում, իսկ երբ այդ հաջողվում էր, ապա նիստը վերածվում էր կրթերի անզուսպ բախումների: Այս պայմաններում, ինչպես գրում է Ա. Երիցյանը, «մի քանի նշանա-

վոր հայ անձանց թելադրութեամբ» կառավարութիւնը կախակայեց սահմանադրութիւնը⁴: Անտերունչ մնացած ազգային գործերին միջամտեց ժողովուրդը, որը խաազուղի և Գումգարուի եկեղեցիներում ցույցեր արեց պատրիարքի դեմ՝ սահմանադրութեան կիրառմանը ընդդիմանալու համար: Պատրիարքի և նրա կողմնակիցների բողոքի հիման վրա Կ. Պոլսում ձերբակալվեցին մի խումբ հայեր՝ իբրև հրահրիչներ: Անկարգութիւններին վերջ տալու համար Բ. Ղոնս թելադրանքով կազմվեց խառն ժողով⁵: Վերջինս հայտարարութեան մեջ տեղեկացնում էր, թե «Վերջին օրերս եկեղեցիում մեջ պատահած մի քանի անկարգութեանց համար ազգայիններն ումանք ալ դեռ կփնտրվին ու պիտի կանչվին եղեր»⁶: Ի թիվս այլոց, ձերբակալվեցին «Մանգումեի էֆրեյարի», «Փունջի» և «Ժամանակի» խմբագիրները՝ ցույցեր կազմակերպելու ամբաստանութեամբ: «Վերջապես,— գրում է «Մասիսը»,— ոստիկանութիւնը... երաշխավոր առավ և արձակեց Ղանոնը, միայն մեծ. Փանոսյան էֆենտին երաշխավոր շտալով ծանուցեց էր, որ դատախազ ունի, դատարանի պատրաստ է և ժամու մը շափ պահվել և ետ ինք ալ արձակվեր է առանց երաշխավորի»⁷:

Չնայած դրան, ժողովրդի հուզումները պատրիարքի դեմ դեռ շարունակվում էին: Խառն ժողովի ևրկրորդ պաշտոնական հայտարարութիւնից հետո ակնհայտ դարձավ, որ դրութիւնը դեռևս չի կայունացել⁸: Ուշագրավ է, որ խառն ժողովի ատենադպիր Գր. Օտյանի ստորագրութեամբ ազդարարութիւն էր ուղարկվել հայ խմբագիրներին՝ տեղեկատվութեան համար ժողովատան դիվանից օգտվելու հնարավորութեան մասին⁹: Հակասական լուրեր չհաղորդելու և կրքեր չզրգոնելու նպատակով խառն ժողովը պարբերականներին մղում էր միօրինակ տեղեկատվութեան: Այս օրերին հրատարական տվեց պատրիարքը և խառն ժողովի պատվիրակութիւնը ստիպված էր հայտնելու մեծ վեգիրին, որ նա չի վայելում ժողովրդի վստահութիւնը¹⁰:

Երեսիշյալ երեք պարբերականներին խմբագիրներին ոստիկանութեան դուռ տանելը պատահական չէր. «Մասիսը» ճիշտ էր նկատում, որ մամուլը արդեն սկսել է հաշվի առնել և արտահայտել հասարակական կարծիքը¹¹: Հասարակական կարծիքի այս դրսևորումը մինչդեռ, անցանկալի էր գրաքննութեան համար, որը դրանում խոռվութեան որոշակի նշաններ էր որոնում: Տպագրական տեսչութիւնը անպայման մեղավորներ էր փնտրում և որպես այդպիսին՝ ամենահարմարը դիտեց «Մանգումեի էֆրեյարը»: 1868 թ. դեկտեմբերին ծավալված երկպառակութիւնների առթիվ թերթի տպագրած մի հոդվածում ընթերցողին

հուշարկվում էր այն բանի գիտակցութիւնը, որ կառավարութիւնը ձգձգում է արևմտահայերի սահմանադրութեան վերահաստատումը, որովհետև իրավական այդ ակտի գործողութեան մեջ նկատում է հայերի քաղաքական ակտիվացման վտանգ: Բ. Գուրը կոահեց Կ. Փանոսյանի մտքերը: Սավֆեթի ստորագրութեամբ «Մանգումեի էֆրեյարին» ուղղված խափանման ազդի մեջ նշվում էր, որ թերթը թշուր մեկնաբանութիւն է տալիս հայ համայնքի հանդեպ պետութեան բարյացակամութեանը և գրգռում է ժողովրդին: «Մանգումե» փակվեց անորոշ ժամանակով¹², իսկ Կ. Փանոսյանն ընկավ մեզ արդեն ծանոթ դատական քաջընկերների մեջ: Կ. Փանոսյանը խուսափողական բացատրութիւններ տվեց իր հրապարակումը ոչ ճիշտ ըմբռնելու մասին: Եվ խափանման ազդը, և այդ բացատրութիւնները տպագրվել են թերթի վերաբացումից հետո, 1869 թ. մարտին¹³:

Օսմանյան պաշտոնեւթեան քննադատութիւնը «Մանգումեի էֆրեյարում» ամբողջանում է Արևմտահայաստանում թուրքական իշխանութիւնների կամայականութիւնների համարձակ մերկացումներով: Թերթը բացահայտում էր զավառներում օսմանյան քայքայված վարչութեան շարաշահումների, հասարակ ժողովրդին ճնշելու և հարստահարելու բազմաթիվ փաստեր, դատապարտում ազգային և կրոնական ճնշումները: Այսպիսի բազմաթիվ նյութեր են տպագրվել Մուշի, Վանի, Կարինի, Կեսարիայի և այլ գավառների իրականութիւնից: «Մանգումեին» թղթակցում էին Մ. Խրիմյանը և Գ. Սրվանձտյանը՝ ներկայացնելով գավառի իրական վիճակը (տնտեսական, հողային շարաշահումներ, հայ գյուղերի ճորտացում քրդական վերնախավի կողմից և այլն): Արևմտահայաստանի կյանքը ճշմարտացի և քննադատական աներկյուղ մերկացումներով է բացահայտված «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսութիւն մը» վերնագրով հոդվածաշարում¹⁴: Դրա հեղինակը (հոդվածներն անստորագիր են), ինչպես նշում է ուսումնասիրողը, Գ. Սրվանձտյանցն է¹⁵: Ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ծանր վիճակի դեմ ծառայած այս լուսամիտ հոգևորականը առաջիններից է արևմտահայ հրապարակախոսների մեջ, որոնք բացահայտեցին օսմանյան տեղական իշխանութիւնների սերտ համագործակցութիւնը քրդական աղաների հետ՝ հայ գավառը տնտեսապես քայքայելու գործում:

Գ. Սրվանձտյանցի ելույթը տաքնապ պատճառեց օսմանյան պաշտոնեւթեանը. հոդվածաշարի հասարակական արձագանքները հաշվի առնելով, Ալի փաշան հետաքննութիւն սկսեց Կարնո գավառական իշխանութիւնների գործողութիւնների առթիվ, որի ընթացքում պարզվեց,

որ հարստահարութիւններն իրականում ավելի տարածված են և անտանելի¹⁶։ Նկատենք, որ Ալի փաշային հայ գավառի տառապանքներից շատ ավելի զբաղեցնում էր քրդական ավարառութիւնների համարյա օրինականացումը տեղական իշխանութիւնների կողմից. այդ հետաքննութիւնը ստեղծելու էր անաշտութեան պատրանք։

«Մանգուլների էֆթչարի» խափանման միջոցներին Կ. Փանոսյանը խմբագրել է Հ. Մինասյանի արտոնատիրութեամբ հրատարակվող «Միածան» թերթը (1869 թ. փետրվար)։ «Միածանը» բողոքի սուր շեշտերով շարունակեց արևմտահայութեան ծանր դրութեան լուսաբանումը։ Այս իմաստով շատ ուշագրավ է «Բ. դոան և Ազգային հառն ժողովույն և բոլոր հայերուն ուշադրութեանը արծանի լալազին տեղեկագիր մը» հրատարակումը (դարձյալ անստորագիր)։ «Մուշ,—գրում էր թերթը,— մարդկային թշվառութեան և գերութեան բնակարան մ'է, ուր ոչ մարդկային կենաց ապահովութիւն կա, և ոչ ալ ընտանեկան պատիվ, հարբատահարութեանը, բռնութեանը, մարդասիրութեանը, կանանց բռնաբարութեան, կույսերու լլկումն, անխիղճ զրկանքներ են, են»¹⁷։ Թեմայի, շոշաւիած հարցերի, քրդական հարստահարութիւնների դեմ ուղղված բողոքի պոռթկումները և ոճի նույնութիւնը հուշում է, որ այս հոգիվածի հեղինակը թերևս Գ. Սրվանձտյանցն է¹⁸։

«Միածանից» հետո համանման բնույթի նյութեր տպագրեցին նաև Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերը։ Տպագրական տեսչութիւնը խափանեց «Միածանը», սակայն, քանի որ գործին խառնվել էին եվրոպական թերթերը և Ալի փաշան հաշի էր առնում այդ հանգամանքը, «Մասիսում» զետեղեց պաշտոնական հայտարարութիւն՝ գավառների դրութեան վերաբերյալ։ Առաջին և միակ անգամն էր, որ տպագրական տեսչութիւնը այս կամ այն վերապահումներով ընդունում էր հայ մամուլի հրապարակումների ստուգութիւնը, ինչպես և պարզաբանում տալիս դրանց վերաբերյալ։ Հետագայում, որպես կանոն, տպագրական տեսչութիւնը ոգի ի բուն ճգնել է հերքել մամուլի այս կարգի մերկացումները և դրանք համարել է հասարակական կարգուկանոնի դեմ ուղղված զրպարտութիւն։ Միածանակ, տպագրական տեսչութեան հայտարարութեան մեջ նկատելի է ընդհարումների նախաձեռնութիւնը հայ բնակչութեան վրա բարդելու, ինչպես և մամուլի հրապարակումները շափազանցութիւն համարելու միտումը։ Աչքի է զարնում միայն վրանաբնակ քրդերին մեղադրելու նպատակաւորվածութիւնը, իսկ թուրք աղաների և շահանների հարստահարութիւնների փաստերը լռելիայն շրջանցվում են։ 1860-ական թթ. վերջից, ուրեմն, գրաքննութիւնը մշակում է որո-

շակի ուղեգիծ՝ պաշտոնական ձևակերպումներով գավառական քառսի պատճառների մեջ բացառել թուրքական հարստահարիչների կամ բյուրոկրատիայի մասնակցութիւնը։

Հայ մամուլի ակտիվութիւնը կոտրելու միջոցների մեջ տպագրական տեսչութիւնը կարևորութիւն էր տալիս հրատարակութեան արտոնագիրը ձգձգելուն։ Մինչ այդ, արտոնագրի ստացման գործում իշխանութիւնների անբարյացակամ վերաբերմունքը 1867 թ. «ժամանակավոր բրեշումից» հետո վերածվեց արգելքի։ 1868 թ. իշխանութիւնների թանձրամիտ համառութեան պայմաններում Օ. հոնձասարյանը ստիպված էր հրաժարվել առանձին թերթի հրատարակութեան իրավունք ստանալու մտքից։ Ի վերջո, Մ. Աղաբեկյանը մեծ դժվարութիւններով նրան փոխանցեց «Օրագիր ծիւն Ավարայրվո» թերթի արտոնատիրութիւնը։ «Առաջին անգամ երբ Բ. դուրը գացինք,—գրում է հոնձասարյանը,— բացեիրաց մեզի ըսին, թե «գուք հասարակապետական եք եղեր, դուք սոսիալիսթ եք եղեր, Բ. դուրը ծառայող հայ պաշտոնատարները իբրև օտար տերութեան ծառայող մարմիններ կընդունիք և կբարոզեք եղեր են, ուստի ձեզ հատուկ արտոնագիր չկրնար տրվիլ»։ Մենք ասոր դեմ քննութիւն խնդրեցինք՝ «Քննեցեք, ըսինք, մեր հողվածները (մինչ այդ հոնձասարյանը աշխատակցել է «Մանգուլներին» և «Միածանին»— Ա. հ.)» և եթե կան տերութեան շահուց դեմ քարոզված սկզբունքներ, մենք ոչ միայն մեր արտոնագիրն ստանալու քաղաքական իրավունք են կրկնվինք, այլև կուզենք որ ըստ պատժական օրինագրքի մեր պատիժը տնօրենվի...»²⁰։

«Օրագիր» վերանվանված «Միւն Ավարայրվո» հրատարակվել է 1869 թ. սեպտեմբերից, սակայն հոկտեմբերին հոնձասարյանը դեռևս արտոնագիրը չէր ստացել։ Դրա արտոնատիրութեան իրավունքը ստացվել է հետագայում, իսկ մինչ այդ թերթը հրատարակվել է միայն իշխանութիւններին և իրեն՝ հոնձասարյանին հայտնի զարտուղի ճանապարհներով։

«Մանգուլների էֆթչարը» ևս հոնձասարյանը էր պարբերականների հրատարակութեան արտոնագրի հետ կապուծ դժվարութիւնների մասին։ Տպագրելով Զմյուտնիայի «Իրավունք» թերթի (հրատարակվել է 1869 թ.՝ Մ. Ս. Վանանդեցու խմբագրութեամբ) հրատարակութեան ազդը (1868 թ.), «Մանգուլներին» գրում էր, որ «Մինչդեռ Կ. Պոլիս իր հայ քաղաքական լրագրաց նոր արտոնութիւն դժվարավ տրվելու վրա կցավեր՝ ահա Զմյուտնիա այս ցավը կմեղմացնե»²¹։ Նույնն էր վկայում «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանը. «Գավառներու մեջ,—գրում էր նա,—

տեղական կուսակալին՝ առ Բ. դռանն ուղղելիք ինհայովը (դիմում— Ա. Խ.) դյուրավ կատարվի խմբագրական հրատարակության մը արտոնագիրը, սակայն ի Կ. Պոլիս այս շնորհքը դեռ հրապարակագիրները հավասարությանը չեն վայելը»²²:

«Փամանակավոր որոշումից» հետո՝ 1867—1868 թթ. Կ. Պոլսում ազգային-հասարակական բովանդակությամբ ոչ մի նոր պարբերականի արտոնություն չի տրվել: Հաջորդ երկու տարիներին ևս դրանց թիվը խիստ նվազել է: Ինչ վերաբերում է 1864 թ. օրենքի պատճական մասին, ապա այն կարող էր կիրառվել միայն իշխանությունների ցանկության դեպքում, և այդ՝ ոչ միայն թերթերի խափանման, այլև խմբագիր-հրատարակիչների գանցանքների ժամանակ:

1869 թ. պոլսահայ համայնքի հուզումներից հետո, երբ մամուլը ցույց էր տվել իր հասարակական ազդեցությունը, տպագրական տեսչությունը հայ պարբերականները սկսեց դիտել իբրև վտանգավոր հրահրիչների: «Փամանակավոր որոշման» գործողության պայմաններում դա նշանակում էր ոստիկանական անսահմանափակ իշխանության սպառնալիք՝ մամուլի վրա: 1870-ական թթ. նույնիսկ սովորական միջադեպերը տպագրական տեսչության կողմից մեկնաբանվում էին իբրև խոտվության հնարավոր առիթներ, և վերջինս անհապաղ գործի էր դրնում իր պատժելու իրավունքը: Այս պատճառով հայ մամուլի մեղանշումները պատժելիս տպագրական տեսչությունը առաջնորդվում էր ոչ թե սովյալ կոնկրետ հրատարակման արժեքը հաշվի առնելով, այլ արդեն իր ունեցած վերաբերմունքով: Խմբագիրների իրավագրկության, մամուլը պաշտպանող որևէ օրենքի շղթայության պայմաններում հայ պարբերականները ոչ սակավ դեպքերում հարվածներ էին կրում նաև այնտեղ, որտեղ ոչ մի խոսք չէր կարող լինել հասարակական անդորրը վրդովելու մասին: Իր հերթին, Բ. դուռը խրախուսում էր ոստիկանական գործողությունները մամուլի հետ նրա ունեցած հարաբերություններում: Ոստիկանությունը իրավունք ուներ շրջանցելու տպագրական տեսչությունը և անկախ նրա վերաբերմունքից՝ ձերբակալելու խմբագիր-տնօրեններին: Այս իմաստով ուշագրավ էր «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանի հետ 1869 թ. տեղի ունեցած միջադեպը: Օգոստոսին «Մամուլը» զավեշտորեն նկարագրել էր Սկյուտարի ս. Խաչ եկեղեցում կատարված պարգևաբաշխության հանդեսը («Ֆուրսիաբաշխություն» վերնագրով): Զայրացած թաղեցիներից ոմանք թաղական խորհրդի միջոցով բողոքեցին ոստիկանությանը: Նման դեպքերում սովորաբար արդարացի էր համարվում բողոքող կողմը: Դրան հետևեց դատը, Այվազ-

յանը դատվեց և դատապարտվեց մեկ ամսվա բանտարկության՝ ի գոհացումն վրեժխնդիր թաղեցիների: Ի դեպ, դատավճիռը կայացվել էր 1864 թ. մամուլի օրենքի համաձայն, որի պատճական մասի կիրառմամբ ոստիկանությունը պատրանքներ էր ստեղծում այդ օրենքի գործունակության վերաբերյալ: Գ. Այվազյանը ոչ մի կերպ չկարողացավ ապացուցել, որ իր ֆելիետոնով չի դիպել որևէ մեկի պատվին կամ արժանապատվությանը: Դա ավելորդ էր, որովհետև դատավորները վկայակոչել էին մամուլի օրենքի այն հոդվածները, որտեղ առկա էին «ընդհանրության դեմ» մամուլի ելույթները պատժելու ձևակերպումները²³:

«Փամանակավոր որոշմանը» հաջորդող տարիների ընթացքում կայսրության տարածքում հրատարակվող մամուլի դեմ իշխանությունների բռնությունները մի հայտնի շափով սանձազերծվում էին արտասահմանի շվեյցարհակալ թուրքական մամուլի՝ «Նոր օսմանների» հրատարակությունների ներշնչած տազնապից: Լոնդոն տեղափոխված «Մուհրիրը» և ապա «Հյուրիեթը» քարոզում էին սահմանադրական գաղափարներ, որոնք իրենց ամբողջ անհետևողականությամբ հանդերձ, բավականաչափ կտրուկ օպոզիցիա էին ներկայացնում սուլթանական միահեծանության դեմ: Գրաքննությունը ուշադիր հետևում էր, որ այս գաղափարները չթափանցեն կայսրության տարածքում հրատարակվող մամուլի մեջ: Արևմտահայ պարբերականների համար այս իմաստով գրաքննությունը հազիվ թե անհանգստանալու հիմքեր ունենար: Պատճառը ոչ միայն լեզու մամուլի հնարավորությունների խիստ սահմանափակությունն էր, այլ հիմնականում՝ «Նոր օսմանների» գաղափարախոսությունը: Օսմանյան սահմանադրական շարժումը հասարակական փոփոխությունների իր ծրագիրը հենում էր սուլթանական ռեժիմի սահմանափակման նպատակի վրա՝ հետամտելով Թուրքիան բուրժուական զարգացման ուղի վուրս բերելու գաղափարը: Այս տեսակետից միայն՝ երկրի բարեկարգումների, ավանդական տնտեսական ու վարչական հարաբերությունների հետագա բարեփոխման տեսակետից, «Նոր օսմանների» գաղափարախոսությունը առաջացրել է արևմտահայ հասարակական մտքի հետաքրքրությունը: Հետոնի է, որ արևմտահայ բուրժուալուսավորչական միտքը դեռևս 1870—50-ական թթ., բոլորովին անկախ թուրքական լիբերալ-ոպորտունիստական շարժումից և դրանից առաջ, յուրացրել էր բուրժուական պառլամենտարիզմի գաղափարները: Եվրոպական մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում և Վենետիկում էին ձևավորվել արևմտահայ լուսավորիչներ Ն. Զորայանի, Գր. Օտյանի, Ն. Թուսինյանի, Ն. Պայլանի, Մ. Աղաթոնի և այլոց հասարակական հա-

յացքները²⁴։ Այս գործիչները 1850-ական թթ. վերջին եվրոպական սահմանադրութիւնների հիման վրա էին ստեղծել արևմտահայ համայնքի ներքին կանոնադրութիւնը՝ ազգային սահմանադրութիւնը։ 1860-ական թթ. դեմոկրատական հրատարակութիւնների՝ «Մեղվի», «Միութեան», «Մանգումբի էֆթյարի» և «Մաղիկի» բազմաթիվ հրատարակումներում կարելի է գտնել պետական կառավարման սահմանադրական ձևի պրոպագանդ, որը ոչ միայն կոչված էր հիմնավորելու արևմտահայ համայնքի սահմանադրութիւնը, այլև դրսևորվում էր իբրև որոշակիորեն ձևավորված հայեցակետ, որը վերաբերում է ընդհանրապես պետական կառուցվածքին։ Վերոհիշյալ գործիչները այն պատկերացնում էին զուտ բուրժուական դեմոկրատիզմի դիրքերից, որի հիմքում ընկած էր ժողովրդի ազատ կամահայտնութեան իրավունքը։ Այս ըմբռնումները արևմտահայ հասարակական միտքը յուրացրել էր դեռևս 40—50-ական թթ. (Ստ. Ոսկանյան, Ն. Զորայան)։ Ավելին. արևմտահայ լուսավորիչները, այնուհետև՝ սահմանադրութեան հեղինակները առաջադրում էին միասնական ազգի հարցը, որը գործնականից առավել գաղափարական իմաստով քաղաքական հատկանիշներ էր վերագրում արևմտահայութեանը։ 60-ական թթ. կազմավորված «նոր օսմանները» մահմեդական սահմանադրականութիւնը տրամագծորեն հակառակ էր այս մտայնութեանը և ենթադրում էր կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների ձուլումը միասնական օսմանյան զանգվածի մեջ, մերժում էր նրանց ազգայնութեան, ազգային ինքնորոշման գաղափարներն ու ձգտումները։ Հետևաբար, արևմտահայ հասարակական մտքի հետաքրքրութիւնը թուրքիայում սահմանադրութիւն հաստատելու հանդեպ պետք է բացատրել ոչ թէ տեղական որևէ փոխազդեցութեամբ, այլ երկրի վարչական բարենորոգումների խնդրում նրա շահագրգռվածութեամբ։ Հայ մամուլը 1860-ականին անուղակիորեն, այնուհետև ինքնուրույն, քննարկել է թուրքիայում սահմանադրական կարգերի իրացման հնարավորութեան հարցը։ Դրա առաջին դրսևորումներից մեկը կարելի է գտնել Զմյուռնիայի «Արշալույս արարատյան» թերթում։ Թերթը 1867 թ. փետրվարին Կ. Պոլսի «Կուրիեր դ'Օրիենտից» արտատպել է «Ստիպողական բարեկարգութեան մը վրայոք» հոդվածը²⁵, որտեղ արվում են պառլամենտարիզմի կիրառման հարցադրումներ։ Կասկած հայտնելով թանգիմաթից ակնկալվող սոցիալ-տնտեսական բարեբեր հետևանքների նկատմամբ, ֆրանսերեն թերթը ոչ մի տարբերութիւն չէր տեսնում կայսրութեան նախկին և ներկայի վիճակների միջև. այստեղ իրական ուրվագծերով են ներկայացված թուրքիայի տնտեսական անկյալ վիճակը,

ժողովրդական բազմութիւնների սաստկացող շահագործումը շորպաճիների կողմից, պաշտոնեութեան կոռուպցիան և այլն։ Թուրքիայում համընդհանուր քայքայման դեմն առնելու համար «Կուրիեր դ'Օրիենտ» առաջարկում էր դիմել բարեկարգութեան, հիմնել ընտրովի ազգային խորհուրդ, որը պետք է ներկայացնէր կայսրութեան ժողովուրդներին։ Խորհուրդը վերահսկելու էր երկրի ֆինանսները, դրանց շրջանառութիւնը, ինչպես և կառավարման համակարգում իրականացվելիք բարենորոգումները։ Մյուս կողմից, իր պառլամենտարիստական հակումները օրինապատշաճ հունի մեջ տեղավորելով, «Կուրիեր դ'Օրիենտ» հիշում էր Ալի փաշայի այն կարծիքը, թէ թուրքիայի ժողովուրդները դեռևս չեն հասունացել սահմանադրական կարգերի համար, մտացածին էր համարում «անգործարելի կառավարութեանց կերպերը» (իմա սահմանադրական—Ա. Խ.) և դրանով արտաքննապես սահմանադատվում «նոր օսմաններից»։ Իրականում, «Կուրիեր դ'Օրիենտ» արտահայտում էր թուրքիայի ֆինանսական կայունացմամբ շահագրգռված ֆրանսիական բանկիրների տեսակետը, որոնցից փոխառութիւններ էր արել Բ. դուռը Ղրիմի պատերազմից ի վեր։ Սահմանադրական կարգերի վերաբերյալ թերթի վերապահումները կոչված էին շեղելու գրաքննութեան ուղղորդութիւնը։ «Ազգային խորհրդանոցի» գաղափարի առաջադրումը ինքնին վկայում էր այս թերթի իսկական համակրանքների մասին, մանավանդ, եթէ նկատի ունենանք, որ նրա խմբագիր Ժ. Պլետրին որոշակի կապեր ուներ «նոր օսմանների» հետ։ Նա տպագրել էր թուրքական լիբերալ գործիչ Շինասիի այն հոդվածները, որոնք վերջինս հնարավորութեան չէր ունեցել գետեղելու իր խմբագրած «Փասվիրի էֆթյարում»։ Նույն «Կուրիեր դ'Օրիենտ» տպարանում էր տպագրվել նաև մըք Բեմալի և Սաադուլլահ բեյի կողմից ֆրանսերենից թուրքերենի թարգմանված՝ Մուստաֆա Ֆազլի փաշայի մեղադրականը ընդդեմ Աբդուլ Ազիզի²⁶։

Արևմտահայ լիբերալ և պահպանողական մամուլը թուրքիայում սահմանադրութեան կիրառման հարցին անդրադարձավ մի քանի տարի անց՝ 1872 թ., երբ մեծ վեզիր Ալի փաշան վերանայել էր թուրքական սահմանադրականների հանդեպ իր դիրքորոշումը և հաջողել էր հասնել արտասահմանում սուլթանական ռեժիմի դեմ նրանց հրատարակութիւնների դադարեցմանը²⁷։ Դա փոխհատուցվել էր մամուլի նկատմամբ բռնութիւնների մի որոշ մեղմացումով։ Ալիին փոխարինած Մահմուդ Նեզիմ փաշան, առավել ևս՝ Միդհատ փաշան, որը սերտ կապեր ուներ «նոր օսմանների» հետ, ընդունել էին լիբերալ ուղեգիծ՝ Բ. դուռն նախորդ տարիների համեմատութեամբ։ Այս ուղղութեամբ կառավարութեան

որոշ ձևերով հայտնի չափով ակտիվության էին մղում մամուլին: Այսպես, Մասնուղ ներքին փաշան 1872 թ. փետրվարին «Ժուռնալիսներ» (տեղեկագրողներ) էր ուղարկել գավառներ, որտեղ հայտաբերելով տեղերի կարիքներն ու պահանջները, նրանք պետք է նախապատրաստեին բարենորոգումների գործը: Կառավարության այս նախաձեռնությունը աչքի էր ընկնում շատ ավելի ցուցադրական, քան գործնական որևէ նշանակությամբ: Նման ուղեգրեր որոշ հուլիսեր էր ներշնչում արևմտահայ մտավորականների մի մասին՝ կառավարության բարենորոգչական մտադրությունների վերաբերյալ: Այս էր պատճառը, որ մամուլը, այդ թվում և արևմտահայ պարբերականները, փորձեցին քննարկել երկրի տնտեսական, վարչական ու հասարակական կացությունը: Իրենց հասարակական բովանդակությունը աշխուժացրեցին «Մեղու», «Մասիս», «Մանզումեի էֆթյարը», «Օրագիր» և «Մամուլ» պարբերականները: Պուլեսայ սահմանադրական կյանքի, պատրիարք երիմյանի և նրա հակառակորդ «Ղալաթի օճախի» մասին թեր և դեմ հողվածների կողքին սկսեցին երևալ համազգային նշանակություն ու կարեւորություն ներկայացնող նյութեր, որտեղ լուսաբանվում էին Արևմտահայաստանի իրականությունը, գավառի իրական կարիքները, և այս կապակցությամբ՝ թուրքերի վարչական իրավիճակը: Սպասվելիք բարենորոգումների վերաբերյալ «Մասիսը» տպագրեց Հ. Շիշմանյանի («Մերենց» «Ժուռնալիսի, երևաբանական ժողով, մամուլ» հողվածը²⁸, «Ժուռնալիսների բավականին լայն ուշադրություն գրաված առաքելությունն ընկալելով բարեմիտ իմաստով, Մերենցը այն կապում էր Բ. Դոան պառլամենտական հակումների հետ և հիմնավորում ընդհանրապես երեսփոխական ժողովի կարևոր նշանակությունը երկրի տնտեսական ու վարչական վերածությունների գործում: Մերենցը բացեիբաց հակադրվում է օսմանյան երեսփոխանական ժողովի գործունակության վերաբերյալ Ֆուատ փաշայի բացասական վերաբերմունքին: Ֆուատ փաշան, գրում է Մերենցը, «զվարճալի նկարագիր մը ըրեր էր բարիլոնական ժողովի մը, ուր օսմանցին, արապը, հայը, հույնը, քյուրտը, հրեան, առնավուտը, պուղարը, պոշնարը և այլն՝ յուրաքանչյուրը իրենց լեզվով իրարու անիմանալի կխոսին՝ իրենց զանազան ցեղական, կրոնական, կլիմայական շահերը մեջտեղ ձգելով...»²⁹: Ինքը՝ Մերենցը, միանգամայն հնարավոր և ժամանակը հասունացած է համարում օսմանյան երեսփոխանական ժողովի հաստատման համար, իսկ կայսրության ժողովուրդների միջև եղած տարբերությունները՝ ոչ ավելի անհաղթահարելի, քան սահմանադրություն ունեցող երկրների ժողովուրդներին: Մերենցը հերքում

է նաև Ալի փաշայի կարծիքը՝ սահմանադրական վարչության անցնելու համար կայսրության ժողովուրդների դեռևս տհաս լինելու մասին և որպես օրինակ, վկայակոչում է արևմտահայերի սահմանադրական վարչության գործունեությունը:

Մերենցի այս հողվածը, անտարակույս, վկայում է նրա լիբերալ տրամադրությունների մասին, որոնք նա պահպանեց մինչև 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը: Այդ ժամանակաշրջանում՝ ազգային շարժման և դրա գաղափարախոսության վերելքի պայմաններում նա հրաժարվեց արևմտահայ կյանքի ռեֆորմիստական զարգացման ուղու մասին պատկերացումներից և իր պատմավեպերով կանգնեց ազատագրական պայքարի պաշտպանության դիրքերում:

Վարչական բարենորոգումների կապակցությամբ հայ մամուլում քննադատության ենթարկվեց օսմանյան պաշտոնեությունը: Փաստորեն գավառական բոլոր գործերը ենթարկվում էին տեղական վարչությունների ինքնազուխ տնօրինությանը³⁰, որ պաշտոնեության այլասերման ու կոռուպցիայի պայմաններում էլ ավելի անտանելի էր դարձնում արևմտահայերի հարստահարումները: Կ. Փանոսյանը «Մանզումեի էֆթյարում» տպագրեց «Խնդիրք առ նորին վսեմություն մեծ վեզիրն» (հայատառ թուրքերեն, «Սաղարզամ հազրեթլերինն բիր նիյազ» վերնագրով) հողվածը, Սեբաստիայի հայերի հարստահարությունները նկարագրող թղթակցությունների առթիվ, որտեղ բացահայտվում էին տեղական իշխանությունների շարաշահումները և հայ բնակչության կատարյալ իրավազրկությունը³¹: «Երբին» խորագրի ներքո զետեղված մի այլ հողվածում Կ. Փանոսյանը քննադատում էր թուրքական պաշտոնական վերնախավի՝ վյուքելաների բարոյական քայքայումն ու անբանությունը: Հրապարակախոսն առաջարկում էր կրճատել վյուքելաների բարձր աշխատավարձը, վերջ տալ նրանց կամայականություններին և այլն³²: Ուշագրավ է, որ այս նույն ժամանակաշրջանում Բ. դոան հայագրի պաշտոնյաների, նրանց համով վարքագծի քննադատությամբ հանդես եկավ Մ. Այվատյանի «Արարատը»: 1872 թ. հունվարին Մ. Այվատյանը դիպուկ բնութագրեց էր տվել էֆենդիական հայ դասին: Ինչպես վկայում է «Մեղուն», նա գրել էր. «Այս հայ էֆենտիները հեթանոսին հացը ուտելով՝ հեթանոսին սուրը կթաշեն եղեր»³³: Դրանից հետո խիստ վրդովված հայագրի էֆենտիները հասան այն բանին, որ Բ. դոան իսպառ խափանեց «Արարատը»³⁴:

«Մանզումեի էֆթյարը» հիշյալ ելույթների համար խափանվեց երկու ամսով: Պաշտոնական ազդում հայտնվում էր, որ թերթը դադարեց-

վում է տերութեան դեմ «ծայրահեղորեն անպատշաճ լեզու գործածելու պատճառով»³⁵:

Օսմանյան պաշտոնյան քննադատությունը, որ բուրժուական նոր երևույթ էր մամուլում, դարձյալ առնչվում էր կայսրության մեջ իրականացվելիք բարենորոգումների գաղափարին: Այն հուշում էր ոչ միայն դեմոկրատական, այլև մյուս հոսանքների պարբերականներին: Իսկապես, «Մանգոլմեի էֆթյարի» հետ գրեթե միաժամանակ տպագրական տեսչությունը մեկ ամսով դադարեցրեց Օ. Խոնասարյանի «Օրագիրը», որի պատճառը դարձյալ կառավարության ներքին քաղաքականության քննադատությունն էր, ինչպես և երեսփոխանական ժողովի հարցի հարուցումը: Մասնավորապես, «Օրագիրը» հակադրվել էր կառավարությանը (1872 թ. № 699-ում) ծխախոտի մենավաճառության օրենքի կապակցությամբ³⁶:

Խափանված թերթերի քննադատական ելույթների պաշտպանությունը և նրանց դեմ կիրառված բռնության դեմ բողոքով հանդես եկավ Գ. Այվազյանի «Մամուլը»: «Տպագրական ազատություն» վերնագրով հոդվածում նրա խմբագիրը բարենորոգումների իրականացումը առնչում էր միայն սահմանադրական վարչության հաստատման հետ³⁷: Գ. Այվազյանը դատապարտում էր մամուլի բռնադատված վիճակը Թուրքիայում, հիշատակում 1867 թ. «ժամանակավոր որոշումը», որ ամենայն խստությամբ բանեցվում էր հայ պարբերականների նկատմամբ: Տպագրական տեսչության ցասումը, սակայն, առաջացել էր «Մամուլի» այն եզրակացությունից, որ երկրում կամայականությունների պատճառը հաստատուն ու կիրառվող օրենքների բացակայությունն է, որ կարելի է ուղղել միայն երեսփոխանական վարչություն ստեղծելով: Այս հոդվածի պատճառով «Մամուլը» երեք ամիս զրկվեց հրատարակվելու իրավունքից: Այն վերահրատարակվեց 1872 թ. հունիսի 25-ին:

Սահմանադրական կարգերի միջոցով Արևմտահայաստանի դրությունը բարելավելու հույսերը, սակայն, չէին լքում լիբերալ սպասելիքներով լեցուն արևմտահայ գործիչներին: «Օրագրի» խմբագիրը շկարողացավ գտնել, Զոհրապի արտահայտությամբ, իր «ծայրահեղության հակամետ պահանջումները»³⁸: 1872 թ. նոյեմբերին նա տպագրեց «Քաղաքական կյանք» հոդվածը, որտեղ առաջադրել էր Թուրքիայում երեսփոխանական ժողով հաստատելու գաղափարը³⁹: Տպագրական տեսչության պատասխանը չուղացավ: «Խոնասարյան դուռը կանչվեցավ,— գրում է այս առթիվ Ա. Արփիարյանը,— և իրմե բացատրություն ուզեցին հրատարակված հոդվածին համար: Պատասխանեց, որ ինք ուրիշ բան չէր

ըրած, բայց եթե պաշտպանել գաղափար մը, զոր բացարձակորեն կթարոզե Ֆազլը Մուստաֆա փաշա (Եգիպտոսի նախկին խտիվ Իսմայիլ փաշայի եղբայրը, որ իր ժառանգական իրավունքն զրկված ըլլալով՝ այլևս Պոլիս էր ու բարձր պաշտոններ կվարեր): Հայ խմբագրին տված բացատրությունները գոհացուցիչ չեղան: Մ'ըր իսլամ նախարար մը, ուր՝ ուշա խմբագիր մը»⁴⁰: Վրդովված Խոնասարյանը թերթի հավելվածում հայտնեց, որ թե «Օսմանյան իշխանությունը իր գործությունը փոխանակ անգե՛ն ու խեղճ հայոց վրա փորձելու, թող փորձե ընդդեմ քյուրտերուն, որոնց հարստահարությունները Հայաստանին մեջ ոչ չափ ունին, ոչ սահման: Հայ ազգը պիտի պարտավորի դիմել էջմիածին, ուր է իր հոգևոր գլուխը և անոր միջոցով Ռուսիո վեհափառ կայսեր պիտի ներկայացնե Հայաստանի վիճակին խնդիրը»⁴¹: Այս հանդեսության համար «Օրագրի» մեկամսյա պատժաշափը հասցվեց երեք ամսի⁴²:

Արևմտահայ հրատարակատեսիլները Թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հաստատման խնդիրն արծարծել են հետևյալ երկու տեսակետներից. նախ, այդ հարցը արդեն քննարկվում էր Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլում և ապա, թուլացել էին կառավարության խստությունները «նոր օսմանների» հանդեպ: Մինչդեռ հայ մամուլի նկատմամբ գրաքննությունը մտադիր չէր ներողամտություն ցուցաբերել:

Հայ պարբերականներին պատժելուց հետո ուղարկված «Մասիսը» ցույց էր տալիս գրաքննության կողմնակալ վերաբերմունքը տեղական, այդ թվում և հայ հրատարակությունների նկատմամբ: «Այս դադարումները,— գրում էր նա,— որոց վրա կցավինք ի սրտե, ցույց կուտան, թե Թուրքիո մեջ ինչպես շատ բաներ, նույնպես և կարծյաց ազատությունը դեռ հեռի են այն վիճակեն, ուր հասած կտեսնվին Եվրոպիո հառաջադեմ ազգաց մեջ: Նույնիսկ Կ. Պոլիս այն բանը, որ տեղվույս Եվրոպական լրագիրք կգրեն ու կհրատարակեն, փորձով կտեսնենք, որ բնիկ լրագրաց ներելի չէ, վասնզի երեսփոխանական խնդրույն վրա «Քուրիե տ'Օրիան» բազում էջեր լցուցած էր և արգելք մի չէր եղած նմա»⁴³: Համենայն դեպս, ինքը՝ «Մասիսը», այս անգամ ևս կարող էր վկայակոչել իր հաջողակությունը. Մերենցի վերոհիշյալ հոդվածը երեսփոխանական ժողովի հարցադրմամբ, դուրս էր մնացել տպագրական տեսչության տեսադաշտից: Հավանաբար, դրան օգնել էին «Մասիսի» բարեկամ հայ գրաքննիչները:

Այսպիսով, Օսմանյան Թուրքիայում սահմանադրական միապետության հաստատման հարցը արևմտահայ մամուլը քննարկել է գա-

վառի վարչական ու տնտեսական բարենորոգումների կտրվածքով: Օսմանյան կառավարման համակարգի լիբերալացման ձգտումը հայ մամուլի էջերում՝ չի առնչվել ոչ «նոր օսմանների», և ոչ էլ Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակությունների նպատակների հետ, այլ իր նախասիրությունների հիմքում ունեցել է ազգային տնտեսական ու հասարակական վիճակի բարվոքման նպատակ: Այս ձգտումները չեն հասել գաղափարական հստակության, փոքր ի շատե որոշակիություն ունեցող ծրագրի, միանգամայն համապատասխանելով այն թույլ և գրեթե աննկատելի կապին, որ ուներ արևմտահայ բուրժուազիան գավառի տրնտեսության հետ: Պառլամենտարիզմի գաղափարների պաշտպանությունը 70-ականի սկզբի հայ մամուլում հանդես էր գալիս իբրև զուտ աշխարհայացքային և ոչ թե գործնական-գաղափարական ուղեգծի դրսևվորում:

«Զափն անցնող» պարբերականները խափանելով, տպագրական տեսչությունը շուտով պետք է վերանայեր իր դիրքը նաև Կ. Պոլսի եվրոպական պարբերականների հանդեպ: Դա պատահական չէր, որովհետև, ինչպես տեսանք, դրանք առավել ակտիվությամբ էին քննարկում սահմանադրական վարչության հետ կապվող հարցերը: Եվ այն հանգամանքը, որ «Մասիսը», «Մամուլը», «Արշալույս արարատյանը» և այլ հայ պարբերականներ հիշյալ հարցն արծարծելիս նախադեպի իմաստով վկայակոչում էին արտասահմանի լեզուներով տպվող պարբերականները, ցույց է տալիս, որ վերջիններս իրենց համար ապահովել էին տպագրական տեսչության թողտվությունը: Այսպես, «Լեվրնդ հերալդը» ուղմական միևնույն էսատ փաշային ուղարկել էր 1872 թ. սկզբին Բերայում զորքերի կատարած անկարգությունների համար: Տպագրական տեսչության պասսիվության պայմաններում միևնույնը ստիպված էր անձամբ դատ բանալ այդ թերթի խմբագիր Մակ-Կոնի դեմ⁴⁴: Տպագրական տեսչությունը սթափվեց միայն 1872 թ. մայիսին՝ խափանելով նույն «Լեվրնդ հերալդը» «ժամանակավոր որոշման» ուժով. առիթը այդ թերթի էջերում օսմանյան վարչական քայքայված հաստատությունների՝ կաշառակերության և այլնի դատապարտումն էր, որ տպագրական տեսչությունը որակեց իբրև «նախատական ու զերպարտիչ» ելույթ⁴⁵: Եվրոպական հրատարակությունները, սակայն, շարունակում էին իրենց ընթացքը: Նույն տարվա հուլիսին «Կուրիեր դ'Օրիենտ» մերկացրեց Տուլչայի մյութեսարըֆի շարաշահումները, որից հետո, էսատ փաշայի օրինակով, վերջինս դատ բաց արեց այդ թերթի դեմ⁴⁶:

Այս ժամանակաշրջանում բավականաչափ նվազել էր տպագրական տեսչության եռանդը, որի պատճառը կառավարության լիբերալ ընթացքն էր: Հուլիսի վերջին մեծ վեճի էր դարձել Միդհատ փաշան, որի նշանակումն աշխուժացրել էր սահմանադրականների գործունեությունը և զգալի չափով՝ մամուլի ակտիվությունը: «Նոր օսմանների» հրատարակությունների նկատմամբ թուլացավ խիստ հսկողությունը: Թեթևացվեց շորս ամսով խափանված «Իբրեթի» պատիժը⁴⁷: Այս շրջանում տպագրական տեսչությունը հայ մամուլի հետ իր հարաբերությունները սահմանափակել էր կառավարության ընդհանուր տնօրինությունների շրջանակներում: Հսկողության որոշ թուլացումը ապահովմանորոշեց սովորաբար չափված-ձեված «Մասիսին»: Թերթը կիսաբերան բողոքեց Բ. դոան այն ծանուցման դեմ, որով հայտնվել էր պատրիարքարանին, թե կառավարությանը նրա ուղղած թագրիրները այսուհետև պետք է ունենան ոչ ին քաղաքացիական, այլ զուտ կրոնական բնույթ, քանի որ նրա իրավասությունները վերաբերում են միայն կրոնական հարցերին: Բ. դուռը փորձում էր վերջ տալ գավառի հարստահարությունների վերաբերյալ տեղեկագրերին և միաժամանակ, լռեցնել հայ մամուլը: Կ. Ությունը դրան առարկել էր այն իմաստով, որ քաղաքացիական հարցերը հնարավոր չէ շրջանցել թագրիրներում, քանի որ «կրոնական խրատությունը մեծ դեր կխաղան քաղաքական իրաց մեջ»⁴⁸: Ությունը կանչվեց տպագրական տեսչություն՝ Մասիսը լրացրեց իր մտտ: Նրան դիտողություն արվեց կառավարության հրահանգների դեմ հակառակ մրտքեր հայտնելու համար և կրկին հայտնվեց, որ այսուհետև բացառվելու է պատրիարքի քաղաքացիական ամեն մի իրավասություն, որը բացառապես Բ. դոան գործն է:

Խստությունները առավել նկատելի դարձան 1872 թ. նոյեմբերին, երբ Միդհատին փոխարինեց Մեհմետ Ռյուշտյու փաշան: Հայ հրատարակություններում արդեն ձևավորվել էր զավառական հարստահարությունների թեման, մասնավորապես, 1872 թ. ապրիլից, երբ պատրիարք Մ. Խրիմյանը կառավարությանն էր ներկայացրել զավառական հարստահարությունների տեղեկագրերը: 1872 թ. նոյեմբերին «Մանգուլեթի էֆթյարում» տպագրվեցին Կ. Փանոսյանի դիտողությունները «Մասիսին» Բաբերդից առաջված մի թղթակցության մասին: Այստեղ Կ. Փանոսյանը իր հերթին դատափետել էր տեղի գայմագամին և նրա գործադրած բռնությունները հայ բնակչության նկատմամբ: «Մանգուլեթի էֆթյարը» խափանվեց մեկ ամսով: Այս առիթով «Մասիսը» հույս էր հայտնում, որ գայմագամը ևս, որ առիթ էր տվել Կ. Փանոսյանի այդ

ելույթին, անպատիժ չի մնա⁴⁹: Նույն ամսին խափանվեց «Օրսգիրը». տպագրական տեսչության նոր տնօրեն Մաճիտ բեյը մամուլի սանձը պրկելու կողմնակիցներից էր և լիբերալ թողտվությունների համոզված հակառակորդ: Աշնանը ծավալված բռնությունների շրջանում Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակությունները գանգատվում էին անօրինակ խրատություններից, նշելով, որ մեկ ամսվա մեջ Կ. Պոլսում խափանվել է հինգ թերթ⁵⁰: Ձայնակցելով սրանց, «Մասիսը» բողոքում էր վարչական խափանումների դեմ: Մամուլի վրա հարձակումները, դատում էր «Մասիսը», գրգռում են հասարակության հետաքրքրասիրությունը, պատժված թերթերը այդ պատժի շնորհիվ դառնում են հանրահայտ, մինչդեռ, ուշադրություն չդարձնելու դեպքում դատապարտված նյութը չէր նկատվի: «Այն կառավարություն, որ հասարակաց կարծիքն և նրա փողարն եղող լրագրությունը կհալածե՝ ինքն իրեն կլինասե և հարստահարյալ լրագրաց վարկը, համարումն ու կարևորությունը կավելացնե», — գրում էր թերթը⁵¹:

Խորհրդածությունը, որ «Մասիսը» փոխ էր առել Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլից, նոր չէր իր լիբերալ բովանդակությամբ: Հեգելն իր ժամանակին նկատում էր, որ «Ֆրանսիայում խոսքի ազատությունը միշտ էլ պակաս վտանգավոր է եղել, քան լուսնությունը, քանի որ վերջինը ստիպում է երկյուղել, թե հոգում կպահեն այն, ինչ ասելու են տվյալ գործի դեմ, մինչդեռ դատողություն անելը մեկ ուղղությամբ էլ և գոհացում է տալիս, որի շնորհիվ գործը մնացած բոլոր դեպքերում կարող է շարժվել իր նախկին հունով»⁵²:

Լիցքաթափման, հիվանդագին հետևանքներից ապահովագրող այս միջոցը, որ նաև ազատության պատրանք էր ստեղծելու, ձեռնառու էր և եվրոպական հրատարակություններին, և «Մասիսին». առաջիններին՝ Բ. դոան վրա նախասիրած ուղղությամբ ճնշում գործադրելու համար, ի շահ մի որևէ տերության քաղաքական նպատակների, իսկ հայ պարբերականի համար՝ արևմտահայ գավառի վրա կառավարության բարեհաճ ուշադրությունը հրավիրելու տեսակետից: Նկատենք, որ Ություճյանի թերթը իր բարեհուսության իմաստով կասկածի որևէ տեղիք չէր տալիս թուրքական իշխանությունների առջև: Դրանով պետք է բացատրել, որ գավառական հարստահարությունների բացահայտմանը մշտապես տեղ տված «Մասիսը» մինչև 1880 թ. ոչ մի անգամ չի խափանվել, մինչդեռ, տպագրական տեսչությունը քանիցս պատժել է մյուս թերթերին, նույնիսկ նրանց, որոնք անհամեմատ պակաս շահով են անդրադարձել գավառական կյանքի իրողություններին: Հետաքրքիր են այս

առթիվ Ա. Արփիարյանի հայտնած մտքերը. «Ություճյան, — գրում է նա, — 1860-են ետքն ալ խելթը գլուխը մարդ մնաց, երբ իր շորս կողմը գլուխները կբռնկեին բարոյական կյանքի փոփոխությամբ... Ու մինչ թերթերը կշատնային՝ ելլելով, իյնալով, մեկ՝ կգոցվեր, մյուսը կբացվեր, սա՛ ջնջված, սա՛ վերերևակ, և օդին մեջ հակաթրթական գաղափարները ազգին գլխուն բուրբը կուրտվեին, «Մասիսը» ինքնազուպումի քաջությունը ունեցավ:

— Ճանրմ, սա «Մասիսը» օր մըն ալ գոնե պիտի չգոցվի՞, — կմտտար ջերմատագնապ ժողովուրդը»⁵³:

Իր աներեր ընթացքը «Մասիսը» շարունակեց մինչև 1880 թ. նոյեմբեր, երբ համիդյան գրաքննությունը հատուկ հսկողություն սահմանեց հայ մամուլի նկատմամբ: Մինչ այդ, ամբողջ 60—70-ական թթ. «Մասիսը» գրեթե անվթար կարողացավ անցնել գրաքննության սահանքները:

1873 թ. սկզբին տպագրական տեսչությունը մամուլի վրա նկատելիորեն ուժեղացրեց պաշտոնական հսկողությունը: Գործողության մեջ մտցվեց մամուլի կանոնադրության նոր լրացում, որը պարբերականների տնօրեններին պարտավորեցնում էր «իրենց թերթը կամովին դադարեցնելե ետև՝ որչափ ժամանակ և տևե դադարումը, շեն կրնար նորեն հրատարակել՝ առանց Բ. դոանն օրինապես հրաման ստանալու»⁵⁴:

Օսմանյան պաշտոնեության համբավված կոռուպցիայի ու գանձագողության պայմաններում այսպիսի լրացումը հավելյալ դժվարություններ էր ստեղծում պարբերականների վերահրատարակման համար: Հ. Պարոնյանը այդպես էլ չհասցրեց վերստին թուլտվություն ստանալ 1872 թ. հուլիս-օգոստոսին դադարած «Եփրատի» վերահրատարակության համար: Մեծ երգիծաբանն այս առթիվ ակնարկել է և տպագրական տեսչության հետապնդումների, և «Եփրատի» հրատարակության հետ կապված դժվարությունների մասին: «Նկատելով, որ տպագրական տեսչությունը անփույթ գտնվեցավ մեր «Եփրատը» դադարեցնելու, մենք հարկադրվեցանք զայն դադարեցնել ասկե երեք-չորս ամիս առաջ: Նկատելով, որ չպիտի կրնայինք զայն կանոնավոր կերպով հրատարակել, ստիպվեցանք կանոնավոր կերպով դադարեցնել», — գրում է նա 1872 թ. նոյեմբերին⁵⁵: Պարոնյանը փորձեց «Եփրատը» վերահրատարակել 1873 թ. հունվարին, սակայն այն վերջնականապես խափանվեց վերոհիշյալ լրացման համաձայն՝ «առանց հրամանի հրատարակված ըլլալուն համար»⁵⁶: Այս վերջնական խափանումով սկիզբ առան

տպագրական տեսչության նոր հարձակումները հայ պարբերականների վրա: Հունվարին հետապնդումների ու խափանումների ենթարկվեցին «Մամուլը» (երկու ամսով), «Հայրենիքը» (չորս ամսով, բայց վերահրատարակվել է երկու ամիս անց՝ մարտին), որոնք պատժվել էին Բերայի ազգային գերեզմանատունը գրավելու համար Բ. դռան իրենց ընդդիմությունը հայտնելու պատճառով⁵⁷: Եթե դրան ավելացնենք այն, որ իշխանությունները հայ պարբերականները լռեցնում էին ազգային վարչության կամ պատրիարքի առաջին խկ բողոքի հիման վրա, առանց հաշվի առնելու խմբագիրների առարկությունները, ապա պարզ է դառնում, որ տպագրական տեսչության ճնշումները հետամտում էին ջլատել հայ մամուլի քննադատական ուղղվածությունը և նրա մեջ բխցնել բողոքելու իրավունքը: Այս գործում գրաքննական մարմինները հենակետ են գտել հետադիմական շրջաններում: 1870-ականի սկզբից հայ մամուլը օսմանյան իշխանությունների համար դառնում է հայ հանրության գործերին մշտապես հետևելու և իր միջամտությունները հիմնավորելու հավելյալ բնագավառ: Պարբերականների քննադատական ելույթների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների այս անհանդուրժող և խիստ դիրքորոշումը հետամտում էր կրճատել հետտպագրական գրաքննության և նախնական գրաքննության միջև եղած տարբերությունները. շնչին մեղանշումների համար տրվելիք երկարաժամկետ պատիժները խմբագիր-տնօրենների մեջ վախ և անվստահություն պետք է սերմանեին քննադատական բնույթի ցանկացած հողվածի հետևանքների նկատմամբ: Եկատենք, որ ի հակադիր դրա, պոլսահայ հասարակությունը շիտույցող հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ պարբերականների խափանման պատճառներին, իր օգնությամբ ոչ սակալ դեպքերում խրախուսել պատժված թերթերին: Այսպես, 1872 թ. մարտին ժողովուրդը հանգանակություն կազմակերպեց դադարած «Մանգումբի էֆթարի» խմբագրի համար՝ ի նպաստ նրա տնօրինությանը ենթակա Ագապյան վարժարանի⁵⁸: Բերայի գերեզմանատան խնդրի առթիվ խափանված «Մամուլի» օգտին ևս 1873 թ. հունվարի 27-ին ներկայացում տրվեց Կետիկ փառայի թատրոնում: Հետաքրքիր է, որ ներկայացման ավարտից հետո արտասանվել է Մ. Նալբանդյանի «Ազատն աստվածը»: Դրանից հետո, երբ դերասաններից մեկը հայտնեց է, թե հայտագրի մեջ նշված «Հայրենասեր զինվորի երգի» հայերեն տեքստը չի նկատվում պատճառով երգվելու է թուրքերեն, հանդիսականները շեն համակերպվել. նրանց պահանջով խոսքը տեղն ու տեղը հարմարեցվել է և երգվել հայերեն⁵⁹: Մամուլի օգտին կազմակերպվող այսպի-

սի նախաձեռնությունները նպաստում էին ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը և արժարժում նրա հայրենասիրական գագացումները:

Արևմտահայ մամուլի դեմ 1873-ի սկզբին ձեռնարկված հարձակումները այն վերաբերմունքի արտահայտությունն էին, որ կառավարությունը սկսեց դրսևորել երկրում ամեն մի օպոզիցիայի նկատմամբ: Հայաժանրների ենթարկվեց «նոր օսմանների» մամուլը: Իր իշխանության մեղրամիսն ապրող մեծ վեզիր Ռյուշտյու փառան իրականացնում էր ընդդիմադիր ուժերին սիրաշահելուն հակառակ քաղաքականություն: «Նոր օսմանները» շարունակում էին քննադատել Բ. դռան քաղաքականությունը «Իբրեթում», «Դիոժենում» և այլուր: 1873 թ. «Դիոժենը», որտեղ քննադատական նյութեր էին տպագրել Նամըք Քեմալը և Զիյաբեյը, խափանվեց անորոշ ժամանակով: Հաջորդ հարվածը հասավ «Հադիբա» երգիծաթերթին, որը շարունակում էր խայթել կառավարությանը⁶⁰: «Իբրեթը» վերջնականապես փակվեց այն բանից հետո, երբ Կետիկ փառայի թատրոնում բեմադրվեց Նամըք Քեմալի «Հայրենիք կամ Սիլիստրիա» դրաման⁶¹: Հանդիսականները և նրանց միացած ամբոխը դրսում ցույցեր արեցին, որոնց հակակառավարական միտումները տագնապ պատճառեցին Բ. դռանը: Մարտի 28-ին ընդդիմադիր լրագրողների մի խումբ՝ «Իբրեթի» խմբագիր Նամըք Քեմալը, Ահմեդ Միդհատը, Նուրի, Մուհիթ և Թեվֆիկ բեյերը ձերբակալվեցին և արսուրվեցին մայրաքաղաքից: Բանտից ազատվեցին նախապես ձերբակալված «Իբրեթի» արտոնատեր Ալ. Սարաֆյանը և Կետիկ փառայի թատրոնի տնօրեն Հ. Վարդուկյանը: Մտցվեց թատրոնի ներկայացումների նախնական գրաքննություն⁶²:

Արևմտահայ պարբերականները, չնայած իշխանությունների խիստ հսկողությանը, 1870-ական թթ. սկզբին ևս հանդես են եկել տպագրական ազատության պահանջներով: Երեկոցի՝ վերը հիշված «Ժուռնալի», երեսփոխանական ժողով, մամուլ» հողվածում լիբերալ հարցադրումներով է ներկայացվում մամուլի ազատությունից սպասվելիք համընդհանուր շահը: Երեկոցը շեշտը դնում էր երկրի բարեկարգման համար նպաստավոր ազատ մամուլի գործունեության վրա և վարչական բարեկարգումների հաջողությունը պայմանավորում մամուլի ազատության շահով: «Ուրեմն տերությունը,— գրում էր նա,— եթե ուզե տեղեկություն առնուլ և ճշգրիտ իմանալ երկրին վիճակը, գործիք մը ունի ձեռքը և անով չէ թե միայն նյութական, այլ և երկրին ամեն աստիճանի բարոյական վիճակին մեջ միշտ տեղյակ կրնա ըլլալ յուր ամեն աստիճան-

ներուն մեջ. այն օրը, երբ մամուլ ազատութեան ավելի քաղցր օրենքներու տակ ձգե՝ տեղեկութիւնք գետորեն կհորդեն»⁶³: Կառավարութեանն ուղղված հորդորական այսպիսի ոճից արդեն բավականաչափ տարբերվում էր «Մամուլի» «Տպագրական ազատութիւն» հոդվածը, որտեղ 1867 թ. «Ժամանակավոր որոշումը» համարվում է ղուտ պատերազմական վիճակի իրավական ակտ, որը ժամանակավրեպ է դարձել: «Մամուլը» բողոքում էր պարբերականների վրա տպագրական տեսչության հաճախադեպ հարձակումներից, դրանք որակելով իբրև քաղաքական իշխանութեան անմիտ բռնութիւն «բարոյական իշխանութեան» նկատմամբ⁶⁴:

Պետք է կարծել, որ մամուլի հանդեպ հալածական այս քաղաքականութեան ներդաշնակութիւնը «Ժամանակավոր որոշմանը»՝ չէր գոհացնում Բ. դռանը, որովհետև որոշումը ձևակերպված էր իբրև Կրետեի դեպքերի հետ կապվող վարչական ժամանակավոր միջոցառում: Դրա ուժի մեջ մտնելուց անցել էր հինգ տարի և նման վիճակի շարունակութիւնը աննպաստ տեսանկյունից կարող էր ներկայացնել Բ. դռան լիբերալ հավաստիացումները եվրոպական տերութիւնների առջև: Համենայն դեպս, կառավարութիւնը փորձեց կամ փորձեց ցույց տալ, որ ցանկանում է հաղթահարել իր համար ոչ բարենպաստ այդ վիճակը և մշակել մամուլի նոր օրենք: 1873 թ. փետրվարին ստեղծվեց մամուլի իրավական վիճակը փոխելու նպատակով կազմված հանձնաժողով՝ Արիֆի բեյի գլխավորությամբ: Փետրվարի 20-ին այն արել էր արդեն իր շորրորդ նիստը: Հանձնաժողովի անդամների մեջ էին Գր. Օտյանը, Մաճիտ բեյը և Բառնիս էֆենդին: Այս կապակցությամբ «Մասիսը» նկատում էր, որ «գործը լմնցնելու համար հանձնաժողովը դեռ երեքշորս նիստ ունի ընելիք»⁶⁵: Հանձնաժողովի գործունեութեան հանդեպ որոշակի հետաքրքրութիւն ցուցաբերեց Կ. Պոլսի եվրոպական լեզուներով տպագրվող մամուլը: «Լեվրնդ հերալդի» խոսքին նայելով, — հարում էր «Մասիսը», — նոր լրագիր հրատարակողներն դրամական երաշխավորութիւն մ'առնվելու խնդիր կհուղի հանձնաժողովին մեջ: Անկեց զատ՝ լրագրական հանցանաց դեմ տրված վճռոց գործադրութիւն ապահովելու համար հոդվածը կխմբագրվի, որպեսզի լրագրապետ մի, որ տուգանք վճարել չուզե, երաշխավորութեան գումար մի ավանդե և յուր թերթն ալ կարենա առժամանակյա կերպով դադարիլ»⁶⁶:

Վերոհիշյալ հանձնաժողովը, սակայն, գործն իր ավարտին չհասցրեց. 1873 թ. հունիսին կազմվեց նոր հանձնաժողով, որին անդամակցում էին Սաադուլլահ և Մաճիտ բեյերը, ինչպես և Հովհ. Սազըզը⁶⁷:

Անշուշտ, առաջին և երկրորդ հանձնաժողովների պատրաստած նախագծերի միջև եղել են բավականաչափ տարբերութիւններ, համենայն դեպս, այդ են վկայում մամուլի հակասական տեղեկութիւնները այդ նախագծերի մասին: Այսպես, «Մասիսը» հայտնում էր, որ 1864 թ. դեկտեմբերի օրենքի մեջ պետք է փոփոխութիւններ կատարվեն. «Բասիրեթը» տեղեկացնում էր, որ մամուլն այսուհետև պետք է «ենթարկվի տպագրական տեսչության քննութեանը» (հավանաբար՝ նախնական)⁶⁸, իսկ «Լեվրնդ հերալդը» վկայում էր, թե նոր օրենքը «ասկե առջի օրենքին ավելի ազատամիտ է, երաշխավորութեան պայմաններ դրված են մեջը, բայց գումարները՝ խիստ շափավոր»⁶⁹:

Հուլիսի վերջին նախագիծը ներկայացվեց կառավարութեան վավերացմանը, սակայն վերստին ուղարկվեց խմբագրման, որը հանձնաժողովն ավարտեց միայն դեկտեմբերի 12-ին: Նախագիծը, սակայն, չհաստատվեց⁷⁰: Եթե հավաստի էր «Լեվրնդ հերալդի» վերոհիշյալ դիտողութիւնը՝ օրենքի որոշ ազատամիտ ձևակերպումների վերաբերյալ, ապա դրանք հազիվ թե դուր եկած լինեին սուլթանին ու Բ. դռանը: Օսմանյան բռնապետութեան գոյութեան իրավունքի ազատ քննարկում: Այս միջոցին Հ. Պարոնյանը զարմանալի խորաթափանցութեամբ սառը ջուր էր լցնում Բ. դռնից ազատամիտ օրենք սպասող բարեմիտների հույսերի վրա: «Լրագրական օրենք» ծանուցման մեջ նա միանգամայն դիպուկ էր ներկայացնում կառավարութեան իսկական մտադրութիւնները նոր օրենքի վերաբերյալ.

«Հողված Ա. Բոլոր լրագիրները դադարեցնելու:

Հողված Բ. Խմբագիրներն ալ անտթութեան վարժեցնելու:

Հողված Գ. Աչքերու համար տեսչութիւն մը դնել, որպեսզի անիրավութիւն մը տեսնելուն պես՝ զանոնք տեսնելի դադարեցնելու:

Հողված Դ. Լրագիր մը իր ուզածը ամենայն ազատութեամբ կրնա խորհիլ, բայց չկրնար խոսիլ:

Հողված Ե. Լրագիր մը իր խմբագրին վրա կրնա հարձակիլ. մնացած հողվածները լրագրական վարչութեան դեմ ըլլալուն համար ավրած ենք»⁷¹:

Իսկապես, ի հակադրութիւն մամուլի ազատութեան սպասելիքների, նրա իրավական վիճակի մեջ նոր սահմանափակումներ մտցվեցին: Զմյուռնիայի ֆրանսերեն «Իմպարտիալի» վկայութեամբ մամուլի օրենքին նոր հարված էր հասցվել՝ պարբերականների նկատմամբ ընդլայնվել էր զավառական մեջլիսների իրավունքը. Կ. Պոլսում արվող լրա-

գրական դատերը նոր հավելվածի ուժով պետք է կատարվեն տեղե-
րում⁷²: 1874 թ. վերջին ստացվեցին արտոնագիր ստանալու հետ կապ-
ված պայմանները. մանրագին քննության էին ենթարկվելու հայցողի
անձնական նկարագիրը, խմբագրական համություններն ու արժանիք-
ները⁷³:

Այսպիսով, 1870-ականի առաջին կեսի մամուլի օրենքի հավելում-
ները ենթադրում էին նրա իրավական վիճակի հետագա սահմանափա-
կումներ: Այս տասնամյակի օսմանյան գրաքննության քաղաքականու-
թյան մեջ նկատելի է հետևյալ գիծը. պարբերականների հանդեպ գրա-
քննական ռեժիմի խստացումները կամ ժամանակավոր մեղմացումնե-
րը կապվում են սուլթանական ներքին և արտաքին քաղաքականության
տեղատվությունների կամ մակընթացությունների հետ, իսկ ինչ վե-
րաբերում է հարցի իրավական կողմին, ապա 1867 թ. «ժամանակա-
վոր որոշումից» ի վեր այն ընթանում էր մամուլի իրավունքները սահ-
մանափակելու ուղիով:

Խմբագիր-հրատարակիչները 1873 թ. դեկտեմբերին սպասում էին
մամուլի նոր օրենքի և դրոշմատուրքի վավերացմանը: Հրատարակվեց,
սակայն, միայն դրոշմատուրքի կանոնադրությունը: Այն տարածվելու
էր ոչ միայն մամուլի, այլև գրագրության հետ կապվող բոլոր՝ առև-
տրական, դրամական, դատական և այլ գործառնությունների վրա: Սահ-
մանվում էր դրոշմի տուրք՝ 2 փարա յուրաքանչյուր պարբերականի
համար⁷⁴: Այս տուրքը նյութական զգալի ծանրություն էր մամուլի հա-
մար, որ խորին դժգոհություն առաջացրեց խմբագիր-տնօրենների շրջ-
անում: Հաշվի առնելով տուրքի հետ կապվող դժվարությունները,
«Մասիսը» 1874 թ. հունվարի 22-ից դադարեցրեց հատավաճառ գոր-
ծարքը, քանի որ վաճառվող թերթի յուրաքանչյուր օրինակի վրա դրոշ-
մի տուրք պետք է դրվեր: Թերթը ծանուցեց բաժանորդներին, որ առաք-
վելու է ամսական, եռամսյա և վեցամսյա շրջաններով⁷⁵: Տուրքի ծան-
րությունը թեթևացնելու խնդիրը այլ կերպ լուծեցին մյուս հայերեն
պարբերականները: 2. Պարոնյանը «Թատրոնի» հատավաճառ գինը 40
փարայից իջեցրեց 20-ի՝ անփոփոխ թողնելով բաժանորդագինը, որով-
հետև նախապես կարծում էր, թե դրոշմատուրքի հավելումը հատավա-
ճառին՝ կթանկացնի պարբերականի գինը և կվանի ընթերցողին: Գործ-
նականում այդ փոփոխությունն իրեն չարդարացրեց և երգիծաբանը
ստիպված էր «Թատրոնի» հատավաճառ գինը վերստին բարձրացնել 40
փարայի⁷⁶: Ի դեպ, տուրքը գանձվում էր միայն մասնավոր մամուլից.
պաշտոնական հրատարակությունները ազատ էին մնում դրանից: Թեր-

թերի գնի փոփոխելը, սակայն, քիչ թեթևություն բերեց խմբագիրների
նյութական անձկությանը: Դրոշմատուրքին ընդդիմանալու հարցում
ակտիվություն ցուցաբերեցին Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակություն-
ների խմբագիրները: Նրանց օգնության հասած դեսպանների խնդրան-
քով դրոշմի տուրքի գանձումը հետաձգվեց մինչև 1874 թ. հուլիսի 1-ը,
այնուհետև՝ մինչև սեպտեմբեր և ի վերջո, գործադրվեց 1875 թ. մար-
տին⁷⁷: Նույն ամսին Կ. Պոլսի բոլոր ազգությունների խմբագիրները
խնդրագիր ներկայացրեցին մեծ վեզիր Մեհմետ Ռյուշտյու փաշային,
որը «դյուրություն միջոցներ շնորհելու» պարագային խոստումով ճանա-
պարհեց նրանց: Օրենքը գործողության մեջ դրվելուց հետո տպագրա-
կան տեսչության աշխատակիցները առանց որևէ ձևականության կա-
րող էին ներխուժել ցանկացած թերթի խմբագրությանը՝ անզրբել թեր-
թեր հայտնաբերելու նպատակով (երբեմն, տուրքից խուսափելու և
վաճառված թերթերի մի մասի գումարը իրենց պահելու համար, խրմ-
բագիրները վաճառքի էին հանում անդրոշմ թերթերի որոշ տպաքանակ):

Թե ինչպիսի ծանրություն էր դրոշմի տուրքը աղքատ հայ խմբա-
գիրների համար, երևում է «Մամուլի» բացատրությունից: Խմբագիր-
ները «թերթ-գլուխ երկու փարա վաստակի երես տեսած ունի՞ն, որ
օրն ալ հլլեն՝ 40—50 դրուլ դրոշմի տուրք վճարելու հարկադրվին»,—
գրում էր նա⁷⁸: Դրոշմի տուրքի նպատակը երգիծանքի սուր գենքով բա-
ցահայտեց Պարոնյանը, նկատելով, որ այն ստեղծված է խմբագիրնե-
րին պատժելու համար: «Թատրոնում» նա գրում էր. «Որոշած ենք մեր
թերթերուն յուրաքանչյուրին երկերկու փուլ փակցունելու նախ՝ գանձուն
(պետական գանձարանին—Ա. Խ.) մեծ ծառայություն մատուցանելու
համար, եթե փուլի նպատակն է գանձը հարստացնել: Երկրորդ՝ մեր
արժանի պատիժը կրելու համար, եթե փուլի նպատակն է խմբագիր-
ները պատժել: Եվ այս ծառայությանց փոխարեն,—եզրակացնում էր
երգիծաբանը,—ինքզինքնիս ընտրելի պլտի առաջարկենք գումարելի
երեսփոխանական ժողովին»⁷⁹: Նա ծաղրում է և՛ Բ. դռան ակնկալիք-
ները դրոշմի տուրքից, և՛ երեսփոխանական ժողովի զուտ ձևական
բնույթը: Իսկապես, ինչպես վկայում էր «Վեպընդ հերալըը», միայն
Կ. Պոլսում դրոշմի տուրքը օրական 200 լիբա հասույթ էր տալիս պե-
տական դանձարանին⁸⁰:

Դրոշմի տուրքի հետևանքով արևմտահայ շատ թերթեր, ավելի քան
երբեք, ստիպված էին ակնկալել մասնավոր անձանց ձեռնտվություն-
ները, կախման մեջ ընկնել այս կամ այն հովանավորից: 1875 թ.՝ այդ
տուրքը մտցնելու ժամանակից մինչև 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքա-

կան պատերազմի վերջը դադարել են երկու տասնյակի շափ հայերեն և հայատառ թուրքերեն պարբերականներ, որ աննախընթաց երևույթ էր երկրում հրատարակվող մամուլի պատմության մեջ: Դադարած թերթերի և ամսագրերի մի մասը չէր դիմացել նյութական ծանրացած կացությանը, եթե նկատի առնենք, որ դրոշմի տուրքի տարեկան շափը հասնում էր 50—60 լիրայի՝ պատկառելի մի գումար խմբագիրների համար: Տուրքը մտցնելու սկզբնական շրջանում տուժեցին նաև թուրքական թերթերը. այսպես, «Վաքըթը» 1876 թ. պարտքի պատճառով դադարեցրեց իր հրատարակությունը, նույն պատճառով՝ ևս մի քանի թերթեր⁸¹: Սակայն Աբդուլ Համիդի ժամանակից, մինչև 900-ականի սկզբները, դրոշմի տուրքը ծանրացավ միայն հայ և հունական պարբերականների վրա: Սուլթանից թուրքական թերթերը նպաստ էին ստանում, որ թեթևացնում էր նրանց նյութական վիճակը: Իր գահակալության 25-ամյակի առթիվ, 1901-ին սուլթանը տուրքից ազատեց թուրքական և թուրքիայում հրատարակվող բոլոր եվրոպական պարբերականները: Հայերեն և հունարեն թերթերը այդ տուրքը վճարեցին մինչև 1907 թ.⁸²:

* * *

Այսպիսով, մամուլը նյութապես քայքայելուն ուղղված կառավարության ձեռնարկները, առանձնապես ծանր էին անդրադառնում հայ պարբերականների վրա: Ամբողջ արևմտահայության նկատմամբ բռնակալի վարած կործանարար քաղաքականությունը, բնականաբար, տարածվում էր նաև հայ մամուլի վրա:

1867 թ. «Ժամանակավոր որոշման» հրապարակումից հետո մինչև 1870-ական թթ. կեսը գրաքննական քաղաքականությունը ծավալվել է երկու հիմնական ուղղություններով՝ կաշկանդելու օսմանյան լիբերալ գաղափարախոսության պրոպագանդը, դրան զուգահեռ, կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության վերելքը: Հայ պարբերականներում տպագրվեցին թուրքական քայքայված պաշտոնեությունների, կոռուպցիայի, ինչպես և երկրում սահմանադրական կարգեր իրականացնելու վերաբերյալ նյութեր: «Մանզումեի էֆջայրի» և «Միածանի» դեմ գրաքննության անհանդուրժող վերաբերմունքը ցույց էր տալիս, որ իշխանությունները ձգտում էին կոտրել հայ մամուլի էջերում ծավալվող քննադատական ոգին: Այդպիսի կանխարգելող միջոցառումներ էին հայ պարբերականների արտոնագրերի թույլտվության

սահմանափակումները, չդադարող խափանումները, դատաստան տեսելը հայ թերթերի խմբագիր-տնօրենների հետ և այլն: Նույն նպատակն էին հետապնդում նաև թուրքական իշխանությունները՝ հայ ազգային մարմիններին մամուլի դեմ լաբելու գործում: Հայ հանրության ներսում ուժեղացավ պարբերականների կախումը Ազգային վարչությունից և պատրիարքից: Վարչական ու դատական անհապաղ սանկցիաները մամուլի նկատմամբ՝ ամենաշնչին իսկ առիթներով, փաստորեն ի չիք էին դարձնում գրաքննության հետապագրական բնույթը. որևէ որոշակի բնագավառում պարբերականների հրապարակումների խիստ պատժելիությունը փաստորեն կանխում էր նրանց հետագա ելույթների հնարավորությունները և տիրող գրաքննության արդյունավետությունը մի հայտնի շափով մոտեցնում կանխարգել գրաքննությանը:

2. ՄԱՄՈՒԼԻ ՎԵՐԱՀՍՊՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ մամուլի հասարակական ակտիվության վերելքը նշանակալիորեն խթանվում էր գավառի կացության հանդեպ պատրիարք Մ. Խրիմյանի ցուցաբերած գործուն վերաբերմունքով: Մ. Խրիմյանն առաջին պատրիարքն էր, որ գործնական քայլերի դիմեց Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը «սահմանադրական ազգի» վարչություն դարձնելու ուղղությամբ: Մինչև Մշո նախկին առաջնորդի հայտնվելը պատրիարքարանում, արևմտահայ գավառը ոչ թե ազգային ժողովի գործունեության օբյեկտն էր, այլ ավելի շուտ՝ պոլսաբնակ բուրժուական խմբակցությունների շահախնդրությունների ու նեղ-դասային ձգտումների բավարարման միջոց: Հայտնի են 60-ական թթ. Ազգային վարչությանը գավառներից առաքված բազմաթիվ բողոքագրեր՝ հարստահարությունների փաստական ու սրտակեղեք ապացույցներով: 1863 թ. գործող գավառական մասնաժողովը տեղեկագրում էր Այնթապի, Զարսանձագի, Վանի, Ալաշկերտի, Եվդոկիայի և այլ շրջանների հայ բնակչության տնտեսական ու ազգային ճնշումների մասին⁸³: Դրանից առաջ, 1861 թ. Ընդհանուր ժողովը բնարկել էր գավառների կացության հարցը, անդրադարձել տառապյալ ժողովրդից ստացված բողոքագրերին⁸⁴: Հարկ է նկատել, որ Ազգային ժողովում գավառի հարցի քննարկումները խթանվել են Կ. Պոլսի հայ գավառացիների և մայրաքաղաքի այլ ներքնախավերի կողմից: Այսպես, 1863 թ. Կ. Պոլսի գլխավոր թաղերի կողմից Ընդհանուր ժողովին հղվել էր մի ընդարձակ համախոսական, որ-

տեղ գավառահայերի իրավունքների պաշտպանության խնդիրը ամենա-
առաջնահերթին էր համարվում վարչության համար: «Պոլսի հայոց ազ-
գին ամենափոքր մասը կկազմեն, — գրում էին նրանք, — և անցյալին բա-
վական ուսանք, որ ժողովներն գրեթե ժամանակնուն մեծ մասը Պոլսո
օրինավորության գոհելով՝ գավառներն երեսի վրա թողած են... Մեր
գործությունը մեր հայաստանցի եղբարքն են, առանց անոնց՝ աշխար-
հի առջև և ոչ մեկ բանով մը կրնանք պարծիլ, ուստի բավական է մին-
չև ցարդ զանոնք հորդորանոք մխիթարելնիս, ալ սկսինք այսուհետև
կենդանացուցիչ միջոցներով զանոնք հոգևորել, որուն գործադրության
որոշումը ազգն անհամբեր երեսփ: պատկառելի ժողովեդ կսպասեն»⁵⁵:

Գավառի վիճակի նկարագրումը շրջում էր քաղաքական ժողո-
վի բազմաթիվ տեղեկագրերում՝ նաև կրթական գործի, գավառների հետ
Կ. Պոլսի ունեցած թույլ կապի, լուրջապես պաշտոնեության շարաշա-
հումների, գավառներում սահմանադրության կիրառման և այլ առիթ-
ներով: Սակայն նշված բողոքագրերը ընթերցվելուց հետո կամ պատ-
րիաբարանում թողնվել են փոշու ինամքին, կամ նույն բախտին ար-
ժանացել Բ. դոան շահագանց տարողունակ արխիվներում: Որպես կա-
նոն, այդ բողոքագրերը ունեին տեղական նշանակություն, ներկայաց-
նում էին արևմտահայ մեկ գյուղի, մեկ կամ մի քանի գավառների բո-
ղոքն իրենց ոտնահարված իրավունքների համար: Այսպես, 1865 թ.
քաղաքական ժողովի տեղեկագրերում հանգամանորեն ներկայացվում
են Ադանայի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի և այլ վայրերի վայրագ հա-
րըստահարությունները թուրքական բյուրոկրատիայի և քրդական ավա-
գանու կողմից⁵⁶: Խրիմյանի պատրիարքության ժամանակ էր միայն, որ
ստեղծվեց գավառական հարստահարությունները ամփոփող փոքր
ի շատե ամբողջական տեղեկագիր և բերվեց որոշակի համակարգի:
Գավառական այդ տեղեկագիրը, որ պատրաստել էր Ն. Վարժապետյանի
գլխավորությամբ գործող հանձնաժողովը, հարստահարությունները ներ-
կայացնում էր առանձին խմբերով: Դրանք էին՝ հարկերի ապօրինի
գանձումներ, թուրքական պաշտոնեության զեղծումներ, քաղաքացիա-
կան դատարաններում հայ բնակչության իրավունքների ոտնահարում-
ներ, հարստահարությունների անհատական դեպքեր: Կցված էր նաև
դրանից բխող՝ հանձնաժողովի եզրակացությունը, այն, որ կատարելա-
պես անգործունակ է բողոքների քննության կառավարության գործե-
լակերպը, ինչպես և առաջադրվում էին միջոցներ՝ հարստահարությու-
նները վերացնելու կամ կանխելու համար⁵⁷:

Պատրիարքը առաջ քաշեց նաև սահմանադրության վերաքննության
հարցը: որոշ փոփոխություններ կատարվեցին սահմանադրական ժո-
ղովների կազմության և նորմերի մեջ (քաղաքական ժողովի անդամների
թիվը 20-ից հասցվեց 14-ի, մշակվեց սահմանադրական հրահանգը՝
գավառների վարչության գործունեության կարգավորման նպատակով),
որոնք դարձյալ հետամտում էին Արևմտահայաստանի բնակչության
վիճակի բարվոքումը⁵⁸: Նոր պատրիարքի շարունակ աճող ժողովրդա-
կանությունը և գավառի հանդեպ մտասևեռ ուղադրությունը հակասում
էր պոլսահայ բուրժուառևտրական վերնախավի և էֆենդիական դա-
սի շահագրգռություններին: Գավառի հարստահարությունների, նրա
իրավիճակի բարելավման խնդրին առաջնահերթ նշանակություն տա-
լը, առավել ևս՝ պայքարելը դրա գործադրման համար, ամենևին չէր
մտնում սրանց հասարակական նախասիրությունների մեջ: Մայրաքա-
ղաքն էր այս մարդկանց գործունեության ու խոհերի առանցքը, Բ. դը-
նան հանդեպ լույսությունը՝ նրանց ճնշող մասի գործունեության նա-
խապայմանը: Մ. Խրիմյանը իր սկզբունքային, հաճախ՝ հախուռն հար-
ցադրումներով ելնում էր սրանց դասային ինքնաբավության, «ազգի»
առաջատարի հավակնությունների դեմ: Նա շրջանցում էր պոլսական
բուրժուազիայի և համազգային պաշտոնեության վերացական ու պա-
րապ հարցադրումները «սահմանադրական ազգի» իրավունքների մա-
սին և առաջադրում նոր և հիմնական ուղղություն Ազգային ժողովի
գործունեության համար՝ գավառի հարցը⁵⁹: Պատրիարքին հակոտնյա
ուժերը վարչության մեջ, անտարակույս, չէին առարկում Արևմտահա-
յաստանի կացության բարվոքմանը, սակայն կարծում էին, որ նախա-
ձեռնությունը պետք է արվի «վերևից», պետական միջոցառումների
պայմաններում և իրագործվի իրենց իսկ գլխավորությամբ: Ավելին,
Խրիմյանի ոչ ավանդական գործելակերպը, Արևմտահայաստանի բար-
վոքմանն ուղղված միջոցառումները նպաստում էին պոլսահայ մանր-
բուրժուական-դեմոկրատական խավերի հասարակական ակտիվությա-
նը, որ չէր կարող դուր գալ վերնախավի ներկայացուցիչներին:

Խրիմյանի պատրիարքության ժամանակ Ազգային վարչության մեջ
բավական ազդեցիկ էին դարձել աշխարհիկ ու կրոնական մի շարք
գործիչներ, որոնք ելնելով Կ. Պոլսի բուրժուական ու կղերական վեր-
նախավի շահերից, պայքար ծավալեցին պատրիարքի դեմ⁶⁰: Խոսքը վե-
րաբերում է համբավվոր «Ղալաթիո օճախին» կամ «ձախակողմյան
երեսփոխաններին», որոնց բորբոքում էին սահմանադրությունը գա-
վառներում կիրառելու համար պատրիարքի համառությունն ու եռան-

գը, որ շեր ցուցաբերել նախորդ «խոհեմազարդ» պատրիարքներից և ոչ մեկը: «Օճախի» մեջ էին մտնում Քր. Ազարոսյանը, Ստ. Փափագյանը, Հ. Մերեհեմ-Գուլին, Մ. Իզմիրլյանը, Օ. Խոճասարյանը և բրիշներ: Խրիմյանի դեմ պայքարելիս նրանք օգտագործեցին նրա թույլ տված սահմանադրական մեղանշումները (սահմանադրական ժողովների հետ հաշվի չնստելը, սահմանադրությունը հակասող որոշ ձեռնարկներ և այլն)⁹¹ և նրան մեղադրեցին կամայականության ու հակասահմանադրական գործելակերպի մեջ: Ի վերջո, շթուլացող պայքարը ջլատեց և պատրիարքի, և նրան ընդդիմացող քաղաքական ժողովի ուժերը: 1873 թ. կեսին Խրիմյանը հրաժարական տվեց, որին հետևեց և քաղաքական ժողովի հրաժարականը⁹²:

Սակայն, գավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը, որ այդպես էլ գնաց միանալու Բ. դռան դիվաններում անհետացած բազմաթիվ թագրիներին, լուրջ նշանակություն ունեցավ մամուլի և հրապարակախոսության կողմնորոշումների համար: Զգալի շափով սրանով է բացատրվում արևմտահայ գավառի, նրա ոտնահարված սոցիալ-հասարակական իրավունքների թեմայի քննարկումը մամուլում: Անշուշտ, մամուլում լուսաբանման այս առարկան ուրվագծվում է դեռևս 1860-ական թթ. և այդ՝ անկախ պարբերականների հասարակական ուղղությունից: Թեմայի արժարժումը այս ժամանակաշրջանում, սակայն, կրում էր պատահական ու անցողիկ բնույթ: Խնդիրն այն է, որ դեմոկրատական մամուլը 1860-ականին հայ հասարակական մտքին մատուցեց իր պատմական ծառայությունը՝ Արևմտահայաստանը դարձնելով իր ուշադրության հիմնական օբյեկտը: Սակայն դա դեռևս չէր նշանակում, որ այս ժամանակաշրջանում առանձնացվում էր ազգային-կրոնական ու տնտեսական ճնշումների խնդիրը: «Մեղուն», «Մանզումեի էֆթյարն» ու «Ծաղիկը» Արևմտահայաստանին անդրադառնում էին իբրև բնաշխարհի իրականության վերաբերող թեմա՝ սրա մեջ ներառնելով նրա բնակչության կրթական, տնտեսական ու հասարակական կյանքը, Կ. Պոլսի վարչությանը սահմանադրապես առնչվելու հնարավորությունները և այլն: Սակայն արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու մարդկային իրավունքների, նրանց անասելի ծանր առօրյայի ու հարստահարությունների խնդիրը մամուլի տեսադաշտ մտավ միայն 1870-ական թթ.: 1860-ական թթ. հայ ժողովրդի ազգային կազմության պրոցեսի ավարտը⁹³ նոր փուլ էր նշանավորում հայ հասարակական մտքի, ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության պատմության մեջ: Հայրենիքը՝ Արևմտահայաստանը դառնում է հասարակական հոսանքների

մտայնության ելակետը, միաժամանակ՝ նպատակը: Սկզբունքային տարբերություններ ունենալով Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու ազգային դրություն գնահատման ու հեռանկարների հարցում, այդ հոսանքներից յուրաքանչյուրը իր սեփական հայեցողությունից բխող հնարավորությունների սահմաններում ձգտում էր թափանցել բնաշխարհի իրականության մեջ, ճանաչել այն առանց գունազարդումների: Գաղթօջախների հեռավորությունից 1840—1860-ական թթ. պահպանողական ու լիբերալ մտածողների ստեղծած հայրենիքի վերացական-էշտրետ պատկերը, որ հիմնականում բերվածվում էր ազգային լուսավորության հեռանկարներում, փոխարինվում է գավառը ճանաչելու իրական պահանջներով: Արևմտահայ բուրժուազիան ազգի սոցիալական ու քաղաքական վերելքի խնդիրը լծորդում է իր սեփական սոցիալական շահերի ու հետաքրքրությունների հեռապատկերին: Եվրոպական շուկաների ու ապրանքաշրջանառության մեջ իր հետագա դիրքի հնարավորությունները նրան պատկերանում էին միայն Արևմտահայաստանի հաստատուն գետնի վրա, նրա տնտեսական յուրացմամբ: Սակայն այս տնտեսական ներթափանցումն անհնարին էր առանց համապատասխան հասարակական ու քաղաքական հարաբերությունների, առանց անհատի քաղաքացիական այն ձևական ազատության, որ անհրաժեշտ է ամեն մի երկրում բուրժուական հարալերությունների զարգացման համար: Սուլթանական ռեժիմը բացառում էր նման հնարավորությունները Արևմտյան Հայաստանում, որով էլ պայմանավորված էին արևմտահայ առևտրական բուրժուազիայի խիստ թույլ կապերը բնաշխարհի հետ: Այսուհանդերձ, տնտեսական յուրացմանը նախորդում էր ճանաչողության այն պահանջի բավարարումը, որով ստիպված էր սահմանափակվել Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի, Տրապիզոնի և այլ վայրերի ազգային բուրժուազիան:

Դեմոկրատական միտքը և մամուլը, որ արդեն 60-ական թթ. բավականաչափ իրազեկություն ունեին գավառի սոցիալ-տնտեսական իրականության վերաբերյալ, ելնում էին գավառական հարստահարվող բազմությունների շահերից: Դեմոկրատ հրապարակախոսները այդ շահերի իրացման արմատական ուղին լծորդում էին հայ բնակչության քաղաքացիական ու ազգային իրավունքների սկզբունքային պաշտպանության հետ, որ նրանց տարավ դեպի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը: 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունից հետո արևմտահայ դեմոկրատիայի այս քաղաքական կողմնորոշումը պետք է խորանար Բալկաններն ազատագրական պայքարի իրողություններ և

1877--1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով սպասվելիք ռուսական արտաքին քաղաքականության համընթաց ուղեգծով: Դեմոկրատների համար առավել ևս, քան հասարակական որևէ այլ հոսանքի, կեղեքվող հայ զանգվածները դարձել էին գործնական կողմնորոշման աղբյուր, աշխարհայացքի ու գործելակերպի սոցիալական հենարան:

Հասարակական հոսանքների վերոհիշյալ մտայնությամբ է բացատրվում այն, որ 70-ական թթ. գաղափար իրականությունը հաճախակի էր երևում պարբերականներում: Խնդիրը լուսաբանվում էր ժամանակի գրեթե բոլոր հրատարակություններում՝ սկսած «Մասիսից» մինչև «Արևելեյան փող» և «Մամուլ»: Սակայն գաղափարական, մասամբ դրանից ածանցվող սուբյեկտիվ նկատառումները ոչ քիչ դեպքերում բաժանում էին պարբերականներին, խանգարում խնդրի բազմակողմանի լուսաբանմանը: Այսպես, Ազգային վարչության մեջ իրիմյանի նկատմամբ եղած ընդդիմությունը 70-ականի սկզբներին՝ իր արձագանքը գտավ նրան կողմ և դեմ պարբերականների էջերում և իր անպտուղ ծավալմամբ թուլացրեց գաղափարական կյանքի բացահայտման թեման: 1870—1874 թթ. մամուլի էջերից անպակաս էին փոխադարձ հարձակումներն ու շավարտվող բանակոխվելները իրիմյանի պատրիարքության շուրջ, ընդ որում՝ բանավեճերը հաճախ վերածվում էին անձնական բախումների, կորցնելով հասարակական լրջությունը: «Մասիսը», «Արևելեյան փողը», «Մանզումեի էֆքյարը», «Մեղուն» պաշտպանում էին իրիմյանի ձեռնարկները սահմանադրության վերաբնություն և այլ հարցերում: «Օրագիրը», «Արարատը», «Փունջը», «Հայրենիքը» և «Մամուլը» ընդհակառակն, հակառակվում էին պատրիարքի ուղեգծին կամ հակառակորդ քաղաքական ժողովի դիրքերից, կամ հավանություն շտալով նրա գործունեությանը: Պատրիարքի հանդեպ ընդդիմադիր, բայց և զուսպ դիրք էր զրավել «Արևելեյան մամուլը»: Տևական վեճը «Օրագրի» և «Մանզումեի էֆքյարի», ինչպես և «Մասիսի» ու «Օրագրի», «Մասիսի» ու «Փունջի» միջև հասավ նույնիսկ «պատվո դատի»՝ տեղի տալով Պարոնյանի սրախոսությունների հեղեղին: Այս առումով իսկական գլուխգործոց է «ճակատամարտ Օրագրո» ընդդեմ «Մանզումեի» երգիծական պատումը, որտեղ գրոտեսկի շփազանց վարպետ օգտագործմամբ բացահայտված է այս երկու պարբերականների բանավիճալին ծայրահեղությունների անհեթեթությունը, մամուլի լայնախոհության պակասը, որ վիճաբանող կողմերին հասցնում էր ծիծաղելի պաթետիկայի և իրականության զգացողության կորստի: Պարոնյանը սրանց հաշտությունը ևս

ներկայացնում է բուն վեճի բովանդակությանն արժանի սատիրական պատկերով⁹⁴:

Ինքը՝ մեծ երգիծաբանը, սակայն, միջոցների մեջ քիչ խտրություն էր դնում, երբ բանավիճում էր «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանի հետ: Հայտնի են նրա ոչնչացնող հարձակումները վերջինիս վրա, որ դարձյալ սկիզբ էր առնում իրիմյանի հանդեպ հակադիր վերաբերմունքից: Գ. Այվազյանը պատասխանել է Լ. Պարոնյանին՝ իր անհամեմատ ցածր հնարավորությունների սահմաններում, ընդ որում, իր հերթին տալով «անձնականությանը դպչելու» բազմաթիվ օրինակներ: Պարոնյանի բազմաթիվ ֆելիետոնները, սատիրական պատումներն ու հումորեսկները և առհասարակ լրագրային ժանրի ստվար գործերը իրենց գեղարվեստական արժանիքների շնորհիվ հարատևել են, բայց մի մասն էլ զուտ առօրեական բանավեճի ոգով է հագեցած և այսօրվա ընթերցողին կարող է հետաքրքրել լուկ ճանաչողական, ժամանակի լրագրական բարբերի տեսակետից: Այսուհանդերձ, Պարոնյանի զորեղ հարվածները «Մամուլի» խմբագրին՝ թողել են խոր հետք, Գ. Այվազյանին արժանացնելով հետագա ուսումնասիրողների կանխակալ վերաբերմունքին: Այս հանգամանքը քիչ դեր չի ունեցել այն բանում, որ «Մամուլը» առ այսօր դուրս է մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից, և՛ չհաշվենք մի քանի համառոտ ակնաբեկները Գ. Այվազյանի և նրա պարբերականի վերաբերյալ: Մինչդեռ այդ պարբերականը, անկախ իր խրմբագրի կարողություններից, որոնց մասին քամահրանքով են արտաբանվել ոչ միայն Պարոնյանը, այլև Ա. Արփիարյանն ու Մ. Փորթուգալյանը, ուշադրության է արժանի ոչ միայն մամուլի պատմության, այլև հայ մամուլի հանդեպ օսմանյան գրաքննության վերաբերմունքի, ինչպես և արևմտահայ երգիծանքի զարգացման տեսակետից: «Մամուլի» էջերում կարելի է գտնել ուշագրավ բազմաթիվ ֆելիետոններ, երգիծական զրույցներ, պատմվածքներ ու մանրապատումներ, ժամանակի իրականության սրամիտ բնութագրումներ, որոնք իրենց արվեստով չեն հասնում Պարոնյանի երգիծանքին, սակայն կարող են ընդհանրապես գաղափար տալ Սվաճյանից մինչև Պարոնյանը ձգվող արևմտահայ երգիծանքի բովանդակության մասին՝ 1870-ական թթ.:

«Մեղվի» և «Մամուլի» բանավեճը հաճախ շուրջ էր գալիս պատշաճ երկխոսության սահմաններից և վերածվում անձնական հարձակումների: Դրա հիմքում ընկած էին հասարակական տարբեր հայեցակետեր: Պարոնյանը և Այվազյանը ներհակ վերաբերմունք ունեին իրականության խնդիրների ու դրանց լուծման ուղիների հարցում: «Մամուլ»

լը» պաշտպանում էր «Ղայաթիո օճախի» երեսփոխաններին ու քաղաքական ժողովին, «Մեղուն»՝ սրանց հակառակորդ պատրիարքին, «Մամուլն» արտահայտում էր «օճախի» հաշվենկատ համակրանքը կաթողիկոսի նկատմամբ, «Մեղուն» կաթողիկոսի հեղինակությունից առավել գերադասում էր պատրիարքի իրավասությունը՝ արևմտահայ կյանքի խնդիրների լուծման գործում: «Մամուլը» ուներ պահպանողական հայեցակետ. ազգային կյանքում նա առաջատար դեր էր հատկացնում դրամատեր բուրժուազիային և մեծարում նրա «ազգախնամ» գործունեությունը: Հայտնի են նրա դիֆերամբները մեծահարուստ Հ. Կյոչեյանին⁹⁵, որ այնպես դիպուկ ծաղրածանակի էր ենթարկում Հ. Պարոնյանը⁹⁶: Զրպարտություններ տեղալով երիմյանի վրա, որ հորինել էին «ձախակողմյանները» «Մամուլը» պաշտպանության տակ էր առել վանեցի Պողոս վարդապետին, որի շարաշահումները ժամանակին դատապարտել էին Հ. Սվաճյանն ու Մ. Նալբանդյանը:

Այս ամենի հետ միասին, «Մամուլն» անդրադարձել է գավառական իրականությանը, իր ջանքերը միացրել այն լուսաբանելու շարժմանը, որին ձեռնամուխ էր եղել մամուլը 70-ականի սկզբներից, ինչպես և պաշտպանել է գավառական հարստահարությունների տեղեկագրերը: Բ. դռան պաշտոնեության, գավառական կեղեքումների մերկացման, տպագրական տեսչության դեմ հանուն մամուլի ազատության համարձակ ելույթների մեջ պետք է նկատել հասարակական համոզմունքներ դավանող մի խմբագրի, որի հրապարակումները նշանակալի ազդեցություն են ունեցել գաղութահայ հասարակայնությանը բնաշխարհին առնչելու գործում: Ուշագրավ է այս տեսակետից «Մամուլի» տպագրած «Հետս կոչումն» հոդվածը, որտեղ բացահայտվում է ոչ միայն Գ. Այվազյանի դիրքորոշումը հարստահարությունների նկատմամբ, այլև համառությունը տպագրական տեսչության ճնշումների դեմ: Գրաքննիչները ստիպում են Գ. Այվազյանին հերքում տալ «Մամուլում» տպագրված ձանձկի առաջնորդ Արիստակեսի նամակի մասին: «Տպագրական տեսչությունը, — գրում է «Մամուլը», — սուտ և անհիմն կկարծե այն գրությունը, որ գավառական հարստահարությանց մեկ ամենափոքրիկ մասը կկազմե: Ուրեմն, իրավունք ունինք հավատալու, որ եթե տպագրական տեսչությունը, կամ որ նույնն է՝ Բ. դռը, այսպիսի գրությունները մինչև հիմա սուտ և անհիմն չի հավատար, այսօր Ասիո այն անլուր բարբարոսությունները, հարստահարությունները, կեղեքումները, ոճրագործությունները... կաշառակերությունը, մեկ խոսքով՝ ժողովրդական ամեն թշվառությունները բեռնաբարձ

անհետացած էին: Թող ազգը տեսնե, թե տակավին յուր առաջնորդաց վկայություններով առ ոչինչ կհամարվին կառավարության առջև...»⁹⁷:

Տպագրական տեսչությունը անմիջապես չդիմեց հատուցման. նույն տարվա մարտի 25-ին, երեք ամիս խափանելով «Մամուլը», գրաքննությունը, անտարակույս, հաշվի էր առել ոչ միայն նրա տպագրած «Տպագրական ազատություն» հոդվածը, այլև այս մեղանշումը: Առհասարակ, գրաքննությունը Այվազյանի պարբերականը մշտապես պահել էր ուշադրության կենտրոնում և առիթը բաց չի թողել այն խափանելու կամ խմբագրին բանտարկելու համար:

Տպագրական տեսչության դեմ մղած համարձակ և տևական պայքարով հայտնի էր մանավանդ «Մանգումեի էֆքյար» թերթը: Կ. Փանոսյանի խմբագրությամբ 70-ականին նա շարունակում էր լուրջ ներգործություն թողնել արևմտահայ հասարակական կյանքի վրա: Մայրաքաղաքում և գավառներում «Մանգումեի» ունեցած մեծ հեղինակության հետ կարող էին մրցել միայն Հ. Պարոնյանի պարբերականները՝ «Մեղուն», ապա «Թատրոնը»: «Մանգումեն» առաջին հրատարակություններից մեկն էր, որ անդրադարձավ արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական աղետալի դրությունը: Հայ բնակչության գաղթը բնաշխարհից՝ նա բացատրում էր տնտեսական լկանքի իրողությունները: 1872 թ. նա «Մանգումեում» տպագրեց Բաֆֆու «Սովը»՝ հուշարկելով պարսկական և թուրքական բռնապետությունների նույնությունը ժողովրդի համար⁹⁸: Կ. Փանոսյանը իր թերթը հրատարակում էր հիմնականում հայատառ թուրքերենով՝ նկատի առնելով թուրքախոս հայ հատվածներին: Դրովար է գերագնահատել նրա պարբերականների դերը այդ հատվածներին համազգային կյանքի մեջ ներգրավելու, լուսավորական-մշակութային շարժմանը հաղորդակցելու ասպարեզում: Միաժամանակ «Մանգումեն» տպագրել է բազմաթիվ հայերեն նյութեր, որոնք իրավունք են տալիս այդ թերթը երկրկզվյան համարելու, իհարկե, հայատառ թուրքերենի գերակշռությամբ: Հայերենին դիմելը բացատրվում էր մի կողմից հայախոս ընթերցողին «Մանգումեի» լսարանի մեջ ներգրավելու, և մյուս կողմից՝ թուրքախոս հատվածներին մայրենի լեզվին մոտեցնելու ձգտումով: Կ. Փանոսյանը Արևմտահայաստանի հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի ցուցադրման հետ միասին հանդես է եկել ի պաշտպանություն Կ. Պոլսի հայ աշխատավորության: Կ. Փանոսյանը ևս, ինչպես Հ. Սվաճյանը, բացահայտել է թաղական ժողովների՝ սահմանադրական հավասարության երաշխիք լինելու մասին լիբերալների (Գր. Օտյան) պատկերացումների անիրական բնույթը: «Մանգու-

մեի» էջերում արտացոլվել է այն պայթարը, որ մղում էին խասգյուղի հասարակ ազգայինները ամբարտավան թաղականների դեմ⁹⁹:

1860-ական թթ. 4. Փանոսյանը անխնա մերկացնում էր ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցի և Եղիզուկեի որբանոցի ինքնագուլիս հոգաբարձությունը: Սրանց զեղծումների բացահայտումը, որ արվում էր Կ. Փանոսյանին և նրա թերթին հատուկ հրապարակախոսական շիկացած խոսքով ու համազոր տրամաբանությամբ, դեմոկրատական խավերի պաշտպանության պայմաններում հաղթանակ բերեց տաքարյուն խումբագրին: Պողոս պատրիարքի 1867 թ. հուլիսի 15-ի շրջաբերականով նրան հանձնվեց հիվանդանոցի ընդհանուր տնօրինությունը և դրամական մատակարարման գործը¹⁰⁰: Հիվանդանոցում Փանոսյանը իրագործել է իր բարեկարգումները, սակայն տեղի տալով նյութական դժվարություններին և հակառակորդների ստվար խմբին, հրաժարվել է իր պաշտոնից: Երկար տարիներ Փանոսյանը նվիրվել է մանկավարժության՝ ստանձնելով Կ. Պոլսի Ազգային իգական վարժարանի տնօրինությունը:

69—70-ական թթ. «Մանզումեն» ուներ նյութական բավարար հնարավորություններ՝ տարեկան ծախսում էր 1500—2000 դուրուշ, նրա հրատարակության գործում զբաղված էին 10—20 աշխատողներ, որպիսին երգել անգամ չէին կարող հայ շատ պարբերականներ: «Ատեն մը,—վկայում է Ա. Արփիարյանը,—«Մանզումեն» օրը երկու տպագրություն կունենար, առտուրիկուն, յուրաքանչյուր թիվին՝ 4.000-ական օրինակ, հատը՝ 40 փարայի... Օրվան մեծ մարդը Փանոսյանն էր»¹⁰¹:

Վերջին դեմոկրատները վերաբերում է «Մանզումեն» խմբագրի հասարակական մեծ ազդեցությանը: Արևմտահայ կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում «Մանզումեն» ասում էր իր խոսքը: Դպրոցի, լուսավորության տարածման, կղերական բարոյականության հերքման, մամուլի դեմոկրատական ազատության, թատրոնի և դրամատուրգիայի զարգացման ասպարեզներում այդ թերթը նշանակալի ծառայություն է մատուցել առաջավոր ազգային մշակույթին:

Որպես խմբագիր, Կ. Փանոսյանը հայտնի էր մամուլի ու կարծիքի ազատության վերաբերյալ իր յուրահատուկ մոտեցմամբ: Թերթում ցուցադրելով հասարակական այս կամ այն բնագավառի վերաբերյալ իր վերաբերմունքը, նա միաժամանակ տեղ էր հատկացնում խնդիրը հակառակ կողմից լուսաբանող տեսակետների: «Լրագրաց էջերը,—գրում էր նա,—ծողովրդյան բաց ըլլալը կարծյաց ազատության պահանջում:

ներեն մեկն է: Եվ թերթ մը, որչափ որ կարծյաց զանազանություն կամ տեսակ-տեսակ դրուժյունք պարունակե, այնչափ՝ ընթերցողաց օգտակար ծառայություններ ըրած կըլլա»¹⁰²:

Մի հայտնի շափով այս մոտեցումը սպառնում էր կարծիքների բազմազանության մեջ սթոդել թերթի բուն ուղեգիծը: Դեմոկրատները, մասնավորապես Գր. Զիլինկիրյանը և Հ. Պարոնյանը այս իմաստով ցույց են տվել «Մանզումեն» ոչ հստակ դիրքորոշումը որոշ խնդիրների նկատմամբ:

70-ական թթ. արևմտահայ գավառի, նրա բնակչության իրավազրկության բացահայտմամբ «Մանզումենի էֆթյարը» ստանում է քաղաքական բովանդակություն և լրացնում դեմոկրատական մամուլի շարքը:

Այս թերթն էր, որին մշտական հատուցման թիրախ էր ընտրել տպագրական տեսչությունը: 1872 թ., երբ թերթը խափանվել էր վյուքելաներին տրվող աշխատավարձի և բարեկարգումների մասին անհանդուրժելի դատողությունների համար, Հ. Պարոնյանը իր հումորին հատուկ տարբերակությամբ համադրում էր Կ. Փանոսյանի յուրահատուկ հանդգնությունը՝ «կրոնական սահմանեն դուրս ելլելու» կամ «քաղաքական սահմանի մեջ մտած ըլլալու» ձևը և «Մասիսի» ու նրա նման «զոլույթյուն ընդդեմի» անվտանգությունը¹⁰³: Սրանով հանդերձ, 70—80-ականին «Մանզումենի» բազմաթիվ խափանումները հրահրվում էին այն տագնապից, որ ներշնչում էր բռնապետության դեմ իր ըմբոստությամբ հայտնի Կ. Փանոսյանը:

Հայ մամուլի վրա հսկողություն իրականացնելիս Բ. դուռը հենվում էր արևմտահայ աշխարհիկ ու կղերական հետադիմության վրա: Այս հանձնարարությունը կատարելիս վերջինս երբեք չի նեղվել նախաձեռնության պակասից: Առաջադիմական մամուլի նկատմամբ գրաքննության հայաժանքը ոչ սակավ դեպքերում պետք է բացատրել նաև այդ ակտիվությամբ: Այս դեպքում մամուլը և ազգային, և ընդհանուր քաղաքական բնույթի նյութեր հրատարակելիս ստիպված էր գաղափարներն անցկացնել կրկնակի հսկողության բովով: Այս պայմաններում գործելիս դեմոկրատական մամուլը մշակում էր ճկուն ուղեգիծ, ուրույն արտահայտչամիջոցներ ու գործելակերպ, որ անպայման պետք է հաշվի առնել գրաքննության հետ նրա հարաբերությունները պարզաբանելիս: Այս իմաստով ամենադժվարին խնդիրներ լուծելը 70-ականին վիճակված էր Հ. Պարոնյանին: Նա զարգացրեց «Մեղվի» սատիրան՝ հզոր շեշտեր տալով նրա քաղաքական ու հասարակական նպատակաուղղվա-

ծովայանը: Նրա «Մեղու», ապա «Թատրոն» պարբերականներում» առօրյա փաստի գեղարվեստական վերլուծությունը հասցվում էր քաղաքական լարման, որչափով երգիծաբանը հետամտում էր փաստի սոցիալական ու հասարակական արժեքավորմանը: Դա նոր որակ էր հայ մամուլի մեջ, երբ լրագրական ժանրերը միաժամանակ հանդես էին գալիս որպես գեղարվեստական ամբողջական ստեղծագործություններ: Հանձին Պարոնյանի, արևմտահայ հրատարակատուները բարձրացվեց արվեստի մակարդակի, դրսևորվելով իր հայտնի երկփեղկվածություն՝ փաստի և գեղարվեստական մեկնաբանության միասնության մեջ: Իրականության այս երկկողմանի լուսաբանումը Պարոնյանի այս պարբերականներն օժտում էին հասարակական բազմաթիվ նշանակություններ: 70-ական թթ. արևմտահայ պարբերականներից և ոչ մեկը այնպես սկզբունքային պայքար չի մղել ազգային կղերական ու աշխարհիկ հետադիմության դեմ, ինչպես այս երկու հրատարակությունները: Դա նշանակում էր անպայման ընդհարում գրաքննության հետ, որովհետև երգիծաբանի անողորմ երկացումներից միակ ազդեցիկ պաշտպանությունը թե մեկը, և թե մյուսը գտնում էին իշխանությունների աջակցություն մեջ: Գրաքննությանը ապավինելու հարցում առանձնապես եռանդուն էր կղերական հետադիմությունը: 1872 թ. աշնանը կրոնական ժողովը դիմել էր իշխանություններին՝ մամուլի քննադատությունը կասեցնելու նպատակով: Հ. Պարոնյանի ակնարկից պարզ է դառնում, որ իշխանությունները կատարել են այդ խնդրանքը և հրահանգել պարբերականներին՝ իրենց քննադատության մեջ դուրս չգալ կրոնական հարցերի սահմաններից: «Կրոնական սահմաններ դուրս չելնելու համար, — ծաղրում էր Պարոնյանը իր թաքնված հակառակորդներին, — մեր կարճ խելքով կարճ ճամբա՝ մը գտանք, այն է՝ թե բոլոր խմբագիրները կրոնական ըլլան, կարգվածները՝ քահանա, չկարգվածները՝ վարդապետ»¹⁰⁴:

Կղերի մարտնչող ներկայացուցիչների հանդեպ «Մեղուն» անողորմ էր ու վճռական. նրա հարվածների թիրախ էին դարձել վանեցի Պողոս վարդապետը, Տիգրանյան Մկրտիչ «հրաշագործը», Եզնիկ և Ամբրոսիոս վարդապետները, Խ. Նար Պեյը, դատաստանական խորհուրդների այլ անդամներ և այլն: Այս վրդովված հակառակորդները ակնդետ հետևել են «Մեղվի» հրատարակումներին՝ առիթ որոնելով նրան պատժելու համար: Իսկ եթե թերթը այդպիսի պատեհություն չէր տալիս, ապա առիթը նրանք ստեղծում էին սեփական նախաձեռնությամբ: Այդպիսի բնույթ ունեւր ամբողջովին զրպարտության վրա հիմնված՝ «Մեղվի» 1873 թ. հունվարի խափանումը: Հունվարի 12-ին, գրանից մի քանի

օր առաջ, «Մեղուն» տպագրել էր մի ծաղրանկար, որտեղ խարազանվել էին պատրիարք Մ. Խրիմյանի հակառակորդները: Պատրիարքին անվանարկելու նպատակով նրանք կանգ չէին առել այնպիսի մի զրպարտություն առջև, ինչպիսին նրա սիրային կապերի մասին լուրեր տարածելն էր: Նշված ծաղրանկարը մակագրված է. «Թե ով է այս խնդիրը հարուցանողը»: Հունվարի 17-ի համարում, որից հետո «Մեղուն» խափանվել է, Պարոնյանը բացատրել է ծաղրանկարի բովանդակությունն ու շարժառիթները. «Եվ ինչ էր պատկերը. վատությունը ոտքի վրա կեցած՝ սիրո խնդիր կհարուցանե», — գրում էր խմբագիրը:

Զրպարտիչները տպագրական տեսչության տնօրեն Սաադուլլահ բեյի առջև ծաղրանկարը մեկնաբանեցին այն իմաստով, թե իբր այն ուղղված է հենց Խրիմյանի դեմ: Հարցը, ի դեպ, ավելի է խճճել պատրիարքարանի «քաբու քեհյասին» (վերակացու), որը զգուշորեն ապակողմնորոշել էր թուրք պաշտոնյային. «Լսածնուս նայելով, — գրում է Հ. Պարոնյանը, — Սաադուլլահ բեյը քաբու քեհյասին կանչելով բացատրություն է խնդրել, քաբու քեհյասին ալ իբր թարգման «Զհասկցա» րսելու ամչնալով՝ «Կցավիմ» ըսեր է: Խնդիրը պարզ է. «Մեղու» երկու ամիս գոցվի հանիրավի, վնասուց ենթարկվի, ինչու՝ որովհետև քաբու քեհյասին «ցավեր է»¹⁰⁵:

Առհասարակ, քաբու քեհյասին՝ Ա. Ֆրենկյանը, օգտվում էր տպագրական տեսչության կասկածելի վստահությունից. պետք է կարծել, որ հայ մամուլի մասին նա տեսչությանը հետաքրքրող տեղեկություններ է տվել: 1873 թ. ապրիլին «Օրագրի» խմբագիրը շատ հասկանալի ակնարկ էր անում այն մասին, որ «Ալիքսան էֆենտին»՝ Ֆրենկյանը, տպագրական տեսչությունում է եղել այն պահին, երբ Գ. Եպիսկոպոս Ալեաթճյանը եկել էր տպագրական տեսչություն՝ խնդրելու «Օրագրի» խափանումը նրա հետ ունեցած մի ինչ-որ վեճի պատճառով¹⁰⁶:

Բոլոր դեպքերում, պատրիարքարանի վերակացուի բացատրությունը համընկել է «Մեղուն» զրպարտողների մեկնաբանությանը: Տպագրական տեսչության կողմից պարտեռականին ուղղված ազդարարության մեջ ծաղրանկարը որակվում է ճշմարտության թշնամիների ոգով, իբր՝ «Մեղուն» ծաղրել է պատրիարքին և մեղանչել բարոյականության դեմ: Դրանից հետո «Մեղուն» խափանվեց վարչական կարգով, ըստ «Ժամանակավոր որոշման», երկու ամսով (1873 թ. հունվարի 17-ից մինչև մարտի 18-ը): «Հանուն արդարության և ճշմարտության այս անիրավության դեմ բողոքելի գատ ուրիշ բան չենք կրնար ընել, որով-

հետև մեր դատավորը մարտ 12-ն է, որ առանց մտիկ ընելու կհրամայե՞ն», — գրում է Պարոնյանը¹⁰⁷:

1873 թ. հունվարի խափանումից հետո կրոնական ժողովը ավելի խիստ և միաժամանակ ավելի զգուշ է դարձել «Մեղվի» նկատմամբ: Ապրիլին, պարբերականի վերաբացվելուց մեկ ամիս անց, կրոնական ժողովը ազդարարություն ուղղեց նրան՝ արգելելով ծաղրել կրոնական արարողությունները և կրոնավորներին: Կրոնական ժողովը սպառնում էր, հակառակ դեպքում, «տնօրինել անհրաժեշտը», այսինքն՝ դարձյալ խափանել տալ «Մեղուն»: Անդրդվելի երգիծաբանը առիթը շուշացրեցնա տպագրեց «Հիսնըմեկոնց հայելին և և» հոդվածը, ուր ներկայացվում էին «ձախակողմյան» հորջորջված երեսփոխանների երգիծական դիմաստվերները¹⁰⁸: Իրենց հասարակական վարքագծի հատկանշական կողմերով այստեղ պատկերվում են Խ. Նար-Պեյը, Թադևոս, Գրիգորիս, Նիկողայոս եպիսկոպոսները, այլ կրոնականներ, աշխարհականներից՝ Ստ. Փափազյանը, Ք. Ղազարոսյանը, Օ. Խոճասարյանը և ուրիշներ: Չափազանց վրդովված «ձախակողմյանները» դիմեցին տպագրական տեսչությանը, որը «Մեղվին» ուղղված ազդով կոչ արեց հրաժարվել «պարսավանք և շարախոսություն» պարունակող նյութերի հետագա հրատարակումից¹⁰⁹:

Առհասարակ Պարոնյանը բազմիցս հալածանքների է ենթարկվել ծաղրանկարների պատճառով: Երգիծանքի և ծաղրանկարի հանդեպ տպագրական տեսչության հատուկ հակակրանքը նկատի առնելով, Պարոնյանի հակառակորդները նրա դեմ բողոքելիս ծաղրանկարներին տվել են իրենց ցանկացած մեկնաբանությունը և գրեթե միշտ հասել հաջողության: 1873 թ. ապրիլի վերջին Պարոնյանին դարձյալ կանչել են տպագրական տեսչություն և իր տպագրած մի ծաղրանկարի համար առաջարկել են վճարել կամ 25 օսմանյան ոսկի կամ հանձն առնել 2 ամսվա բանտարկություն¹¹⁰: Ըստ երևույթին, նույն դեպքը նկատի ունեւր Պարոնյանի հակառակորդը՝ Գ. Այվազյանը, երբ շարախնդորեն գրում էր, թե «Պեշիկթաշցվոց ընտանեկան ակնածանաց արժանի պատվույն դեմ մեղանշեց խայտառակ քարիքաթյուրներով, որոց համար տպագրական տեսչության կողմանե հրավիրվեցավ որոշյալ պայմանաժամի մը մեջ կամ 25 ոսկի տուգանք վճարելու, կամ 3 ամիս բանտարկվելու»¹¹¹:

«Ղալաթիո օճախի» անդամներին ծանակելիս «Մեղուն» առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել կղերի բարոյական ու հասարակական վարքագծին: Այդ նպատակն էր հետամտում նրա գրած «Զորս

վարագուրով կատակերգություն մը» ֆելիետոնը¹¹²: Պարոնյանը ծաղրուծանակի էր ենթարկում Նար-Պեյի վայելչասիրությունը, մայրաքաղաքում նրա անցկացրած փափկակյաց առօրյան ու թեթևամտությունը, որ աչքի փուշ էր դարձել հենց իրենց՝ հոգևորականների համար¹¹³: Զմյուռնիայի, իսկ դրանից առաջ Ռոդոստոյի առաջնորդությունից հրաժարված եպիսկոպոսը «Մեղվում» ցույց է տրվում ժամանակի կղերին հատուկ այլ թերություններով: «Մեղու» լրջորեն խոսելու ստիպված» հոգվածու՞մ դատապարտվում է բարոյականության ու առաքինության անունից խոսող՝ կրոնական ժողովի անարժան ներկայացուցիչների գործելակերպը¹¹⁴: Ընթերցողի վրա խոր տպավորություն պետք է թողնեւր Եզնիկ և Հովսեփ վարդապետների, Բերայի քարոզիչ Ամբրոսիոս վարդապետի և այլոց քննադատությունը:

«Մեղվի» խափանման համար շատ ջանքեր են գործադրել Նար-Պեյը և Նիկողայոս եպիսկոպոսը, որը տեղապահ էր նշանակվել Խրիմյանի՝ պատրիարքությունից հեռանալուց հետո: Սրանք իրենց համախոհ մի քանի կղերականների հետ փորձել էին խափանել տալ «Մեղուն», սակայն չէին հաջողել, ինչպես նկատում էր Հ. Պարոնյանը¹¹⁵:

Մամուլի քննադատությունը խեղդելու՝ հետադիմական կղերի ճրգտումը կոկին գրսևորվեց 1874 թ. հունվարին: Այս անգամ Ազգային վարչությունն էր համամտել կրոնական ժողովի հետ: Վերջինիս որոշմամբ պատրիարքարանի դիվանատան անդամներից մեկը զբաղվելու էր հայ մամուլում, «վարչության որոշմանց և ազգային գործոց մասին եղած օրինավոր դիտողությունները վարչության ներկայացնելու, տեսնված սխալ հրատարակություններն ուղղել տալու և թշնամական հոդվածները վարչության ուշադրությանը ներկայացնելու համար, որպեսզի այս մասին հարկ եղածը տնօրինվի»¹¹⁶: Այդ պաշտոնը հանձնրվել էր կրոնական ժողովի ատենադպիր Մ. Իզմիրլյանին: Այս առթիվ «Մեղվի» խմբագիրը շատ դիպուկ նկատում էր, որ կղերին ոչ վայել, արատավոր վարքագծի բացահայտումը կարող է դիտվել իբրև թշնամական գործողություն և մամուլը ենթարկել ճնշումների:

Անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Պարոնյանի այս քննադատությունը Ազգային վարչության և կրոնական ժողովի հավակնությունների դեմ փաստորեն ուղղվում էր դեպի տպագրական տեսչությունը: Վերջինս, մինչև 1873 թ. սկիզբը մամուլին ուղղված կրոնական ժողովի հրահանգները ուղեկցել էր իր պաշտոնական հայտարարություններով՝ երկիցս պատվեր տալով չհրատարակել «անձնականի և կրոնական գլխոց և պաշտոններից դեմ հարձակողական հոդվածներ»¹¹⁷: Ընդուն նույն օգոստոս-

սին տպագրական տեսչությունից Մ. Այվատյանի «Հայրենիքը» ստացավ երկրորդ նախազգուշացումը՝ կղերի և պաշտոնյաների դեմ «խել մը սուտ և սխալ գրույցներ» տպագրելու համար¹¹⁸: Կրոնական ժողովի նախազգուշացումները մամուլին՝ շարունակվել են նաև 1874—1875 թթ.: Երբ 1874 թ. հրապարակվեց հերթական ազդը՝ «Կրոնական ժողովի դեմ բան մը շարել», այլ հարկ եղած դեպքում հայտնել նրան, որպեսզի «հարկ եղածը տնօրինե», Պարոնյանը ծաղրուծանակի ենթարկեց այդ ինքնապաշտպանական միջոցառումը: «Թատրոնը» հայտնեց, թե քաջալերված այդ ծանուցումներից, շտապում է տեղեկացնել կրոնական ժողովի ատենապետին, որ «կրոնականին մեկը կաշառակերության հանցանքին մեջ գտնված է»¹¹⁹:

Կրոնական ժողովի և Նար-Պեյի երգիծումը հասարակական սոսր հնչեղության հասավ նաև «Թատրոնում», երբ Պարոնյանը կոնկրետ փաստերով ցույց տվեց «գերապատիվ սրբազանի» կամայականությունները Պեշիկթաշում և Միջագյուղում՝ մեղադրելով նրան կրկնամուսնությունը և եռամուսնությունը սրբազործելու մեջ: Երգիծաբանի այս հարվածները այնքան սաստիկ են եղել, որ կրոնական ժողովին ստիպել են կորցնել իրականության զգացումը: Իր պաշտոնական հայտարարության մեջ նա հայտնում էր, որ «Թատրոնի» խմբագիրը խոստովանել է, թե Պեշիկթաշի եռամուսնության և Միջագյուղի կրկնամուսնության վերաբերյալ լուրերը տպագրելիս խաբվել է իր տեղեկաբերներից, ուստի խոստացել է հերքում տպագրել դրա մասին: Պարոնյանը հերքեց կրոնական ժողովի հորինած այդ ամբողջ կեղծիքը և պնդեց իր խոսքը¹²⁰: Գրանից հետո կրոնական ժողովը ստիպված էր լռել իր պաշտպանյալի հետ միասին:

Խ. Նար-Պեյը իր համախոհների հետ քանիցս փորձել է վրեժխնդիր լինել երգիծաբանից: 1873 թ. սեպտեմբերին հասնելով այն բանին, որ տպագրական տեսչությունը նախազգուշացում տա «Մեղվին», սրբազանը ավելի կպշուն դարձավ: «Օրագիրը» «Հա թուրքի» թերթից արտատպել է մի լուր, որի համաձայն՝ հալ կրոնավորները դիմել են Բ. դոտ՝ իրենց քննադատող «Մեղուն» խափանել տալու համար: Այդ գործում, ինչպես գրում էր «Մեղուն», գլխավոր նախաձեռնողը եղել էր Նար-Պեյը¹²¹: Պարբերականը խափանելու այս անհաջող փորձին Պարոնյանը հակադրեց իր մերկացումները հետագայում ևս շարունակելու հաստատ վճռականությունը: Ակնբեռ է, որ հրապարակախոսը իր հասարակական պարտքը առավել բարձր էր դասում, քան թերթի խափանման որևէ վտանգ: «Կինդրենք մեր սուրբ հայրերեն,— գրում էր

նա,— որ պարապ տեղը շաշխատին մեր թերթը խափանել տալու. թերթը խափանել տալով բան մը շահիր: «Մեղուն» խափանվի նե՛ տեղը ուրիշ թերթ մը կելնե և ան ալ իրենց թերությունները կծաղրե»¹²²:

Մամուլի քննադատությունը խեղդելուն ուղղված հետադիմական ձեռնարկները, սակայն, հիմնականում ավարտվում էին հաջողությամբ: 1874 թ. հոկտեմբերին պատրիարք Ն. Վարժապետյանը խափանել տվեց «Ասիան»: «Մասիսին» ուղղած գրության մեջ պատրիարքը իր այդ «գրեթե ակամա» քայլը պատճառաբանում էր նրանով, թե իբր այդ պարբերականը քանիցս հրահրել է ժողովրդին՝ «ընդհանուր ժողովը կոխելով ցրվելու համար»¹²³:

Պատրիարքի այս միտումնավոր բացատրության դեմ հանդես եկավ «Ասիայի» խմբագիր Մ. Փորթուգալյանը¹²⁴: Նա գրում էր, որ Ազգային ժողովը կորցրել է իր բարոյական դիրքն ու արժեքը՝ իր կազմում ունենալով կասկածելի արժանավորության աշխարհիկ ու կղերական գործիչներ¹²⁵: «Ասիան» պաշտպանում էր իրիմյանին և նրա հեղինակությունը հակադրում կրոնական ու քաղաքական ժողովների սնամեջ գործունեությանը: Պատահական չէր, որ պատրիարքությունից իրիմյանի հեռանալուց մեկ տարի անց էլ վրեժխնդիր երեսփոխանները պահանջում էին հաշիվ պահանջել նրանից «ազգի գումարները» յուրացնելու համար և այլն¹²⁶: Ռխակալությունը բացատրվում է նրանով, որ իրիմյանը շարունակում էր նույն հարգանքը վայելել ժողովրդական խավերի մեջ: Եվ այդ ժողովրդականությունը «ձախակողմյաններին» պատկերանում էր իբրև իրենց ազդեցության դեմ ուղղված սպառնալիք:

«Ղալաթիո օճախի» անդամների՝ Ք. Ղազարոսյանի, Օ. Խոճասարյանի, Ստ. Փափազյանի, Նար-Պեյի և այլոց քննադատությամբ «Ասիան» կանգնում էր Հ. Պարոնյանի «Մեղվի» կողքին: 1870-ական թթ.: դեմոկրատները իրենց պարբերականներում քննադատում էին գավառը իբրև պաշտոնի ու եկամուտների աղբյուր դիտող և նրա վիճակը անտեսող կղերին: Այստեղից էր ծագում Մ. Խրիմյանի հակառակորդ եկեղեցականների քննադատությունը Պարոնյանի պարբերականներում, այստեղից էր սկսվում Փորթուգալյանի ընդդիմությունը հիշյալ խմբակցությանը՝ «Ղալաթիո օճախի» գործիչներին:

«Ասիայի» հասարակական բովանդակությունը արժեքավորելիս այն պետք է անպայմանորեն դասել դեմոկրատական պարբերականների շարքը: Նրա էջերում առանձնապես նկատելի է Պարոնյանի ու նրա «Մեղվի» նկատմամբ մշտապես դրսևորվող համակրանքը, այլև հասարակական նույն սկզբունքների պաշտպանությունը: Այս պարբերակա-

նը առաջիններից էր, որ շատ բարձր գնահատեց Պարոնյանի երգիծական արվեստը և նրա մեծ «հաջողակությունը» ընթերցողների շրջանում: Մ. Փորթուգալյանը հակադրվում էր երգիծանքի ժանրի ու երգիծական մամուլի նկատմամբ գրաքննության հալածական քաղաքականությանը: Եթե գրաքննությունը շեշտում էր այդ ժանրի հասարակական «վտանգավորությունը և բարոյական այլասերվածությունը», ապա Փորթուգալյանը, ընդհակառակն, հիմնավորում էր ամենից առաջ նրա հասարակական անհրաժեշտությունը: Նա նկատում էր, որ «ընտանեկան և ազգային կյանքին մեջեն հոռությունները բառնալու, ծանծաղամտությունը և ավանդամբությունը հավասարապես հարվածելու համար ծաղրաթերթերուն պետքը խիստ զգալի է»¹²⁷:

Երեսփոխանական ժողովի անդամների դեմ «Մեղվի» տպագրած «Հիսերմեկոնց հայելին և ես» հոդվածին միանգամայն համահնչուն էր «Ասիայի» «Նկարագիր երեսփոխանաց» հոդվածը, որտեղ քննադատվում են մի խումբ երեսփոխաններ՝ իրենց անձնական մանրախնդիր շահերի համար¹²⁸: Պարոնյանին «Ասիան» պաշտպանեց նաև Այվազյանի հետ նրա բանավեճերի ժամանակ: Սակայն «Քատրոնի» և «Ասիայի» համագործակցությունը առավել նկատելի է եկեղեցու բարենորոգման, մտավորականության շանքերով նրա թերությունները վերացնելու ուղեգծի մեջ: Անդրադառնալով դրան, Ա. Ալպոյաճյանը նշում է. «Իրեն (Մ. Փորթուգալյանին—Ա. Ն.) հետ այս պայքարին մեջ համաձայն էր Հակոբ Պարոնյան՝ իր «Քատրոնով»¹²⁹: Դիտողությունը միանգամայն ճշմարիտ է, սակայն հարցը չի սպառվում սոսկ համամտությամբ: Իր համագործակցությանը Պարոնյանը տվել է կոնկրետ բնույթ՝ աշխատակցելով «Ասիային»: Այստեղ նա տպագրել է յոթ հոդված, բոլորն էլ միևնույն բեմայով, որոնք վերաբերում են Ամբրոսիոս վարդ. Իսկենդերյանի բարոյական վարքագծին և այս առթիվ՝ ազգային մարմինների դատապարտելի ընթացքին¹³⁰: Պարոնյանի առաջին հոդվածը (շարունակելի) կրում է «Քատրոնին» երբեմնի հուշարարը» ստորագրությունը. մյուսներում նա ստորագրել է «Հուշարար», որ «Քատրոնում» հանդիպող՝ երգիծաբանի լավ հայտնի ծածկանուններից է¹³¹: Չնայած իրենց բովանդակության միօրինակությանը, Պարոնյանի այդ հոդվածները ուղադրավ են իրենց քննադատական ոգու, ինչպես և այն տեսակետից, որ կոնկրետություն են մտցնում կրոնական ու քաղաքական ժողովների դեմ նրա մղած պայքարի հետևողականության հարցում: «Հուշարարի» վերջին հոդվածից պարզվում է, որ դեռևս «Քատրոնի» մեջ Ամբրոսիոսի դեմ տպագրած նյութերի համար այդ վարդապետը

դատ է բաց արած եղել Պարոնյանի դեմ: Տպագրելով «Հուշարարի» հոդվածները, Մ. Փորթուգալյանը լիովի բաժանել է Պարոնյանի դժվարին կացությունը: Հարկ է հիշեցնել, որ 1864 թ. մամուլի օրենքի 7-րդ հոդվածով պարբերականի խմբագիրը (կամ տնօրենը) պատասխանատու էր իր տպագրած նյութերի համար, որ նշանակում էր, թե անկախ դատապարտելի նյութի հեղինակի ինքնությունից, խմբագիրը «այն հոդվածին հեղինակին կամ հեղինակներուն հետ իբրև մեղսակից պիտի դատվի»¹³²:

Փաստորեն Պարոնյանի մերկացնող հոդվածները արագացրեցին «Ասիայի» խափանումը: Այս հարցում իր նկատառումներն ուներ նաև պատրիարք Ն. Վարժապետյանը, որը դեմ էր հրիմյանին կրոնական ու քաղաքական ժողովներին հակադրելու և նրան պաշտպանելուն ուղղված՝ «Ասիայի» ընթացքին: Նոր պատրիարքը իր համակրությունն էր հայտնում հրիմյանին՝ պաշտպանելով նրան իր հակառակորդների զրբպարտություններից, բայց և դեմ էր նախկին պատրիարքի մեծարմանը՝ տեղի տալով ազդեցիկ խորհրդատուներին և իր սեփական պատվասիրական ձգտումներին:

Խափանված «Ասիային» ուղղված տպագրական տեսչության ազդում հայտնվում էր, որ պարբերականը դադարեցվում է պատրիարքարանի դեմ վնասակար լուրեր տպագրելու պատճառով: Խափանման հաջորդ օրը՝ 1874 թ. հոկտեմբերի 22-ին Մ. Փորթուգալյանը հանդես եկավ հավելվածով, որտեղ սուր քննադատության ենթարկեց պատրիարքին և ազգային հետադիմությանը՝ իր թերթը խափանել տալու համար: Հավելվածից պարզվում է, որ պատրիարքը իշխանությունների առջև «Ասիան» ներկայացրել է իբրև ժողովրդին պատրիարքարանի դեմ զրգող հրատարակություն: Հերթելով այդպիսի մեղադրանքը, Փորթուգալյանը փաստերով ցույց է տալիս ազգային իշխանությունների արդեն թշնամական վերաբերմունքը «Ասիայի» հանդեպ: Նա գրում է, որ Սիմոն Մաքսուտը «մի քանի անգամ մեծ. եպարզօսին ներկայացրեց և թախանձով աղաչեց է «Ասիան» ժամ առաջ դադարեցնելու համար»¹³³:

Դեմոկրատական թերթի խափանումը անբավականության արձագանք առաջացրեց հայ առաջավոր մտավորականության շրջանում: Խնդիրը կրոնական հետադիմության գործողություններով բացատրեց Բաֆֆին. «Կրոնական ժողովի նախագգուղությունը,—գրում էր նա,— որ դարձած էր Կ. Պոլսի լրագրությանը, որ նրանք եկեղեցականների վերաբերյալ տեղեկությունաց մեջ համեստություն պահպանեն, նրանց անձնականությանը չդպչեն և այլն, այդ հոռմեական կուժը խեղճ «Ա-

սիայի» գլխին կոտորվեցավ: Լրագիրը դադարեցավ յուր գործունեութիւնս: Կրօնական ժողովը փոխանակ լրագրութեան ձայնը լեռնակներու, ավելի լավ կաներ՝ հոգևորականներին ուղղեր»¹³⁴:

Եթե հայ հոգևորականութեանը քննադատող մամուլին օսմանյան գրաքննութեանը պատժում էր միայն կրօնական ժողովի կամ ազգային ջոշերի միջամտութեանը հետո, ապա անմիջական նախաձեռնութեան էր հանդես բերում այն ժամանակ, երբ հարցը վերաբերում էր հարանվանական վեճերին: Այս խնշրում շահագրգռված կողմ էին հարանվանական վեճերին: Այս խնշրում շահագրգռված կողմ էին նաև եվրոպական տերութիւնները, որոնց կարծիքը կառավարութիւնը չէր կարող հաշվի չառնել: Հարանվանական հարցերի հանդէպ մշտապես հետաքրքրութիւն էր ցուցաբերում Թուրքիայի եվրոպական, մասպես հետաքրքրութիւն էր ցուցաբերում Քուրդիայի եվրոպական նախապետ կաթողիկոսական դավանանքը պաշտպանող ֆրանսիական մամուլը: («Կուրիեր դ'Օրիենտ», օրինակ, իրեն այս հարցում հատուկ միջամտութեան իրավունք էր վերապահում): Կար նաև օսմանյան կառավարութեան ավանդական դիրքորոշումը՝ օգտագործելու կաթողիկէ և լուսավորչական հայերի հակասութիւնները արևմտահայութեան ազգային միասնութիւնը պառակտելու համար: Հարանվանական վեճերի մեջ խորացող մամուլի նկատմամբ, որեմն, գրաքննութիւնը կիրառում էր մի ուղեգիծ, որը հաշվի էր առնում և՛ այս, և՛ վերոհիշյալ՝ արտաքին միջամտութեան հնարավորութիւնը: Այդպիսի հուսալի ուղեգիծ էր բանավեճերի ընթացքում դրսևորվող ծայրահեղութիւնների կանխումը՝ տերութիւններին չգրգռելու համար: 1874 թ. առանձնապես սրված հասունյան-հակահասունյան պայքարի ժամանակ խնդրին դարձյալ միջամտուի եղանակ Գ. Պոլսի ֆրանսերեն թերթերը՝ պաշտպանելով Ա. Հասունյանին: Սրանց և մի քանի հայ թերթերի միջև բորբոքված բանավեճը անհանգստացրեց Բ. դոանը, քանի որ դա հավելյալ առիթներ էր ստեղծում կառավարութեան գործերին արտաքին միջամտութեան համար: Այս պայմաններում տպագրական տեսչութիւնը ճնշում պետք է գործադրեր և՛ եվրոպական թերթերի, և՛ հայ պարբերականների վրա: Բորբոքված բանակովի պայմաններում, ի դեպ, Գ. Պոլսի «Ֆար դյու Բոսֆորը» բանը հասցրեց այնտեղ, որ մտացածին լուր տպագրեց մի սպանալիքի մասին, որ իբր, արել էր ֆրանսիական զենսպանը հայ կաթողիկոսների խնդրի առթիվ¹³⁵: «Ֆար դյու Բոսֆորը» դրանով ձգտում էր կառավարութեանը կողմնորոշել դեպի հասունյանները: Բ. դոան դիրքորոշումը, սակայն, այս շրջանում նպաստավոր չէր հասունյանների համար: Իրեն զգացնել էր տալիս Ֆրանսիայի՝ Թուրքիայում կաթողիկոսական դավանանքի մշտական ջատագովի բացակայութիւնը մեծ քա-

ղաքականութիւնից: Այսուհանդերձ, հետևելով զգուշավոր գործելակերպի, որ արտահայտվում էր հիշյալ պայքարը տեղական շրջանակներում սահմանափակելու միտումով, Բ. դոանը շտապեց կանխել դրա արձագանքները: Արձագանքը, մինչդեռ, սպառնում էր տարածվել մամուլում: Այս ընդհարումներին Գ. Պոլսի եվրոպական մամուլը կարևոր նշանակութիւն տվեց այն ժամանակ, երբ Ղալաթիո ս. Փրկիչ եկեղեցին հանձնվեց հակահասունյանների պարագլուխ Հ. Քյուրեկյանին: Սակայն վեճի հետագա խորացումը կառավարութեանը ստիպեց եկեղեցին առաջժամ ավանդ պահել և հարցի լուծումը հանձնել հատկապես այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովին:

Վերահիշյալ իրադարձութիւններին ակնդետ հետևող «Ֆար դյու Բոսֆորը» տպագրական տեսչութիւնից ստացավ երկրորդ նախազգուշացումը՝ «թշուր մեկնաբանութիւնների» համար: Կրակին ջուր լցրեց ինչպես միշտ կանխակալ և ոչ հավաստի «Օրագիրը», հայտնելով, թե «սեփականութեան խնդիրը» (Ղալաթիո հիշյալ եկեղեցու, որին ձգտում էին տիրանալ հակադիր կողմերը) օգտագործվում է այն նպատակով, որ հակահասունյանները միանան լուսավորչականներին: Հավատարմ այս կեղծ լուրին, հասունյաններին պաշտպանող մյուս ֆրանսերեն թերթը՝ «Կուրիեր դ'Օրիենտ» քննադատութեան ենթարկեց հանձնաժողովի նախագահին՝ կանխակալութեան համար: Տպագրական տեսչութիւնը «Կուրիեր դ'Օրիենտ» խափանեց երեք ամսով, իսկ նրանից արտատպութիւններ արած «Օրագիրը», ինչպես և «Մամուլը» նախազգուշացումներ ստացան¹³⁶: Կարձ ժամանակ անց, 1874 թ. ապրիլի 6-ին «Մամուլը» և «Մեծմուսլը հավատարմը» խափանվեցին մեկական ամսով¹³⁷: Հայ կաթողիկոսական համայնքի ներսում ծավալված ջրապտույտը իր խորքերը տարավ այս պարբերականներին: Հատկանշական է, որ այս խափանումներից հետո հայ մամուլը հասունյան-հակահասունյան պայքարի մասին այլևս նյութեր չի տպագրել: Պետք է եզրակացնել, որ տպագրական տեսչութիւնը արգելել էր նման բնույթի հրատարակումները:

«Ասիայի» հետ միաժամանակ 1874 թ. հոկտեմբերի 21-ին երկու ամսով խափանվեց «Թատրոնը»՝ Հ. Տատյանի դեմ գրած «Սահմանադրութեան մեջ ազնվապետութիւն» և «Շնորհ և իրավունք» քննադատական հոդվածների համար¹³⁸: Պարոնյանն այս անգամ երգիծանքի սլաքն ուղղել էր սահմանադրական վարչութեան մեջ ատենապետի պաշտոնով հայտնված ամիրայական ժամանակների մի բեկերի՝ Տատյան տոհմի ներկայացուցչի դեմ: Առարկութիւն շահագործող և ինքնամեծար ատենապետը կոպտորեն վիրավորել էր Հ. Իփեկճյանին, երբ վեր-

շինս պաշտպանել էր ժողովրդի սահմանադրական իրավունքները: Յուլյց տալով Տատյանի կամայականությունը, Պարոնյանը իր սատիրական հարցադրումը ընդհանրացնում էր իր երկրորդ հոդվածում՝ բացահայտելով նրա ազնվապետական հավակնությունների անհեթեթությունը սահմանադրական ժողովի մեջ. եթե ժողովրդի կամքը իբրև շնորհ է ընդունվում միապետության մեջ, ապա այն իրավունքի է վերածվում սահմանադրական վարչությունում, նկատում է Պարոնյանը:

Բռնասեր ատենապետին Պարոնյանը հիասթափեցրել է «Թատրոնը» վերահրատարակելուն պես. «Մենք Տատյանի անձին շղիպանք, իր բռնավորական ընթացքը հարվածեցինք, ինչպես որ պիտի հարվածենք ամեն անգամ, որ երեսփոխանի մը վրա բռնություն բանեցունե»¹³⁹, — գրում է նա:

Հ. Տատյանը, սակայն, շարունակեց հալածանքները «Թատրոնի» դեմ՝ գործի դնելով իր ընդարձակ կապերն ու ծանոթությունները և՛ ազգային, և՛ պաշտոնական շրջաններում: Ուշագրավ է, որ սահմանադրության անունից մշտապես խոսող «Մասիսը» այլ բան չգտավ անելու, քան ողոթել մոլեգնած «ազնվապետականին»՝ հաշվի առնել խափանված «Թատրոնի» նյութական ծանր կացությունը և միջնորդել պատիժը մեղմելու համար¹⁴⁰:

Պայքարը, սակայն, շարունակվում էր. դեկտեմբերի վերջին Պարոնյանին կանչում են տպագրական տեսչություն, որտեղ վերատեսուչ Քալիադիսը կրկնակի խափանման սպառնալիքով զգուշացնում է այլևս ելույթ չունենալ Տատյանի դեմ¹⁴¹:

Պարոնյանը դրանից հետո էլ շարունակել է երգիծել Տատյանին՝ արհամարհելով սրա վրեժխնդրությունը: Ատենապետությունից Տատյանի հեռանալուց հետո տրված այս հարվածները անձնական որևէ մղում չունեին, պարզապես Տատյանը ներկայացնում էր էֆենդիական դասի այն մարդկանց, որոնց մերկացումը մինչև վերջ սկզբունքային նշանակություն ուներ երգիծաբանի համար: Հայ պաշտոնեության հետադիմական ներկայացուցիչները դեռևս 60-ական թթ. իրենց ամբողջ ազդեցությունը գործադրել են ազգային առաջադիմական մամուլը ճնշելու համար: Հ. Սվաճյանի «Մեղուն» Գր. Չիլինկիրյանի «Մադիկը», Կ. Փանոսյանի «Մանգումեի էֆեյարը» և շատ այլ պարբերականներ բազմիցս հալածանքների են ենթարկվել սրանց մատնությունների պատճառով և շնայած դրան, շարունակել են իրենց անընդհատ պայքարը անհատ գործերից մամուլի ազատությունը ապահովելու համար: Ընդ որում, դեմոկրատական պարբերականների ճշմարտացի քննադատությանը հե-

տադեմ պաշտոնյաները հակադրել են սուտը և զրպարտությունները. այսպես, նույն Հ. Տատյանը զրպարտել էր «Թատրոնը» տպագրական տեսչության առջև: «Թատրոնի» հոդվածները սխալ թարգմանելու մասին Պարոնյանի դիտողությունը, որ նա արել է տպագրական տեսչությունում, Քալիադիսի մոտ, անկասկած, վերաբերում է Տատյանին¹⁴²:

Հ. Տատյանի դեմ Պարոնյանի գրած հոդվածներում աչքի է զարնում նաև տպագրական տեսչության դիպուկ քննադատությունը, որով երգիծաբանը ամբողջացնում է իր վերաբերմունքը և՛ տպագրական տեսչության, և՛ հայ էֆենդիության նկատմամբ: Այս առթիվ գրած մի երգիծական երկխոսության մեջ Պարոնյանը փաստորեն բնութագրում է թուրքական ամբողջ գրաքննությունը. «Լրագիր մը դադրելու համար անպատճառ հանցանք գործելու ստիպյալ չէ, ճշմարտություն մը պաշտպանելը բավական է լրագիր մը երկու ամիս դադրեցնելու»¹⁴³, — գրում է նա:

1874-ի հոկտեմբերի վերոհիշյալ խափանման ժամանակ «Թատրոնի» և «Ասիայի» (որ իսպառ խափանվել էր) խմբագիրները ժողովրդից օգնություն ստացան հանգանականության շնորհիվ: Առանց այդպիսի քաջալերության, նշում էր Հ. Պարոնյանը, անհնարին կլինեք «Թատրոնի» շարունակությունը հակառակորդների մեքենայությունների պայմաններում¹⁴⁴:

* * *

Պատրիարք Մ. Խրիմյանի կազմած և թուրքական կառավարությանը ներկայացրած գավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը, իբրև պաշտոնական փաստաթուղթ, նշանակալիորեն նպաստեց հայ խմբագիր-հրատարակիչներին՝ արժարժելու գավառի հարստահարությունների խնդիրը: Միաժամանակ, սահմանադրության վերաքննության և գավառների իրավունքների ընդլայնման կապակցությամբ պատրիարքի հարցադրումները բորբոքեցին հասարակական պայքարը: Դա հավելյալ հնարավորություններ էր ընձեռում գրաքննությանը՝ հետևելու մամուլի բարեհուսությանը և նրա կողմնորոշումներին: 1870-ական թթ. առաջին կեսին արևմտահայ պարբերականներից ամենից ավելի պատրվել են «Մանգումեի էֆեյարը», «Մեղուն», «Թատրոնը», «Օրագիրը» և «Մամուլը»: Հայ հանրության ներսում ընթացող հասարակական պայքարի ժամանակ թուրքական իշխանությունները անվերապահորեն պաշտպանում էին աշխարհիկ ու կղերական վերնախավին, ուստի վերոհիշյալ թերթերի խափանումները որոշակիորեն ցուլացնում էին ոչ միայն հասարակական պայքարի սրումը, այլև օսմանյան իշխանու-

թյունների շարունակական և մանրախնդիր միջամտությունը հայ համայնքին վերաբերող գործերին: 1870-ական թթ. ավելի է ընդգծվում իշխանությունների այն ուղեգիծը, որով կղերի և եկեղեցու համար բացառիկ դիրք էր ապահովվում մամուլի նկատմամբ: Այդ է վկայում նաև «Ասիա» ղեմովրատական պարբերականի ընդմիջտ խափանումը: Գրաքննությունը հարկ եղած դեպքում կասեցնում էր նաև մամուլի ելույթները էֆենդիական դասի դեմ և օգտագործում էր հասունյան-հակահասունյան պայքարը՝ ազգային համախմբման պրոպագանդը խափանելու և պարբերականների ինքնուրույնությունը սահմանափակելու համար:

3. ՊԱՐԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՆՈՐ ՕՍՄԱՆՆԵՐԻ» ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՎՏՎՈՋՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Օսմանյան գրաքննական քաղաքականությունը անմիջականորեն արտացոլում էր երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները: 1867 թ. Կիպրոսի դեպքերը առիթ տվեցին «Ալիի որոշման» հրապարակմանը: Դա առաջին ազդանշանն էր, որից հետո գրաքննությունը վերակառուցելու էր իր վերաբերմունքը մամուլի հանդեպ՝ հասարակական փոփոխված իրազրության համեմատ: Իսկապես, ամբողջ 70-ական թթ. գրաքննական հսկողության կորագծի բարձրացումը կամ իջեցումը անդրադարձնում էին Քուրբիայի քաղաքական կյանքում կատարված տեղաշարժերը: 1874 թ. գրաքննության համեմատաբար զուսպ ընթացքին վերջ պետք է տրվեր բռնապետության այն քաղաքականությանը համապատասխան, որով ավելի պետության հպատակ ժողովուրդների ճնշումները և ազգային կրոնաուժեղացան հպատակ ժողովուրդների ճնշումները և ազգային կրոնական բռնությունները: 1875—1876 թթ. անօրինակ ծավալ և թափ ստական բռնությունները: 1875—1876 թթ. անօրինակ ծավալ և թափ ստական բռնությունները: 1875—1876 թթ. անօրինակ ծավալ և թափ ստական բռնությունները: 1875—1876 թթ. անօրինակ ծավալ և թափ ստական բռնությունները:

թյուններին, պետական կարգին, սուլթանիզմի միահեծանությունը, ինչպես և տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը հակադրեցին իրենց սահմանադրական ծրագրերը:

Քաղաքական ու ֆինանսական կրախ ապրող կայսրության վիճակի քննությունը ավելի ու ավելի համառորեն էր ներթափանցում ոչ միայն «նոր օսմանների», այլև երկրում հրատարակվող մյուս պարբերականների էջերը: Քերթներն այս շրջանում եվրոպական պարբերականներից արտատպություններ էին անում՝ դրանց կցելով սեփական դատողությունները այդ խնդիրների մեկնարանության մեջ: Սրա հետ մեկտեղ, թուրքական թերթերը ծայրահեղության էին հասցնում իրենց հարձակումները բալկանյան ապստամբած ժողովուրդների դեմ և տիրող ազգի լրագրության ամբարտավան դիրքերից մեկնաբանում Ռուսաստանի վերաբերմունքը սլավոնների ազատագրման գործում: Մինչև 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և դրանից հետո տպագրական տեսչությունը դիվանագիտական նկատառումներով հարկադրված էր անընդհատ միջամտել թուրքական մամուլի այդ բնույթի անպատասխանատու և հախուռն հարձակումներին: 1875 թ. օգոստոսին Բ. դուռը հարկադրված էր խափանել «Մեճմուլայը մաարիֆը», որը Հերցեգովինայի ապստամբության կապակցությամբ չէր զսպել իր թշնամական կրթերը Ռուսաստանի հանդեպ¹⁴⁵: Մյուս կողմից, երկրի վարչական-հասարակական կյանքի, հպատակ ժողովուրդների հարստահարություններին վերաբերող նյութերը սկսել էին որակ կազմել հպատակ ժողովուրդների մամուլում՝ խորին անհանգստություն հարուցելով թուրքական պետական շրջաններում: Դրությունը առավել բարդացնում էին Կ. Պոլսի և Ջմյուռնիայի եվրոպական պարբերականները, որոնք տերությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերի օգտին արվող իրենց հակասական հրապարակումներով շփոթահար էին անում Բ. դուռը և դիվանագիտական դժվարություններ ստեղծում նրա համար: Մամուլի՝ պետական քաղաքականության ուղեգիծից շեղվելու հաճախացող օրինակները արագացրեցին դրանք արգելելուն ուղղված՝ Բ. դուռն գործողությունները: 1875 թ. սեպտեմբերին պաշտոնական ծանուցմամբ տպագրական տեսչությունը իր դժգոհությունն էր հայտնում Հերցեգովինայի դեպքերի առթիվ հրապարակվող քննադատական նյութերի արտատպություններից (եվրոպական մամուլից) և ապա՝ հավելվածների համանման բնույթի հրապարակումներից: Վարչական ամենախիստ պատիժների սպառնալիքով տպագրական տեսչությունը մամուլին կոչ էր անում պահպանել զգուշավորություն, ձեռնպահ մնալ թշնամական գաղափարներին ար-

ձագանքելուց և «ես կենալ հրատարակելի աշխարհի քաղաքական լուրեր, որոց ստուգութիւնն ըստ բավականի հաստատու չըլլա, ինչպես նաև աշխարհի ենթադրութիւններ պարունակող հոգովածներ, որք Բ. դոան անկապտելի իրավունքները խնդրո տակ կրնան ձգել»¹⁴⁶:

Տպագրական տեսչութիւնը լուրջ գլխացավանք էին պատճառում, մանավանդ, թերթերի հավելվածները, որոնց հրատարակութեան իրավական կարգավորումը դուրս էր մնացել 1867 թ. «ժամանակավոր որոշումից» և որոնք թեմատիկ իմաստով խմբագիր-հրատարակչներին գործողութեան որոշ ազատութիւն էին ընձեռում: Հերցեգովինայի ապրտամբութիւնից հետո թերթերը հաճախ ամբողջ հավելվածներ էին հատկացնում դրա հետ կապված ռազմական իրադարձութիւններին՝ իրենց սեփական մեկնաբանութիւններով, որոնք հաճախ հակասում էին պաշտոնական հայտարարութիւններին: Զգտելով վերջ տալ դրան, տպագրական տեսչութիւնը 1875 թ. սեպտեմբերին հրապարակած ծանուցմամբ հայտնում էր, որ թերթերը Հերցեգովինայի ղեկավարի մեկնաբանութեանը «ավելի երկյուղալի կեղպարանք տալու համար հավելվածի ձևով կհրատարակեն հաճախ»¹⁴⁷: Դրանից քիչ անց, նույն ամսին կառավարութիւնը հրապարակեց 1864 թ. մամուլի օրենքի լրացուցիչ հոդված՝ հավելվածների վերաբերյալ. այդ հոդվածով թերթերի հավելվածները ամբողջովին դրվում էին պաշտոնական սահմանների մեջ: Այսուհետև, դրանք իրավունք ունեին միայն ինֆորմացիա տպագրել պաշտոնաբաշխութիւնների, պաշտոնական լուրերի մասին, զետեղել պաշտոնական հեռագրեր: Մեղանշող հավելվածների համար սահմանվում էր մեկից երեք ամսվա խափանում՝ բացի մամուլի օրենքով սահմանված մյուս պատիժներից¹⁴⁸:

Այս շրջանում կառավարութիւնը տպագրական տեսչութեան աշխատանքները վերակառուցում էր խստութիւններն ուժեղացնելու ճանապարհով: Տպագրական տեսչութեան վերատեսչի պաշտոնում Բերթե էֆենդուն փոխարինեց Ստեփան Արզումանը, իսկ ղեկտեմբերի վերջին նրա տեղը նշանակվեց Մեհմեդ Սայիդ բեյը¹⁴⁹: Կարճ ժամանակահատվածում արված այս փոփոխութիւնները ցույց էին տալիս, որ մեծ վեզիր Մահմուդ Նեզիմ փաշային շին գոհացրել տպագրական տեսչութեան վերահսկողական ջանքերը:

Հերցեգովինայի ապստամբութեան վերաբերյալ լուրերի արտատպութիւններն արգելելով, կառավարութիւնը ձգտում էր փակել անցանկալի տեղեկատվութեան հոսքը, որ կարող էր հրահրել կայսրութեան ժողովուրդների հետաքրքրասիրութիւնը ազատագրական պայքարի ելած Բալկանների նկատմամբ: 1875 թ. նոյեմբերին տպագրական տեսչու-

թիւնը հրապարակեց նույն բովանդակութեամբ երրորդ ծանուցումը՝ զգուշացնելով «քաղաքական սուտ ու սխալ լուրեր», կառավարութեան գործունեութիւնը թշուր մեկնաբանելուց և «բարեկամ տերութիւնների դեմ» նյութեր տպագրելուց¹⁵⁰: Այս անգամ ևս, ինչպես միշտ, սպառնալի ծանուցումներին հետևեցին թերթերը հետապնդելու և պատիժները առատորեն գործի դնելու ձեռնարկները: 1875 թ. վերջին խափանվեց Օ. Խոճասարյանի «Օրագիրը», որը առաջ էր ընկել կառավարութեան պաշտոնական հայտարարութիւններից ու գործողութիւններից, գրելով, թե «Կըսվի... այսօր կամ վաղը Գարատաղի դեմ պատերազմ պիտի հրատարակվի»: Տպագրական տեսչութիւնը «Օրագիրն» մեղադրեց անստույգ լուր տպագրելու մեջ: «Օրագիրը» խափանվեց ընդմիշտ, բայց Հ. Տատյանի և Սիմոն Մաքսուտի միջամտութեամբ Խոճասարյանը ներում ստացավ և թերթը վերահրատարակվեց «Նորագիր» անվամբ¹⁵¹: Գրեթե միաժամանակ մեկ ամսով խափանվեց Ն. Թյուլպենտճյանի «Լրագիրը»՝ Հերցեգովինայի ապստամբութեան վերաբերյալ նյութեր տպագրելու համար¹⁵²: «Անպատեհ» կամ «անբարոյական հոդվածներ» տպագրելու համար տարվա վերջին խափանվեցին «Մամուլը», «Միմոսը», հունական «Մոմոսը»¹⁵³: Թուրքական թերթերի, մասնավորապես զավեշտաթերթերի դեմ գործադրվեցին նույնպիսի միջոցներ. պատժվեցին «Քահաբա» և «Հեյալ» թերթերը, քիչ անց՝ «Մաղակաթը» և «Իսթիկբալը»¹⁵⁴: Տպագրական տեսչութիւնը մամուլի հսկողութիւնը ուժեղացրեց ոչ միայն Բալկանների մասին անցանկալի տեղեկատվութիւնը կանխելու, այլև մամուլի քննադատական ոգին ընկճելու նպատակով, որ սկսել էր թեքվել սուլթանի ու Բ. դոան քաղաքականութիւնից դժգոհ տրամադրութիւնների հունը: Այս տրամադրութիւնները խորանում էին Թուրքիայում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձութիւնների ընթացքով: 1875 թ. հոկտեմբերին կառավարութիւնը ստիպված էր սնանկ հռչակելու Թուրքիան, այն բանից հետո, երբ երկրի արտաքին պարտքը հասավ 200 մլն ֆունտ ստեռլինգի (2 միլիարդ ռ.)¹⁵⁵: Թուրքիա հավաքվեցին տերութիւնների ներկայացուցիչները՝ «հիվանդ մարդու» դիվանագիտական կոնսիլիումի, որտեղ կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր կորզել առավելագույն տնտեսական ու քաղաքական օգուտներ: Այսպիսի պայմաններում մամուլն իր քննադատական ելույթներով սպառնում էր անցանկալի միջադեպեր ստեղծել կառավարութեան համար: Դրանից խուսափելու մտադրութեամբ տպագրական տեսչութիւնը հարկ համարեց թույլ չտալ թուրքական պաշտոնեւորութեան դեմ ուղղված քննադատական հրապարակումներ: 1875 թ. հոկտեմբերին նա սպառնում էր ան-

միջապես վարչական միջոցների դիմել այն թերթերի նկատմամբ, որոնք «անդադար անձնականությանը դեմ կխոսին՝ պատշաճից սահմանն դուրս ելնելով»¹⁵⁶: Դրան զուգահեռ, թուրքական հետադիմությունը հարվածն ուղղեց Կ. Պոլսի բուլղարական և հայ մամուլի վրա, որոնք օրվա թեմա էին դարձրել հարստահարությունները Բուլղարիայում և Արևմտահայաստանում: «Մասիսը» նկատում էր, որ բուլղարական և հայկական թերթերն ունեն թեմատիկ ընդհանրություն՝ Բուլղարիայից ստացված թղթակցությունները «Հայաստանի գավառներեն եկած նամակներուն գրեթե ընդօրինակությունն են հարստահարությանց մասին»¹⁵⁷, Իսկապես, Կ. Պոլսում տպագրվող հայ և բուլղարական մամուլի նյութերը այս շրջանում աչքի էին ընկնում ազգային իրավունքների համարձակ պաշտպանությամբ: Ի դեպ, մայրաքաղաքի բուլղարական թերթերի մի մասը տպագրվում էր հայկական տպարաններում¹⁵⁸ գործնական որոշ հոդ հարդարելով լրագրողների մտավոր շփումների համար:

Նույն թեմայով էին գրում նաև Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի եվրոպական թերթերը. այսպես, Բ. դռան վրա անգլիական քաղաքականության արդյունավետ ճնշումն ապահովելու նպատակով «Լեվրնդ հերալդը» անդրադառնում էր խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքական զորքերի շարագործություններին՝ Բուլղարիայում, տուրքերի սաստկացմանը և այլն: Այդ կասեցնելու համար տպագրական տեսչությունը 1875 թ. դեկտեմբերի 9-ին հրապարակված ժանուցմամբ դատապարտում էր մամուլի շեղումները պաշտոնական տեսակետից¹⁵⁹: Դրանից անմիջապես առաջ, նոյեմբերի 22-ին մեկ ամսով խափանվեց Հ. Պարոնյանի «Թատրոնը»՝ Մուշում կատարված շարագործությունները մերկացնելու համար: Հ. Պարոնյանը «Մասիսից» արտատպեց Կարինից ստացված նամակի տեքստը և դրան կցեց սեփական դիտողությունները: «Առանց ցասման գրել վնասակարի մասին՝ նշանակում է տխուր գրել»¹⁶⁰,—նկատում էր Վ. Ի. Լենինը: Հ. Պարոնյանի հրապարակախոսության ներգործուն ուժը դրսևորվում էր այդպիսի ցասկոտ մերկացումների մեջ: Այս անգամ նրա խոսքը թեև ուղղվում էր տպագրական տեսչությանը, բայց փաստորեն հասցեագրված էր Մշո տեղական իշխանություններին և Բ. դռանը: Հրապարակախոսի մերկացումներում ուրվագծվում է ամբողջ Արևմտահայաստանի թշվառ կացությունը բռնակալության պայմաններում, դիպուկ կերպով ցուցադրվում ժողովրդի տառապանքները խորացնող հանցավոր կառավարության պատկերը: Իր

անկեղծությամբ և քաղաքացիական արիության ուժով Պարոնյանի այս ելույթը արևմտահայ դեմոկրատական հրապարակախոսության բնորոշ օրինակներից է: Հողվածի ենթատեքստում շատ որոշակիությամբ ընկալվում է շարագործներին հրահրող և նրանց հանցակից կառավարության նկատմամբ ժողովրդի մշակելիք վերաբերմունքը: Եթե «բարեխնամ կառավարության՝ գավառաց մեջ գտնված շարախնամ կուսակալներն անկարող ըլլալով հարստահարիչները զսպելու՝ ոճրագործությանց տեսարանին առջև նարկիլե քաշելով կզվարճանան», ապա պարզ է, որ ժողովուրդը պետք է ընդդիմության միջոցներ պատրաստի իր պաշտպանության համար—այսպիսին է Պարոնյանի հարցադրման տրամաբանական պատասխանը: Ընդ որում, ընթերցողին այս, եզրակացությանը պետք է մղեր նաև «բարեխնամ կառավարություն» պաշտոնական ձևակերպմանը հրապարակախոսի համադրած «չարախնամ կուսակալներ» որակումը: Կուսակալներն իրենք հենց ներկայացնում էին կառավարությունը, ուստի նրանց տված մակդիրով Պարոնյանը սպանիչ սատիրայի էր ենթարկում կառավարության բարյացակամության հետ կապված ամեն մի սպասելիք և իրերն անվանում իրենց իսկական անունով: Շատ տպավորիչ էր նաև «Թատրոնում» նամակի տպագրությունը սգո եզրագծերի մեջ առնելը: Հրապարակախոսը դրանով առարկայորեն ցուցադրում էր ժողովրդի աղետալի վիճակը բարբարոս կառավարության բռնությունների ներքո՝ ի հակադրություն արևմտահայերի ապահովության ու բարօրության վերաբերյալ պաշտոնական հավաստիացումների¹⁶¹:

Տպագրական տեսչությունը շտապ արձագանքեց հողվածին ու նամակի տպագրությանը: «Թատրոնին» առաքած ժանուցման մեջ Մուշից ստացված նամակի բովանդակությունը նա բնութագրեց իրրև «Յշնամական», լի՝ հերյուրանքներով ու շափազանցություններով, իսկ Պարոնյանի մեկնաբանությունները՝ դրանց վրա հենված ժայրահեղություններ¹⁶²:

Ըստ էության, «Թատրոնի» խափանման պատճառը սոսկ նամակի տպագրությունը չէր, թեև տպագրական տեսչության ժանուցման մեջ հիմնական մեղքը վերագրվում է նամակի բովանդակությանը: 60-ականի վերջերից նման նամակներ քիչ չէին տպագրվել արևմտահայ մամուլում՝ դառնալով կամ խափանման պատճառ, կամ էլ ոչ մի հետևանք չթողնելով, նայած թե տվյալ ժամանակաշրջանում ինչ շափերի էր հասնում տպագրական տեսչության ակտիվությունը: Վերոհիշյալ նամակը «Մասիսը» տպագրել էր առանց որևէ հետևանքի կամ տպագրական

տեսչութեան որևէ արձագանքի: Կ. Ություճյանը իր կողմից խորհրդածութիւններ չի հավելել նամակին, միայն հրավիրել է «պատրիարքարանի ու բարեխնամ կառավարութեան ուշադրութիւնն ու գթութիւնը»: Ինչպես տեսանք, Պարոնյանը հենց ցույց էր տալիս, թե իրականում ինչ արժեք ունի այդ «բարեխնամ» հորջորջումը, ուստի նրա մեկնաբանութիւնների մեջ էլ պետք է որոնել խափանման պատճառը:

Խափանելով և լուծելու դատապարտելով կայսրութեան թունավոր պալարները բացահայտող հրատարակութիւնները, տպագրական տեսչութիւնը 1875 թ. վերջին և 1876 թ. սկզբին մի կարճ ժամանակ դադարեցրեց մամուլի դեմ ուղղված իր աղմկալի հալածանքները: 1875 թ. վերջին Աբգով Ազիզը հրատարակեց ֆերման, այնուհետև իրադե, որտեղ կրկնվում էին թանգիմաթի՝ 1839 և 1856 թթ. հանդիսավոր հավաստիացումները հպատակների իրավահավասարութեան, անձի ու կայքի ապահովութեան, ինչպես և վարչական բարենորոգումների վերաբերյալ¹⁶³: Իրադրութեան զարգացումը պետք է ցույց տար, որ Աբգով Ազիզը այդ քայլին դիմել է զիջանագիտական նպատակով, որպեսզի հանդարտեցնի ապստամբութեան թափը Բալկաններում, և մյուս կողմից՝ տերութիւնների արդեն ձևավորվող միջամտութեանը Բոսնիայի և Հերցեգովինայի գործերին¹⁶⁴: Համենայն դեպս, երկրի վարչական ընդհանուր բարենորոգումների խոստումը խթանեց խնդրին առնչվող՝ գավառական կյանքը ներկայացնող նոր հրատարակումների ալիքը: «Մասիս» և «Լրագիր» թերթերը հողվածներ տպագրեցին Մարաշի կառավարչի բռնութիւնների մասին, որ նա գործադրել էր տեղի հայ շքավոր բնակչության դեմ: Սրանք բանտարկվել էին հարկի մնացորդները (բեքայա) չվճարելու համար, մինչդեռ դրանք արդեն վերացվել էին սուլթանական հրովարտակի ուժով: Հանիրավի բանտարկվածները դիմել էին կառավարչին՝ ազատվելու համար, բայց մերժում էին ստացել¹⁶⁵: Այս կառավարիչը ամեն կերպ խրախուսում էր մահմեդականութիւնը ընդունած քրիստոնյաներին («հանդիսիվ ու տավուլ-զուռնայով հրատարակներեն կանցընեն երեւելիներուն տները՝ զրկելով պարզև ստանալու») ¹⁶⁶: Խարբերդի, Վանի, Մուշի, Բաղեշի և այլ վայրերի օրինակով հայ մամուլը ցույց էր տալիս, որ 1875 թ. հաթթը ոչ մի նշանակութիւն չի ունեցել գավառական զանգվածների տնտեսական ու իրավական դրութեան բարելավման համար: Հարկերի հավաքումը կանոնավորելուն ուղղված՝ Բ. դուան որոշումների ամբողջ սնանկութիւնն էր վերհանում նաև «Մասիսում» տպագրված Բագրևանդի վանահոր նամակը: Բարենորոգումների փոխարեն, գրում էր նա, օրավուր սաստկանում են ան-

կարգութիւններն ու ավարառութիւնները: Տեղական կառավարութիւնը համագործակցում է քուրդ ցեղապետ Միրզայի հետ: Գյուղացիների բողոքը անտեսվում է տեղական իշխանութիւնների կողմից, իսկ բողոքողներին սպառնում է թալանչիների վրեժխնդրութիւնը¹⁶⁷:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս բնույթի հրատարակումներով «Մասիսը» երբևէ արմատական նպատակներ չի հետապնդել, այլ սուսկ հետամտել է պատրիարքարանի և Բ. դուան ուշադրութիւնը հրավիրել անողորմ հարստահարումների վրա: Հայ գավառի վիճակի բարելավումը «Մասիսը» միշտ էլ առնչել է վարչական բարենորոգումների հետ և թշնամաբար վերաբերվել զինված պայքարի ու ապստամբութեան ամեն մի ծրագրի: Նրա խմբագիրը հավատում էր Թուրքիայի բարենորոգման հնարավորութիւններին, որ կատարվելու էր եվրոպական քաղաքակրթութեան ու քաղաքականութեան ազդեցութեան շնորհիվ: Այս իմաստով սկզբունքային տարբերութիւն կա «Մասիսի» և «Մեղվի» ու «Թատրոնի» միջև: Հ. Պարոնյանի պարբերականները չէին թաքցնում, որ ոչ մի պատրանք չունեն թուրքական բռնակալութեան թուլացման կամ բարվոքման ապագայի հանդեպ, և այս դիրքորոշումը նրանց էջերում արտահայտվում էր սատիրական մերկացումների միջոցով:

* * *

1876 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տպագրական տեսչութիւնը ավելի հաճախադեպ դարձրեց պարբերականների խափանումները: Տպագրական վերատեսչի պաշտոնում Սայիդ Մեհմեդ բեյին փոխարինեց Համդի բեյը: Առաջինին Ա. Արփիարյանը բնութագրում է իբրև լիբերալ հակումների տեր մի պաշտոնյայի, որը ջանում էր «մամուլի շատ զգալի բնել չի տալ անոր վրա դրված լուծին ամբողջ ժանրութիւնը»¹⁶⁸: Իսկապես, նրան փոխարինած նոր վերատեսուչը իր մասն ունեցավ տպագրական տեսչութեան ցուցաբերած եռանդի մեջ: Հրատարակվեցին ազդեր՝ դարձյալ ուղղված մամուլի տեղեկատվական նախաձեռնութեան դեմ: Մարտին տպագրված մի ազդում հերքվում էին պարբերականների տեղեկութիւնները Սերբիայում բարձրացող ռազմական տրամադրութիւնների մասին: Այս նույն ժամանակից տպագրական տեսչութիւնը կայսրութեան տարածքում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի հաճախ հակասական, գրեթե չվերահսկվող տեղեկատվութեանը սկսեց հակադրել իր իսկ ստեղծած հորինածո լուրերը՝ պաշտոնական դեզինֆորմացիան: Բալկանյան ժողովուրդների ապստամբութեան և դրան հետևած՝ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին

տպագրական տեսչությունը լայնորեն կիրառում էր տեղեկատվության այնպիսի ձև, որը խեղաթյուրում էր հավաստի իրողությունները ուղղա-մաճակատներում և ներկայացնում Բ. դոանը գոհացնող բովանդակու-թյամբ:

Ոչ մի ժամանակ օսմանյան գրաքննությունը լիովին անգործության չի մատնվել. անգամ այն կարճ ժամանակահատվածներում, երբ տես-չությունը թվում է, դանդաղորեն էր արձագանքում մամուլի տրամա-դրություններին, այսուհանդերձ, պատժիչ մեքենան չէր դադարում գոր-ծելուց: Նույն 1876 թ. փետրվարին, գրաքննության համեմատաբար «անհողմություն» ժամանակ խափանվեցին Ա. Ճեվահիրճյանի «Լուսինը» (հրատարակվում էր 1876 թ. հունվարից) և «Լրագիրը», ընդ որում, «Լու-սինը» խափանվել է ընդմիջտ, մեզ անհայտ պատճառներով: Համենայն դեպս, «Լուսինը» հաստատուն կերպով չի սկսել իր լրագրական ուղին. «Մասիսը» գրում էր, թե այդ թերթը «արդեն ծագած օրեն կասկած կար բոլորովին խավարման հանդիպելուն»¹⁶⁹:

Հաջորդ ամսին տպագրական տեսչությունը հարվածն ուղղեց ընդ-դիմադիր թուրքական մամուլի վրա, որի էջերում վերստին ուժեղացել էր «նոր օսմանների» գաղափարական ազդեցությունը: Կառավարությանը անհաճո նյութերի տպագրության պատճառով խափանվեցին «Հե-յալը», «Չայակը» և «Իսթիկբալը», որոնք «անբարոյական ծաղրանկար-ներ» էին տպագրել¹⁷⁰: Իշխանությունները ակնհայտորեն ձգտում էին թուրքական մամուլը հրել դեպի հետ, խրատական-ուսուցողական այն ուղին, որով ընթացել էր նա տասնամյակներ շարունակ¹⁷¹:

Հայ մամուլի դեմ 1876 թ. գարնան սկզբին տպագրական տեսչու-թյունը իր գործողությունները հիմնականում ծավալել է ազգային վար-չության, մասնավորապես կղերական մարմինների միջոցով և սրա պատրաստակամության պայմաններում: Գավառական կյանքի ու իրա-կանության, հարստահարությունների վերաբերյալ թղթակցություննե-րին տպագրական տեսչությունը, որքան էլ զարմանալի թվա, այս ժա-մանակաշրջանում նայում էր մատների արանքով: Դա բացատրվում է Բալկաններում տերությունների քաղաքական միջամտություններին հա-կադրվելու գործելակերպով, որին դիմել էր կառավարությունը: Ապրս-տամբած դանուբյան վիլայեթներում տերությունների առաջարկած ինք-նավարությանը Բ. դուռը շարունակում էր հակադրել ընդհանուր բարե-նորոգումների անիրական, բայց և ժամանակ շահելու տեսակետից իր համար շահագանց շահավետ գաղափարը¹⁷²: Հայ մամուլի էջերում գա-վառական հարստահարումների ցուցադրումը այս իմաստով Բ. դոան

համար կարող էր օգտագործվել իբրև փաստարկ՝ ընդհանուր բարենո-րոգումների օգտին: Արևմտահայաստանի թշվառ կացության ցուցա-դրումը, այս մտայնության համաձայն, պետք է համոզեր Բ. դոան քա-ղաքական ընդդիմախոսներին, որ բարենորոգումների կարիք են զգում ոչ միայն դանուբյան վիլայեթները, այլև կայսրության փոքրասիական տիրույթները: Դրանով իսկ պետք է ապացուցվեր ընդհանուր բարենո-րոգումների անհրաժեշտությունը, որ ձգտում էր հիմնավորել Բ. դուռը միայն Բալկաններում բարենորոգումներ պահանջող տերությունների առջև: Այս առթիվ Ա. Արփիարյանը նկատում է. «Հետաքրքրական երե-վույթ էր, որ այն պահուն, երբ կառավարությունը չէր ուզեր որևէ լուրջ բարեկարգություն մտցնել Պուլկարիո մեջ, հայ մամուլին կթուլյատըր-վեր Հայաստանի համար ընդարձակ պահանջումներ ընել»¹⁷³: Կառավա-րության այս քաղաքականությունը բնութագրելիս Արփիարյանը նկատի ունի մասնավորապես 1876 թ. վերջը և 1877 թ. սկիզբը, երբ Կ. Պոլսում գումարվել էր դեսպանախորհուրդը՝ Բալկանների հարցը վճռելու հա-մար, սակայն անվիճելի է, որ 1876 թ. սկզբից մինչև հոկտեմբեր, այ-նուհետև ընդհուպ մինչև 1880-ականի սկիզբը արևմտահայ մամուլն ան-ընդհատ անդրադարձել է գավառի աղետներին:

1876 թ. մարտին տպագրական տեսչությունը «կրոնական ազատու-թյան արդար օրենքի» վկայակոչումով մամուլին արգելեց տպագրել հակակղերական բովանդակության նյութեր, ընդ որում՝ սպառնալով «մշտենչենավոր դադարամբ», որ խիստ ծանր սպառնալիք էր և դրա-նով իսկ մատնում էր 1864 թ. մամուլի օրենքի ոտնահարման նոր իրո-ղությունը: Այս որոշմամբ հպատակ ժողովուրդների մամուլը զգալի չափով հանձնվում էր ազգային վարչությունների հսկողությանը: Կ. Պու-սի հայ կղերը չհապաղեց օգտվելու իրեն ընձեռված այդպիսի հնարավո-րությունից: Մի քանի օր անց «Ղալաթիո օճախի» կղերականները, ինչ-պես և Հ. Տատյանը, վեց ամսով խափանել տվեցին Զմյուռնիայի «Արևել-յան մամուլը»: Պատճառը հանդեսի փետրվարի համարում տպա-գրված Շահնուրի (Մ. Մամուրյան) հերթական թղթակցությունն էր, որ-տեղ խիստ դատապարտվել էին Խ. Նար-Պեյը, Խ. Ալըզյանը և Ամբրո-սիոս եպիսկոպոսը՝ «ազգակուլ քաղաքականության» գործիք դառնալու համար¹⁷⁴: Ըստ երևույթին, Մամուրյանը սրանց մեղադրում էր կաթո-ղիկոսից ներշնչումներ ստանալու կամ Ազգային վարչության ու պատ-րիարքի դեմ ոտնձգություններ անելու հարցում: Համենայն դեպս, Ն. Վարժապետյանին ևս Մամուրյանը կշտամբում էր նշված կղերական-ներին հանդուրժելու և նրանց հետ հաշտվելու համար: Վերջիններս, սա-

կայն, դրանից հետո բողոքեցին Բ. դռանը, որը շտապեց կատարել նրանց ցանկութունը՝ «Արևելյան մամուլին» ներկայացնելով «հայ ազգի կրոնական պաշտոնավորաց դեմ անպարկեշտորեն և հարձակողական ոճով նամակ» տպագրելու մեղադրանք¹⁷⁵: Պարբերականը խափանված մնաց երեք ամիս՝ կրելով պատժաշափի միայն կեսը և վերահրատարակվելով հուլիսին: Ժամկետից շուտ նրա վերահրատարակմանը նպաստել էին Գր. Օտյանը, Մ. Աղաբեկյանը և մի քանի այլ անձինք, որոնք, ըստ էության, պաշտպանում էին Մամուրյանի տեսակետը նշված հակասութունների մեջ:

Մ. Մամուրյանը նկատել էր տպագրական տեսչության մի գործելակերպը՝ մամուլի հսկողությունը մասամբ ազգային իշխանություններին հանձնելը, որը, նրա կարծիքով, «նորանշան երևույթ մ'է սահմանադրության հաստատութենէ ի վեր (նկատի ունի արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը,— Ա. Խ.)»¹⁷⁶: Դիտողությունը ճիշտ չէր այն իմաստով, որ դեռևս 1860-ական թթ. թուրքական իշխանությունները քանիցս օգտագործում էին պատրիարքների, կրոնական ու քաղաքական ժողովների ջանախնդրությունը՝ հայ մամուլը ճնշելու համար: Իրավական տեսակետից ևս Բ. դուռը կղերին լուրջ առավելություններ էր տալիս մամուլի նկատմամբ՝ վերջինիս վերապահելով բացառապես պատասխանողի դերը: 1864 թ. դեկտեմբերի 31-ի մամուլի օրենքի 31-րդ հոդվածով նշվում էր, որ «տերության մեջ պաշտված կրոնքներուն մեկի դեմ թշնամած դատաստանը նույն կրոնի վերաբերյալ կրոնական իշխանության կողմէ գանգատ եղած ժամանակ ի պաշտոնէ պիտի հրամայվի»¹⁷⁷: Ոստիկանական անվերապահ իշխանության պայմաններում այդպիսի վերաբերմունքը կարող էր մեկնաբանվել ցանկացած ձևով՝ հօգուտ կրոնական իշխանությունների կամ որ նույնն է՝ կրոնավորների: Իրավացի էր «Մասիսում» «Հրանտ» ստորագրող զմյուռնացի հեղինակը, երբ «Արևելյան մամուլի» խափանման առթիվ նկատում էր, որ տպագրական տեսչությունը կրոնավորներին մամուլի քննադատությունից պատվարելով, քաջալերում է նրանց՝ անպատիժ շարունակել իրենց արատավոր գործերը¹⁷⁸:

«Արևելյան մամուլը» խափանելու պահին ևս. Նար-Պեյը պարբերականների դեմ պայքարի զգալի փորձ ուներ. դրանից առաջ նա տեական ժամանակ և անմաքուր միջոցներով պայքարել էր Հ. Պարոնյանի «Թատրոնի» դեմ: Նույն՝ 1876 թ. փետրվարին նրան հաջողվեց երեք ամսով խափանել տալ «Թատրոնը», այն բանից հետո, երբ Պարոնյանը տպագրեց «Ամուսնական դատ մը և անոր պաշտպանը» ֆելիետոնը: Այս-

տեղ երգիծաբանը մերկացրել էր Նար-Պեյի ինքնազլխությունը ամուսնական մի դատի առթիվ, եպիսկոպոսի՝ իբրև դատաստանական ժողովի անդամի կասկածելի համակրանքները այդ դատը կնոջ օգտին լուծելիս: Պարոնյանը ծանակում էր Նար-Պեյի ապօրինի գործելակերպը, արհամարհանքը կրոնական ու քաղաքական ժողովների որոշումների հանդեպ, սրանցից պահանջում էր արդարացի և գործուն միջամտություն՝ նրա կամայականությունների դեմ:

Իր սովորության համաձայն, Պարոնյանը շարունակեց մերկացումները մինչև վերջ: Մայիսի վերջին վերահրատարակելով «Թատրոնը», նա տպագրեց «Երեք ամիս դադարումն» խմբագրականը, դարձյալ հարվածելով ևս. Նար-Պեյին. «Ինքզինքնիս արդարացնելու համար,— գրում էր Պարոնյանը,— երկար-բարակ բացատրությանց մտնելու հարկ չենք տեսներ, նախ՝ որովհետև պետք չունինք... Ուստի խորեն սրբազանի՝ Խառն ժողովո որոշմանը դեմ գործած ապօրինի սովորությունն անգամ մ'ալ պաշտոնական գրերով ցույց տալով կշատանանք»¹⁷⁹: Եվ անդրդվելի երգիծաբանը բերում է փաստեր՝ կնահաճո կղերականի գործողությունների վերաբերյալ:

1876 թ. ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին տպագրական տեսչությունը լիովին արտահայտում էր մեծ վեգիբ Մահմուդ Նեզիմ փաշայի նոր և խիստ վերաբերմունքը մամուլի նկատմամբ: Այս շրջադարձը պայմանավորված էր Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքական դրության ծանրացումով: 1876 թ. ապրիլին Բուլղարիայում բռնկվեց ապստամբություն ընդդեմ թուրքական լծի, սպասվում էր Սերբիայի պատերազմի մեջ մտնելը Թուրքիայի դեմ և ի լրումն այս ամենի՝ պատրաստվում էր «Բեուլինի մեմորանդումը» (մայիսին, որը տերությունների կողմից պետք է պարտավորեցներ Թուրքիային, որպեսզի նա բանակցեր ապստամբների հետ)¹⁸⁰: Օսմանյան պաշտոնական գաղափարախոսությունը բարդացող իրադրությանը ոչինչ չէր կարող հակադրել, բացի կառավարության և կայսրության ժողովուրդների կարծեցյալ «միասնության և համաձայնության» հավաստիացումներից: «Կուրիեր դ'Օրիենտի» ասելով, կառավարության կողմից հատուկ ծանուցում էր հրապարակվելու «համընդհանուր եղբայրության» մասին և պատժի սպառնալիքով մամուլին կոչ էր արվելու հետևել այս տեսակետին: Կառավարությունը ավելի քան հակված էր խեղաթյուրելու երկրում տիրող իրական կացությունը: Հենց այս միջոցներին էր, որ Սալոնիկում պողոթկաց մահմեդական մոլեռանդությունը. ամբոխը սպանեց ֆրանսիական և գերմանական հյուպատոսներին, որից հետո տագնապահար տերությունները ռազ-

մանավեր ուղարկեցին Սալոնիկ¹⁸¹։ Թուրքական մամուլը բռնեց բացահայտ շովինիզմի ուղին և հրահրում էր կրոնական ֆանատիզմը։ Դրության բարդացումից ծայր աստիճան անհանգստացած Բ. դուռը մամուլին արգելեց խորհրդածություններ տպագրել «ներկա պարագաներուն և Բ. դռան քաղաքականությանը վրա»¹⁸²։ Միմյանց հետևող սպառնալի ծանուցումներով տպագրական տեսչությունը հող էր նախապատրաստում մամուլի անկախության վերջին նշանները վերջնականապես ջախջախելու համար։ Վերջին ազդի հրապարակումից մի քանի օր անց, մայիսի 11-ին մեծ վեզիրը մտցրեց ժամանակավոր նախնական գրաքննություն։ Թերթերի արտոնատերերը պարտավոր էին նախքան տպագրությունը՝ փորձանմուշները ներկայացնել տպագրական տեսչություն։ Խախտողներին սպառնում էր անպայման խափանումը։ Մանուցման մեջ ընդգծվում էր «ներկա պայմանների լրջությունը» և պարբերական հրատարակությունները խիստ կարգուկանոնի ենթարկելու հարկը։ Նախնական գրաքննություն էր սահմանվում ամբողջ կայսրության սահմաններում¹⁸³։

Որոշումը բռուն վրդովմունք առաջացրեց խմբագիր-հրատարակիչների շրջանում։ Տարերային այդ բողոքը դրսևորվեց անհատական ընդդիմության ցույցերով։ Հայերեն թերթերից «Լրագիրը» հայտնեց, որ դադարեցնելու է իր հրատարակությունը, որովհետև օրաթերթի համար գրեթե անհնարին է փորձանմուշները նախապես Բ. դուռ տանել և տպագրվել՝ գրաքննության միջամտությունից հետո¹⁸⁴։ Թուրքական թերթերի մի մասը որոշման հաջորդ օրը, մայիսի 12-ին լույս տեսավ իր ծավալի կեսի չափով, մի մասը՝ սպիտակ, շտպագրված էջերով, իսկ մյուս էջերում՝ միայն ծանուցումներ կամ գեղարվեստական գործեր։ «Բասիրեթը» տեղեկացրեց, որ տպագրական մեքենայի պատճառով մի քանի օր չի հրատարակվելու¹⁸⁵։ Բացահայտ բողոք հայտնեցին հունական «Նեոլոգոս», «Թրակի», «Մոմոս» օրաթերթերը՝ դադարեցնելով իրենց հրատարակությունը։

Նախնական գրաքննությունը, սակայն, չհասցրեց գործողության մեջ մտնել՝ հուրախություն խմբագիր-հրատարակիչների և լրագրողների։ Զինված սոֆիստների (մեդրեսների սովորողներ) ցույցը մայիսի 11-ին՝ ուղղված կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականության դեմ, Աբդուլ Ազիզին հարկադրեց պաշտոնանկ անելու մեծ վեզիրին և շեյխու-ուլ իսլամ Հասան Ֆեհմիին¹⁸⁶։ Նոր մեծ վեզիր նշանակվեց Մյուսթերջիմ Մեհմետ Ռյուշտյուն, որը վերացրեց նախնական գրաքննությունը։ Զինված սոֆիստների ցույցը կայունացրեց «նոր օսմանների» դրու-

թյունը և նպաստեց նրանց քաղաքական ազդեցության աճին։ Սրանց գործողությունների ակտիվացումը պայմանավորված էր Թուրքիայի ներքին գործերին տերությունների միջամտությունը կանխելու և երկրում սահմանադրություն հաստատելու լիբերալ ծրագրերով¹⁸⁷։ «Նոր օսման-ներին» համակիր թուրքական թերթերն ու եվրոպական մամուլը բացահայտորեն սկսեցին նյութեր տպագրել երկրում սահմանադրություն հաստատելու օգտին։ Այդպիսի տրամադրություններ են արտացոլվել նաև հայ մամուլում։ «Լուրջ և օրինավոր շարժման» կողմնակից «Մասիսը»¹⁸⁸ և այլ թերթեր գոհունակությամբ ընդունեցին նախնական գրաքննության վերաբերյալ որոշման վերացումը։ Կամովին դադարած թերթերը մայիսի կեսին վերսկսեցին հրատարակվել¹⁸⁹։

«Նոր օսմանների» աճող ազդեցությունը, սակայն, չէր նշանակում, թե օսմանյան պահպանողականությունը կորցրել է իր ուժն ու ներգործությունը քաղաքական կյանքում։ Թուրք սահմանադրականները մի հայտնի չափով համագործակցում էին պահպանողական շրջանների հետ՝ երկյուղելով իրենց ծրագրերը դեմոկրատական խավերի օգնությամբ իրականացնելու ուղուց¹⁹⁰։ «Նոր օսմանների» հուզող առաջնապարզ հարցերից մեկը երկրի ներքին գործերին տերությունների միջակարգ հարցերից մեկը երկրի ներքին գործերին տերությունների միջամտությունը վերացնելու խնդիրն էր։ Դա էր պահպանողական վերնախավի հետ նրանց միավորող կարևոր ընդհանրությունը, որ միտում էր հեռուն. «նոր օսմանները» համամիտ էին կայսրության ամբողջականությունը և անկախությունը պահպանելուն ուղղված՝ թուրքական հետադիմության ավանդական եղանակներին ու միջոցներին։ Դա նշանակում էր երկրի ներսում լիովին ոչնչացնել ոչ մահմեդական ժողովուրդների ինքնավարության ձգտումները, պրոպագանդել մահմեդականության գերազանցությունը մյուս բոլոր կրոնների նկատմամբ և սրբագործել հպատակ ժողովուրդների ազգային ու տնտեսական ճնշումները։ Օսմանյան պահպանողական վերնաշերտի և «նոր օսմանների» օրհնանքով էր, որ շարունակվում էր վաղեմի բռնապետական քաղաքականությունը նաև մամուլի հանդեպ։ Անարգել ծավալվում էր մահմեդական մոլեռանդությունը՝ իբրև հայրենիքի պաշտպանության գրեթե միակ, տիրապետող զգացում։ Սահմանադրական գաղափարների նկատմամբ հետևողական կամ հեղհեղուկ համակրանքը ժամանակի թուրքական մամուլի էջերում ուղեկցվում էր մահմեդականների անվիճելի գերազանցությունը հավաստող ելույթներով։ Այսպես, «Բասիրեթի» կրոնական զգացումները նրան մղեցին բացահայտ ստախոսության. իբր, էնկյուրիի առաջնորդ Արիստակեսը տեղի երեկի հայ ընտանիքների կոնանց հետ Հաջի Բայ-

րամ մզկիթում մասնակցել է մասնակցական կրոնական արարողություններ¹⁹¹։ Եթե «Բասիրեթի» խմբագիր Ալի էֆենդին սուտը քողարկում էր «կրոնական համաձայնության և եղբայրության» երեսպաշտ դատողություններով, ապա «Սաբահ» անցնում էր բացահայտ կեղծիքի, տեղեկացնելով, թե իբր Ճանիկի հայերը խոտովությունների պատճառ են դարձել և նախահարձակ են եղել շերքեզների հետ ընդհարվելիս։ «Մասիսը» հերքում էր այդ ստահոգ լուրը¹⁹²։

Օսմանյան հետադիմությունը և Աբդուլ Ազիզը ընդդիմացան երկրի քաղաքական կյանքում որևէ փոփոխություն մտցնելու՝ սահմանադրական շարժման պահանջներին։ Այս պատճառով սուլթանը գահազուրկ արվեց և սպանվեց կամ ինքնասպան եղավ Չրաղանի պալատում։ Մայիսի 30-ին գահ բարձրացավ Մուրադը, որի գահակալության հետ «նոր օսմանները» կապում էին իրենց ծրագրերի իրականացումը։ Նոր սուլթանը իր հրովարտակում որոշակի խոստումներ էր տալիս երկրում սահմանադրություն հաստատելու վերաբերյալ՝ իր բռնելիք ուղեգիծը հռչակելով բոլոր հպատակների ազատության և երկրի առաջադիմության ապահովումը¹⁹³։

«Նոր օսմանների» անարյուն հեղաշրջումը, մասսաներից նրանց կտրված լինելը և տագնապը նույն սահմանադրական շարժման ծավալումից՝ զգուշ գործելակերպի մղեց նրանց։ Բնորոշ էր նրանց վերաբերմունքը նաև մամուլի նկատմամբ՝ Մուրադի գահ բարձրանալուց հետո։ Հավասարապես խստություններ կիրառվեցին և այն թերթերի դեմ, որոնք շտապեցին ողջունել հեղաշրջումը և քննադատել հին ռեժիմը, և նրանց դեմ, որոնք անբավականությամբ ընդունեցին սահմանադրականների հաջողությունը։ Հանրության, հասարակական կարծիքի հետ հաղորդակցվելիս «նոր օսմանների» վեհերոտ դիրքը պետք է դրսևորվեր նախ նրանով, որ «Մեղեհիյեթ» և «էլ-շեվալիթ» թերթերը սպառնալի նախազգուշացում ստացան նախորդ եպարքոս Նեդիմ փաշայի դեմ թըշնամական հարձակումների համար¹⁹⁴։ Ոստիկանությունը ձերբակալեց «Բասիրեթի» խմբագիր Ալի էֆենդուն՝ նախորդ արքունիքին լրտեսելու մեղադրանքով¹⁹⁵։ Մյուս կողմից, հունիսին երեքական ամսով խափանվեցին «Վաբթը» և «Սադակաթը»․ առաջինը՝ հակասահմանադրական ոգով գրված հոդվածի համար։ Ընդ որում, «Բասիրեթը» և «Վաբթը» ներկայացնում էին թուրքական լրագրողների այն մասը, որը տարուբերվում էր հին ռեժիմի հանդեպ ունեցած նախասիրությունների և անձնական բարեկեցության համար այդ նախասիրությունները զոհելու երկընտրանքի միջև։ Անսկզբունքայնությունն էր այս պարբերականների

ուղեցույցը, որի բերումով նրանք մի օր սահմանադրությունն էին պաշտպանում, մյուս օրը՝ պայքարում նրա դեմ։ Դա ցույց է տալիս, որ թուրքական լիբերալ պարբերականների մի մասը ոչ միայն հեռու էր սահմանադրական գաղափարների հետևողական պաշտպանությունից, այլև աշխարհայացքի տեսակետից դեռևս հեղհեղուկ էր և անկայուն։ Այսպես, իր հակասահմանադրական ելույթի պատճառով եռամսյա պատիժը չլրացած՝ ներում ստանալով, «Վաբթը» այդ ներումը հատուցեց երեսփոխանական ժողովի եռանդուն պաշտպանությամբ։ Հունիսին հակասական հոդվածներ էր տպագրում «Բասիրեթը», որը նախ երեսփոխանական ժողով էր պահանջում, ապա հերքում էր իր իսկ պահանջը։ «Բայց զարմանալին այն է, — գրում էր «Մասիսը», — որ «Պասիրեթ»՝ երեսփոխանական ժողովը քրիստոնեից միայն օգտակար կհամարի, և այս պատճառով անոր դեմ կզինի»։ Յույց տալով այդ թերթի մորթապաշտությունը, «Մասիսը» նկատում էր, որ նա ժամանակին Աբդուլ Ազիզի գահակալության տարեդարձի գիշերը բարձր է համարել կազմակերպության (նամազանի 27-րդ՝ նախասահմանության գիշերը, երբ Մուհամեդին, իբր, ի վերուստ, ուղարկվել էր ղուրանը), բայց և առաջիններից էր, որ գահընկեց արված սուլթանին կոչեց «Աբդուլ Ազիզ էֆենտի»¹⁹⁶։

Լիբերալ հովեր ցույց տվող թուրքական պարբերականները, որ հաջողությամբ կամ անհաջող խուսանալով էին «նոր օսմանների» և օսմանյան պահանջողականության սահանքների միջև, իրենց առավել ապահով էին զգում շարիաթը գնահատելիս։ «Բասիրեթը» առաջիններից մեկն էր, որ օգտվեց շարիաթի հանդեպ թուրք սահմանադրականների ցուցաբերած տեսական ակնածանքից։ Շարիաթի հմայքից երևակայության ամեն մի սահման ջնջած այդ թերթը պնդում էր, թե այն կարող է իրավական աղբյուր լինել նաև եվրոպական սահմանադրությունների համար, քանի որ կատարելապես երաշխավորում է անհատի իրավունքը և ապահովում արդարության գործադրումը¹⁹⁷։ «Մշակը» ճիշտ էր նկատում, որ «Բասիրեթը» ի սկզբանե քարոզում է «կրոնական մոլեռանդություն և ատելություն դեպի եվրոպական ժողովուրդը և գիտությունը»¹⁹⁸։ 1876 թ. հոկտեմբերին Ալի էֆենդին բացահայտորեն մասնակցական աշխարհին հրավիրում էր կրոնական պատերազմի՝ ընդդեմ ապստամբած Բալկանների։ Հ. Պարոնյանը «Թատրոնում» սպանիչ ծաղրի է ենթարկել այդ «պասիրեթճի ժեներալին»՝ հաշվի առնելով, որ նա ներկայացնում է թուրքական ծայրահեղ հետադիմական հասարակական ուժերի մաայնությունն ու ձգտումները։ «Ալի էֆենտին, — գրում է Պա-

րոնյանը,—արդարև, կերակուրի ասպարեզին մեջ երևելի ժեներալ մ'է, որ արդեն միլիոնավոր բիլիւններ յուր դգալին կեր տված է, բայց և այնպես խմբագրական ասպարեզին վրա պաշիպոզուխ զինվոր մը ըլլալով՝ շատ անիրավություններ գործած էր...»¹⁹⁹: Հենց 1870-ականից էլ սկիզբ է առնում թուրքական մամուլի շովինիստական գրոհը հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում և արևմտահայ մամուլի վրա: 1880-ականին այն պետք է սերտաճեր օսմանյան պետական քաղաքականութեան ուղեգծին՝ վերածվելով արևմտահայերի հայրենիք ունենալու և գոյութեան իրավունքի դեմ ուղղված պրոպագանդիստական միջոցի:

Ակներև է, որ երեսփոխանական ժողովի և սահմանադրութեան հարցերի քննարկումը «նոր օսմանները» վերապահում էին միայն օսմանյան վերնախավին՝ ձգտելով կասեցնել կամ կանխել հասարակական կարծիքի մասնակցութեանը այդ գործին: Այս պայմաններում նրանք հասարակութեան հետ իրենց ունեցած հարաբերութեաններին, ինչպես և երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան հիմքը պետք է համարեին բռնութեան շարունակութեանը, որ խոր արմատներ էր նետել օսմանյան ամբողջ պատմութեան մեջ: Դրա վկայութեանն էր այն, որ մայիս-հունիսին թուրքերը Բուլղարիայում ավերեցին 15¹ գյուղ²⁰⁰: «Նոր օսմանների» կառավարութեան մեջ գտնվելու կամ դրա վրա ազդեցութեան գործելու շրջանում, 1876 թ. հունիսից մինչև 1877 թ. փետրվարի սկիզբը ոչ միայն չլիթվացան, այլև առավել անտանելի դարձան հարստահարումները Արևմտյան Հայաստանում: Մամուլի անազատ վիճակը այս նույն ժամանակաշրջանի Թուրքիայում ոչնչով չէր տարբերվում նախորդ տարիներից, բացառությամբ սահմանադրութեան և երեսփոխանական ժողովի շուրջ տպագրված բազմաթիվ նյութերի, որոնցով ողողված էին Թուրքիայում հրատարակվող պարբերականները: Հայ մամուլում շարունակվում էին տպագրվել Արևմտահայաստանի կացութեան լուսաբանությանը նվիրված թղթակցութեաններ, որոնց տպագրութեանը այս ժամանակաշրջանում ևս դժվարութեան չէր ներկայացնում խմբագիրների համար: Մամուլի էջերում թափ առնող այս շարժման վրա ցնցուղի սառը ջրի տպավորութեան պետք է թողներ պատրիարքի անսպասելի դիմումը՝ ուղղված Բ. դռանը: Բուն հայ մամուլում տպագրված՝ գավառական գրութեան օրհասական վիճակը ներկայացնող նյութերը շրջանցելով, պատրիարքը յուրովի էր արձագանքում «միասնական հայրենիքի» դեկորիմանին: «Հայ ազգը,—հայտնում էր պատրիարքը իր շրջաբերականում,—չի կրնար անտարբեր մնալ տերութեան արդի ժանրակշիռ պարագաներուն մեջ և պարտավոր է անկեղծ օժանդակու-

թյուն մատուցանել: Վասնզի օսմանյան երկիրը պաշտպանել, Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նույն իսկ հայուն կրոնը, դպրոցը, ինչքը՝ տունը, ընտանիքը, պատիվն ու կյանքը պաշտպանել ըսել է»²⁰¹:

Հազիվ թե հավատարմական այս հավաստիացումները պատրիարքի զուտ սեփական նախաձեռնութեան արդյունքը լինեին: Ն. Վարժապետյանը բավականաչափ իրազեկ էր հայ գավառի աղետալի վիճակի, բնաշխարհը լլկող սոցիալական շարիքի, պանդիստութեան և դրա ազգային ու սոցիալական պատճառներին: Խրիմյանի պատրիարքութեան ժամանակ նա, ինչպես նկատեցինք իր տեղում, գլխավորել էր գավառական հարստահարութեանների տեղեկագիր կազմող հանձնաժողովի աշխատանքը և լավ գիտակցում էր, որ նման երևույթները ամայացնում են Արևմտահայաստանը, սպառնում բուն ազգի գոյութեանը: Շրջաբերականում, մինչդեռ, նա ժխտում է հարստահարութեանների կործանարար նշանակութեանը և դրանք համարում ոչ թե հոգուն, այլ միայն, «մարմնին վերաբերող» ոչ սպառնալի իրողութեաններ: Արևմտահայաստանի կացութեան նենգափոխումը, այլև արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշման անգիտացումը շրջաբերականին տալիս էր կեղծ բովանդակութեան: Ըստ երևույթին, պատրիարքի այս շրջաբերականի վրա ազդեցութեան պետք է թողած լինեին 1876 թ. հունիսին ընտրված կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամները, որոնց մեջ քիչ չէին պետական շրջաններում դիրք և ազդեցութեան ունեցող էֆենդիական դասի մարդիկ: Դիշտ է այն կարծիքը, որ սրանք լուրջ ազդեցութեան ունեին Ազգային վարչութեան մեջ²⁰²: Չի բացառվում նաև, որ պատրիարքի վրա ապակողմնորոշող ազդեցութեանն թողած լինեին սուլթան Մուրադի 1876 թ. հունիսի 2-ի հրովարտակը՝ երկրում արդարութեան և առաջադիմութեան ապահովող վերափոխումներ անցկացնելու մասին: Բուլղարիայում, պատրիարքի շրջաբերականը արտահայտում էր արևմտահայ աշխարհիկ ու կղերական վերնախավի հետադիմական այն մասի նախասիրութեանները, որն իր սոցիալական ու հասարակական շահերը կապակցում էր օսմանյան պետականութեան հարատևման հետ: Շրջաբերականում ժողովրդի շահերի դավաճանութեանը ընդգծվում էր այն իմաստով, որ հրապարակվում էր անտանելի կեղեքումների դեմ բալկանյան ժողովուրդների զինված պայքարի պայմաններում: Բնականաբար, թուրքական կառավարող շրջանները և մոլեռանդ մամուլը չվարանեցին շրջաբերականը որակել իբրև «ընդհանուր հայրենիքի» միասնականութեանը նպաստող գործոն:

Պատրիարքի և էֆենդիական դասի հնազանդությունը դրսևորող այդ ակտը վրդովմունքի բուռն արձագանք գտավ արևմտահայ շեմոկրատական զանգվածների ու առաջադիմական մտավորականության մեջ: «Փառավորը ինչ կուզե» հոդվածում²⁰³ Հ. Պարոնյանը ցույց էր տալիս, որ պատրիարքը կառավարությանը հաճոյացել է արևմտահայերի վիճակը նենգափոխելու գնով, ծածկելով «այն եղեռնագործությունները, որոնցմով հայոց ստացվածքն, կրոնքն, կյանքն ու պատիվը բռնաբարված են և կրոնաբարվին»²⁰⁴: Հ. Պարոնյանը չէր հավատում հարստահարությունները վերացնելու գործում կառավարության ոչ միայն հնարավորություններին, այլև ցանկություններին: Այդ ճշմարտության մեջ էլ նա բացահայտում է շրջաբերականի տխուր բերքը. եթե բնությունները գործվում են կառավարության կամքին հակառակ, ապա պատրիարքը դրանով հաստատում է, որ այսուհետև ևս այդ կամքը հաշվի չեն առնվի և բնությունները կշարունակվեն:

Տպագրական տեսչությունը չհապաղեց պատժել «Փատրոնը»: Այս պարբերականի էյուրթը խիստ անցանկալի դիտոնանս էր մայրաքաղաքի եվրոպական ու թուրքական թերթերի գոհունակ դիտողությունների մեջ. այդ թերթերը փութով թարգմանել և մեկնաբանել էին շրջաբերականը: Եվրոպական թերթերը կարող էին անդրադառնալ նաև «Փատրոնի» հոդվածին՝ անախորժ պատմություն ստեղծելով օսմանիզմի «հայրենակցություն» կեղծ գաղափարը եռանդով շահարկող օսմանյան դիվանագիտության համար: «Փատրոնը» խափանվեց 1875 թ. հուլիսի 31-ից մինչև սեպտեմբերի 29-ը, շուրջ երկու ամսով, թեև պատժաչափը մեկ ամիս էր որոշվել: Հավանաբար, Հ. Պարոնյանը ի վիճակի չի եղել «Փատրոնը» ժամանակին վերահրատարակել²⁰⁵, թեև չի բացառվում, որ իշխանությունները ավելացրած լինեին պատժաչափը:

Արևմտահայ գավառի այդ օրերի առօրյան ինքնին ցուցադրում էր պատրիարքի շրջաբերականի սնանկությունը: Կ. Պոլսի սահմանադրական կեղծ եզրույթությունից ու պիտակներից հեռու իրականությունը շարունակում էր անփոփոխ ընթացքը: 1876 թ. հունիսին «Մանզումեի էֆրյարը» տպագրեց Կեսարիայի էվերեք գյուղաքաղաքի հայ բնակչության մղձավանջները բացահայտող պատկերներ²⁰⁶: Դրությունը ոչ մի բանով չէր փոխվել նաև քաղաքաբնակ հայերի համար. հունիսին Կ. Պոլսում մի հայ փաստաբան ընդդիմացել էր թուրքական դատարանի սովորական կողմնակալ ընթացքին, հիշեցնելով դատավորին, որ դեռևս չի շուրացել արդարություն և հավասարություն հուշակող սուլթանական հրովարտակի մեխանիզմը: Դատավորը զայրացել էր՝ «Բանտարկեցե՛ք սա շու-

նը, որ մեր դեմ կհամարձակի բան ասել»: Փաստաբանը տեղնուտեղը՝ ձերբակալվել էր²⁰⁷:

Սահմանադրություն հաստատելու թեմայով թուրքական մամուլի աշխույժ քննարկումները, բնականաբար, չէին ազդում մահմեդական ամբոխի մոլեռանդության, քրիստոնյաների հանդեպ նրա ավանդական գերազանցության գիտակցության վրա: Հունիսի սկզբին ամբոխը, միացած թուրք բեռնակիրներին, ծեծ ու ջարդ տվեց մի քանի տասնյակ հայ բեռնակիրներին, ցանկանալով խլել սրանց սպասարկած նավամատուցի նավերի բեռնաթափման գործը: Վրա հասած ոստիկանությունը ձերբակալեց միայն տուժած հայ բեռնակիրներին: Կ. Պոլսի հայ թերթերը չէին կարող բողոքել. ոստիկանությունը, որը Մահմուդ Նեղիմի վեզիրության ժամանակ ավելի էր ընդլայնել իր լիազորությունները մամուլի վրա, չէր հանդուրժի այդպիսի հանդեպությունը: Իրողություն մասին հայտնեց արևելահայ մամուլը²⁰⁸:

«Նոր օսմանները» քաղաքական վերելքի ժամանակ մամուլի ծանր լծի թեթևացման պայմաններում որոշ թերթեր թույլ էին տալիս ծայրահեղություններ՝ շարաշահելով իրենց տեղեկատվական հնարավորությունները: Շահատենչության գայթակղությանը շղիմացավ «Լրագրի» խմբագիր Ն. Թյուլպենտճյանը: 1876 թ. հունիսին նա իր թերթում տպագրեց Կովկասում հայերի ապստամբության կեղծ լուրը, որն այնուհետև, իբրև սենսացիոն նորություն, տպագրեցին «Մեճմուռայը հավատիսը», իբրև սենսացիոն նորություն, «Հայրենիքը» և «Լույսը»: Արևմտահայ լուրջ թերթերը մերկացրին այդ սուտը: «Մասիսը» նշում էր, որ այդ հորինած տեղեկությունը և նրա արձագանքները «ընդհանուր ծիծաղ շարժելու փառքն ունեցան», և որ դրա հեղինակները ձգտել են «քանի մը լիբա շահելու հուշսով ազգին պատիվը, կյանքն ու արյունը խաբեության նյութ ընել»²⁰⁹: Շահատենչ խմբագիրներին պախարակեց Կ. Փանոսյանն իր «Մանզումեի էֆրյարում»՝ «Ստախոս թերթեր», «Խելոք թշնամին հիմար բարեկամից լավ է» և այլ հոդվածներում²¹⁰: Ընդ որում, Կ. Փանոսյանի թերթը ծանակել է ժողովրդի արտաքին քաղաքական կողմնորոշումներին հակադրվող հետադիմությանը: Ի պատասխան Փանոսյանի այսպիսի դիրքորոշման, հուլիսի վերջին հետադիմականները խաղաղում ցուցադրաբար այրեցին «Մանզումեի էֆրյարը» և հարձակում գործեցին թերթի խմբագրատան վրա: Դեպքերին միջամտած ոստիկանությունը ձերբակալեց իրեն՝ Կ. Փանոսյանին, հուլիսին ու խռովություն հրահրելու մեղադրանքով: Փանոսյանը և նրա հակառակորդները վեճը շարունակեցին դատարանում. «Մշակի» թղթակիցը հայտնում էր, որ Փանոս-

յանը «հաղթող հանդիսացավ իր ճշմարիտ գրութեանց միջնորդութեամբ»
և անպարտ ճանաչվեց դատարանի կողմից²¹¹։

2. Պարոնյանի «Քատրոնում» ևս տրված է կեղծ լուրի տարածման
պատճառների բացահայտումը։ Իր «Լրագրավաճառի մը իրարանցումը»,
«Հավելված «Քատրոնի» ի Դանիել մարգարէ», «Կովկասյան խնդիր» և
այլ հոդվածներում Պարոնյանը նշում էր երկու հանգամանք՝ թերթերի
խարեութեան զոհ դառնալը և ոսկի շահելու տենչը²¹²։ Հետաքրքիր է,
որ այդ օրերին պատրիարքարանը վարանում էր հանդես գալու հերքու-
մով. այս առթիվ Պարոնյանը սուր քննադատութեան ենթարկեց պատ-
րիարքարանի անտարբերութիւնը՝ «ժողովուրդը ինչ կուզէ» հոդվա-
ծով²¹³։ Պետք է կարծել, որ կովկասյան մտաբանին դեպքերի մասին
թերթերը գրել են ոչ առանց էֆենդիական դասի ներշնչումների, որն իր
հերթին ձեռնառու է եղել կառավարութեանը՝ շոշափելու արևմտահայերի
ուսանողական տրամադրութիւնները։ Իսկ պատրիարքարանի լու-
թյունը խոսում էր լուրը տարածողներից սահմանազատվելու, բայց և
դրան չհակադրվելով՝ պատրիարքի անվճարական դիրքորոշման մասին։
Արևմտահայ առաջավոր հասարակական կարծիքը վճարականորեն դեմ
դուրս եկավ լրագրութեան մեջ դեզինֆորմացիայի փորձերին։

Տպագրական տեսչութիւնը հետաքննութիւն սկսեց նշված միջա-
դեպի առթիվ։ Օգոստոսին մեկը մյուսի հետևից խափանվեցին «Լույսը»,
«Նորագիրը», «Լրագիրը», «Մեծմուսյր հավատար» և «Հայրենիքը»՝
կեղծ լուրեր տարածելու մեղադրանքով։ Որքան էլ զարմանալի լինե՞ր՝
նախազոչուցում ստացավ «Մանգումեի էֆթյարը»՝ հասարակաց կար-
ծիքը գրգռելու համար²¹⁴։ Անկասկած, Բ. դոան մոտիկ կանգնած էֆեն-
դիներից ոմանք դատարանում կրած պարտութիւնից հետո գոհացում
էին պահանջել, որ և բավարարվել էր։ Մանավանդ, պետք էր հասկաց-
նել տալ, որ կառավարութիւնը ոչ մի առնչութիւն չունի նշված խնդրի
հետ։

Ուշագրավ է, որ տպագրական տեսչութիւնը անսովոր եռանդ ցու-
ցաբերեց այս հարցում՝ խափանելով ընդհանրապես այդ լուրին անդրա-
դարձող պարբերականները։ Այսպես, «Լույսը» չի հաստատել կաթողի-
կոսի արտոքի մասին կեղծ լուրը, ընդհակառակն, դրան վերաբերվել է
թերահավատութեամբ և հավատ չի ընծայել լուրը տարածող անծանոթ
համակարգերին, ինչպես ցույց են տալիս նրա տպագրած «Անհավատա-
լի գրույցներ ս. էջմիածնա սմեն. հայոց վեհ. կաթողիկոսի վերա» և
«Անցք վեհ. կաթողիկոսին» հոդվածները²¹⁵։ Պարոնյանի ծաղրն այս
խնդրում վերաբերում է ոչ թե «Լույսին», այլ այն պարբերականներին,

որոնք հերինված կեղծիքը վերագրել են «Լույսին»²¹⁶։ Ակնհայտ է, որ
Բ. դոանը ձգտում էր, որքան հնարավոր է, ազմուկ հանել այս հարցի
շուրջ՝ ուսական դեսպանի ուշադրութիւնը հրավիրելով իր երևութական
անկողմնակալութեան վրա։

Ամբողջ 1876 թ. ամռանը տերութիւնների հետ դիվանագիտական
հավաւարակցութիւն պահպանելու մտահոգութեամբ՝ կառավարութիւ-
նը ջանում էր կասեցնել ուղղմական իրադարձութիւններին վերաբերող
ոչ պաշտօնական լուրերի սպրդումը մամուլի էջերը։ Այս տեսակետից
նրան տագնապ էին պատճառում թերթերի հավելվածները, որոնք մեծ
մասամբ կամ ամբողջովին ուղղմական լուրեր էին տպագրում։ Կառա-
վարութիւնը նախ փորձեց արգելել հավելվածներում նման լուրերի
տպագրութիւնը։ Հուլիսին հրապարակված ծանուցման մեջ հայտնվում
էր, որ այսուհետև ուղղմական լուրերը պետք է հրապարակի ուղղմական
միջնորդութեան պաշտօնատունը²¹⁷։ Արգելվեցին ուղղմական գործողու-
թիւնների քննարկումը և դրանց շուրջ մղվող բանավեճերը²¹⁸։ Այս նպա-
տակն էր հետամտում նաև օգոստոսին ծանուցված որոշումը՝ դադարեց-
նել թերթերի ու ամսագրերի հրատարակութեան արտոնութեան շնորհու-
մը։ Այստեղ ասված էր. «Ներկա բացառիկ պարագաներն, որոց մեջ
կգտնվի նրկիրն և այն պարագաներն հառաջ եկած պարտականութիւն-
ները շեն կրնար համաձայնիլ այն գրեթե անսահման դյուրութեանց հետ,
զորս նոր թերթ հրատարակել ուղղունքը կգտնեն լրագրական կանոնա-
դրութեան տրամադրութեանց մէջ։ Հետևաբար, որևէ նոր լրագիր հրա-
տարակելու հրաման չպիտի տրվի, մինչև որ երկիրը վերստին հան-
դարտութեան և բարգաւաճմանց կանոնավոր պայմաններուն մեջ մըտ-
նեն»²¹⁹։

Վերը տեսանք, որ թուրքիայում պարբերական հրատարակելը, մա-
նավանդ 1867 թ. «Ալիի որոշումից» հետո, կապված էր անսահման դժ-
վարութիւնների, և ոչ թե «անսահման դյուրութեանց հետ», ինչպես կեղ-
ծում էր իսկութիւնը տպագրական տեսչութիւնը։ Սակայն կեղծ փաս-
տարկի վկայակոչումն ինքնին շարաւրդու էր։ Այս ծանուցմամբ 1864 թ.
դեկտեմբերի օրերը փաստորեն լուրին բաղարում էր գործելուց, քանի
որ դրա ամբողջ երկրորդ մասը (պատճական հոդվածները, ինչպես և
առաջին մասի 7-րդ հոդվածը, որը նույնպես պատճական մասին է վե-
րաբերում) արդեն 1867 թ. փետրվարից զրկվել էր իրավական ուժից և
փոխարինվել ոստիկանական իշխանութիւնների իրավասութեամբ։ Վե-
րահիշելով որոշումով կասեցվում էր պարբերականների հրատարակու-
թեան թույլտվութեան ու պայմանների հարցերը կարգավորող հոդվածնե-

րի իրավունակությունը (Ա մաս, 1—5 հոդվածներ): Որոշումը ուժի մեջ մնաց մինչև 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի վերջը. գոնե, հայ մամուլի վերաբերյալ փաստերը թույլ են տալիս այդ եզրակացությունը հանգելու: 1876 թ. օգոստոսից մինչև 1878 թ. արևմտահայ ոչ մի նոր պարբերականի արտոնություն չի տրվել²⁰:

Մամուլի քաղաքական ինֆորմացիան շարունակում էր դժգոհություն պատճառել կառավարությանը: Սերբիայի ռազմական պատրաստությունները, Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ մտնելու ակնառու նշանները և քաղաքական աճող դժվարությունները նոր կառավարության համար փաստարկ դարձան մամուլի գործողության շրջանակների հետագա սահմանափակման ուղղությամբ: Կառավարության մեջ գերիշխող դարձած պահպանողականության տրամադրությունները, ի հակադրություն իբերալների, ուղղվեցին նաև սահմանադրական հիմնարկների մասին տպագրվելիք հրապարակումների դեմ: «Մասիսի» խուսափողական ձեվակերպմամբ՝ «լրագրաց» Թուրքիո մեջ երեսփոխանական ժողով մը հաստատելու համար ըրած խորհրդածություններեն և տված լուրերեն ձանձրանալով», կառավարությունը 1876 թ. հունիսին երկու ծանուցում հրապարակեց: Դրանցից մեկն ընդհանրական բնույթի էր, որը փորձում էր սահմանափակել մամուլի ինքնուրույնությունը, իսկ մյուսը հասցեագրված էր «Ստամբուլ» թերթին: «Ընդհանրական ծանուցման» հրահանգները, որոնք ձևակերպված են 1867 թ. «Ժամանակավոր որոշման» ոգով²¹, սահմանում էին.

1. Տերության խորհուրդներուն մեջ տակավին վիճաբանության ներքև եղած անհիմն և անստույգ զրույցներ չհրատարակել:
2. Իրենց թերթին մեջ չծանուցանել այնպիսի եղելություններ, զոր չեն կրնար ի հարկին հաստատել:
3. Ստուգությունը չկրցած հաստատած լուրերու վրա տպագրական տեսչութենե տեղեկություն հարցնել:
4. Ձանազան հասարակությանց վերաբերյալ խնդրոց մեջ մտքերը վրդովող ակնարկություններ զգուշանալ:
5. Իրենց թերթերը Թուրքիո ընդհանուր բնակչաց միասնական շահուն ստույգ թարգման ընել²²:

Ծանուցումը մամուլին պարտադրում էր տպագրել միայն պաշտոնական լուրեր, նյութը համաձայնեցնել տպագրական տեսչության հետ և, ըստ էության, ավելի մեծ կախման մեջ ընկնել նրանից, ինչպես և շցուցարները որևէ նախաձեռնություն: «Ստամբուլին» արված նախազգու-

շացմամբ հերքվում էր երեսփոխանական ժողով (կամ խորհրդարան՝ շուրա-ի մեմալիթ) հաստատելու լուրը: Ծանուցումը փաստորեն վերականգնում էր Մահմուդ Նեղիմի հարձակողական ուղեգիծը մամուլի դեմ:

Դրան հետևեց թերթերի խափանումների նոր ալիքը. Անորոշ ժամանակով խափանվեց «Նորագիրը», որը տպագրական տեսչության հարմարագույն թիրախն էր դարձել Օ. Խոճասարյանի խմբագրական պոռթկուն խառնվածքի հետևանքով: Մեծ վեզիրի հրամանով դարձյալ «անորոշ ժամանակով» դադարեց թուրքական «Վաքըթը»՝ «հասարակության միտքը գրգռող» հոդվածների համար: Խափանվեցին «Իսթիկբալը» և երկու հունական թերթեր, որոնց հրապարակումները դուրս էին եկել վերոհիշյալ պատվիրանների գծած սահմաններից²³: Թուրքական թերթերը այս շրջանում անպատիժ հարձակումներ էին գործում Ռուսաստանի և նրա արտաքին քաղաքականության վրա, ընդ որում, առանց համաձայնեցնելու պաշտոնական տեղեկատվության հետ: 1876 թ. հուլիսին իր հակառուսական տրամադրություններով հայտնի «Բասիրեթի» խմբագիրը «պատվո դատ» էր բացել «Իսթիկբալի» տնօրեն-խմբագիր Բ. Կասաբի դեմ՝ ի պաշտպանություն իր հակառուսական «արժանապատվության»²⁴: Դատարանը արդարացրել էր Ալի էֆենդուն²⁵: Պաշտոնական տեղեկատվությանը հավատարիմ մնալու՝ տպագրական տեսչության հրահանգները թուրքական մամուլը ըմբռնում էր յուրովի՝ հրապարակելով ոչ միայն անստույգ, այլև այնպիսի լուրեր, որոնք իրենց ամբողջ կեղծիքով հաճելի կարող էին լինել թուրքական պաշտոնական շրջաններին: Տպագրական տեսչության և թուրքական մամուլի այս համաձայնությունը որոշակիորեն ի հայտ եկավ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին և դրանից հետո:

Մամուլի ինքնուրույնության վրա հունիսին ծավալված հորձանքը փլվեց նաև հայ մամուլի վրա: Կառավարությունը երկար չէր հանդուրժելու գավառական կյանքի վերաբերյալ մերկացնող հրապարակումները: Առայժմ զգացվում էր նաև Բ. դոսն զգուշավոր դիրքը պատրիարքի նկատմամբ, որին իշխանությունները ջանում էին ամբողջովին ներգրավել ընդհանուր բարենորոգումների քաղաքականության մեջ: Հայ թերթերը արևմտահայ գավառի վերաբերյալ թղթակցությունները մեծ մասամբ տպագրում էին կամ պատրիարքարանի դիվանատան նյութերի հիման վրա, կամ էլ իրենց նյութերը համաձայնեցնելով վերջինների հետ: Դա մի հայտնի շափով նրանց ապահովագրում էր գրաքննական ծանր հետևանքներից, քանի որ այդպիսի գործելակերպը չէր հակասում ստույգ լուրեր հրապարակելու կամ լուրերի ստույգությունը ճշտելու մա-

4. Փանոսյանը կանչվեց տպագրական տեսչություն՝ բացատրություններ տալու: Յոզղատից ստացված նամակի արժանահավատություններն նա ապացուցեց պատրիարքարանի ստացած հեռագրով: «Մի մեծ սուտ» վերնագրով հոդվածում («Բյուրբի բիր յալան») Փանոսյանը մերկացրել է «Բասիրեթի» և «Լա թուրքի» տպագրած հերյուրանքները, որոնց համաձայն, իբր Յոզղատի դեպքերը հայ թերթերի հորինածն են: «Բասիրեթը» պնդում էր, թե «Մանզումեն» և «Մասիսը» գրում են «բերանից եկածը» և որ նրանց նպատակն է Անատոլիայում ապրող ժողովուրդների մեջ սեպ խրելը: Թուրքական թերթը Բ. դուան ուշադրություն էր հրավիրում հայ պարբերականների քաղաքական վտանգավոր վարքագծի վրա, պնդելով, որ այն «հակասում է հասարակական կարգուկանոնին»²³³:

Տպագրական տեսչությունը այս անգամ կոծկեց «Մանզումենի» հետ ունեցած միջադեպը: Գործին խառնվեց պատրիարքը, այն բանից հետո, երբ գավառական հարստահարությունների իսկությունը թաքցնել ճգնող թուրքական թերթերը «Մասիսն» ու «Մանզումեն» խափանելու նպատակով հայտնեցին, թե նրանց հրապարակումները մտացածին են և որ Յոզղատից պատրիարքարանի ստացած հեռագրի համաձայն, այնտեղ և ոչ մի բռնություն էլ չի եղել: Պատրիարքարանը հանդես եկավ հերքումով և հայտնեց, որ հայ մամուլի տպագրած տեղեկությունները հավաստի են²³⁴: Բ. դուռը ստիպված էր հետաձգել հայ մամուլից վրեժ լուծելը և բավարարվեց միայն «Օրաթերթի» խափանմամբ: Նույն՝ սեպտեմբերին ազգային վարչությունը քննարկում էր Չմշկածագի, Մալաթիայի և Արևմտահայաստանի այլ վայրերի հարստահարությունների հարցը: Պատրիարքը Բ. դուռ ներկայացրեց 7 կետից կազմված մի թագրիր՝ Արևմտահայաստանի բարենորոգումների (հայերի հողազրկում, քրդական վերնախավի ավարտություններ, Բ դուան կողմից հարստահարությունների խնդրով հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկ և այլն) վերաբերյալ²³⁵: Եկեղեցիներում հավաքված Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը քննարկում էր գավառի վիճակի հետ կապված հարցերը: Երեսփոխանական ժողովը սեպտեմբերի 17—20-ը դարձյալ անդրադարձավ բարենորոգումների անհրաժեշտության և այդ ուղղությամբ ազգային ժողովի բռնելիք դիրքին: Օ. Խոճասարյանի «Նորագիրը», որ տպագրել էր այդ նիստերի արձանագրությունը, խափանվեց²³⁶:

Ի պատասխան պատրիարքական թագրիրի և երեսփոխանական ժողովի նիստերի, թուրքական մամուլը ավելի կատաղի դարձրեց իր հարձակումները արևմտահայերի վրա: Հայ թերթերին այս անգամ նրանք

մեղադրեցին ապստամբություն հրահրելու մեջ, իսկ «Բասիրեթը» ուղղակի գրում էր, թե պատրիարքարանը և հայերը օտար քաղաքականության հլու գործիք են և դավ են նյութում պետության դեմ: 1876 թ. սեպտեմբերից սկսվում է թուրքական մամուլի մի բնութագրական ուղեգիծը՝ արևմտահայության դեմ ուղղված ստի և զրպարտության այն արշավը, որի նպատակն էր ամբողջ ժողովրդին ներկայացնել իբրև քաղաքականապես վտանգավոր և օսմանյան պետության թշնամի տարր: Այդ պրոպագանդը, ըստ էության, նախորդեց արևմտահայերի 1894—1896 թթ. և հետագայի զանգվածային ջարդերին ու կոտորածներին՝ ընդհուպ մինչև մեծ եղեռն՝ հող նախապատրաստելով դրանց գործնական իրականացման համար:

1876 թ. աշնանը, այս մտայնության ձևավորման ու խորացման ժամանակաշրջանում Բ. դուռը ճգնում էր եվրոպական դիվանագիտությունից սթոդել կայսրության փոքրասիական մասի ծայրահեղորեն անկայուն և վարչական իմաստով քայքայված վիճակը: Դրանից ելնելով, ինչպես և որոշ շափով հաշվի առնելով մայրաքաղաքի հայ բնակչության սրված տրամադրությունները, կառավարությունը որոշեց ձևացնել, թե մտահոգված է բարենորոգումների գործով: Նրա որոշմամբ նշանակվեց Յոզղատի հարստահարությունների գործը քննող հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվեցին ինչպես կառավարության, այնպես էլ պատրիարքարանի ներկայացուցիչները²³⁷: Ըստ երևույթին, հանձնաժողովը ցրվել էր նույնքան արագ, ինչպես կազմվել էր: Վ. Ռամսեյը, նկարագրելով Յոզղատի դեպքերը (և դրանք վերագրելով 1877 թ.) նշում է, որ Բ. դուռը բանտարկել է տվել այդ դեպքերի հանցավորներին, բայց հայտնի չէ, թե նրանք որքան ժամանակ են կրել պատիժը²³⁸: Պատիժը կրելու մասին նրա կասկածը միանգամայն հիմնավոր էր. որպես կանոն, հարստահարությունների համար բանտարկվում էին ոչ թե դրանք կիրառողները, այլ իրենք՝ հարստահարվողները:

* * *

1875—1876 թթ. օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մեջ տարածված ազատագրական պայքարը իր անմիջական ազդեցությունը թողեց երկրում հրատարակվող պարբերական մամուլի և դրա հետևանքով՝ գրաքննական քաղաքականության վրա: Հրապարակվեցին մամուլին վերաբերող մի շարք հրահանգներ: Խիստ վերահսկողության ենթարկվեցին թերթերի ռազմական հավելվածները և մամուլի քաղաքական բնույթի ինֆորմացիան: Պաշտոնական գաղափարախոսության

պարտադրումը ուղեկցվում էր սանկցիաներով, որոնց հետևանքով խափանվեցին նաև մի շարք հայ պարբերականներ:

Բալկաններում ազատագրական շարժումների ազդեցությամբ ուժեղացավ հայ մամուլի ելույթների քննադատական նպատակաուղղվածությունը արևմտահայության տնտեսական ու քաղաքական կեղեքված իրավիճակի դեմ: Նոր փուլ թևակոխեց գավառական թուրքական իշխանությունների ու քրդական հարստահարիչների մերկացումը: Գրաքննությունը այդպիսի նյութերի հրատարակումը թույլ էր տալիս շափափոր սահմաններում՝ ընդառաջելով երկրում ընդհանուր բարենորոգումները պաշտպանող կառավարության ցանկությանը: Այսպիսի դիրքորոշումը հետամտում էր համոզելու տերություններին, որ երկրում պետք է անցկացվեն ընդհանուր բարենորոգումներ, և որ, հետևաբար, անխնայատ է առանձին ռեֆորմներ անցկացնել Բալկաններում:

1875—1876 թթ., այս տեսակետից, երկրում համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին մամուլի օբյեկտիվ լուսաբանումների համար: 1876 թ. կառավարությունը փորձեց իր համար ծայր աստիճանի անցանկալի այդ կացությունը վերացնել ժամանակավոր նախնական գրաքննություն հաստատելով: Սակայն սուլթանական ռեժիմի դեմ ուղղված օպոզիցիայի աննախընթաց ակտիվացումը և «նոր օսմանների» քաղաքական ազդեցության աճը Բ. դռանը հարկադրեցին վերացնելու այդ սահմանափակումը: Այս պայմաններում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում և հայ մամուլում ուժեղացան արևմտահայ գավառի վարչական բարենորոգումների պահանջն ու հրատարակումները դրա օգտին:

Գ Լ ՈՒ Ե Ն Ե Ր Ր ՈՐ Գ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ ԲԱՐԵՆՈՐՈՎՈՒՄՆԵՐԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ

1. ՄԱՄՈՒԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արևելյան հարցի ճգնաժամը իր բարձրակետին հասավ 1876 թ. դեկտեմբերին, երբ տերությունների ներկայացուցիչները Կ. Պոլսում դեսպանաժողով գումարեցին՝ Բալկանների գործերին իրենց միջամտությունը կողկտիվ լուծում տալու և ապստամբած նահանգների բարենորոգումների ծրագիրը թուրքական կառավարությանը ներկայացնելու համար: Մինչ դիվանագետները նախապատրաստական հանդիպումներում մշակում էին այդ ծրագիրը, սուլթանը և սրան շրջապատած օսմանյան լիբերալները ակտիվացնում էին իրենց քաղաքական գործունեությունը: Դեկտեմբերի 19-ին Միդհատ փաշան նշանակվեց մեծ վեզիր, իսկ նույն ամսի 23-ին, դեսպանաժողովի բացման օրը, հրետանային համազարկով հանդիսավորապես հռչակվեց օսմանյան սահմանադրությունը¹:

«Նոր օսմանների» հաջողությունը՝ սահմանադրության ընդունումը, հայտնի չափով պայմանավորված էր նրանով, որ թուրքական հետադիմությունը իր հերթին, լուրջ սպասելիքներ ուներ սահմանադրությունից և այս պատճառով շխանգարեց լիբերալներին: Թուրքիան գրեթե մեկուսացած էր արտաքին քաղաքական ասպարեզում և թուրքական քաղաքագետները, անկախ հին, թե նոր օսմանների խմբակցություններին պատկանելուց, ենթադրում էին դիվանագիտական կապիտալ շահելու սահմանադրությունը հնարավորություն էր տալիս ներկայանալ իբրև սահմանադրական միապետություն, որը պատրաստ էր բարեկարգելու երկրի վարչատնտեսական հոռի վիճակը²: Սահմանադրության թողած արտաքին քաղաքական տպավորությունը Թուրքիայի համար դառնում էր մոտավորապես այնպիսի մի միջոց, ինչպիսին Գյուլհանեի հաթթը

«Վաթրթ» թերթերը: Սրանցից առաջինը ակնարկել էր նրա հակասահմանադրական նպատակները, իսկ երկրորդը շեյխու-ու իսլամի ֆեթվան համարել էր վճռական ակտ՝ սուլթանների տապալման գործում¹²: Եթե մեկը կոահե էր Համիդի գաղտնի մտադրությունները, ապա մյուսը շարագուշակ հիշեցում էր անում նախորդ երկու սուլթանների անփառունակ վախճանի մասին («նոր օսմանները» շեյխու-ու իսլամ Հասան Հայրուլու էֆենդու ֆեթվաները օգտագործել էին իբրև իրավական հիմք՝ Աբդուլ Ազիզին և ապա Մուրադին գահընկեց անելու համար): Միաժամանակ, պաշտոնանկ արվեց տպագրական տեսչության տնօրեն Բլաբլը՝ մամուլի հանդեպ լիբերալ թուլություններ ցուցաբերելու նկատառումով: Տպագրական տեսչության տնօրեն նշանակվեց Մաջիդ բեյը:

1876 թ. դեկտեմբերին Համիդը Միդատ փաշային հրահանգեց շտապ ձեռնարկել տպագրական օրենքի նախագիծը մշակելուն: Նոր օրենքը, ինչպես ենթադրում էր սուլթանը, պետք է սահմանափակեր մամուլին տրված ազատությունը և մեկընդմիջտ կաշկանդեր նրան պաշտոնական ուղեգծի սահմաններում¹³: Ազատ տպագրության և մամուլի դեմ սուլթանի հարձակումները, ըստ էության, նախորդում էին նրա հետագա վերաբերմունքը սահմանադրության հանդեպ, որը ապացուցվեց իրադարձությունների հետագա ընթացքով: 1877 թ. հունվարի վերջին հանձնաժողովն արդեն հասցրել էր հետ ստանալ նախագիծը պետական խորհրդից՝ նոր խմբագրումներ մտցնելու համար¹⁴: Նախագծի մշակման շրջանի իրողությունները ցույց են տալիս, որ հանձնաժողովում գերակշռել են պահպանողական տրամադրությունները: Պետական խորհրդում նստած պաշտոնյաների վրա ակնառու էր տպագրական ազատության համոզված հակառակորդ Աբդուլ Համիդի ազդեցությունը: Այսպես թե այնպես, կողմերի միջև գրեթե համաձայնեցված նախագիծը 1877 թ. ապրիլի 21-ին մտավ խորհրդարան: Դրանից առաջ, 1877 թ. մարտի 19-ին, խորհրդարանի բացման օրը, Աբդուլ Համիդը իր գահակալական ճառում անդրադարձավ տպագրական օրենքին: Ծառի առաջին մասը վերաբերում էր տպարաններին, երկրորդը՝ մամուլին¹⁵:

Տպագրական օրինագիծը նախապես քննարկվեց պառլամենտական հանձնաժողովում, ապա խորհրդարանում: Այստեղ պարզ դարձավ դրա բացահայտ հետադիմական ոգին, որը բացառում էր մամուլի որևէ ազատություն: Ըստ նախագծի, անչափ խստացվում էին հրատարակության իրավունքի հետ կապված պայմանները: Հրատարակիչ-տնօրենները նախ պետք է մուծեին 500 լիրայի շափով դրամական երաշխավորություն («զուր-տալու կարող հայ խմբագիր մը չենք կարծեր, որ գտնվի»),—

հարում էր «Մասիսը»¹⁶: Այնուհետև, սուլթանի կամքին հնազանդ՝ արգելվում էր երգիծաթերթերի հրատարակությունը: Երեսփոխանները իրավունք չունեին պարբերական հրատարակել: Առանձնապես ծանր էին պատժական հոդվածները՝ 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքի համեմատությամբ: Դրանք ենթադրում էին 5—150 լիրա տուգանք, խմբագիր-հրատարակիչների երեք ամսից մինչև երեք տարի բանտարկություն, խափանումներ, արգելում և այլ տեսակի վարչական պատիժներ¹⁷: Օրինագծի 40 հոդվածից քսանը պարունակում էին պատիժներ, իսկ մնացած կեսը խիստ սահմանափակում էր մամուլի ինքնուրույնությունը:

Պառլամենտական հանձնաժողովը բավական պահպանողական համարեց օրինագիծը: «Մասիսը» հույսեր էր կապում այն հենց վերջինի հանձնարարությամբ բարեփոխելու հետ և դրանով միանգամայն հստակ արտահայտում իր վերաբերմունքը օրինագծի նկատմամբ: «Կըսվի,— գրում էր թերթը,— թե տպագրական նոր օրինաց ծրագիրը քննելու պաշտոն ունեցող երեսփոխանական հանձնաժողովն, որ թուրք և հույն անդամներ կբաղկանա, լրագրաց դրամական երաշխավորության գումարը 50.000 դրուշեն 1.500 դրուշի իջուցեր է: Հանձնաժողովի անդամներն ոմանք բոլորովին վերցնել կառաջարկեն եղեր: Սիրելի է մեզ հուսալ, որ այդ դրամական երաշխավորության տրամադրությունը բոլորովին վերնա՝ իբր անհնարին թուրքի լրագրաց ամենամեծ մասին համար»¹⁸:

Խորհրդարանի առաջին նստաշրջանում բանավեճ սկսվեց տպագրական օրինագծի շուրջ: Դրա պաշտպանությամբ հանդես եկան տպագրական տեսչության տնօրեն Մաջիդ բեյը և ներքին գործերի մինիստրության փոխքարտուղար Կոստակի բեյը: Երկրորդ անգամ զբաղեցնելով իր պաշտոնը (առաջին անգամ՝ 1868—1872 թթ., երկրորդ անգամ՝ 1877—1879 թթ., է. Բլաքից հետո)¹⁹, Մաջիդ բեյը մամուլը համեմատելու ասպարեզում բավական փորձառություն ուներ: Երգիծաթերթերը բնութագրելիս նա արտահայտվում էր տպագրական տեսչության՝ վերահիշյալ սպառնալի նախագուշացումների ու արգելքների ոգով, անբարոյական ու վնասակար էր համարում առհասարակ երգիծական թերթերը և մանավանդ, ծաղրանկարները²⁰: Մաջիդ բեյը փորձում էր հիմնավորել մամուլի խիստ վերահսկողության անհրաժեշտությունը և արդարացիում էր կառավարության ջանքերն այս ուղղությամբ:

Տպագրական օրինագիծը խստով քննադատեցին հույն և հայ երեսփոխանները՝ Վասիլակի Սերագիյոտին (Կ. Պոլիս), Մ. Խարաճյանը (Մարաշ) և Սեպուհ Մաքսուտը (Կ. Պոլիս): Վասիլակին կարծում էր,

թե տպագրական օրենքը ազատ պետք է լինի՝ թեկուզ երկրի դանդաղ առաջընթացն ապահովելու համար: Նա հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում պատիժների չափազանց խստության վրա, գտնելով, որ դրանք պետք է կիրառվեն ոչ թե մամուլի օրենքի, այլ քրեական օրենքների սանկցիաների ուժով²¹:

1877 թ. մայիսին խորհրդարանը մերժեց օրինագծի՝ թերթի կամ հանդեսի արտոնագրի դիմաց դրամական երաշխավորություն, ինչպես նաև երգիծաթերթերի արգելքը ենթադրող հոդվածները: Կառավարությանն առաջարկվեց վերացնել նաև թերթերի դրոշմի տուրքը²²: Կրեբրալ տրամադրություններ ունեցող երեսփոխանական ժողովը ակնհայտորեն այլ կերպ էր դատում, քան պետական խորհրդում կամ մամուլի օրինագիծ մշակող հանձնաժողովում նստած՝ սուլթանի ձեռնաստանները: Այս առթիվ «Մասիսը» գրում էր, թե «Օսմանյան երեսփոխանության այս ազատամիտ ընթացքը մեծ պատիվ կբերե իրեն լուսավորչալ աշխարհի առջև և ընդհանուր լրագրության գովությունն ու շնորհակալությունը կհրավիրե յուր վրա»²³: «Մասիսին» դեռևս ժամանակ էր հարկավոր՝ համոզվելու օսմանյան սահմանադրության գործունակության պատրանքային բովանդակության մեջ: Իրականում ամեն ինչ ընթանում էր նախապես մշակած սյուժեի համաձայն. սենատը հաստատեց խորհրդարանի առաջարկած նախագիծը, որից հետո այն պետք է ուսումնասիրեր օրինագիծ կազմող հանձնաժողովը՝ նախքան սուլթանի կողմից վավերացնելը: Հանձնաժողովը հանձնարարեց օրինագծի վերստին քննարկում խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանում, նշելով, որ սուլթանը չի ընդունի արված խմբագրումները: Իր հերթին, վերջինս ոչ մի զիջում չարեց՝ թույլ չտալով օրինագծի որևէ փոփոխություն իր սկզբնական տեսքից:

Մամուլի օրինագծի շուրջ այս քաշքշուկները գոհացնում էին սուլթանին, քանի որ դրանով երեսփոխանական ժողովը իր ժամանակը վատնում էր ոչ էական հարցերին վերաբերող վիճաբանությունների վրա: Զմյուռնացի լիբերալներից Ենիշեհիրի Ահմեդը, նախքան մամուլի օրինագծի քննարկումը, մայիսին, պատերազմի ընթացքի վերաբերյալ բացատրություններ պահանջեց կառավարությունից: Նա հայտնում էր, որ պատերազմում թուրքերի պարտությունները հասել են աղետալի չափերի, մինչդեռ իրենք զբաղված են երկրորդական խնդիրներով²⁴: Խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանում միայն երեսփոխանները կարողացան ըստ ամենայնի հակադրվել կառավարությանը: Զմյուռնիայի պատվիրակը ըմբռնել էր սուլթանի դիտավորությունները:

Երգիծական մամուլի դեմ ուղղված հալածանքը չի կարելի բացատրել սոսկ սուլթանի ոխակալությամբ: Հետապնդումները սկսվել էին դեռևս 1870-ականի սկզբից, երբ «նոր օսմանները»՝ Նամըք Քեմալը, Զիյա բեյը և էբուլահան «Դիոժեն» ու «Հադիթա» երգիծաթերթերում քննադատական նյութեր տպագրեցին կառավարության դեմ: «Դիոժենի» խմբագիր Թ. Կասաբը՝ ազգությամբ հույն, չնայած իր աչքի ընկնող գործարարական հատկություններին (այդ թերթը նա հրատարակում էր նաև հունարեն, ֆրանսերեն, մի քանի համար տպագրեց հայատառ թուրքերեն)²⁵, չկարողացավ խուսափել Բ. դոան հալածանքներից: Օսմանյան պահպանողականության մեջ սատիրայի ժանրը իր քաղաքական նպատակասուլցությամբ արթնացնում էր հիվանդագին էմոցիաներ: 1873 թ. ապրիլին «նոր օսմանների» հրատարակությունների ջախջախումից հետո տպագրական տեսչությունը դժվարացրեց երգիծաթերթերի տպագրության արտոնությունը: Թշնամական նույն վերաբերմունքը տարածվեց «Մեղվի», «Եփրատի», «Թատրոնի», «Մամուլի» և մյուսների վրա: 1876 թ. հունվարին Մահմուդ Նեդիմ փաշայի վեզիրության ժամանակ հրապարակվեց երգիծաթերթերի դեմ ուղղված հրահանգ՝ մտքը վեց նախնական մասնակի գրաքննություն. ժողրանկարները իրենց մակագրություններով պետք է ներկայացվեին տպագրական տեսչություն՝ տպագրության թույլտվության համար²⁶: Այս միջոցառումը հիմնավորվում էր նրանով, որ երգիծաթերթերը վնասակար ծաղրանկարներ են տպագրում կառավարության քաղաքականության, կրոնի և դավանանքի, անհատների պատվի ու արժանապատվության դեմ և քայքայում են բարոյականության հիմքերը: Մուրադ V-ի կարճատև գահակալության ժամանակաշրջանում ևս շարունակվեց երգիծական մամուլի դեմ ուղղված արշավանքը: 1876 թ. օգոստոսին «Վաքըթը» հայտնում էր, որ կառավարությունը առաջիկայում այլևս երգիծական հրատարակությունների արտոնագիր չի տրամադրելու²⁷:

Բռնակալին հատուկ բուլթ ատելությամբ Աբդուլ Համիդը սաստկացրեց երգիծաթերթերի հետապնդումները: 1877 թ. հունվարին սուլթանը խափանեց Թ. Կասաբի «Հեյալը», որը ծաղրանկար էր տպագրել օսմանյան սահմանադրությամբ երաշխավորված մամուլի «ազատության» դեմ՝ «Տպագրությունն ազատ է օրենքի շրջանակներում» մակագրությամբ: «Հեյալն» ընդմիջտ արգելվեց, իսկ Կասաբը ենթարկվեց երեք տարվա բանտարկության²⁸: Սուլթանի խստությունը այս դեպքում թերևս, ուներ անձնական բնույթի պատճառներ (Մուրադի ժամանակ Թ. Կասաբը Մուլիերի «ժլատը»՝ «ժլատ Համիդ» վերնագրով, թարգմանել

էր թուրքերեն և ապագա սուլթանը դրա մեջ իր անձի դեմ ուղղված ակնարկ էր նկատել²⁹, սակայն նրա վերաբերմունքը տվյալ դեպքում լիուլի համընկնում էր երգիծանքի հանդեպ գրաքննության ավանդական անհանդուրժող քաղաքականությանը:

1877 թ. մարտին սուլթանը հարձակման անցավ ընդհանրապես երգիծական մամուլի վրա: Մամուլի օրինագիծը դեռ խորհրդարանում չքննարկված՝ մեծ վեճի էր հանձնված և փաշան ժանուցում հրապարակեց երգիծական թերթերի մասին: Երգիծաթերթերն այստեղ վերստին հռչակվում են հասարակական բարոյականությունը ոտնահարող հրատարակություններ: Հայտնվում էր կառավարության պատրաստակամությունը՝ սահմանափակելու երգիծական թերթերի հրատարակումը և օրենքի ամբողջ խստությունը պատժելու դրանց մեղանշումները³⁰: Այս որոշմամբ կառավարությունը հող էր նախապատրաստում՝ արգելելու երգիծաթերթերի հրատարակությունը:

1877 թ. դեկտեմբերի 13-ին խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանի գահակալական ճառում սուլթանը անդրադարձավ մամուլի օրինագծի հաստատման հարցին: Շատ շանցած, 1878 թ. փետրվարին, խորհրդարանը արձակվեց և բռնապետությունը իր հարձակման թափի տակ ճզմեց ոչ միայն սահմանադրական հիմնարկներն ու հանձնաժողովները, այլ սրանց կազմած բոլոր օրինագծերը: Տպագրական օրինագիծը ևս արժանացավ նույն ճակատագրին: Սահմանադրական միապետի դերի մեջ մտած սուլթանը ժամանակ էր շահում լիբերալիզմը վերջնականապես ընկճելու համար: Միզհատից հետո Համիդը հարվածն ուղղեց «նոր օսմանների» դեմ: 1877 թ. մայիսին քսոթովեցին պետական խորհրդի անդամ Ագյահ էֆենդին, «Քահաբահ» երգիծաթերթի տնօրեն-խմբագիր Մուհիբ բեյը և ուրիշներ³¹:

Մինչ Օսմանյան խորհրդարանը նախապատրաստվում էր առաջին նստաշրջանին՝ աչքի առաջ ունենալով նաև տպագրական օրինագիծը, սուլթանը արդեն սկսել էր հետապնդել կասկած հարուցող կամ արդեն օպոզիցիայի նշաններ ցույց տվող պարբերականներին: Հարվածի տակ ընկան այն թերթերը, որոնք բացահայտում էին երկրի քայքայված վարչակարգը, բողոքում էին բռնությունների դեմ կամ ինքնուրույնություն էին ցուցաբերում ռազմական լուրերի հրապարակման ու մեկնաբանումների մեջ: 1877 թ. մարտ-ապրիլին իշխանությունները դատի տվեցին հունական «Թրակի» թերթը, որը բողոքել էր մի հույն աղջկա տաճկացման դեմ³²: Դատի տրվեցին «Վաքըթը» և «Մուսավաթը»՝ ռազմական միևնույնության բյուջեի մասին «տհաճ ակնարկներ անելու» և ելմտից միևնույնի դեմ հողվածներ տպագրելու պատճառով³³:

Մամուլի դեմ իր հարձակումներից երեսփոխանական ժողովի ուշադրությունը շեղելու համար սուլթանը պատերազմի սկզբին ծանուցեց, որ ռազմական պայմանների բերումով 1864 թ. մամուլի օրենքը ստուգվում է և որ այսուհետև ամբողջովին պետք է ենթարկվի իշխանությունների տնօրինությանը³⁴: Սուլթանն այս ժամանակաշրջանում հատուկ ուշադրություն է դարձրել ռազմական իրադարձությունների վերաբերյալ ինֆորմացիան ամբողջովին կառավարության իրավասությանը ենթարկելուն: 1877 թ. ապրիլին լրագրավաճառներին արգելվեց փողոցներում բղավել մամուլի լուրերի մասին, երբ թերթերի ստերին, ի դեպ, լրագրավաճառները միացնում էին իրենց հատուկ երևակայությունը: Որոշվել էր, որ խմբագիր-տնօրենների գիտությունը լրագրավաճառները ոստիկանությունից պետք է ձեռք բերեն թեև գրեր (վկայական), որով կարելի կլիներ վերահսկել նրանց գործը³⁵:

Այսուհանդերձ, առանց լրագրավաճառների միջամտության էլ թուրքական թերթերը շարունակում էին կրոնական մոլեռանդությունը հրամայելով հայրենասիրության փոխարեն: Այս առումով Համիդի համար բավականաչափ առիթներ էին ներկայանում անցանկալի պարբերականներից վրեժխնդիր լինելու: 1877 թ. ապրիլին տպագրական տեսչությունը հարվածի թիրախ ընտրեց «Վաքըթը». պաշտոնական ազդարարության մեջ հայտնվում էր, որ նա «այն հիմար կարծիքը կուղե հաստատել, որ Եվրոպա մեղի դեմ է և թե ներկա պատերազմը պարզապես քրիստոնեական խաչակրություն մ'է իսլամության դեմ: Վերջապես, — շարունակվում էր հերքման մեջ, — տարակույս չկա, որ անհավատ (քյաֆիր) մ'է և յուր ըրածը՝ ոճիր («Վաքըթի» հեղինակին — Ա. Խ.)»³⁶:

Ահաբեկող այս սպառնալիքից հետո «Վաքըթը» անցավ պաշտոնական տեսակետի անվերապահ պաշտպանությանը: 1878 թ. հունվարին, որսալով երեսփոխանական ժողովի հանդեպ սուլթանի հակակրոնքի ակնառու նշանները, այդ թերթը կծու հողված հրատարակեց երեսփոխանական ժողովի դեմ, որով առաջադրեց տպագրական տեսչության տնօրեն Մաջիդ բեյի հիացմունքը. սա գոհունակության նամակ ուղղեց թերթին, որն այն տպագրեց իր մեկնաբանություններով³⁷: Անսկզբունք և շահատենչ, ուժի և իշխանության առջև պատրաստ՝ այրելու այն, ինչ պաշտում էր երեկ և պաշտելու այն, ինչ այրում էր երեկ — այսպիսին էր թուրքական այն ուսիլիտար մամուլի նկարագիրը, որի տիպիկ ներկայացուցիչներից էր «Վաքըթը» և որին այնպես դիպուկ է բնութագրել օպոզիցիոն երեսփոխաններից Ենիշեհիրլի Ահմեդ զադեն. «Իսկ թուրք լրագրաց խոսքը շեմ ըներ, — սսում էր նա, — ամենից փողոթենե գատ

ուրիշ բան չեն գրեր և սուտե զատ ուրիշ բան չեն հրատարակեր: Շատ կսխալի կարծողը, թե այդ լրագրերը կարգալուծ կրնա կրթվիլ և ճշմարտությունն իմանալ»³⁸:

Մի հայտնի շափով այդ բնութագիրը վերաբերում էր ռազմական ինֆորմացիայի բնագավառին: Թուրքական թերթերը շարունակում էին ռազմական հավելվածներ տպագրել, որ թեև արգելվել էր դեռևս 1876 թ., սակայն «նոր օսմանների» քաղաքական վերընթացի ժամանակաշրջանում դուրս էին թողնվել իշխանությունների վերահսկողությունից: Հակասական ու խառնաշփոթ այդ տեղեկություններից շատերը լույս աշխարհ էին գալիս հենց խմբագրատներում և նետվում ամբոխին՝ ըստ հնարավորին զնորդներ հրապուրելու նպատակով: Մայիսին Բ. դուռն արգելեց թերթերի հավելվածների հրատարակությունը, արգելքից ազատ էին մնացել միայն պաշտոնական թերթերի հավելվածները, որտեղ տպագրվում էին կառավարության վավերացրած տեղեկությունները³⁹: 1877 թ. մայիսի 4-ին Կ. Պոլիսը և նրա արվարձանները դրվեցին ռազմական դրուսթյան մեջ, որով ռազմական իշխանությունների իրավասությունը տարածվեց նաև մամուլի վրա: Կառավարությունը տեղեկացրեց, որ «զինվորական իշխանությունը... կրնա խոռվություն սերմանող և հասարակաց կարծիքը հուզիչ հողվածներ հրատարակելու համարձակող լրագրերը խափանել...»⁴⁰: Գրաքննությունը ուշադրությամբ հետևում էր մանավանդ, ռազմական մարմինների և բարձրաստիճան զինվորականների քննադատության կասեցմանը: Երեք ամսով խափանվեց թուրքական «Սելամեթ» թերթը՝ ռազմական միսիստրի դեմ «թշնամական հողված» տպագրելու համար: Խմբագրի հետ միասին բանտարկվեց և դատի տրվեց այդ թերթի տնօրեն Ալ. Սարաֆյանը⁴¹: Դրան հետևեց «Լեվրնդ հերալդի» խափանումը՝ դարձյալ քննադատական հրապարակումների համար: Հուլիսին տպագրական տեսչությունը նախազգուշացրեց բոլոր խմբագիրներին, որ դադարեն «զինվորական շարժմանց վրա խոսելի և նպաստավոր կամ աննպաստ սուտ լուրեր հրատարակել»⁴²:

Ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին մամուլը ենթարկվեց երկշերտ հետտպագրական գրաքննության՝ ոստիկանական և ռազմական: Նախնական գրաքննություն, սակայն, դեռևս չկար: Սահմանադրության և երեսփոխանական ժողովի երևութականությունը պահպանելով մտահոգված Համիդը առայժմ ավելին անել չէր կարող՝ հաշվի առնելով օպոզիցիայի տրամադրությունները, որոնք պարզորոշ ուղղագծվեցին մամուլի օրինագիծը խորհրդարանում քննարկելու ժամանակ: Այդ օրինագծի հետագա վիճակը ներկայացնում էր սուլթանի և օպոզիցիայի միջև

ստեղծված հիվանդագին հավասարակշռությունը. խորհրդարանը շրջունեց սուլթանի ցուցումներով կազմված օրինագծի նախնական տարբերակը, բայց և խորհրդարանի փոփոխությունները ևս շրջունվեցին սուլթանի կողմից: Դրություն տերը, այսուհանդերձ, մնում էր Համիդը, որին ոչ մի օրինագիծ կամ խորհրդարան չխանգարեց շարունակելու իր հալածական քաղաքականությունը մամուլի նկատմամբ:

Արևմտահայ առաջադիմական հասարակական միտքը և հրապարակախոսությունը շնայած սահմանադրության շուրջ թուրքական լիբերալների բարձրացրած աղմուկին, թուրքիայում «նոր դարագլուխ» ավետող պաշտոնական ու անպաշտպան հայտարարություններին, ըմբռնեցին դրանց իրական արժեքը: Թուրքիայում մամուլի ընկճված վիճակի, սահմանադրության զուտ անվանական բնույթի և նրա անգործունակության վերաբերյալ իր դեմոկրատական խեր տրամադրություններով առանձնանում է Հ. Պարոնյանի «Թատրոն» պարբերականը:

* * *

Օսմանյան սահմանադրության գնահատականը «Թատրոնում» զրբսևերվել է ոչ միայն զուտ հրապարակախոսական, այլև գեղարվեստական-սատիրական արտահայտչամիջոցներով, որով և այդ գնահատականը ստանում է առավել մեծ հասարակական արժեք: Հ. Պարոնյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում օսմանյան սահմանադրության հասարակական հիմքերին, նաև նրա կիրառման հնարավորությունը: Երկրում ոչ մահմեդական ժողովուրդների վաղեմի իրավագրկությունն ու հարստահարությունների հարատևումը երգիծաբանին միանգամայն հիմնավորված բացասական դիրքորոշում էին թելադրում սահմանադրության կիրառելիության նկատմամբ: «Թատրոնի» էջերում սահմանադրությունը համարվում է հասարակական ու քաղաքական իրականության արդյունք, որ ենթադրում է քաղաքակրթության զարգացման որոշակի աստիճան: Արևմտահայ հասարակական հոսանքների ներկայացուցիչները սահմանադրությունը, որպես այդպիսին, արժեքավորել են հենց հասարակական զարգացման տեսակետից, սակայն նրանցից միայն քչերն են հանգել հետևողական եզրակացությունների: Հ. Պարոնյանը այդ ճշմարտությունը որոնում է իր կոնկրետության մեջ՝ ազատելով վերացական պատկերացումներից, եթե հասարակությունը և պետությունը չեն քաղաքակրթվել, չեն հրաժարվել հպատակներին ճնշելու և ստրկացնելու իրենց հնամենի քաղաքականությունից, ապա այդպիսի հասարակության մեջ սահմանադրությունը օտարոտի իրավական ակա է, ներ-

դակագուրկ: Պարոնյանի մերկացումները ստանում են հասարակական ընդհանրացված արժեք մանավանդ այն ժամանակ, երբ երգիծաբանը ցույց է տալիս օսմանյան բռնակալության վրա սահմանադրական պատվաստի ողջ անհամատեղելիությունը: Տպագրական օրինագծի շուրջ կառավարության և երեսփոխանական ժողովի տարածայնությունների, երգիծական հրատարակությունների նկատմամբ սուլթանի հալածական քաղաքականության ցուցադրմամբ ևս Պարոնյանը բացահայտում էր այն, թե ինչ արժեք ունի մամուլի ազատությունը «սահմանադրական» Թուրքիայում: Հ. Պարոնյանի վերաբերմունքն այս հարցում ըստ էության, ուղղվում է բռնապետության սահմանադրական խաղի մերկացմանը: Խորհրդարանը «Թատրոնի» սատիրական ենթատողերում ներկայացվում է իրրև բռնակալությանը զուտ ձեռնարկուն ընդդիմադիր ուժ: Խորհրդարանի և սուլթանական ռեժիմի կեղծ հակակշռության այդ երևութականությունը Պարոնյանը կոնկրետ ցույց է տվել մամուլի իրավական դրության վերաբերյալ քանակով ոչ շատ, բայց խիստ տպավորիչ իր երգիծական նյութերում: Այսպես, «Թատրոնը» հայտնում է թերթերի լուրերը, թե երեսփոխանական ժողովը հաստատելու է տպագրական նոր օրինագիծ, որով, իբր, մամուլին տրվելու է լայն ազատություն, վերացվելու է դրոշմի տուրքը և այլն: Իր ամբողջ թերահավատությունը դրա նկատմամբ Պարոնյանը արտահայտում է ուշագրավ ձևերի մեջ՝ այդ ցանկալի լուրերը նա հայտնում է այնպիսի ցանկությունների ընդհանուր շարքում, որոնք չէին կարող կարգավորվել երեսփոխանական ժողովի կողմից: Հնարավորը այստեղ լուծվում է անհնարինի մեջ և ընթերցողին միանգամայն պարզ է դառնում տպագրական օրենքի բարվոքման անհնարինությունը Թուրքիայում⁴⁸: Այդ նույն միտքը, արդեն երգիծական բոլորովին այլ հնարանքով, բացահայտվում է «Թատրոնի» պերսոնաժի՝ Խիկարի միջոցով: Երգիծաթերթերին սպառնացող արգելքի վերացումից հետո, նրա կարծիքով, այդ հրատարակություններին սպասում է ոչ այնքան շատ մխիթարական հեռանկար՝ երկու ամիսը մեկ անգամ խափանվելու սովորական առօրյան⁴⁹:

Մամուլի ազատության վերաբերյալ լուրերի անհիմն լինելը Պարոնյանը բացահայտել է հենց այդ ազատության դեմ ուղղված փաստական ապացույցներով: «Հեյալի» խափանումը և նրա խմբագիր Թ. Կասաբի երեքամյա բանտարկությունը նա դիտում է որպես երգիծական թերթերի դեմ համիդյան ռեակցիայի հարձակումների սկիզբ և իրավացիորեն եզրակացնում է, որ երգիծաթերթերի էջերից ծաղրանկարների վերացումը նշանակում է ընդհանրապես երգիծական թերթերի արգելման

նախանշան: Ահա երգիծական թերթերին սպասող ամենևին էլ ոչ երգիծական-չափազանցված մոտալուտ ապագան՝ ըստ Պարոնյանի.

- Աղեկ, որ ես ծաղրանկարները վերցուցած եմ եղեր...
- Հողվածներուդ մեջ բան մը չեն կարող գտնալ:
- Հողվածներն ալ կվերցունեն՝ այնպես կհրատարակեմ. ինչ ընեմ,

երեք տարի ով պիտի երթա հոն նստի⁵⁰: Խորհրդարանի կողմից մամուլի իրավական բռնադատված վիճակը թեթևացնելու վերաբերյալ լուրերին Պարոնյանը հակադրել է տպագրական տեսչության հալածական նոր ձեռնարկների ճշմարտացի մեկնաբանությունը: 1877 թ. ապրիլին նա դարձյալ կոռհում էր իրադարձությունների զարգացման իրական ընթացքը, այն, որ ծաղրանկարների վերացումից հետո հերթը հասնելու է քաղաքական սատիրայի արգելքին: «Դադարումն կսմիթներու» ֆելիետոնում Պարոնյանը առանձնապես շափազանցությունների կարիք չի զգում մամուլի վրա ծանրացող ոստիկանական բռնությունների նոր ալիքը ցուցադրելու համար: «Ով որ չրագրին չգոցվելու կփափաքի,—գրում է նա,—պետք է, որ իր ձեռքով դադրեցունե զայն»⁵¹:

Երգիծաթերթերի դեմ սանձազերծված արշավի, երեսփոխանական ժողովում Մաջիդ բեյի ծայրահեղորեն հետադիմական ելույթները խիստ ու անաշու քննադատության արժանացան «Թատրոնի» էջերում, շատ ավելի սկզբունքային դիրքերից, քան երեսփոխանական ժողովում: «Զավեշտական թերթի մը վնասները» ֆելիետոնում երեսփոխանական ժողովի մեջ սուլթանի կամակատարի մտքերի քննադատությամբ դատապարտվում է երգիծաթերթերի հանդեպ գրաքննության խավարամիտ ու անհեթեթ վերաբերմունքը: Պարոնյանը բացահայտում է դրա պատճառը, այն, որ երգիծական մերկացումները կանխելով, կառավարությունը ցանկանում է վերջ տալ իր դեմ ուղղված քննադատությանը: Անբարոյականության հիմքի վրա բարձրացող սուլթանական ռեժիմը անբարոյական է համարում ամեն ինչ, այդ թվում և Երգիծաթերթերը, որոնք կարող են ցույց տալ իր իսկական դեմքը: Խիկարի և նրա զրուցակցի երկխոսությամբ «Թատրոնն» ընթերցողին է ներկայացնում երգիծաթերթերի արգելքի վերաբերյալ երեսփոխանական ժողովում ծավալված բանավեճերի բովանդակությունը: Պարոնյանի քննադատությունից, ի դեպ, չեն վրիպում այն փոքրաթիվ երեսփոխանները (մահմեդական երեսփոխաններ), որոնք պաշտպանել էին տպագրական տեսչության տնօրենին և վնասակար համարել երգիծական հրատարակությունները: Ընթերցողին պարզ է դառնում նաև, որ երեսփոխանական ժողովում Մա-

չիդ բեյը շարունակում է օսմանյան գրաքննության ավանդական ուղե-
գիծը մամուլի և խմբագիր-հրատարակիչների նկատմամբ. այս անգամ
ևս, ինչպես միշտ, նրանք դիտվում են իբրև պատասխանող կողմ, իսկ
իրենք իրավունք չունեն պատասխանելու մեղադրանքներին: Մամուլի
իրավազուրկ վիճակի դեմ բողոքելով, Պարոնյանը ցույց է տալիս, որ
սահմանադրությունը մեռած տառ է, քանի որ իրականում չի ապահով-
վում իր իսկ հռչակած՝ մամուլի ազատության իրավունքը: «Չտեսանք
երեսփոխանական ժողովո ներքին կանոնադրությունը, — գրում է նա, —
որպեսզի հասկնայինք, թե հոն ամեն մարդ ազատ է խմբագիրները ու-
զածին պես լվալու. և թե այս խմբագիրները ըստ սահմանադրության
իրավունք պիտի չունենան իրենց դեմ եղած հարձակմանց դեմ բողոքե-
լով ինքզինքնին արդարացնելու. միայն սա տեսանք երեսփոխանական
ժողովո մեջ, որ այն լեզուն, զոր զործածած է վսեմափայլ Մաճիտ պեյ
զավեշտական խմբագրաց նկատմամբ, շեն գործածած մինչև հիմա զա-
վեշտական թերթերը, որոց խափանումը կինդրե վսեմափայլ Մաճիտ
պեյ»⁵²:

Տելիետոնը հիմնավորում և հաստատում է երգիծանքի հասարա-
կական արժեքը, նրա դաստիարակիչ, բարոյական նշանակությունը, որ
կայանում է հասարակության թերությունները վերացնելու, այդ թերու-
թյունների պատճառների սատիրական ոչնչացման բարձր նպատակի
մեջ: Բնությունն ու անբարոյականությունը պատվարելով երգիծանքի
սլաքներից, օսմանյան կառավարությունը ինքն է փաստորեն հանդես
գալիս անբարոյականությունը տարածողի ու պաշտպանողի դերում —
այսպիսին է երգիծաբանի եզրակացությունը: Գեղարվեստական սկզբունք-
ների կրքոտ պաշտպանությունը այստեղ վերածվում է բռնակալության
սուր քննադատության: Ժանրի ազատության պաշտպանությունը Հ. Պա-
րոնյանին հասցնում էր մամուլի և ազատ խոսքի դեմոկրատական ա-
զատության հիմնավորմանը:

Այսպիսով, երգիծաթերթերի լինել-չլինելու, նրանց բարոյական,
թե անբարոյական բնույթի վերաբերյալ երեսփոխանական ժողովի վի-
ճաբանությունները երգիծաբանը գնահատում է բռնակալության և սա-
տիրայի փոխհարաբերության, նրանց գոյակցության տեսակետից: Սուլ-
թանական ռեժիմը չի կարող համատեղել սատիրան իր կեցության հետ,
չի կարող հանդուրժել այդ ժանրը, որովհետև սատիրայի ուժը ամենից
առաջ քաղաքական բռնացումների ցուցադրումն է իրենց ամբողջ մեր-
կության մեջ:

Երեսփոխանական ժողովի կողմից երգիծաթերթերն արգելող հող-
վածի մերժումից հետո սուլթանը տպագրական օրինագծի քննարկումը

հանձնարարեց խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանին, բայց մինչ այդ
վճռական հարձակման անցավ երգիծական հրատարակությունների դեմ:
«Թատրոնը» վերջնականապես խափանվեց 1877 թ. հունիսին՝ այլ եր-
գիծաթերթերի հետ միասին⁵³: Խափանման միակ իրավական հիմքը,
ըստ էության, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երգիծաթերթերի «հասարակական
վնասակարության և անբարոյականացնող ազդեցության» տխրահռչակ
ձևակերպումը: «Թատրոնի» հրատարակության անհնարինությունը բա-
ցատրվում է ոչ միայն բռնակալության դեմ նրա վճռական օպոզիցիա-
յով, այլև ընդհանրապես երգիծական մամուլի հանդեպ օսմանյան ռե-
ժիմի թշնամանքի պատճառով:

Երեսփոխանական ժողովի 1878 թ. հունվարի 17-ի նիստում ընդ-
գիմադիր երեսփոխանները դարձյալ քննարկման առարկա դարձրեցին
մամուլի իրավական դրության հարցը⁵⁴: Պաշտպանելով մամուլի ազա-
տությունը, նրանք ելնում էին այն իրողությունից, որ մամուլի ստրկա-
մտության պատճառը նրա իրավազրկությունն է: Սակայն այս ջանքերը
ևս գործնական նշանակություն չունեցան: Համեղը պատրաստվում էր
վերջ տալ սահմանադրությանը: Զհանդուրժելով Թուրքիայի ռազմական
պարտությունների պատճառով հետզհետե առավել հանդգնացող օպո-
զիցիան և օգտվելով իր բացառիկ իրավունքից, 1878 թ. փետրվարին
սուլթանն արձակեց խորհրդարանը:

* * *

Մամուլը դիտելով իբրև քաղաքական հակառակորդների ամբիոն,
Արդու Համիդը իր գահակալության առաջին ամիսներից իսկ սաստկաց-
րեց նրա հսկողությունը: Պարբերականների իրավական դրությունը բռու-
նակալության պահանջներին հարմարեցնելու նպատակով սուլթանը փոր-
ձեց օգտագործել օսմանյան խորհրդարանը, որի գոյությունը հանդուր-
ժում էր զուտ քաղաքական իրադրության պայմանների հարկադրանքով:
Խորհրդարանում ուժեղացող ընդդիմադիր տրամադրությունները, սա-
կայն, նրան հնարավորություն չտվեցին անցկացնելու իրեն ցանկալի
տպագրական օրինագիծը: «Նոր օսմանների» պարտությունից և խոր-
հրդարանի ցրումից հետո հետապնդվեցին բռնակալության դեմ ըմբոս-
տացած թերթերն ու հանդեսները, առանձնապես խիստ հալածանք
սկսվեց երգիծական մամուլի նկատմամբ:

Չնայած դրան, Հ. Պարոնյանի «Թատրոնում» սուր քննադատության
ենթարկվեցին հետադիմության կամայականությունները: Երգիծանքի
ժանրի պաշտպանությունը «Թատրոնը» օգտագործեց մամուլի և խոս-

քի ազատութեան սկզբունքների պաշտպանութեան համար: Երգիծական պարբերականների հետագա հալածանքի ժամանակ փակվեցին Երկրում հրատարակվող մի քանի ազդեցիկ հրատարակություններ, այդ թվում և «Թատրոնը»:

1877—1878 թթ. գրաքննությունը ըստ հնարավորին սահմանափակեց մամուլի ռազմական լրատվության չափերը: Պարբերականներն ընկան ոչ միայն ոստիկանական, այլև ռազմական գրաքննության տակ: Լիբերալ-սահմանադրական գաղափարների հետապնդումներով և մամուլի բովանդակությունը սահմանափակող նոր որոշումներով սուլթանը հող էր նախապատրաստում բռնակալական գրաքննություն ստեղծելու համար:

2. ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Յոզղատի հարստահարությունների առթիվ Բ. դոան խստությունները «Օրաթերթի» և «Մանզումեի էֆքյարի» նկատմամբ՝ չկարողացան շեղել պարբերականների ուշադրությունը գավառական կյանքից: «Օրաթերթի» խափանումը առաջին պատժիչ գործողությունն էր, որով նոր սուլթան Աբդուլ Համիդին հլու տպագրական տեսչությունը նախազգուշացնում էր հայ պարբերականներին, թե կառավարությունն ինչպիսի դիրք է գրավելու նրան հետևող մյուս հրատարակությունների հանդեպ:

Ազգային վարչությունը, սակայն, շարունակում էր բողոքել գավառական հարստահարությունների դեմ: Դրան վերջ տալու նպատակով կառավարությունը փորձեց ներգործել պատրիարքի վրա, որ և անմիջապես արտահայտվեց Հ. Նուրյանի գրաված դիրքերում: Կառավարական շրջանների վստահությունը վայելող քաղաքական ժողովի այս անդամը Բ. դոանն ուղղված բողոքագրերն համարում էր «արդի պարագայից մեջ աննպաստ և անքաղաքագիտական»⁵⁵: «Քաղաքագետ» էֆենդին արտահայտում էր էֆենդիական դասի մտահոգությունը՝ համոզելու կառավարությանը, որ հայերը ապստամբական դիտավորություններ չունեն և անմոռն էն կրում իրենց լուծը:

Պատրիարք Ն. Վարժապետյանը այս ժամանակաշրջանում իր գործունեությունը ծավալել էր երկու ուղղությամբ. նա շարունակում էր գավառական հարստահարությունների խնդրի արժարժումը Ազգային ժողովում, դիմումներ էր անում Բ. դոանը, և մյուս կողմից՝ հավաստում իր հավատը կառավարության բարենորոգչական անկեղծ մտադրությունների վերաբերյալ: Նրա կարծիքով հարստահարությունների հարցի անընդհատ առաջադրումը սուլթանին համոզելու էր բարենորոգումների անհետաձգելիության մեջ: Այսպիսի մտայնությունը ապահովում էր հայ

մամուլի համապատասխան բնույթի հրապարակումների անընդհատությունը: Արևմտահայ գրեթե բոլոր պարբերականները շարունակաբար տպագրում էին հարստահարությունների ցնցող դեպքեր վանի, Կեսարիայի, Մուշի, Կարինի, Տիգրանակերտի, Տրապիզոնի և բազմաթիվ այլ վայրերի իրականությունից: Արևմտահայ գավառի կացության վերաբերյալ տեղեկություններ էին տպագրում նաև մայրաքաղաքի եվրոպական հրատարակությունները՝ ավելացնելով բուլղարական հարստահարությունների խնդրի մեջ խրված կառավարության միջազգային տագնապն ու դժվարությունները: 1876 թ. մամուլում նկարագրված դեպքերը մեծ մասամբ կապվում էին ոչ թե քրդական ավագանու կամ թուրքական հարստահարիչների ինքնաբավ, մեկուսի գործողությունների հետ, այլ անմիջականորեն համադրվում էին այն փաստին, որ կառավարությունը ինքն էլ է մասնակցում այդ հարստահարություններին և ամեն կերպ խրախուսում է դրանք: 1876 թ. աշնանը դրությունը փոխելու վճռականություն մեծ Բ. դոուր անցավ այդպիսի հրապարակումները կասեցնելու գործողություններին: Պատժի ու ոստիկանական հալածանքների մի ամբողջ արշավ սանձազերծվեց հայ մամուլի դեմ՝ այսպես կոչված «Շանայի հարստահարությունների» կապակցությամբ: Հարվածի տակ ընկան «Հայրենիք», «Արարատ» և «Մեծմուսլը հավատիս» թերթերը, որոնց էջերում նյութեր էին տպագրվել Տրապիզոնի Շանա գյուղում թուրքական կեղեքումների և տեղական իշխանությունների վայրենի կամայականությունների մասին: Իրողությունն այս երեք թերթերում պատմվել է ինքնուրույն, թերթերը միմյանցից արտատպություն չեն արել և այս հանգամանքի շնորհիվ ընթերցողը լայն տեղեկություններ էր ստանում գավառական կյանքի մասին: Շանայի շքավոր գյուղացիներին, որոնք չէին կարողացել վճարել պետությանը տրվող հարկի մնացորդները, (1876 թ. նախապես հավաքվում էր երկու տարվա հարկ)⁵⁶ թուրքական իշխանությունները տանջել էին ինչպես ստրուկների. «Մեծմուսլը հավատիս» թղթակիցը նշում էր, որ մեղանշած գյուղացիների դեմ ուղարկվել է պատժիչ ջոկատ՝ հարյուրապետի գլխավորությամբ: Տեղ հասնելով, սա «բազմաթիվ գյուղացիս խարազանով և սրո պատյանով անխղճաբար ծեծելի զկնի՝ փարավոնի գերյաց պես կարգավ այստեղ խրոջալ գերաններուն և ցցերուն կկապե և երկու-երկու, երեք-երեք սաստկապես կխարազանե և սոցանե ոմանց վրա ևս դուլլերով ջուր լեցնել կուտա և այսպես մինչ իրիկուն անոթի, ծեծելով միայն կանցունե և թողություն այն ժամանակ կշնորհե, երբ առնելիք հարկը ուրիշ մեկուն ձեռքով իրեն կբերվի»⁵⁷: Երբ գյուղացիները բողոքեցին Տրապիզոնի

թուրքական իշխանություններին, վերջիններս պաշտոնանկ արեցին այդ հարյուրապետին և նրա փոխարեն ուղարկեցին մի հազարապետի (մայոր): Շանայում իր նախորդի գործադրած դաժանություններից հրաժարվելու փոխարեն նա ավելի անտանելի խոշտանգումների ենթարկեց հարկը չվճարածներին, գյուղում «հինգ-տասն ցից ևս ինքն ավելացնելով»: «Հայրենիքի» նույն բովանդակությամբ հոդվածից երևում է, որ մարդկանց «խազրխի» կապելը սոսկ հարկը չվճարողների վրա չի տարածվել. գինվորները գանակոծել են ամբողջ գյուղը՝ տեղի տալով բռնություններ գործադրելու իրենց սովորական կրթերին: Հարկը չտվողներից «զոմանս բանտերու կմատնեն, ոմանց՝ սանը, կախան և կովը կամ եզը կես գնով ծախել տալով ուզած տուրքերնին կառնեն»,— գրում էր թերթը⁵⁸: Ինչպես գրեթե միշտ, այս անգամ էլ պաշտոնական բաշխողուկները չէին մոռացել գյուղացիների կրոնական զգացումներն անարգելը, ծեծել և ստորացրել էին իբրև պատանդ վերցրած գյուղական քահանային:

Տպագրական տեսչությունը խափանեց այս երեք պարբերականները, որոնցից արդեն հասցրել էին արտատպություններ անել Կ. Պոլսի եվրոպական պարբերականները: Յոզղատի հարստահարությունների մերկացումից հետո սա երկրորդ դեպքն էր, երբ մի քանի հայ պարբերականներ բացահայտում էին կառավարության մեղսակցությունը հարստահարություններին: Այս պատճառով տպագրական տեսչությունը մասնավոր միջոցառումների դիմեց այս թերթերը պատժելու համար: Հոկտեմբերի 24-ին սրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին ծանուցումներ ուղղվեցին «հուզումներ տարածելու» մեղադրանքով, ապա հրապարակվեց ընդհանուր բնույթի ծանուցում՝ հայ թերթերի զրպարտությունների մասին: Բուն տեքստից իսկ երևում է, որ կառավարությունը ձգտում էր անհանգիստ հայ մամուլը և ստիպել նրան՝ հրաժարվելու զավառական հարստահարություններին անդրադառնալուց⁵⁹:

Այսուհանդերձ, հաշվի առնելով իրադարձության արձագանքները, Բ. դուռը մտավ անաշուտ հետաքննողի դերի մեջ. վերոհիշյալ պաշտոնական ազդում հայտնվում էր մեծ վեզիրի հրամանը՝ երեք թերթերի խմբագիրներ Մ. Այվատյանին («Արարատ»), Հ. Մարգարյանին («Մեծ-մուսյը հավատիս») և Մ. Մելիքյանին («Հայրենիք») կառավարության երկու ներկայացուցիչների հետ Տրապիզոն մեկնել դեպքերի ստուգությունը քննելու նպատակով: Այստեղ աչքի էր զարնում հետևյալ հակասությունը. եթե թերթերը պատժվել էին, ուրեմն կառավարությանը ստույգ հայտնի պետք է լիներ նրանց հանցանքը, իսկ եթե պատժելուց հետո էր հարկավոր ապացուցել այդ հանցանքը, ապա դուրս էր գալիս,

որ կառավարությունը վարվել է կամայականորեն և կանխակալ: Ինչպես վերև ասվեց, Շանայի դեպքի մասին հայ թերթերի նյութերը արտատպվել էին Կ. Պոլսի եվրոպական լեզուներով հրատարակվող պարբերականներում, ուստի և կառավարությունը շտապում էր որևէ կերպ դուրս գալ իր համար տհաճ այդ պատմությունից:

Երեք թերթերի խմբագիրները կանչվեցին տպագրական տեսչության տնօրեն Բլաք բեյի, ապա մեծ վեզիր Ռյուշտյու փաշայի մոտ: Փաշան սրանց դիմավորեց լուտանքների տարափով և հենց այստեղ, ընդունարանում էլ խմբագիրները դաժան ծեծի ենթարկվեցին՝ տարվելով ոստիկանություն⁶⁰: Սաստիկ գանակոծված Մ. Այվատյանը այդպես էլ չապաքինվեց և վախճանվեց 1876 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Նրա հուղարկավորությունը վերածվեց թուրքական բռնակալության դեմ ուղղված բողոքի ցույցի⁶¹:

Կառավարության կազմած հանձնաժողովի հետ նոյեմբերի 9-ին Հ. Մարգարյանը և Մ. Մելիքյանը մեկնեցին Տրապիզոն: Հաստատվեց ոչ միայն դեպքերի ճիշտ լինելը, այլև բացահայտվեցին բռնությունների նորանոր փաստեր, որոնք դուրս էին մնացել մամուլի ուղարկությունից: Բ. դուռը ստիպված էր ազատ թողնել խմբագիրներին⁶²:

Լավատեղյակ Ջ. Փոքրինը այս առթիվ գրում է. «Հիշյալ երեք լրագրերի հրատարակությունը արգելվեցավ, ինչպես որ մի ամիս նորանից առաջ արգելվել էր («Նորագիրը»)՝ իբրև սուտ լուրեր ու զրպարտություններ տարածող թերթեր: Հաճախ պատահում է, որ այդպիսի դեպքերում դրան պաշտոնյաները խուս տեղերի անպաշտպան գյուղացիներին սպառնալիքներով ու անգթություններով ստիպում են ստորագրել մի թուղթ, որ սուտ է հանում նոցա անարդար վարմունքի վրա տարածված բոլոր համբավները»⁶³:

Գործն ավարտվեց նրանով, որ կառավարությունը հայտնեց նոր քննություն անցկացնելու մտադրության մասին⁶⁴: Դրանից հետո միջադեպը մոռացվեց:

Սուլթանների փոփոխությունները նույնիսկ աննշմար չափով չէին փոփոխում հարստահարությունների առօրյան ու ընթացքը Արևմտյան Հայաստանում: Աբդուլ Համիդի գահակալության առաջին ամիսներին միայն Վասպուրականում քրդական ավարառուները ավերել էին 19 հայկական գյուղ, գյուղացիները կոտորածներից ազատվելու համար փախել-ապաստանել էին սարերում կամ ցրվել երկրով մեկ⁶⁵: Պատրիարքարանի բողոքներից հետո թուրքական իշխանությունները դիմեցին հետաքննություններ անցկացնելու երեսպաշտ եղանակին. ի վերջո հան-

ցավոր էին ճանաչվում հարստահարւրդ գլուղացիները, որոնց պատժի ենթարկելով՝ իշխանությունները ավարտում էին ու օրինականացնում կեղեքիչների կիսատ թողած գործը: 1876 թ. դեկտեմբերի 1-ին Վանում մահմեդական խուժանը և կանոնավոր զորքերը հարձակվեցին շուկայի վրա, թալանեցին հայերի խանութներն ու կրպակները և հրդեհեցին՝ հետքերը թաքցնելու համար: Սպանվեցին ու հալածվեցին իրենց ունեցվածքը պաշտպանող հայերը⁶⁶: Կողոպուտից փրկվեցին միայն թուրքերի խանութները⁶⁷: Բ. դուռն հետաքննական ներկայացուցավ այս անգամ ևս ավարտվեց նման սյուժեների համար սովորական դարձած հանգուցալուծումով. հանձնաժողովը իրողություն գնահատականը տվեց այնպիսի ձևակերպումով, «որով թուրք հասարակությանն և զորքերն կարողարացնեն և մինչև իսկ կողոպուտի գործն այլ հայերի վրա կձգեն»⁶⁸. Վանի կուսակալի հրամանով հայ բնակչությանն արգելվեց հրազեն պահել, որից հետո նա ապավինելու էր այդ նույն թալանչի զորքերի պաշտպանությունը: Գա բնակչության ըմբոստ տրամադրությունների դեմ ուղղված միջոց էր, որով հայերը ոչ միայն զինաթափվում էին, այլև դուրս էին բերվում որպես ընդհարումների նախաձեռնող⁶⁹: Սուլթանը արդեն 1876-ի վերջին արևմտահայերին դնում էր օրենքից դուրս վիճակում: Ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին ամիսներին թուրքական զորքերը անարգել բռնություններ էին գործադրում և կողոպտում պատերազմի թատերաբեմ դարձած հայկական գավառները: Պարբերականները բազմաթիվ թղթակցություններ էին տպագրում գավառներում հաճախացող այդպիսի դեպքերի վերաբերյալ: Օգտվելով պատերազմի դրությունների ընձեռած հնարավորությունից, Բ. դուռն անհապաղ խափանման սպառնալիքով մամուլին արգելեց լուրեր հաղորդել «ղինվորական շարժմանց վրա» (1877 թ. հուլիս): Այդ արգելքը փաստորեն «պետական գաղտնիք» էր դիտում թուրքական զորքերի և քրդական շեյխերի բռնությունների հրապարակումը⁷⁰:

1877—1879 թթ. արևմտահայ թերթերը գրաքննական արգելքները հաղթահարում էին հենվելով պատրիարքարանի թագրիների՝ իբրև պաշտոնական աղբյուրի վրա: 1875 թ. սկսած ուշագրավ փոխհարաբերություն էր ստեղծվել հայ մամուլի և տպագրական տեսչության միջև. մամուլի ինքնուրույնությունը սահմանափակող ազդերը հետևում էին մեկը մյուսին, սակայն վերջինս շարունակում էր մերկացումները: Պաշտոնական բողոքագրերը արգելված չէին կառավարության կողմից, ուստի դրանց բովանդակած հարստահարությունների լուրերը թղթակցությունների կամ նամակների ձևով, ըստ էության, օրինականություն

պետք է ապահովելին հայ մամուլի համար: Այս պայմաններում տպագրական տեսչությունը իր հետապնդումների օբյեկտ էր դարձնում այն պարբերականներին, որոնք տպագրում էին հարստահարությունների առավել ծանր դեպքեր կամ բռնապետության դեմ ուղղված քննադատական լիցք էին պարունակում: Առհասարակ պետք է նկատել, որ տպագրական տեսչությունը գավառական իրականությունը բացահայտող հրապարակումներին միանշանակ գնահատական չի տվել և ուշադրություն է դարձրել մերկացումների ընդհանրացման ուժին, նյութերի քննադատական նպատակաուղղվածությանը: Այս իմաստով հետաքրքիր է այն վերաբերմունքը, որ տպագրական տեսչությունը ցուցաբերեց Հ. Դիմաքսյանի «Լույսի» նկատմամբ: Կրոնական այս թերթը բազմիցս անդրադարձել է հարստահարությունների խնդրին՝ իր հրապարակումները համաձայնեցնելով ն. վարժապետյանի գործողություններին: Երբ Դիմաքսյանին կանչեցին տպագրական տեսչություն՝ բացատրություններ տալու շեյխ Զալալեղդինի և Ֆեթվա բեյի կողմից Արևմտահայաստանում կատարած շարագործությունների մասին, նա վկայակոչեց պատրիարքի համապատասխան թագրիքը: Վասպուրականում Զալալեղդինի գործի առթիվ, նկատում էր Դիմաքսյանը, «այս վերջին օրերս գործված ոճրույն համար արդեն ազգային պատրիարքարանի կողմանն մասնավոր թագրիք եղած է»⁷¹: Տպագրական տեսչությունում Դիմաքսյանին ցույց են տվել ներողամիտ վերաբերմունք և դա հասկանալի է դառնում նրա պարբերականի նյութերի բովանդակությունից: Գավառի թուրքական իշխանություններին քննադատելով հարստահարությունները չկանխելու և նույնիսկ խրախուսելու համար, «Լույսը» ընդգծում էր, որ անարդարությունները և անօրինականությունը կարելի է վերացնել միայն «բարեխնամ կառավարության» ջանքերով: Հայաբնակ գավառների մեջ գործված շարիքները «Լույսը» հակված էր բարդելու միայն քրդական վերնախավի վրա. «Գավառներուն տեղական կառավարության ժողովականներուն մեծագույն մասն քյուրտերու պեյերն են կամ... անոնց պարագլուխները,—բացատրում էր պարբերականը:—Ուստի, երբ հարստահարյալ մը բողոքելու համարձակի՝ անմիջապես ժողովականներն (գավառական մեջլիսի անդամներ—Ա. Ն.) այն բողոքը կխեղդեն կամ բողոքարկուն զրպարտիչ և ստախոս կդատեն և ժողովույն նախագահն ալ... աչքը կկոցե եղած զրկանքն չտեսնելու և այսպես անիրավ վճիռով մը կկնքեն դատաստանը»⁷²: Ինչ ասել կուզի՝ օսմանյան գրաքննությունը միանգամայն բավարարում էր այնպիսի եզրակացությունը, որտեղ հայ բնակչության հետ միասին իբրև քրդական վերնախավի զոհ էր ներկա-

յացվում թուրքական պաշտոնեությունը: Ընդհանրապես, «Լույսի» հրապարակումները համակված են կառավարության բարենորոգչական հնարավորությունների հանդեպ հույսի սպասելիքներով, և մյուս կողմից՝ բացառում են կեղծվող ժողովրդի ընդդիմության ամենաանըմար միտքն անգամ: Ընդդիմությունը «Լույսը» համարում է «ծայրահեղ հանդրգնություն» և միակ առաջարկը, որ նա անում է իշխանություններին՝ զենքի կապակցությամբ, դա քրդերին գինաթափելու կոչն էր⁷²: Ավետարանական առաքինությամբ և քրիստոնեկայել համբերատարությամբ, որին կնախանձեին անգամ բողոքական քարոզիչները, «Լույսը» առաջադրում էր քրդերի գինված բազմություններին լուսավորելու մի ամբողջ ծրագիր, որի մեջ էլ սպառում էր Արևմտահայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ իր պատկերացումները⁷³: Այս պարբերականը անտեսում էր ոչ միայն իր նկատած հարստահարությունների և օսմանյան կառավարության միջև եղած անմիջական պատճառական կապը, այլև պատրանքներ սերմանում վերջինի բարի մտադրությունների վերաբերյալ: «Լույսի» այս անվնաս համբավն էր պատճառը, որ 1878 թ. մարտին տերությունների առաջիկա կոնգրեսին ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցադրման համար տպագրական տեսչությունից նա սոսկ նախազգուշացում ստացավ⁷⁵:

«Մասիսը» ևս այս ժամանակահատվածում տպագրել է գավառական աղետալի իրականությունը վերաբերող բազմաթիվ թղթակցություններ, նամակներ, հոդվածներ, խմբագրական խորհրդածություններ և այլ արտատպություններ եվրոպական մամուլից: Թերթը, սակայն, մինչև 1880 թ. տպագրական տեսչությունից նույնիսկ նախազգուշացում չի ստացել: Պատճառը Կ. Ությունյանի ծայր աստիճանի զգուշությունն էր կառավարության հասցեին քննադատական դիտողություններ անելուց: Իսկ եթե այդ զգուշությունը երբեմն լքում էր նրան (դա միշտ պահպանել հնարավոր չէր գավառի օրհասական վիճակի և անվերջ դժբախտությունների պայմաններում), ապա փորձված խմբագրին փրկելու էր գալիս Բ. Ղոնան փափուկ կացությունը: Պատրիարքարանի ճանաչված օրգանը (որից արտատպություններ էին անում Կ. Պոլսի եվրոպական ու թուրքական թերթերը) խափանելը ձեռնարկ չէր կառավարությանը: Դա նույնը կլիներ, ինչ բարենորոգումների վերաբերյալ պատրիարքարանի բողոքագրերի արգելումը կամ պատրիարքարանը պատժելը, որովհետև «Մասիսը» իր ինֆորմացիան կառուցում էր այդ բողոքագրերի և պատրիարքի գործողությունների շրջանակներում: Մյուս՝ ոչ համբավված կամ առաջադիմականի համբավ ունեցող պարբերականներ

ըր տպագրական տեսչությունը խափանում էր առանց այդ հանդամանքները նկատի առնելու: Այստեղից էլ այն իրողությունը, որ նույն բովանդակության նյութերի համար արևմտահայ այլ պարբերականները կարող էին պատժվել, իսկ «Մասիսը»՝ ոչ: 1875—1879 թթ. ընթացքում տպագրական տեսչությունը առաջնորդվել է «Ինչ կարելի է Զևսին, չի կարելի եղանը» հայտնի սկզբունքով և դրանից բխող վերաբերմունքով «Մասիսը» գրել շահեկան վիճակի մեջ:

Միանգամայն այլ էր Հ. Պարոնյանի «Թատրոնի» իրավիճակը: Դեմոկրատական այս պարբերականը մշտապես գործել է տպագրական տեսչության սևեռուն ուշադրության սյայմաններում: Գրաքննությունը առիթը բաց չի թողել «Թատրոնը» խափանելու կամ նրա խմբագրի վրա ճնշում գործադրելու համար: «Մասիսում» երգիծաբանը գրել է. «Թատրոնիս» մեջ ոչ թե նախարարի մը, այլ օտաճիի մը դեմ եթե երկու խոսք ընեի՝ իսկույն ամիս մը կդադրեցնեին «Թատրոնը», իսկ եթե քիչ մը ծանր կոխեի՝ կխափանեին գայն»⁷⁶:

Հրապարակախոսական բարձր կուլտուրա ունեցող մի այնպիսի խմբագիր, ինչպիսին Հ. Պարոնյանն էր, կարողացել է պատռել գրաքննական ոստայնները և իր սեփական տեղեկատվությունն ու մեկնաբանությունները անցկացնել խիստ հսկողության պայմաններում: Երգիծաբանը չի ընկրկել «Թատրոնի» դադարեցման ու հետապնդումների իրական վտանգի առջև, որ առավել շոշափելի էր դառնում Աբդուլ Համիդի ընդհանրապես երգիծական հրատարակությունների նկատմամբ բնագրական ստեղծության պատճառով:

Հարստահարությունների պարոնյանական մերկացումները ամենից առաջ ինքնատիպ են իրենց ձևի՝ երգիծական գնահատանքի շնորհիվ: «Թատրոնում» գավառական իրականությունը արժեքավորվել է քաղաքական սատիրայի արտահայտչամիջոցներով ու նպատակասլացությամբ, որ բնապատկերության հանդեպ իր անհաշտ վերաբերմունքով արդեն վերածվում է թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կարգերը մերժող որոշակի արժեքի: Երգիծարունը կտրականապես մերժում է և բարենորոգումների շուրջ Բ. Ղոնան: ու տերությունների քաղաքագիտական գործողություններն ու կեցվածքը, և ամեն մի հավատ՝ բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ: «Թատրոնը» հարստահարության արև իրողություն չի ներկայացնում սկզբնաղբյուրի, դեպքը առաջին անգամ ներկայացնողի հավակնությամբ: Դա սոսկ գրաքննական խտրություններից սրտավարձելու զգուշություն չէր, թեև Հ. Պարոնյանը

չէր կարող հաշվի շառնել նաև այդ պարագան: Խնդիրը վերաբերում է նրան, որ կարևորն այստեղ բռնապետության անողոք դատավճիռն է, և ոչ թե փաստերը, որոնք մեկնաբանվում են սատիրական սուր անկյան տակ: «Քատրոնում» գավառական իրականության վերաբերյալ հարցադրումները հասցված են բացառիկ սեղմության: «Փոքր տարածության» վրա անսովոր սեղմությանը տեղավորվել են պրկված, բայց միշտ շարժուն մտքերը, որոնք թիրախը խոցում են ամենատարբեր տեսանկյուններից: Ահա Մուշում, Բաղեշում և Զեյթունում կատարված հարստահարությունների հիշատակումը, որոնց մասին, ինչպես հայտնում է երգիծաբանը, հրապարակել են հայերեն թերթերը: Հանրահայտ այս փաստերի վրա է հենվում սատիրական մեկնաբանությունը. «Կլսենք, թե մասնաժողով մը կազմված է այս դեպքերը խառն ժողովին գրած շրջաբերականին հետևյալ տողերուն հետ հաշտեցնելուն համար. «Վասնզի օսմանյան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նույն իսկ հայուն կրոնքը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը պաշտպանել ըսել է»⁷⁷:

Քննադատությունն այստեղ ստանում է բազմաճյուղ նպատակասլացություն. հարվածն ուղղվում է ոչ միայն հարստահարիչների, այլև պատրիարքի ու խառն ժողովի բարեհպատակային կողմնորոշման դեմ, որի հասարակական ու քաղաքական շարիքը երգիծաբանը տեսնում էր ժողովրդին ապակողմնորոշելու, ժողովրդական զայրույթը լիցքաթափելու ձևակերպումների մեջ:

«Քատրոնը» մի քանի անգամ անդրադարձել է Տրապիզոնի Շանագյուղի հարստահարությունների առթիվ «Հայրենիքի», «Մեծմուսյր հավատիսի» ու «Արարատի» խմբագիրների նկատմամբ իշխանությունների հաշվեհարդարին: Եթե հայ մյուս բոլոր պարբերականներում նշված թերթերը հիշվել են հարստահարությունների մերկացման կապակցությամբ, ապա Պարոնյանը խմբագիրների հետագա ճակատագրի լուսաբանմամբ ընթերցողին բացահայտորեն հուշարկում է այն միտքը, որ հայ մտավորականությունը ևս ենթարկվում է նույն բարբարոսական բռնություններին, ինչպես Շանայում խազը խի կապված հայ թշվառ գյուղացիները: Երկրի մի ակնարկների ու հեռամետ հեզնանքի մեջ, ի վերջո, երգիծաբանը հայտնաբերում է շարիքի բուն աղբյուրը՝ բռնապետությունը. «Եթե պատժույն թեթևությանը ու ծանրությանը համեմատ պիտի որոշվին խազը խնները, այն ատեն ահագին հաստությամբ խազը խներ պետք պիտի ըլլան սնանկացյալները կապելու համար և ուր պիտի գրտնանք ասանկ խազը խներ»⁷⁸: Ժամանակի ընթերցողին միանգամայն

հասկանալի այս ակնարկը վերաբերում էր Թուրքիան սնանկ հուշակելու ոչ վաղուցվա իրողության հետ:

Տպագրական տեսչության և ոստիկանության անսանձ կամայականությունները շատ դիպուկ մերկացում են գտել Հ. Պարոնյանի «Ճամփորդություն խմբագրաց» համառոտ, բայց սատիրական ուժեղ շեշտերունեցող հաղորդման մեջ: Այստեղ միայն հայտնվում է, որ «Հայրենիքի» և «Մեծմուսյր հավատիսի» խմբագիրները Բ. դոան հրամանով մեկնել են Տրապիզոն՝ իրենց հրապարակումների իսկությունը տեղում հաստատելու համար: Պարոնյանը մեկ-երկու դարձված է ավելացնում դրան.

«Եեեեթե ասոնց տված լուրը սուտ էր... էր... ա.. աարդեն իրենց խախտ Խափանմամբը...»

Ի՞նչուս պետք է իմին...»⁷⁹:

Վերը տեսանք, որ ոստիկանությունը այս դեպքի առթիվ գործել էր փոստագրական տեսչության գործողություններից անկախ, թերթերը խափանվել էին, խմբագիրները՝ բանտարկվել և պատժվել, ուրեմն՝ մեղք գործած լինելու և այդ մեղքը ապացուցված լինելու համար: Երգիծաբանը մատչացուց է անում բռնակալության այդ քմահաճույթը, նաև այն, որ ինքը ազատ չէ առավել պարզ արտահայտվելու: Տրապիզոնի այս նույն դեպքի առթիվ «Քատրոնը» ծանր պատակներ է հասցրել Թուրքական «Բասիրեթին», որը հերքում էր հայ գյուղացիներին խոշտանգելու փաստը: Պարոնյանը այդ թերթի բացահայտ ստախոսության մեջ հայտնաբերում է կարևոր մի ճշմարտություն, այն, որ «Պասիրեթի» այսպես խոսելովը ճշմարտությունը չհաղթվիր, այլ միայն հայ ժողովրդյան մեջ սա համոզումը կգոյանա, թե տպագրական տեսչությունը ճշմարտախոս հայ խմբագիրները կպատժե ու ստախոս Թուրք լրագրաց աչք կգոցե»⁸⁰: Տպագրական տեսչության ու Թուրքական լրագրության այս լռելյայն դաշինքը՝ ընդդեմ հայ պարբերականների՝ առաջին անգամ բացահայտել է Պարոնյանը: «Մասիսը», «Օրագիրը», «Լույսը», «Փոնջը» և այլ պարբերականներ հաճախ են անդրադարձել Թուրքական մամուլի ստախոսությանն ու հրահրի: հրապարակումներին, սակայն չեն նկատել Թուրքական մասնավոր մամուլի և իշխանությունների այդ համաձայնեցված գործողությունները: Այսպես, «Մասիսը» քանիցս մերկացրել է «Բասիրեթի», «Սարահի», «Վաքթի» և այլ թերթերի անսկզբունքայնությունն ու տգիտությունը, շովինիստական հարձակումները հայ մամուլի և նրա գործիչների վրա, սակայն խորամուխ չի եղել այն բանի մեջ, որ Թուրքական մամուլը մամուլը կատարում է բռնապե-

տութեան գաղափարական պատմութիւնը: Միայն 1878 թ., երբ «Լուսաբ» նախազգուշացում ստացավ տպագրական տեսչութունից՝ թուրքական մոլեռանդ մամուլը քննադատելու համար, խմբագիր Զ. Գիմաքսյանը հասու դարձավ այդ փոխադարձ կապին: Իրողութիւնը նա տեսնում էր հրեշափոր շափերի հասած լինելուց հետո⁸¹, երբ թուրքական մամուլը, մանավանդ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, ամենուրեք «դավաճանութեան» ու «ապերախտութեան» մեջ էր մեղադրում արևմտահայութեանը, որովհետև վերջինս հանդգնել էր բողոքել իր վրա ծանրացած անտանելի բռնութիւնների դեմ: Տպագրական տեսչութեան և ծախու լրագրութեան այդ դաշինքը Պարոնյանը ցույց էր տալիս իր «Գուշակութիւնք 1877 տարվուն համար» երգիծական պատումի մեջ, ի շարս այլ անիրագործելի ցանկութիւնների՝ նշելով, թե «Պլաք պելը թուրք և հայ լրագրաց մնչ տիրող անհավասարութիւնը պիտի վերցունեն»⁸²:

1876 թ. դեկտեմբերի սկզբին Վանում թուրքական զորքերի կատարած բռնութիւնները, հայերի խանութների հրդեհումը և նրանց ինչքի կողոպուտը սարկաստիկ մերկացում է գտել «Թատրոնի» էջերում: Հրդեհը՝ իբրև գործողութեան հետևանք, այստեղ նույնացվում է ավարառուների և իշխանութիւնների հետ, որի շնորհիվ բացահայտվում են շարագործութեան բուն հեղինակները: Երգիծաբանը եզրակացնում է, որ հրդեհը «ամբողջ շուկան մոխիր դարձունելին ետքը շատ մը ապրանքներ առեր-փախեր է: Կրակին այրելու հատկութիւնը գիտեինք, բայց գողնալու հատկութիւնը չէինք գիտեր»⁸³: Վանի հրդեհին Պարոնյանն անդրադարձավ որոշ ժամանակ անց՝ այս անգամ պարզելով զորքերի և տեղական իշխանութիւնների մեղսակցութիւնը թալանչիների գործողութիւններին: Ընդ որում, Պարոնյանը խիստ անբավական էր հարստահարութեան այդ բիրտ դեպքը հոգեշահ քարոզներով կոծկել ջանացող մամուլից և էֆենդիական դասի մարդկանց համակերպութիւնից: Նրա սլաքներն ուղղվում են «Նոր դարի» այդ ոգով քարոզների և Զ. Նուրջանի համապատասխան գործելակերպի դեմ: Օ. Խոճասարյանին «Թատրոնը» խորհուրդ էր տալիս «աներևույթ եղած ապրանքներուն հոգվուն համար հոգվոցն հանգուցելոց» ասել, իսկ երկրորդին՝ սարկավագութիւն անել այդ արարողութեան ժամանակ⁸⁴: Հարկ է նշել «Թատրոնի» մի բնութագրական գիծը հարստահարութիւնների լուսաբանման ժամանակ, այն է՝ բոլոր հարստահարիչներին ընդդիմութիւն ցույց տալու (ըստ հնարավորին) գաղափարը: «Թատրոնում» այս մտայնութիւնը առանձնապես ընդգծված չէ և դա հնարավոր էլ չէր լեզու լրագրութեան պայմաններում: Սակայն Պարոնյանը արիւթյան այս խրախուսանում է

իբրև՝ տվյալ իրադրութեան մեջ անհրաժեշտ գործելակերպ՝ արտահայտելով այն երգիծական որոշ ձևի մեջ: Վանի վերոհիշյալ դեպքին վերաբերող տեղեկութիւններից մեկը Պարոնյանը այսպես է եզրափակում. «Վանեցոց գալով՝ ասոնց ալ խրատ կուտանք, որ չլան, այլ քաջ ըլլան, Գժբախտութեան կուգժբ տան և հաղթելու աշխատին: Անցյալեն օգուտ քաղելով՝ մեջ մ'ալ կրակին զոհ չըլլալու համար խանութին թող ծովու վրա շինեն...»⁸⁵: Այս իմաստով ուշագրավ է Զ. Պարոնյանի դրվատական վերաբերմունքը Ադրիանապոլսում հարստահարութիւններին ընդդիմացող Գեորգ վարդապետի նկատմամբ, որը ոչ թե հուսահատական հեռագրեր էր ուղարկել պատրիարքարանձ և ձեռքերը ծալած նստել, ինչպես շատ գավառների առաջնորդներ, այլ իր եռանդուն գործունեութեան շնորհիվ հասել էր մի թուրք մարդասպանի բանտարկութեանը: Բողոքելը դեռևս քիչ է, ժողովուրդը և ազգային մարմինները պետք է չվճատվեն, այլ արիանան դժվարութիւնների առջև, հնարավորին շափ դիմադրեն հարստահարիչներին, եղրակացնում էր Պարոնյանը: «Կմաղթենք, — գրում էր նա, — որ գավառաց բոլոր առաջնորդներեն իրեն հետևող ըլլան և այն գործը, որ իրենց պարտքն է կատարել՝ պատրիարքարանի վրա չբեռնավորեն»⁸⁶: Հետագայում Պարոնյանը փոխել է իր վերաբերմունքը հիշյալ վարդապետի նկատմամբ, որը հրաժարվել էր «անշափ եռանդամբ սկսած դատից», բայց դա տվյալ դեպքում առավել ևս ընդգծում է, որ երգիծաբանը ընթերցող գավառացիների մեջ ձգտում էր սրել արժանապատմութեան, պատվախնդրութեան և շարիքին ուժով ընդդիմանալու գաղափարը: Իր՝ «Թատրոնի» խմբագրի նկարագիրը միանգամայն համապատասխանում էր այս սկզբունքին: Թուրքական բռնակառնութեան, ազգային հետադիմութեան, եվրոպական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականութեան կրքոտ ու հետևողական քրննադատութեան մեջ ի հայտ է գալիս բռնութիւնների դեմ անվճատ մարտընչող երգիծաբանը:

Պարոնյանը գրաքննական արգելքները հաղթահարում էր երգիծական արտահայտչամիջոցների ու բովանդակութեան ներդաշնակութեան համոզիչ ապացույցներով, ոչ սակավ դեպքերում կարողանում էր ասել ավելին, ինչ հնարավոր էր գրաքննութեան թողովութեան պայմաններում: Արգելքը հիշեցնելու ձևով այն բարձրաձայն հայտնելու խաղը վերածվում էր սպանիչ սատիրայի: Այդպիսի սի իսկական գլուխգործոց է օսմանյան ձևական սահմանադրութեան պայմաններում մամուլի անազատ վիճակը ներկայացնող հետևյալ պատկերը. «Ընձի այնպես կուգա կոր, որ երթամ բարլամենթոյին ըսեմ, թե սա փուլը ինչու համար չեք վերց-

ներ կոր լրագիրներեն, սա Զեյթունի քայմաքամը ինչու չեք կախեր կոր, սա Վանը կրակի տվող ավազակները ինչու չեք պատժեր կոր. սա Մուշի քահանային ձեռքը շուն տվողները ինչու չեք բռներ կոր, բայց մեկն ի մեկ կուշաբերիմ կոր և Թուրքիո մեջ ըլլալս զգալով՝ այդ խոսքերը չեմ ընեք կոր»⁸⁷:

Մեծ երգիծաբանի սատիրական զինանոցի անսպառ հարստությունը՝ հեզնախստն բազմաթիվ ակնարկները, շրջաստությունները, երգիծական զուգադրումները և այլն, որոնց ընկալման համար այսօր հատուկ ծանօթագրումներ են պետք, միանգամայն հասկանալի էին իր ժառանգակցին և այն հատու միջոցն էին, որով նա կտրատում էր գրաքննական ցանցերը և կարողանում հաղորդակցվել իր ընթերցողին:

* * *

1877—1879 թթ. օսմանյան կառավարությունը լռելյայն թույլ էր տալիս հարստահարությունների ու բռնությունների վերաբերյալ հրապարակումները հայ պարբերականներում՝ ելնելով արտաքին քաղաքական կացությունից, ինչպես և արևմտահայությունը սիրաշահելու և բարենորոգումների խոստումով նրան իր քաղաքականության հունը ներգրավելու նպատակից: Չպետք է մոռանալ նաև հայկական հարցի միջազգայնացումը, այնպիսի իրավիճակը, երբ սուլթանը հարկադրված էր հետաձգել մամուլի հետ հաշվհարդար տեսնելու ժամանակը: Այս պատճառով նշված տարիներին սուլթանը և կառավարությունը հայկական հարստահարումների հարցում բռնել էին բարենորոգումների կողմնակցի դիրքորոշում: Պատրիարք Ներսեսին սուլթանը հավաստիացնում էր 1877 թ. օգոստոսին. «Վկա են երկինք, թե ես մրջյունի մը վրա կոխել չեմ ուզեր և երբեք չէի կամեր, թե այսչափ անմեղ արյուն հոսեր և աղետք հառաջ գային, բայց, դժբախտաբար, իմ բաղձանացս հակառակ, տեղի ունեցան, որով հրատարակված խաթիբերուն մեջ առաջադրած բարեկարգություններս գործադրելու դեռ ժամանակ չունեցա, սակայն հույս մեծ ունիմ, որ ներկա պատերազմը վերջ գտնելուն պես անոնց ամենն ալ կատարելապես պիտի գործադրվին»⁸⁸:

Իրականում սուլթանը հրահրում էր և հնարավորին շափ խստացնում Արևմտահայաստանի բնակչության աղետները՝ կիրառելով իր որդեգրած հայաչինջ քաղաքականությունը: Չնայած հայաբնակ գավառներում թուրքական զորքերի կատարած բազմաթիվ վայրագություններին, որի դեմ քանիցս բողոքել էին պատրիարքը և Ազգային ժողովը, կառավարությունը անկարգություններին վերջ տվող միակ հուսալի ուժը շա-

րունակում էր համարել բանակը: Երբ պատրիարքը անձամբ խնդրագիր էր ներկայացրել մեծ վեզիրին՝ Բաղեշի հարստահարությունների առթիվ, սա պատասխանել էր, որ ամեն միջոց կգործադրի՝ բնակիչներին կանոնավոր զորքերով պաշտպանելու համար⁸⁹: Բ. դոան կեղծ անգիտության սրամաններում էր, որ շեյխ Ջալալեդդինը շարունակում էր իր ասպատակությունները Վասպուրականում: 1877 թ. սեպտեմբերին ներքին գործերի մինիստր Ջեդեթ փաշան կատարյալ անգիտություն էր կեղծում Ջալալեդդինի գործողությունների մասին, հայտնելով, թե ինքը չգիտե՝ շեյխը դեռ Ալաշկերտի կողմերն է, թե վերադարձել է Դիարբեքիր⁹⁰:

Չնայած իր՝ ընդհանուր առմամբ սպասողական դիրքին, կառավարությունը ի հայտ էր բերում խորին անբավականություն՝ հարստահարությունների փաստերը բացահայտող հայ մամուլի նկատմամբ: Գավառական թղթակցությունների և պատրիարքաբանի շարունակական բողոքի պայմաններում տպագրական տեսչությունը մի անգամ ևս հարվածի թիրախ ընտրեց «Մանզումեի էֆքյարը»: 1877 թ. հունիսին Կ. Փանոսյանը թերթում տպագրել էր Բայազետից Վան քաղված թուրքական զորքերի բարբարոսությունները ներկայացնող փաստեր, որոնք համադրվում էին Վան եկած Ջալալեդդինի շարագործություններին⁹¹: Հուլիսից մերկացնում էր սուլթանի և Բ. դոան ստախոսությունն այն մասին, թե զավառի բնակչությանը հարստահարիչներից պաշտպանելու միակ հուսալի միջոցը բանակն է: Բանակի և շեյխերի թալանչիական գործողությունների նույնությունը, նույն անմարդկային վերաբերմունքը հայ բնակչության հանդեպ՝ ինքնին ցուցադրում էր այն ճշմարտությունը, որ կառավարությունը այդ վայրագությունների հրահրողն ու մասնակիցն է: «Մանզումեի էֆքյարը» խափանվել է, ըստ երևույթին, հողվածը տպագրելուց ոչ անմիջապես հետո, որովհետև, մինչ այդ, «Մասիսն» արդեն հասցրել էր արտատպել այն: Կ. Փանոսյանը ձեռքադրվում է, կանչվում ռազմական մինիստրություն և դատվում նրա ատյանի առջև: «Մշակին» ուղղած իր մի թղթակցության մեջ Մ. Փորթուգալյանը գրում է, որ «Մանզումեի էֆքյարի» այդ թղթակցության մեջ նշված էին, և այն էլ շատ զգուշավոր ձևով, Վանի հանրահայտ և ամենաթեթև տեսակի հարստահարությունները⁹²: «Մանզումեի էֆքյարը» խափանվեց երկու ամսով, թեև Կ. Փանոսյանը կարողացավ ապացուցել իր տեղեկությունների իսկոպշունը: Շանայի դեպքերի առթիվ «Հայրենիքի», «Արարատի» և «Մեծմուսյու հավատիսի», իսկ դրանից առաջ՝ «Քատրոնի» և «Մանզումեի էֆքյարի» բազմաթիվ խափանումները վկայում են, որ

տպագրական տեսչությունը իրականում գրգռել են ոչ թե հրապարակումների ճշմարտությունը կամ ստուգությունը, այլ հենց խմբագիրների հանդեպությունը: Չափանիշը տվյալ տեղեկատվության թույլատրելիությունն էր: Իշխանությունների ինքնազխտությունը այս դեպքում ունենում էր, թերևս առավել աղետալի հետևանքներ, քան նախնական գրաքննության կիրառումը: Արգելքի այսպիսի ոճը նպատակ ուներ ոչ միայն նյութապես քայքայել մեղանշած պարբերականը, այլև ահաբեկել նրան և մյուս հրատարակությունները, որպեսզի չհամարձակվեն նման հարցադրումներ անել: Միանգամայն ճշմարտացի էր Մ. Փորթուգալյանը, երբ բացահայտում էր երկամսյա խափանումների հետևանքները «Մանդումեի էֆբյարի» համար. «Լրագիր խափանել և խմբագիր բանտարկելն, — գրում էր նա, — որ հաճախ կպատահի Թուրքիայի մեջ, այդ կերպով ուրիշ նշանակություն չունի, բայց եթե խեղդել հայ ժողովրդի բողոքի ձայնն յուր կոկորդի մեջ: Որ խմբագրապետ պիտի համարձակի հրատարակել Հայաստանի հարստահարություններն, երբ լրագիրն խափանելով՝ ծանր վնասների ենթարկվելն և դորա հետևություն եղող նյութական ամեն թշվառություններն պատկերեն յուր աչքի առջև: Պետք է գիտնալ, որ «Մանդումեի» խափանելով ոչ ոք, կխափանվի նաև Ազգայան անուն օրիորդական վարժարանն, որ այդ թերթի եկամտոտվ կապրի, կղրկվին նաև յուրյանց օրինական հացե, մանավանդ, այնպիսի նեղ ժամանակի մեջ, քսանհինգի չափ անձեր, որք պ. Փանոսյանի գանաղան գործերի մեջ կաշխատեն»⁹³:

«Մանդումեի էֆբյարի» այդ խափանումը ավելի ծանր էր անդրադառնալու Կ. Փանոսյանի վրա, եթե չլիներ Սերվիլենի միջամտությունը: Վերջինս գործի էր դրել իր անձնական կապերն ու ծանոթությունները թուրքական պաշտոնական բարձր շրջաններում⁹⁴:

Արևմտահայաստանի աղետալի վիճակի բացահայտումներով Կ. Փանոսյանը ըստ երևույթին, բոլորում էր առաջադիմական ու ըմբոստ խումբագրի իր վաստակաշատ նկարագիրը: Ա. Արփիարյանը, որ իրավամբ շատ բարձր է գնահատում Կ. Փանոսյանի մեծ ժողովրդականությունն ու հրապարակախոսի սկզբունքայնությունը, դիտում է նաև, որ 1878 թ. նա դիմաշրջվել է հայկական հարցի պաշտպանությունից, որը և զորեղ հարված է հասցրել նրա հեղինակությանը. «Անկե ետքը՝ 61-րդ հոդվածը, անկե ետքը՝ գլտորման սկզբնավորությունը: «Օսմանյան տերությունը տկար է եվրոպական տերությանց դեմ, բայց շատ զորավոր է հայ ժողովուրդին դեմ» կաղաղակեր՝ ուր որ ձայնը հասնի», — գրում է Արփիարյանը⁹⁵:

Կ. Փանոսյանի պահպանողական դիրքորոշումը Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հանդեպ սկիզբ էր առել դեռևս Բեռլին և Պետերբուրգ պատվիրակություններ ուղարկելու ժամանակից, որ ձեռնարկել էին պատրիարքը և Ազգային ժողովը: Դրա մեջ Կ. Փանոսյանը տեսնում էր միայն թուրքական բռնակալությանը գրգռելու առիթ և կորուստյան վտանգ՝ արևմտահայության համար: «Մանդումեի էֆբյարի» խմբագիրը տարածում էր համարում ազգային ինքնավարության գաղափարի առաջադրումը, որով 1878 թ. կերպով հակադրվում էր արևմտահայության ազատագրական տրամադրություններին: Եվ երբ նրա թերթը իր բացասական վերաբերմունքը հայտնեց կոնգրեսից ակնկալվող հույսերի նկատմամբ, մի քանի հազար գավառացի բռնակիրներ ներխուժեցին Ղալաթիո Փերըեմբե թաղամասը, ուր գտնվում էր «Մանդումեի» խմբագրատունը: Բորբոքված ժողովուրդը տակնուվրա արեց ամբողջ տպարանը՝ Կ. Փանոսյանը հուսցրել էր ապաստանել բարեկամների մոտ⁹⁶:

Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ Ա. Արփիարյանի բնութագրումների մեջ առկա են որոշ ծայրահեղություններ, որոնք անխուսափելի էին 1870-ականի վերջին վերելնող դեմոկրատական գործիչների հայացքներում, երբ հարցը վերաբերում էր դեմոկրատական նախորդ սերնդի ներկայացուցիչներին: Բայց և այն իրողությունը, որ Կ. Փանոսյանը ընդդիմացել է Արևմտահայաստանի ինքնավարության գաղափարին և նախընտրել կայսրության ընդհանուր բարենորոգումների վերաբերյալ օսմանյան ավանդական քաղաքականությունը⁹⁷, արդեն նահանջ էր դեմոկրատական դիրքերից: Ցավոք, «Մանդումեի էֆբյարի» 1877—1880-ականի թվահամարներին անձանոթ լինելը (դրանք չկան հայրենական հավաքածուներում) մեզ հնարավորություն չի տալիս հետամուտ լինել Կ. Փանոսյանի հասարակական հայացքների մեջ կատարված փոփոխության ընթացքին: Կողմնակի աղբյուրները տվյալ դեպքում բավարար հիմք կարող են լինել միայն այդպիսի կտրուկ փոփոխության փաստը ընդունելու համար: Կ. Փանոսյանի դիրքորոշումը ամբողջականորեն պատկերացնելու համար շատ բան այստեղ առկա է մնում, ուստի դժվար է առանց վերապահումների ընդունել Ա. Արփիարյանի այն կարծիքը, թե «Մանդումեի» դարձել էր արևմտահայ պահպանողականության դրոշակը⁹⁸:

Առհասարակ, 1870-ական թթ. արևմտահայ հասարակական կյանքի բարդ ու հակասական զարգացումը, հայկական ինքնավարության ու բարենորոգումների հարցի անսպասելի վայրիվերումները նպարբերա-

կաններին դնում էին ոչ սովորական իրադրություն մեջ: Ոչ սակավ դեպքերում խմբագիրները իրադարձություններին տալիս էին հախուռն գնահատական, բանավեճերի ընթացքում դուրս էին գալիս պահանջվող հավասարակշռությունից: Դրա ապացույցները տվել է ոչ միայն Կ. Փանոսյանը, այլև Օ. Խոճասարյանը, «Լրագրի» խմբագիր Ն. Թյուլպենտճյանը և ուրիշներ: 1877 թ. սեպտեմբերին «Լրագիրը» տպագրել էր «Ով է մատնիչը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ, ինչպես վկայում է «Մշակի» թղթակիցը, իբրև քաղաքականապես ըմբոստ անձինք է ներկայացնում Ազգային ժողովի մի քանի երեսփոխանների ու հոգևորականների⁹⁹: Վերջիններս բողոքեցին դրա դեմ, նշելով, թե «հայ թերթ մը («Լրագիրը») — Ա. Խ.)... յուր վերջին քանի մը թիվերով ազգին մեջ քաղաքական կասկածելի նպատակներու ծառայող կարգ մ'անձինք կակնարկե՛ եկեղեցական և աշխարհական...»¹⁰⁰: Ոստիկանություն են կանչվում այս գործով Քր. Ղազարոսյանը, Օ. Խոճասարյանը և Ստ. Փափազյանը: Ոստիկանապետը հայտնում է, որ իրեն հետաքրքրում է նրանց քաղաքական բարեհոսությունը և որ ինքը այդ կապակցությամբ է հետաքննությունը սկսել¹⁰¹: Պատրիարքարանը հատուկ հերքում գրեց «Լրագրի» վերոհիշյալ հոդվածի առթիվ՝ հավաստելով իր լույսությունը¹⁰²: Դրանից հետո, ինչպես նկատում է «Մշակի» թղթակիցը, «Լրագրի» հեղինակությունը սաստիկ ընկել է ընթերցողների աչքին՝ «այ ոչ ոք կգնեք այդ թերթը»¹⁰³: Իր հեղինակությունը մի կերպ փրկելու համար Ն. Թյուլպենտճյանը դիմել է խորամանկության. խիստ հոգված է տպագրել քրդական հարստահարությունների մասին, ակնկալելով, որ տպագրական տեսությունը կխափանի թերթը և ինքը հանդես կգա զոհի կերպարանով: Իսկապես, հոկտեմբերին «Լրագիրը» խափանվեց, ինչպես ծրագրել էր նրա խմբագիրը:

Ազգային ժողովի դեմ Թյուլպենտճյանի ակնարկները, սակայն, մատնության դիտավորություն չեն ունեցել: Տվյալ դեպքում նա ներկայացնում էր արևմտահայ խմբագրի այն նկարագիրը, որը Բաֆֆու բնութագրմամբ, ուներ «թեթև բնավորություն» և ի վիճակի չէր պատկերացնելու սեփական գործողությունների հետևանքները: 1870-ական թթ. մամուլում բացառություն չեն կազմում այն մեղադրանքները, երբ բանավիճող կողմերից մեկնումեկը մյուսին մեղադրում էր «քաղաքական դիտավորությունների գործիք» լինելու, «քաղաքական նպատակների ծառայելու» և նման այլ ձևակերպումներով: Որպես կանոն, թուրքական ոստիկանությունը ուշադրություն չի դարձրել դրանց, սակայն այս անգամ Թյուլպենտճյանի մեղադրանքը վերաբերում էր Ազգային ժողովի

երեսփոխաններին, ճանաչված կղերականներին, որ և հետաքրքրել է ոստիկանությունը: Ինչ վերաբերում է Թյուլպենտճյանի կողմից հարստահարությունների հարցը սեփական շահերին ծառայեցնելուն, ինչպես պնդում էր «Մշակի» թղթակիցը, ապա դա հույժ կասկածելի է և ավելի շուտ մատնում է վերջինիս հակուրանքը «Լրագրի» խմբագրի հանդեպ: Այսպիսի վերաբերմունքը միանգամայն հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում Թյուլպենտճյանի հայտնի հակումները սենսացիայի նկատմամբ: Նրա թերթն էր, ըստ երևույթին, առաջինը տպագրել արևելահայերի «ազգային շարժման» սուսհոդ լուրը¹⁰⁴:

Անհավասարակշիռ և հակասական վարքագծի տեր այս խմբագրին, այսուհանդերձ, դժվար է մեղադրել հարստահարությունների հարցը առուծախի ենթարկելու գործում, այն պատճառով, որ «Լրագիրը» բազմիցս անդրադարձել է գավառական հարստահարությունների խնդրին, ընդ որում, շփավոր ուղղության այդ պարբերականը խիստ համարձակություն է հանդես բերել ոչ միայն գավառական հարստահարությունների բացահայտման, այլև կառավարության, տեղական իշխանությունների քննադատության ասպարեզում: 1878 թ. սեպտեմբերին թերթը շոշափել է արևմտահայերի քաղաքականության թեման՝ տեղահանության շարքը վերագրելով բարենորոգումների ձգձգմանը և դրանում անգլիական քաղաքականության տխուր դերին¹⁰⁵: Այս թերթը պաշտպանության տակ է առել «Թերեմանը էֆթյարին»՝ միանալով նրան Տիգրանակերտում Աբեղին փաշայի «բարենորոգչական» գործունեության քննադատության հարցում: «Լրագիրը» համարձակությամբ նկատում էր, որ Աբեղին փաշան կրկին պաշտոնի է կոչել բռնավորներին և բարենորոգումների թշնամի երբեմնի պաշտոնյաներին¹⁰⁶: Կտրուկ արտահայտվեց Թյուլպենտճյանը նաև քրդական վերնախավի հետ թուրքական կառավարության հանցավոր համագործակցությունը մերկացնելիս: Առաջինները վանում «կառավարության վերաբերյալ (իմա պատկանող — Ա. Խ.) անթիվ փամփուռներ և վառողի ծրարներ ունին մթերած քովերին, այնպես որ կարծես թե կառավարությունը ինքն ձեռքերնին տված է այդ դեմքն ու ռազմամթերքը, ով գիտե, ինչ բանի համար», — գրում էր նա քրդական ջոկատներին կառավարության կողմից դիմելու մասին¹⁰⁷:

«Թե ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովեն» հոդվածում թերթը անուղղակի բանավեճ էր վարում Մ. Չերազի հետ (ակնարկելով նրա համանուն գրքուկը) և հակառակ նրա անհիմն լավատեսության, սթափ եզրակացություն էր անում, որ կոնգրեսը ոչնչով չի նպաստել արևմտահայերի դրության բարվոքմանը: Միջազգային իրավունքը, «Լրագրի»

կարծիքով, հենվում է միայն զորութեան և ուժի վրա, իսկ արդարութեանը մղվում է հետին պլան: «Առանց զորութեան՝ իրավունքը ոչինչ է այսօր: Այս է մեր հիմնական ապրած դարու նշանաբանը: Ունիս զորություն՝ ունեցար իրավունք: Ուստի պիտի ըստանամք մեք այդ զորությունը: Ի մենչ և ոչ թե օտարեն»¹⁰⁸:

Շահատենչ տերություններից օգնություն չակնկալելու, սեփական ուժերով Արևմտահայաստանը վերակենդանացնելու այս մոտեցումով Ն. Քյուլպենտճյանը հարում էր Մ. Մամուրջանի և Մ. Աղաբեկյանի տեսակետներին: Այսպիսի կարծիքն ուղղվում էր լիբերալների եվրոպական կողմնորոշման դեմ և իր հիմքում ուներ լուրջ փաստարկ՝ ի դեմս այն իրողության, որ ստանալով Կիպրոսը, Անգլիան պարտավորվել էր Ռուսաստանից պաշտպանել Թուրքիայի փոքրասիական տարածքները¹⁰⁹:

Ն. Քյուլպենտճյանը ճիշտ էր գնահատում հայկական հարցի հարուցման գործում Ռուսաստանի նպատակոր դերը, «որու զորությամբ իրենց բարվոքման խնդիրը համազգային դաշնագրի մը մեջ անցունելու և զանի քաղաքական խնդրո մը կերպարանքին պիտի հաջողեին (հայերը—Ա. Խ.)»¹¹⁰: Նա նկատում էր, որ Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրով ժողովրդին կտրվեր «հանգստություն և ապահովություն»: Առհասարակ Ն. Քյուլպենտճյանը ճիշտ է գնահատել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կարևոր դերը հարստահարվող ժողովուրդներին օսմանյան լծից ազատագրելու գործում: Գրաքննությունը աչքի առաջ է ունեցել «Լրագրի» այդ կարծիքը, ինչպես և թերահավատ վերաբերմունքը բարենորոգումների նկատմամբ:

Գրաքննությունը առանձնապես խիստ էր վարվում կառավարության գործողությունները քննադատող մամուլի հետ: Այս պատճառով, ինչպես կտեսնենք, 1880 թ. ծավալված համիրդյան ռեակցիան իր առաջին հարձակումներից մեկն ուղղեց «Լրագրի» դեմ՝ ընդմիջտ խափանելով այն:

1878 թ. հայ պարբերականները հաշվի են առել այս անհանդուրժողականությունը, երբ քննարկում էին զինվորագրության հարցը: Ազգային ժողովը վճռական դիրք էր գրավել կառավարության հրահանգների նկատմամբ՝ մերժելով զինվորագրությունը: Կ. Պոլսի հայ աշխատավորության ճնշման ներքո եկեղեցական համագումար ժողովը ևս մերժեց զինվորագրության առաջարկը¹¹¹: Թերևս սա այն բացառիկ դեպքերից մեկն էր, երբ Ազգային ժողովը սահմանադրությունն օգտագործեց կառավարության ցանկության դեմ: Խ. Նար-Պեյը և Մ. Իզմիրլյանը մերժումը պատճառաբանեցին նրանով, որ ազգային սահմանադրու-

թյունը երաշխավորում է խղճի և կրոնի ազատություն, մինչդեռ պատերազմը թուրքերի կողմից սահմանված է իբրև կրոնական, սրբազան պատերազմ, ուստի և հայերը չեն կարող հակառակվել իրենց խղճին ու համոզմունքին և մասնակցել դրան: Անտեսելով զինվորական հարկի ծանրությունը¹¹², արևմտահայերը այն նախընտրեցին թուրքական բանակում ծառայելուց: Զինվորագրության հարցի քննարկման կապակցությամբ «Մշակը» տպագրել է մի քանի հոդված, այդ թվում և արտատպություններ Կ. Պոլսի «Տեմպս» և «Ստանդարտ» թերթերից: «Մշակը» կտրուկ քննադատեց վերջինիս դիրքը, որը արևմտահայերի Ազգային ժողովի դիրքորոշումը համարում էր ապստամբություն և ապերախտություն «բարեխնամ կառավարության շնորհների դիմաց»: Անգլիական մամուլը պատրաստ էր ցանկացած ձևակերպման, միայն թե սեպ խրեք արևմտահայերի ուսական կողմնորոշման մեջ: «Ստանդարտի» մեքենայությունները մերկացրել էր նաև «Մանգումեի էֆքյարը»՝ ցույց տալով, որ այդ թերթը Թուրքիայում պաշտպանում է բրիտանական էքսպանսիայի շահերը¹¹³: Կ. Փանոսյանը հանդես եկավ զինվորագրության օրենքի դեմ՝ պատճառաբանելով, որ հայերը ռազմական պատրաստականություն չունեն: Այսպիսի համարձակությունը հարգանք էր հարկուցում նրա թերթի նկատմամբ, մանավանդ, այն պատճառով, որ նա ուներ նաև թուրք ընթերցողներ¹¹⁴ և, հետևաբար, կարող էր առաջացնել ոչ միայն ազգային, այլև օսմանյան հետադիմության անմիջական արձագանքը: Դրանից հետո տպագրական տեսչությունը նախազգուշացում արեց «Մանգումեին»՝ այլևս չհանդգնել քննադատելու տերության որոշումները¹¹⁵: Չնայած դրան, թերթը բանավեճի մեջ մտավ «Ստամբուլի» հետ, որը Բ. դոանը խորհուրդ էր տվել պատժիչ միջոցների դիմել զինվորագրությունից խուսափող հայերի նկատմամբ¹¹⁶: Երբ հարցը վերաբերում էր համոզմունքին, Կ. Փանոսյանը կանգ չէր առնում խափանման սպառնալիքի առջև:

Զինվորագրության հարցում արևմտահայության բռնած դիրքը այլ քան չէր, եթե ոչ ուսական կողմնորոշման դրսևորում, որը լայն տարածում էր ստացել ոչ միայն 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի ժամանակաշրջանում, այլև այդ պատերազմից հետո¹¹⁷:

Կառավարության և տպագրական տեսչության ծայր աստիճանի սրված ուղադրության պայմաններում զգուշությունը մոռանալու անփութություն թույլ տվեց «Նոր դարը»: Զինվորագրության կողմնակից լինելով, Օ. Խոճասարյանը կշտամբեց Ազգային ժողովին՝ հայերի զորակոչը մերժելու համար: Դրանով Օ. Խոճասարյանը ընդառաջել էր Բ. դոան

ցանկութեանը, մինչդեռ, հողվածը տպագրելուց հետո ստացվեց տպագրական տեսչութեան հրամանը՝ «Նոր դարը» խափանելու մասին: Տպագրական տեսչութեան խափանման ազդի մեջ հայտնվում էր, որ հոռու-սարյանի թերթը «սխալ գույներ տված է օսմանյան հայ ազգին հայրենասիրական զգացմանը»¹¹⁸: Օ. հոռուսարյանը, որ խիստ տարակուսել էր Ք. դոան անշնորհակալությունից, կարծում էր, թե պատժվել է «սխալ հասկացողության մը երեսեն» և իբրև օրինակ էր բերում իր խմբագրական պրակտիկան, երբ անցյալում ևս այդպիսի մի թյուրիմացության պատճառով մազապուրծ էր եղել արտոբելուց:

Իրականում, տպագրական տեսչությունը ոչ մի սխալ թույլ չէր տրվել. «Նոր դարի» կողմից արևմտահայերի զինվորագրության պաշտպանությունը առաջացրել էր իշխանությունների անբավականությունը, որովհետև դա կարող էր օգտագործվել եվրոպական դիվանագիտության կողմից իբրև տպացույց այն բանի, որ «օսմանյան հայրենասիրության» դեկտրինան դատարկ դարձված է և որ արևմտահայերի Ազգային ժողովը զինվորագրությունը մերժում է ժողովրդի վրա ծանրացած բռնությունների պատճառով: Իրեն՝ հոռուսարյանին բացատրել էին, որ նա չպետք է պաշտպաներ ինքնին հասկանալի մի ճշմարտություն (արևմտահայերի «հավանությունը» գորակոչին), քանի որ դրանով իսկ նա այդ ճշմարտությունը կասկածելի է դարձնում եվրոպացիների աչքին¹¹⁹: Գատարանից հոռուսարյանը ազատվեց այն բանից հետո, երբ միջամտեց պատրիարքը:

1877 թ. դեկտեմբերի վերջին «Նոր դարի» այս խափանումից հետո, մինչև 1879 թ. հունվար, ավելի քան մեկ տարի, արևմտահայ ոչ մի պարբերական չի խափանվել: Թուրքիայի օստմալեան անհաջողություններն ու պարտությունները 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում, արտաքին քաղաքական դժվարությունները և Արևմտահայաստանի բարենորոգումների շուրջ ստեղծված շփարձանց բարդ ու լարված ներքաղաքական պայմաններում թուրքական կառավարությունը ի վիճակի չէր նախկին ուժգնությանը կիրառելու իր բռնությունները մամուլի դեմ: Եթե ոչ ամբողջովին, ապա մի նշանակալի շփոթ կայսրության տարածքում հրատարակվող մամուլը դուրս էր մնում կառավարության վերահսկողությունից: Տերություն ամբողջականությունը փրկելու մտահոգությամբ Ք. դուր ժամանակավորապես թուլացրել էր մամուլն ահաբեկելու ու ճնշելու իր ավանդական ուղեգիծը: Դրա համեմատ, տպագրական տեսչությունը ապրում էր ընդարմացման վիճակ և մերթ ընդ մերթ իր գոյությունը հիշեցնում էր այս կամ այն պարբերականին ուղղված նախազգուշացումներով: 1878 թ. տպագրական տեսչություն-

նից՝ «կեղծ լուր» տպագրելու համար, նախազգուշացում են ստացել «Լույսը» և «Լրագիրը»: «Լույսը» նախազգուշացում էր ստացել փետրվար ամսին՝ հայերին ինքնավարություն շտալու դեմ բողոքելու, ինչպես և տերությունների առաջիկա կոնգրեսին հայ ներկայացուցիչ ուղարկելու առաջարկի համար¹²⁰: Ըստ երևույթին, Ք. դուրը «Լույսին» նախազգուշացում է տվել դիվանագիտական ապակողմնորոշման նպատակով, որովհետև ինքը՝ կառավարությունն էր խրախուսում կոնգրեսում հայերի ինքնավարության հարցը՝ Բալկանների ինքնավարությանը որևէ կերպ հակազդելու համար: Հատկանշական է, որ տպագրական տեսչության ազդի մեջ «Լույսի» մեղքն է համարվում արևմտահայերի մտքերը վերդովող «վնասակար հողվածներ հրատարակելը» և կոնգրեսում հայերի ներկայացուցչությունը առաջադրելու հարցը, մինչդեռ «Լույսը» այդ նախազգուշացումը վերագրում է բոլորովին այլ պատճառի՝ թուրքական մամուլը քննադատելուն¹²¹: Բնականաբար, «Լույսը» չէր կարող բացատրել տպագրական տեսչության բուն մտադրությունը, բայց և բացորոշ հասկացնել է տվել, թե գրաքննությունը ինչու է հատկապես իրեն ընտրել մամուլը սաստելու համար:

Այլ բնույթ ունեն «Լրագրի» նախազգուշացումը. տպագրական տեսչությունը որպես դեզինֆորմացիա որակեց ն. Թյուրքաստանի տպագրած այն տեղեկությունը, ըստ որի Կարին, Վան և Տիգրանակերտ ուղարկված բարենորոգման հանձնաժողովներից մեկը գլխավորող Շեֆիկ բեյը 12.000-անոց մի քրդական ջոկատ է միացրել կանոնավոր զորքերին¹²²: «Լրագրի» տեղեկությունը, սակայն, իրական հիմքեր ունեն այն իմաստով, որ նշված հանձնաժողովը, որ կազմվել է գործում էր դեռևս 1878 թ. հուլիսից, ոչ մի միջամտություն չէր արել հարստահարությունները վերացնելու գործում և մատնվել էր կատարյալ անգործության: Մի բանի ամիս շարունակելով իր գուտ ձևական գոյությունը, հանձնաժողովը լուծվեց 1879 թ. սկզբին.

1878—1879 թթ. նվազել էին նաև թուրքական թերթերի խափանումները. ըստ մեր տվյալների, 1879 թ. խափանվել է միայն «Վաթրթը» (երկու անգամ): Հնարավոր են նաև այլ խափանումներ, սակայն տպագրական տեսչության և թուրքական լրագրության փոխհարաբերության մեջ այս շրջանի հիմնական տեղեկեցը նրանց հակասությունների գրեթե վերացումն էր. թուրք մամուլը բռնել էր բարենորոգումները վիժեցնելու՝ կառավարության քաղաքականության ջանախնդիր պաշտպանության ուղին:

1877—1878 թթ. գրաքննությունը կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքական պայմանների համեմատ փոխել էր նաև իր գործելակերպը

այս կամ այն հանրության հասարակական շահերը ներկայացնող մամուլի նկատմամբ: Բարենորոգումների հարցով զբաղված հայ մամուլը հրապարակում էր այնպիսի նյութեր, որոնք հիմնականում լուսաբանում էին եվրոպական, մանավանդ անգլիական դիվանագիտությանը հայտնի իրողություններ, ուստի այս իմաստով Բ. դուռը գաղտնիք պահելու կամ կորցնելու ոչինչ չունեւ: Օսմանյան մամուլը գլխովին զբաղված էր ընդհանուր բարենորոգումների փառաբանությամբ, գավառական իրականությունը գունազարդելու և հայաբնակ շրջաններում աննպատակ թրևող կայսերական հանձնաժողովների գործունեությունը երկինք հանելու կեղծարարությամբ: Ուստի այդ մամուլը ևս, որքանով ապացուցում էր իր լոյալությունը, այնքանով էլ փայփայված էր տպագրական տեսչության կողմից: Ամբողջ երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու գաղափարը, որ ինքնուրույնությունից զրկում էր հայաբնակ վիլայեթներում փոփոխությունների հարցը, 1878 թ. հատուկ խրախուսանքի էր արժանացել Բ. դուռն կողմից: Բարենորոգումների այդպիսի վերացականությունը, ուրեմն և ոչ իրական բնույթը արդեն սրբագործվել էր 1878 թ. հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական համաձայնագրով¹²³. դա Թուրքիային հնարավորություն էր տալիս աննշմար դարձնել և թոթափել հայաբնակ գավառում բարենորոգումներ անցկացնելու՝ միջազգային իրավունքով ստանձնած իր պարտավորությունները:

Բ. դուռն համար վտանգ ներկայացնողը Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակություններն էին: Տպագրելով երկրի ֆինանսական վիճակի, պաշտոնեությունների շարաշահումների, բարենորոգումները ձգձգելու վերաբերյալ նյութեր և առաջնորդվելով որոշակի քաղաքական դիտավորություններով, նրանք հարկ եղած դեպքում համարձակորեն ցուցադրում էին իրերի իսկական դրությունը: «Մասիսը» թարգմանություններ կամ ընդարձակ մեջբերումներ էր անում այդ մամուլից՝ ապահովելով իրեն սպառնացող վտանգից: «Լեվընդ հերալը», «Կուրիեր դ'Օրիենտ», «Ստամբուլը» (1879 թվականից վերանվանվել է «Մաթեն»), «Ֆար դյու Բոսֆորը» և այլ պարբերականներ եվրոպական դիվանագիտական ներկայացուցիչների և մամուլի հետ ունեցած մերձավոր կապերի շնորհիվ տնօրինում էին այնպիսի ինֆորմացիայի, որը ոչ սակավ դեպքերում տրամազծորեն հակասում էր թուրքական պաշտոնական ուղեգծին, այլև օգտագործվում էր Բ. դուռնը զոնդաժի ենթարկելու կամ ցանկալի ներգործություն անելու նպատակով: Պատահական չէ, որ 1879 թ. աշնանը կենդանության նշաններ ցույց տվող տպագրական տեսչությունը տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականներին սկսեց սաստել, որ

նրանք արտատպություններ չանեն եվրոպական թերթերից: 1879 թ. նոյեմբերին տպագրական տեսչությունը սպառնալի նախազգուշացում ուղղեց հայատառ «Թերճեմանը էֆքյարին»՝ պատվիրելով չափավորել «յուր լեզուն», քանի որ վերջինս քննադատել էր Բ. դուռնը և անգլիական «Թայմսից» հոդված էր արտատպել պրեմիեր-մինիստր Սալիդ փաշայի դեմ¹²⁴,

Այս ժամանակաշրջանում արդեն, 1878—1879 թթ. կառավարությունը թաքուն կամ բացահայտ խրախուսում էր թուրքական մամուլին, որը սկսել էր պրոպագանդել պաշտոնական ճշմարտությունները: Տպագրական տեսչության տարբերակված վերաբերմունքը տարբեր լեզուներով հրատարակվող մամուլի հանդեպ սկիզբ էր առնում այն մեկնակետից, թե ինչ ոգով է այս կամ այն ժողովրդի մամուլը լուսաբանում կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը, բարենորոգումների ծրագրերը, հանձնաժողովների գործունեությունը և այլն: Գրաբնանության շարունակվել է նաև հետագայում, երբ արդեն բարենորոգումների հարցը դուրս էր եկել օրակարգից, բայց դրսևորվում էին կայսրության տարբեր հանրությունների շահերը ներկայացնող մամուլի հրապարակումների տարբերությունները: «Պոլիս,— գրում է այս առթիվ Ա. Արփիարյանը,— միօրինակ խստություն ենթարկված չեն հայ, հույն, թուրք թերթերը և եվրոպական լեզվով հրատարակողները: Եղանակին համեմատ այս կամ այն ցեղը, ավելի կամ նվազ խստության կենթարկի իր թերթերուն միջոցով: Ինչ որ կներվի մեկուն՝ ոճի է ուրիշին համար»¹²⁵,

1878—1879 թթ. արևմտահայ մամուլը ակտիվորեն քննարկել է Արևմտահայաստանում բարենորոգումների իրականացման հարցը: Պարբերականներում աստիճանաբար բացահայտվում է հայաբնակ վիլայեթներ մեկնած հանձնաժողովների ապարդյուն գործունեությունը: Հանձնաժողովների գործունեության լուսաբանումը մամուլը ուղեկցում էր շարունակվող և առավել սաստկացող հարստահարությունների ցուցադրմամբ: «Մասիսը» տպագրում էր նամակներ, հոդվածներ, թղթակցություններ, որտեղ սուր քննադատության էին ենթարկվում Բ. դուռն խոստումները բարենորոգումների վերաբերյալ: «Մասիսը» այս ժամանակների բոնությունների, բյուրեղրատիայի այլասերվածության ու կոռուպցիայի և այլնի մասին: Նրա էջերում քննադատվում են Աղանայի կուսակալ Զիյա փաշան, որը Զեյթունի հայերին տնտեսապես քայքայելու կամ ոչնչացնելու նպատակով իր հովանավորության տակ էր առնում ոճրագործներին: Զմյուռնիայի «Արշալույս արարատյանը» գլխա-

վորապես ուշադրություն էր դարձնում արևմտահայ գավառի անապահով վիճակին և գյուղացու հողագրկությունը: Պատրիարքին ու Ազգային ժողովին թերթը հուշարկում էր հասնել նրան, որ «ստորին կարգի ժողովրդյան հողատիրությունը ապահովող օրենք մը հաստատվի»¹²⁶: «Մասիսը», «Արևելյան մամուլը», «Արշալույս արարատյանը» և այլ պարբերականներ 1879 թ. արդեն համոզվելու էին, որ Բ. դուռը տեղությունների հետ միասին սկսել են անիմաստ և բովանդակազուրկ մի խաղ, որի նպատակը ոչ թե բարենորոգումներն են, այլ քաղաքական շահավետ դիրքեր գրավելը իրենց փոխհարաբերությունների մեջ: Հայկական հարցը միջազգային իրավունքի դատին հանձնելը հայ մտավորականության համար դարձավ այդ նույն իրավունքի ամբողջ կեղծիքի և խարդավանքների շոշափելի իլյուստրացիան: 1879 թ. Խառն ժողովի պատվիրակությունը մեծ վեճերը հայտնեց, որ հայերը շեղվել են իրենց երբեմնի հավատարմության շավղից և սկսել են դիմել օտար աղբյուրների՝ նրանցից ակնկալելով իրենց շահը¹²⁷: Դա Բ. դռան բացահայտ սպառնալիքն էր արևմտահայերին, նախանշան՝ նրանց նկատմամբ կիրառելիք հալածական քաղաքականության անցնելու: Անդրադառնալով Կարինի և Տիգրանակերտի կողմերն ուղարկված հանձնաժողովի անպտուղ գործունեությանը, «Մասիսը» նկատում էր, որ «Պերլինի դաշնագրին մեջ 61-րդ հոդվածին արձանագրվել են և անկոթ-թուրք դաշնագրական կնքվել են ի վեր մեկուկես տարի կանցնի և Հայաստանի մեջ բարենորոգումները ոչ միայն քայլ մ'առաջ չեն երթար, ոչ միայն վեհ. սուլթանին անկեղծ խոստումներն ու դիտավորությունները կփայլին... իրենց անգործադրությամբն, այլև Հայաստանի շատ տեղերեն ավելի կվատթարանան»¹²⁸: Արևմտահայ թերթերը կատակերգություն կամ ողբերգություն էին անվանում բարենորոգումների հետ կապվող քաջջուկները:

«Մասիսի» նման լիբերալ թերթի այսչափ համարձակությունը բացատրվում է Թուրքիայի քաղաքական վիճակի թուլությունից և կառավարության այն հայտարարություններով, որսեղ ընդունվում էր բարենորոգումների անհրաժեշտությունը և խոստումներ էին արվում դրանք կիրառելու մասին: Թերթի համարձակության գագաթնակետը պետք է համարել Մերենցի «Հայկական խնդիր» հոդվածը: Իր լիբերալ տրամադրությունները թոթափած Մերենցը առաջ էր քաշում ազատագրական պայքարի գաղափարը: Կշտամբելով պատրիարքին՝ «երիտասարդության կամքը ջլատելու, համբերություն, հավատարմություն և վստահություն քարոզելու» համար, Մերենցը հետադարձ հայացքով նախընտրելի էր

համարում ժողովրդին կազմակերպելով շարժման մեջ դնելը՝ «կրակ բռնկցնելը» և «դառնացյալ սրտերը ատելությունից լցնելը»¹²⁹: Առաջավոր մտավորականը, մի կողմ թողած «վերեն եկած հեղափոխությունների» վերաբերյալ իր տեսակետը, որ նա հայտնել էր «Մշակի» «տողոց» հետ բանավիճելու ժամանակ, հայացքը հառում էր ազատություն ձեռք բերելու՝ ժողովրդի ներքին հնարավորություններին: Հրապարակախոսն արտահայտում էր արևմտահայերի՝ պատմականորեն արդարացված արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը. «Մեր՝ արևմուտքեն առած, շատ անգամ սուտ և կեղակարծ գաղափարները կսրբագրենք, քննենք և վերահասու կլինենք, թե մեծագոր ինքնակալություն մը կա, ուր մեր միլիոնի մոտ եղբայրները կապրին խաղաղ և հանգիստ, կպաշտեն իրենց կրոնքն անվրդով, տեր են իրենց ստացվածոց և կենաց ու պատվուն»¹³⁰:

Հայ մամուլի այսպիսի հանդգնությանը կառավարությունը պատասխանում էր ոչ թե տպագրական տեսչության ահաբեկող ազդերով կամ խափանումներով, դրա ժամանակը չէր դեռ, այլ թուրքական մամուլի ապակողմնորոշող և կեղծ հրապարակումներով: Այսպես, «Վաքըթը» 1879 թ. հուլիսին փառաբանում էր Մարաշի և Զեյթունի հանձնաժողովի գործունեությունը, և այդ՝ այն դեպքում, երբ հանձնաժողովի անդործությունը մի կերպ ծածկելու համար Բ. դուռը նոր լիազորներ էր ուղարկել այնտեղ: Նույն կերպ, այդ թերթը խեղաթյուրել էր Տիգրանակերտի գավառների իրական կացությունը՝ դիֆերամբներ ձոնելով բարենորոգումների հանձնախմբին¹³¹:

1879 թ. տպագրական տեսչությունը սկսեց ազատվել ընդարձացումից: Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կայունացման նշանները ներքաղաքական կյանքում դրսևորվեցին բռնությունների ուժեղացումով: Կառավարությունը դանդաղ, բայց հաստատորեն բռնեց հայկական հարցի և բարենորոգումների վերաբերյալ հողորդումների սահմանափակման, իսկ հետո լրիվ վերացման ուղին: 1879 թ. աշնանը նա շրջանառության մեջ մտցրեց «Քրդստան» անվանումը՝ «Հայաստանի» փոխարեն՝ սեղիական քաղաքականության կատարյալ համամասնության պայմաններում: Այսպես, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Լեյբրոզ Մուլսբերգին հղած գրության մեջ նշում էր, թե «Դուռը «Հայաստան» անունով նահանգ կամ վիլայեթ չձանչեր, անուն մը, որ անժանոթ է իրեն և բնականաբար, այդ անվամբ պաշտոնի արտոնագիր (էքսեքուեթուր) մը չպիտի տա հյուպատոսի մը: Նույն եղանակով, — հարում է այդ դիվա-

նագետը, — պիտի կրնայինք պաշտոնի արտոնագիր մը խնդրել «Հրեաստանի» համար ալ»¹³²։

Հայ մամուլը բողոքեց անվանակոչության այդ կեղծիքի դեմ. ըմբոստ ելույթ ունեցավ «Քերճեմանը էֆթյարը»՝ բաց նամակ հղելով Լեյբըզին։ Դա, ի դեպ, մեծացրեց այդ թերթի հեղինակությունը ընթերցողների շրջանում՝ գրգռելով տպագրական տեսչության ու թուրքական մամուլի վրեժխնդրության կիրքը։

Պատրիարքի և Ազգային վարչության հանդեպ բռնած դյուրաթեք և առերես գուսպ ընթացքին Բ. դուռը վերջ տվեց 1879 թ. մայիսին, երբ Ազգային վարչության պատգամավորությունը մեծ վեզիրին էր դիմել պատրիարքական փոխանորդի պաշտոնում Մ. Իզմիրլյանի հաստատման համար։ Պատգամավորությունը գրեթե վնդվեց մեծ վեզիրի խորհրդականի կողմից, մի հանգամանք, որ ներկայացնում էր արևմտահայ ազգային մարմինների նկատմամբ կառավարության մինչ այդ ցուցաբերած քաղցր-մեղր վերաբերմունքի կտրուկ հակապատկերը¹³³։ Անկախ այն պարագայից, որ ըմբոստ այդ հոգևորականը տհաճ անձ էր կառավարության համար՝ բարենորոգումների և զինվորագրության առթիվ խիստ էլույթներ ունենալու պատճառով, այդ իրողությունը ցույց էր տալիս, որ կառավարությունը հասունացած էր համարում արևմտահայերի հանդեպ իր դիրքորոշումը փոխելու ժամանակը։ Իսկապես, վրա էր հասել Կիպրոսն անգլիացիներին հանձնելու դիմաց Արևմտահայաստանում հասունացած պտուղները քաղելու պահը։ Բարենորոգումների իրականացման ուղղությամբ անգլիական հարցադրումները արդեն միօրինակ այն պատասխանն էին ստանում, որ ֆինանսական միջոցների պակասը անհնարին է դարձնում կառավարության ստանձնած պարտավորությունների կատարումը¹³⁴։

1879 թ. հունվարին կառավարության այդ շրջադարձն արտահայտվեց նաև տպագրական տեսչության գործունեության մեջ. խափանվեց Ն. Թյուպենտճյանի «Լրագիրը» նախապես մեկ, ապա հավելյալ՝ երկու ամսվա պատժաշափով (տեսչությունից ստացվել էր երկրորդ հրամանը), «որն որ ուրիշ հանցանքի մը համար միամյա դադարման պայմանաժամնիս երկու ամսվա վերածված ըլլալը կժանուցանեք»¹³⁵։ Խափանման վերաբերյալ տպագրական տեսչության ազդում ծանուցվում է, որ դրա պատճառը «Լրագրի» տպագրած մի հոդվածն է Կարինի և Ալաշկերտի հայ բնակչության՝ Ռուսաստան և Իրան գաղթելու պատրաստության մասին։ «Լրագրի» հրատարակումը որակվում էր իբրև անկարգություններ հրահրող, «պետության համար վնասակար և կեղծ լուրեր տարածող» գործողություն¹³⁶։ Կարևորն այստեղ այն չէ, որ տպա-

գրական տեսչությունը ինքն էր դիմում կեղծիքի և հասարակայնությանը ապակեղմնորոշող միջոցի՝ հերքելով արևմտահայերի ոչ միայն գաղթի պատրաստվելու, այլև գաղթների իրողությունը։ Տպագրական տեսչության վրդովմունքն էր առաջացրել այն, որ «Լրագրի» հոդվածում գաղթի սլառաձայն է համարվում բարենորոգումների անգործադրելիությունը և պատրիարքին արված առաջարկը՝ այդ մասին դեսպաններին տեղեկացնելու վերաբերյալ։ «Լրագրի» էջերում, սակայն, արևմտահայերի գաղթի թեման ամենևին էլ նորություն չէր. դեռևս 1877—1878 թթ. Ն. Թյուպենտճյանը տպագրել էր այդպիսի շատ հոդվածներ ու թղթակցություններ, ինչպես և արտատպություններ օտար թերթերից¹³⁷։ Սակայն այդ նյութերը չէին գրավել տպագրական տեսչության ուշադրությունը, որի պատճառը, ինչպես ասվեց, հայ մամուլի նկատմամբ գրաքննական խստությունների ժամանակալոր թուլացումն էր։ Եվ վերջապես, գաղթի վերաբերյալ քննադատական բնույթի նյութեր տպագրում էին նաև մյուս պարբերականները, բայց տպագրական տեսչությունը պատժել էր միայն «Լրագիրը», ինչպես վկայում էր Ա. Արփիարյանը¹³⁸։ Հետևաբար, այս խափանումը տպագրական տեսչության խստությունների վերսկսման արդյունք էր, նաև կառավարության նկատմամբ այդ թերթի բռնած դիրքի պատասխանը¹³⁹։

1877—1878 թթ. տպագրական տեսչության հսկողության վերահիշյալ թուլացումը, որի պատճառները, ինչպես նկատեցինք, թաքնված էին կայսրության քաղաքական բնույթի դժվարությունների խորքում, մի պահ ապակողմնորոշեց Կ. Պոլսի և վրոպական թերթերին։ 1879 թ. «Ստամբուլը» գրում էր, թե կառավարությունը որոշել է այլևս թերթ չխափանել՝ մինչև այդ հարցը շքնարկվի մինիստրների խորհրդում¹⁴⁰։ Մեծ վեզիր Խայրեդդին փաշան, մինչդեռ, սուլթանի հետ միասին շափազանց հեռու էր այդպիսի ազատամտությունից։ Փետրվարի կեսին, «Լրագրի» խափանումից հետո, տպագրական տեսչությունը իր զորությունը գործադրեց «Վաքրթի» վրա, որը քննադատական հոդված էր տպագրել անգլիական դեսպանի դեմ¹⁴¹։ «Ստամբուլը», անկասկած, շրջված էր պատկերացնում իրերի դրությունը։ Աբդուլ Համիդը միջոցներ էր մտնում գրաքննության հետագա խստություններ մտցնելու համար։ Նույն՝ 1879 թվականին լուսավորության մինիստրության ենթակայության ներքո գտնվող տպագրական տեսչությունը վերակառուցվեց։ Մեարիֆ մեջլիս-ի (լուսավորության խորհուրդ) մեջ մտնում էր գրաքննական հինգ բաժանմունք՝ յուրաքանչյուրը մեկական տեսչի հրահողության ներքո¹⁴²։ Տնօրեն նշանակվեց Բերթևը՝ հայագրի էֆենդի-

ներից (1879 թ. հունիսին): Այսպիսի վերակառուցումը ենթադրում էր հետապագրական գրաքննության խստացումներ: Արդեն երևում էին հայ մշակութային ու կրթական հիմնարկությունների վրա սուլթանի հարձակման ակնառու նշանները: 1879 թ. մարտի 19-ի թղթակցությամբ «Մասիսին» հայտնվում էր, որ Կարինի Ֆազլը փաշան հայերին արգելել է ազգային ներկայացումները, պնդելով, թե «տերություն շահուն կոպչի այդպիսի միջոցներով ժողովուրդն արթնացունելիդ»¹⁴³:

1879 թ. ապրիլի վերջին գրաքննությունը խափանեց «Մամուլը» մեկ ամսով¹⁴⁴: Պատճառը նրա ելույթն էր պապի և կաթոլիցիզմի դեմ՝ հասունյան-հակահասունյան պայքարի նոր լարվածության պայմաններում: Այդ պայքարը, որ թուլացել էր 1874 թ. հետո, կրկին բորբոքվել էր Հ. Քյուբեկյանի հրաժարականի և Ա. Հասունյանի պատրիարքական հավակնությունների պատճառով: Հայ կաթոլիկ համայնքում երկպառակությունների խորացումը, մինչդեռ, հղի էր Կ. Պոլսում ֆրանսիական դեսպան Ֆուրնիեի միջամտության վտանգով: Իսկապես, վերջինս ձեռնընդուն էր գործադրել Բ. դոան վրա՝ հայ կաթոլիկների պատրիարքական բերաթը Հասունյանին շնորհելու և դրանով պապի բացառիկ իրավունքները թուրքիայում ճանաչել տալու համար: Դրան համաձայնած մեծ վեզիր Խայրեդդին փաշային, սակայն, ձախողում էր սպասում: Պապական թեկնածուին արտոնություններ տալը կոժեղացներ ոչ միայն պապի, այլև ֆրանսիական ազդեցությունը և սուլթանի կարծիքով, անցանկալի ազդակ կլիներ երկրում տերությունների դավանական հենակետերն ուժեղացնելու համար: Սուլթանը հրաժարվեց ստորագրել Հասունյանի պատրիարքական բերաթն այն տեսքով, ինչպես Խայրեդդին փաշան էր խոստացել ֆրանսիական դեսպանին: Մեծ վեզիրին այլ բան չէր մնում, քան հրաժարական տալը¹⁴⁵: Իր հերթին, «Մամուլը» դարձավ քաղաքական աննպաստ հանգամանքների զոհ:

1879 թ. աշնանը տարագրական տեսչությունը սպառնալի նախազգուշացում ուղղեց Բ. դոանը հակասող քաղաքական հրատարակումներ տպագրող պարբերականներին: «Թերձեմանը հազրգաթից» հետո հերթը հասավ «Մոնիթյոր դյու քոմերսին»: Այդ թերթին արգելվեց տպագրել քաղաքական բովանդակության նյութեր, քանի որ իր արտոնագրի համաձայն, պետք է զբաղվեր զուտ առևտրական թեմաներով: Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի եվրոպական լեզուներով հրատարակվող թերթերը այս ժամանակաշրջանում, ինչպես սովորաբար, իրենց պրոպագանդը վարում էին տերությունների քաղաքականությանը համընթաց, և «Մոնիթյոր դյու քոմերսը», որի համար առևտրական բնույթի նյութերն ամենեին էլ ինքնանպատակ չէին, չէր կարող անմասն մնալ այդ ուղղությունից:

Արևմտահայաստանի հարստահարությունների ցուցադրումը, գավառական կացության լուսաբանումը 1870-ականի երկրորդ կեսին՝ նշանավորում էր արևմտահայ մամուլի հասարակական զարգացման բարձր աստիճանը: Գավառներում ազգային, տնտեսական ու սոցիալական կյանքի բացահայտումը դարձավ այն հենքը, որտեղից սկիզբ առավ արևմտահայ առաջավոր հրատարակատնությունների քաղաքական օպորտյունային օսմանյան բնակալուծության դեմ: Մամուլում և հրատարակատնությունների մեջ կատարված այս տեղաշարժը իր արձագանքը գտավ արևելահայ հասարակական մտքի մեջ: Մինչև 1876 թ. Գր. Արծրունին իր հախուռն հարձակումներով ժխտում էր արևմտահայ մամուլի հասարակական արժեքը: Կ. Պոլսի լրագրությունը նա համարում էր ազգից կտրված, տնաբույս մի բնագավառ, որը ոչ մի կապ չունի հասարակական կարծիքի հետ և անզոր է ուղղություն տալու դրան: Զխորանալով արևմտահայերի սահմանադրության ազգային ու հասարակական նշանակության մեջ, Արծրունին սահմանադրության քաղաքական սահմանափակությունը մեխանիկորեն տարածում էր նրա հասարակական արժեքի վրա և իրավացիորեն մերժելով դրան վերագրվող «ազգային արտոնությունների» հատկանիշները, նույնչափ անիրավացի՝ միայն խաբեություն էր տեսնում նրա մեջ: Մինչդեռ, արևմտահայերի սահմանադրությունը խթանեց ժողովրդի ազգային լուսավորության, մշակույթի, հասարակական մտքի զարգացումը, գաղութները (Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա) կապակցեց գավառների հետ և հայտնի չափով արագացրեց ազգային կոնսոլիդացման պրոցեսը: Արծրունին մինչև վերջ անգիտացավ արևմտահայերի սահմանադրության այս նշանակությունը՝ անընդհատ հակադրելով գավառը Կ. Պոլսին, անչափ մեծացնելով սրանց միջև եղած հակասությունները, այդ թվում և ընդհանրությունների հաշվին: Սահմանադրության նկատմամբ Արծրունու անհաշտ քննադատական դիրքորոշումը, ոչ քիչ դեպքերում՝ արդարացի և հիմնավոր, պատասխան օպորտյուն էր պոլսահայ լիբերալների՝ իր հերթին չափազանց ծայրահեղ և հիմնազուրկ այն տեսակետին, թե սահմանադրությունը ապահովում է արևմտահայերի քաղաքացիական ազատությունն ու իրավունքները Օսմանյան կայսրության մեջ:

Սահմանադրության՝ որպես զուտ պոլսական հայ բուրժուազիային ձեռնտու իրավական ակտի մասին այսպիսի պատկերացումը Արծրունին տարածում էր նաև Կ. Պոլսում հրատարակվող հայ մամուլի վրա: Առհասարակ Արծրունին և «Մշակի» մյուս գործիչները, այդ թվում նաև Բաֆֆին, արևմտահայ-լիբերալների ու պահպանողականների դեմ

իրենց պայքարը կենտրոնացնելու համար ամբողջ արևմտահայ մամուլը տեղավորում էին գաղափարական մի ընդհանուր ուղղության մեջ՝ անվանելով «Կ. Պոլսի բուրժուազական մամուլ»: Արևելահայ հասարակական միտքը 70-ական թթ. չհասավ այն բարձունքին, որին հասել էր հայ հեղափոխական դեմոկրատիզմը 60-ականին՝ արևմտահայ գաղափարական հոսանքների ճանաչողության ասպարեզում: Մ. Նալբանդյանը ոչ միայն ըստ ամենայնի գիտեր ու արժեքավորում էր արևմտահայ գործիչներին ու մամուլը, այլև իր գաղափարա-գործնական լուրջ ազդեցությամբ մեծապես նպաստում էր նրանց գաղափարական առաջընթացին:

Այսուհանդերձ, «Մշակը» երբեմն դրվատական վերաբերմունքի էր արժանացնում Կ. Պոլսի առաջադիմական պարբերականները, մանավանդ, «Մանգումեի էֆթյարը», որից չէր զլանում արտատպություններ անել: Արևմտահայ մամուլը գնահատելիս Արծրունին անտեսում էր օսմանյան ոստիկանական գրաքննության հսկողությունը նրա վրա: Այդ մամուլի թերությունները՝ ինքնամոռացության չափ կրոնական-համայնքային վեճերին տրվելը, տեղական նյութը քամահերելը և հասարակական-տնտեսական վերլուծությունները շրջանցելը Արծրունին հակված էր բացատրելու այն հանգամանքով, որ արևմտահայ խմբագիրները բավականաչափ կրթված չէին¹⁴⁶: Արծրունին նույնիսկ արևմտահայ մամուլին մեղադրում էր ժողովրդին ապստամբության շնախապատրաստելու մեջ, այն բանում, որ նա չի ըմբռնում Թուրքիայի թուլացած վիճակը և «օգուտ չի քաղում» դրանից¹⁴⁷: «Մշակը» լավ ծանոթ չէր արևմտահայ դեմոկրատական մամուլին և նրա առաջադիմական ավանդույթներին, որոնք բնութագրվում էին ազգային ազատագրության, բռնապետությանը զենքով ընդդիմանալու առաջավոր գաղափարներով¹⁴⁸: Ցարական Ռուսաստանում գործող գրաքննական ռեժիմի ամբողջ ծանրությունը ընկալող գործիչը զարմանալի դյուրություններ անտեսում էր սովորական գրաքննության հնարավոր վայրագությունները, երբ խոսում էր արևմտահայ գործիչների ընդդիմության հնարավորությունների մասին:

Նշանակալի չափերով բաժանելով «Մշակի» խմբագրի հայացքները արևմտահայ մամուլի բովանդակության և քաղաքական ու հասարակական ուղղությունների մասին, նրա թերությունների առավել հանգամանալի ու խոր վերլուծությունը տալիս էր Բաֆֆին: Դեմոկրատ-հրապարակախոսը նկատում էր արևմտահայ լրագրության մեջ սոցիալ-տնտեսական նպատակաուղղվածության, ժողովրդի կյանքի, հասարակական հարաբերությունների արտացոլման պակասը: Բաֆֆին մամու-

լի բովանդակության էական կողմերն է համարում ժողովրդի տնտեսական, բուսաման-կրթական վիճակի, արհեստների ու վաճառականության հարցերի լուսաբանումը, վիճակագրական տեղեկությունները և այն ամենը, որոնք ներկայացնում են նրա հասարակական ու սոցիալական վիճակը և զարգացման հեռանկարները: Բաֆֆին ևս կարծում է, որ այդպիսի հրապարակումները ի վերջո, պետք է ուղղված լինեն ժողովրդի ինքնագիտակցության զարգացման նպատակին, նախապատրաստեն նրան զինված պայքարով նվաճելու իր գոյության ու ազատության իրավունքը: Ի տարբերություն արևմտահայ մամուլի գործիչների՝ Արծրունու հախուռն գնահատականի, Բաֆֆին իր «Դեռևս ուշ չէ» հողվածում (Մեկիբգադե ստորագրությամբ) տալիս է արևմտահայ մամուլի գործիչների չափազանց ուշագրավ բնութագիրը. «Դրանք առհասարակ նյութական կողմից աղքատ, իսկ բարոյապես և մտավորական կողմից հարուստ մարդիկ են: Դրանք դեռևս դեզերվում են այս շրջանների շուրջը, որպես է թատրոնը, խմբագրատունը, դպրոցները... Ֆրանսիական թեթե կրթությունը տվել է նրանց բնավորությանը թեթե լինել, աշխույժ ունենալ, եռանդոտ լինել, բայց ոչ տոկոս, խորամիտ և հեռատես լինել: Այս մարդիկը շատ շուտ հափշտակվող, շուտ ոգևորվող և շուտ տաքացող մարդիկ են, բայց միևնույն ժամանակ՝ շուտ սառչող են: Այս տեսակ հատկությունները, իրավ է, պատրաստում են հեղափոխականներ, բայց չեն պատրաստում ասպարեզ դուրս եկող հերոսներ: Այս մարդիկը ազնիվ են և բարեմիտ. ցանկանում են, որ հայն էլ թոթափի Թուրքիայի լուծը, ազատ դրություն ունենա և իր ազատության մեջ զարգանալ ու առաջադիմել սկսե: Իսկ այդ վիճակին հասնելու եղանակների մեջ ոչ միայն անփորձ են, այլև անընդունակ են: Ներկա հանգամանքները բոլորովին երևան հանեցին նրանց անընդունակությունը, որ իրանց ձեռքում ունենալով թատրոնական բեմը, լրագրությունը և դպրոցները, դարձյալ չկարողացան մի հաստատուն հող պատրաստել, որի վրա ոտը դնելով վեր բարձրանար Թուրքիայի հայը՝ յուր ընկած դրութենից...»¹⁴⁹:

Քննադատությունը մի հայտնի չափով ուղղվում էր արևմտահայ լիբերալիզմի դեմ և դրսևորում Բաֆֆու ազգային-ազատագրական պայքարի կոնցեպցիան: Մամուլը, նրա գործիչները, ամբողջ մտավորականությունը ազգային լուսավորությունը պետք է համակեն ժողովրդի ազատության, նրա ինքնության և դրան պայքարով հասնելու գիտակցությամբ: Մյուս կողմից, քննադատությունը վերաբերում էր մամուլի և հրապարակախոսության մտտիկ անցյալին, քանի որ Բաֆֆին նկատի

ունի «ներկա հանգամանքներից» առաջ ժողովրդին նախապատրաստելու մի նախընթաց շրջան: Իսկապես, Արևմտահայաստանից կտրված գաղութաբնակ հայ մտավորականությունից հնարավոր չէր ավելին սպասել: 1860-ական թթ. միայն (բացառությամբ «Մեղվի», «Արծվի Վասպուրականի» և «Արշալույս արարատյան» պարբերաթերթերի, որոնք դեռ 1850-ականին արտացոլում էին գավառական կյանքը) մամուլն էր ուշադրության և խոհերի առանցքը դարձրեց գավառը: Այս շրջանում է, որ ժողովրդի լուսավորությանը հետամուտ հրապարակումների կողքին հայտնվում են նրա տնտեսական ու ազգային-հասարակական վիճակը արտացոլող նյութեր, բացահայտվում է ժողովրդի հարստահարված և իրավազուրկ դրությունը: 1860-ական թթ. հայ զուլգ հատվածների մշակութային և հոգևոր փոխհաղորդակցության ասպարեզում մամուլի վրա¹⁵⁰ նոր խնդիրներ էին դրվում: Զարգացման նոր փուլ թևակոխած համազգային ազատագրական շարժումը անհրաժեշտորեն պետք է հենվեր արևմտահայ տնտեսական իրողությունների և դրանցից բխեցրած եզրակացությունների վրա: Այս պատճառով միայն հարստահարումների բացահայտումը դեռևս քիչ էր և չէր կարող գոհացնել Բաֆֆուն: Արևմտահայ մամուլից նա իրավացիորեն պահանջում էր առանձնահատուկ նշանակություն տալ Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական լրջմիտ ուսումնասիրությունը: Հարստահարումների իրողության մեջ նա շեշտը դնում էր հողային հարաբերությունների, հայ գյուղացու հողագրկման հանգամանքի վրա: Այս տեսակետից էր նա քննադատում պատրիարքարանի կազմած գավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը, որտեղ պատշաճ ուշադրություն չէր դարձվել հողային հարցին: «Հողային կամ կալվածական խնդիրը, — գրում էր Բաֆֆին, — ասիական Տաճկաստանի հայոց հարստահարությունների մեջ ամենագլխավոր խնդիրն է»¹⁵¹: Իր հիմքում ունենալով դեմոկրատական զանգվածների սոցիալ-տնտեսական կյանքի արմատական բարելավման խնդիրը, Բաֆֆու ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը ենթադրում էր ոչ թե մերկապարանոց պրոպագանդ, այլ ժողովրդի կենսապայմանների խոր ճանաչողություն, նրա հասարակական կացության ճշմարտացի լուսաբանում: Այս ամենը պետք է նախապատրաստելին ժողովրդին՝ ազատագրական պայքարի համար: Նշված պահանջները, ի դեպ, Բաֆֆին հավասարաչափ դնում էր և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ մամուլի ու հրապարակախոսության առջև: Ապագա գործնական շարժման միասնությունը անխուսափելիորեն ենթադրում էր նաև գաղափարական շարժման միասնություն: Սրանք էին այն պահանջները, որ դնում էր մեծ դեմոկրատը հայ մտավոր մշակույթի առջև և այդ շա-

փանիշներով էլ մոտենում էր արևմտահայ մամուլի ու նրա գործիչների հասարակական առաքելությանը:

Մյուս կողմից, 1870-ական թթ. արևմտահայ մամուլը հարստահարությունների փաստերն արձանագրելու հետ միասին ցուցադրում էր իր շրջադարձը՝ հարստահարությունների փաստերը դիտելով ոչ միայն ազգային-կրոնական, այլև կոնկրետ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ: «Թատրոն», «Հայրենիք», «Արարատ», «Մասիս», «Օրագիր» և այլ պարբերականներում նկատելի են հարկահանների ու վաշխատուների ավերիչ գործունեության, կառավարության կողմից հայ գավառի տնտեսական քայքայմանն ուղղված գործողությունների ուշագրավ բացահայտումներ, որոնք ունեին ճանաչողական կարևոր նշանակություն: Սակայն մամուլում սոցիալական իրականության ցուցադրումը և ազգային ինքնորոշման ձգտումների դրսևորումը իր հետագա զարգացումը չստացավ: Վրա հասած համիդյան բռնակալությունը հեղձուցիչ պայմաններ ստեղծեց լրագրության համար: Այսուհանդերձ, Բաֆֆու նկատած վերոհիշյալ թերությունների մի մասը արևմտահայ մամուլը հաղթահարեց հենց բռնակալության տարիներին: Նկատի ունենալով ժողովրդական կյանքի ընդերքի, գավառական կյանքի ու կենցաղի, տնտեսական ու հասարակական մի շարք հարաբերությունների վերահանումը 1880—1890-ական թթ. դեմոկրատական պարբերականներում («Մասիս», «Հայրենիք»): Արևմտահայաստանի իրական կյանքի, մարդկանց հոգեբանության, բնություններով լեցուն իրականության հանդեպ նրանց տրամադրությունները իրենց արտացոլումը գտան այս տասնամյակների ռեալիստական գրական շարժման մեջ՝ էականորեն լրացնելով հրապարակախոսական ժանրի թողած «սպիտակ կետերը» իրականության ճանաչողության բնագավառում:

* * *

1876 թ. գավառական հարստահարությունների լուսաբանումները հայ մամուլում շափավորելու նպատակով տպագրական տեսչությունը հայ իմբրագիրների դեմ գործադրեց ահաբեկող միջոցառումներ: Տրապիզոնի Շանա գյուղի հարստահարությունների մասին թղթակցություններ հրապարակելու համար ոստիկանական իշխանությունները վայրագ հաշվեհարդար տեսան հայ իմբրագիրների հետ: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո սուլթանը դիմում էր այնպիսի միջոցների, ինչպես անորոշ և որոշյալ ժամկետներով խափանումները, իմբրագիրներին ռազմական ատյաններին հանձնելու: Տպագրական տես-

չութիւնը այս ժամանակից հարստահարութիւնները դեմ բողոքող մամուլը որակում էր իբրև զրպարտչի և իրողութիւնները դիտմամբ շափագանցնողի: Այսուհանդերձ, 1877—1879 թթ. գրաքննութիւնը ի վիճակի չեղավ վերջ տալու արևմտահայերի կեղեքումների վերաբերյալ նյութերին: Դրան որոշ շափով նպաստում էր իր՝ կայսրութեան ներքին ու արտաքին հասարակական-քաղաքական վիճակը, ինչպես և ազգային ինքնորոշման տրամադրութիւնների ուժեղացումը հայ մամուլում: 1879 թ. վերջին տպագրական տեսչութիւնը վերստին անցավ մամուլը ճնշելու իր ավանդական քաղաքականութեանը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

ՄԱՄՈՒԼԸ ԱՔԻՈՒՎ ՀԱՄԻԳԻ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՄԻԳՅԱՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԳԱ ՄԱՎԱԼՈՒՄԸ

Եվրոպական տերութիւնների շահախնդրական արևելյան քաղաքականութիւնը նրանց սուր հակասութիւնների պայմաններում՝ 1880 թ. արդեն համոզել էին սուլթանին, որ հայկական հարցում իրեն տրված է գործողութեան ազատութիւն: Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածով ձևակերպված՝ «տերութիւնների կոլեկտիվ պարտավորվածութիւնը հայաբնակ վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու» մասին՝ տվել էր իր կոլեկտիվ սնանկութեան բոլոր ապացույցները: Սուլթանը մի կողմից տերութիւններին հայտնում էր բարենորոգումներ անցկացնելու իր պատրաստակամութեան մասին, իսկ մյուս կողմից ձեռնարկել էր արևմտահայերին բնաջնջելու միջոցով հայկական հարցին մեկընդմիջ տվերջ տալու քաղաքականութեանը: Հայաբնակ վիլայեթներում Համիդը բրդական ավազանուն լարում էր հայերի դեմ: Իշխանութիւնները խլում էին հայերին պատկանող հողակտորները, հանձնում մահմեդականներին, կիրառում հարկային դաժան քաղաքականութիւն և այլն: 1880 թ. սովի և տնտեսական քայքայման աղետը փլվեց հայ գյուղական բնակչութեան վրա՝ ընդգրկելով բազմաթիվ գավառներ: Անկում ապրեց Ամասիայի, Թոքատի, Արաբկիրի, Ակնի, Խարբերդի, Վանի, Տիգրանակերտի և այլ վայրերի տնայնագործական արտադրութիւնը²: Արևմտահայ գավառից ծայր առավ գաղթականութեան նոր հորձանք:

Արդեն գործողութեան մեջ մտած՝ հայերին բնաջնջելու քաղաքականութիւնը³ սուլթանը տարածեց նրանց ազգային-հասարակական կազմակերպութիւնների, դպրոցի և մշակութային հաստատութիւնների վրա⁴: Մանր պայմաններ ստեղծվեցին հայ մամուլի և նրա գործիչների համար:

1880 թ. հունվարին Աբգուլ Համիդը փոփոխություններ կատարեց տպագրական տեսչության ղեկավարության մեջ՝ ձգտելով ավելի ուժեղացնել խստությունները: Տպագրական տեսչության տնօրեն Բերթևը, որն իր շահավոր գործեակերպով չէր կարող գոհացնել սուլթանին, փոխարինվեց Մեհմետով, որի հետ Աբգուլ Համիդը կապում էր առավել արդյունավետ միջոցառումների իրականացումը: Այնուհետև հարվածն ուղղվեց Արևմտահայաստանի տնտեսական աղետալի վիճակը ներկայացնող մամուլի վրա: Այս ուղղությամբ Կ. Պոլսի հայ պարբերականներն ահաբեկելու փորձ էր «Թերճեմանը էֆքյարը» հայատառ թուրքերեն թերթի դեմ կիրառված բռնությունը: Այս թերթը 1870-ական թթ. վերջին շարունակում էր գավառական հարստահարությունների թեման: Բարենորոգումների հարցում թերթը բռնել էր յուրահատուկ ուղեգիծ. մի կողմից պաշտպանում էր ընդհանուր բարենորոգումների գաղափարը (չհակադրվելով Բ. դուան դիվանագիտական փաստարկներին), սակայն մյուս կողմից, իր հրապարակումներում ցույց էր տալիս հայաբնակ շրջանների իրական դրությունը, որով փաստորեն հարում էր մասնակի բարենորոգումների տեսակետին: «Թերճեմանը էֆքյարին» տեական ժամանակ աշխատակցում էր Հ. Վարդանյանը՝ Արևելյան հարցի վերաբերյալ իր հմտալից հոդվածներով (1878—1879 թթ.): Շարունակելով «Մեհմետովը հավատիսի» գիծը՝ Արևմտահայաստանում հարստահարությունները մերկացնելու ուղղությամբ, 1878 թ. մարտին այդ թերթը բանավեճի մեջ մտավ «Ստամբուլի» հետ՝ ցուցադրելով Արևմտահայաստանի կեղեքված վիճակը և մասնավորապես, բողոքական վերնախավի հարստահարումները Վանում, Բաղեշում, Խնուսում, Դերսիում և այլն: «Թերճեմանը էֆքյարի» քննադատական ուղեգիծը արժանացավ առաջադիմական գործիչների համակրանքին: Այսպես, թերթին այդ ոգով նամակ ուղղեց Մ. Փորթուգալյանը՝ Սեբաստիայի հայերի հարստահարությունների առթիվ:

«Թերճեմանի» հրապարակումները թշնամական վերաբերմունքի հանդիպեցին իշխանությունների և թուրքական մամուլի կողմից: Թերթի դեմ հանդես եկավ «Վարքթըրը» նրան մեղադրելով հայկական հարց հարուցելու և «խռովարարության» (էջը ֆեսատ) մեջ: «Թերճեմանը էֆքյարի» տնօրենն ու խմբագիրը՝ Տ. Ճիվելեկյանը և Ա. Սազայանը «պատվո դատ» բացեցին զրպարտիչ թերթի դեմ: Դատարանում, սակայն, գործը շրջվեց «Թերճեմանը էֆքյարի» դեմ: «Վարքթի» փաստաբան Զ. Կարկուրը թերթին ամբաստանեց այն բանում, որ նա Բ. դուանը մեղավոր է համարում Արևմտահայաստանում բարենորոգումների գոր-

ծը վիժեցնելու համար: Զրպարտիչ փաստաբանը նույնիսկ պնդում էր, որ «Թերճեմանը էֆքյարը» ներկայացնում է ապստամբություն նախապատրաստող մի կազմակերպության օրգան: Այդքանն էլ բավական էր, որ հենց դատարանի դահլիճում ձերբակալվեին Տ. Ճիվելեկյանն ու Ա. Սազայանը: Բանտից նրանք բաց թողնվեցին պատրիարքական թագրիից հետո, երբ պարզվեց նրանց ներկայացված մեղադրանքի հիմնազուրկ լինելը: Այս առթիվ Կ. Պոլսի «Փար դյու Բոսֆոր» թերթը նկատում էր, որ թուրքական դատարանը դերերը շրջելով՝ հայցվորին է ենթարկում դատական պատասխանատվության և հաշվեհարդարի, որ դատական տարեգրության մեջ «նմանը չլսված բան է»¹⁰:

Նշված դատավարությունից հետո գրաքննությունը սկսել է ավելի խստապահանջ լինել գավառական իրականությունն արտացոլող հայ մամուլի նկատմամբ: Սակայն 1880 թ. հունվար-մարտին Արևմտահայաստանում տարածված սովի վերաբերյալ թղթակցությունները շարունակում էին հայտնվել մամուլի էջերում: Այսպես, «Մասիսը» գրում էր, որ հայկական գավառներում (Վասպուրական, Կարին, Տիգրանակերտ, Բայազետ և այլուր) սովը առաջացել է «մասամբ հնձոց նվազության, մասամբ հողի վարչության և մասամբ երկրին անպահով վիճակին և ավազակաբարոց ցեղերու ասպատակությանց պատճառով»¹¹: Տեղական իշխանությունները Կարինում, Բասենում և այլուր սովը սաստկացնելու և բնակչությանը սովամահության մատնելու նպատակով կամ հավաքում-առանձնացնում էին հացահատիկի պաշարները, և կամ տասանորդ էին գանձում թշվառացած բնակչությունից¹²: Ընդ որում, նկատելի է, որ հայ մամուլը այս խնդրի առթիվ առավել համարձակ նյութերը արտատպում էր Կ. Պոլսի եվրոպական պարբերականներից:

1880 թ. ապրիլին տպագրական տեսչությունը արգելեց այս թեմայով արտատպությունները արտասահմանի մամուլից: Նրա որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ թերթերը պետք է «այսուհետև պատշաճ լեզու գործածեն՝ զգուշանալով խիստ խոսքեր ընել և այն խորհրդածությունց մեջ, զորս օրական խնդրոց վրա կգրեն և եվրոպական լրագիրներեն շարժմանեն այնպիսի հոդվածներ, որք երկրին շահուց վնասակար կրնան լինել»¹³:

Ազդը հատկապես վերաբերում էր Կ. Պոլսի հայ և եվրոպական հրատարակություններին: Վերջիններս, մասնավորապես անգլիական քաղաքականությունը պաշտպանող հրատարակությունները, սկսել էին ձայնակցել Դլադստոնի կառավարության ցուցադրական ելույթներին՝ բարենորոգումների գործում թուրքական իշխանությունների անզորու-

թյունը ներկայացնելու համար: Անգլիան նախապատրաստվում էր կլանել Եգիպտոսը, ուստի այս առթիվ հայկական հարցը դարձրել էր Բ. դոան վրա ճնշում գործադրելու միջոց. Գլադստոնի կառավարությունը գործնական քայլեր կատարեց Բելիինի կոնգրեսի մասնակից տերությունների համագործակցությունն ապահովելու համար: Անգլիական կառավարության այս ընթացքը արտահայտվեց «Լեվլըդ հերալդի» էջերում, հայկական հարցին նվիրված համապատասխան հոդվածով: Տպագրական տեսչությունը իսկույն խափանեց այդ թերթը՝ «հայոց վրա հրատարակած» հոդվածի պատճառով: Դրան հետևեց դատախազի սարսափները դեռևս լրիվ չթուփափած «Թերճեմանը էֆրյարի» նոր պատիժը՝ Լոնդոնի «Քոնթեմփարի ռեվյու» հանդեսից նույն թեմայով արտատպություն անելու համար¹⁴: Իրականում միայն «Թերճեմանը էֆրյարը» չէր, որ արտատպություններ էր արել օտար մամուլից: Տպագրական տեսչությունը պատժի օբյեկտ էր ընտրել այդ թերթը հենց այն բանի համար, որ «Վաքթի» հետ ունեցած դատից հետո, 1880 թ. մարտին, նա տպագրել էր թղթակցություններ խորհրդից, որտեղ մերկացվում էր թուրքական պաշտոնյաների համագործակցությունը հայ բնակչության գլխին պատուհաս դարձած թրդական վերնախավի հետ¹⁵:

Անդու-թուրքական հարաբերությունների սրված պայմաններում օսման լայն դատարանը մեկուկես տարվա բանտարկության դատապարտեց «Լեվլըդ հերալդի» խմբագիր Հուիթեյքըրին և մեկ տարվա բանտարկության՝ նրա տնօրենին, պրեմիեր Սալիդ փաշային քննադատելու համար¹⁶:

Արևմտահայերի տնտեսական քայքայմանն ուղղված քաղաքականությունը ավելի ուժեղացավ ամբողջ երկրի էկոնոմիկայի անկման պայմաններում: 1880 թ. սկզբին կառավարությունը դեպի վաղախի ենթարկեց մետաղադրամը (այսպես կոչված «մեթալիկը»)՝ ոսկուն հավասարեցնել արծաթի և պղնձի խառնուրդ դրամ, որ բաց էր թողնվում 1826 թ. ի վեր): Դրամից զգալի քանակությամբ կար հայ բնակչության մոտ, որը սնանկացավ այդ արժեզրկումից: «Փոքրիկ դրամագրուխ ունեցողները, խեղճ գյուղացիները, հայ բեռնակիրները, արհեստավորները, ամենքն ալ մեկ օրվա մեջ իրենց ունեցածին կեսը կկորսնցունեն... Հայաստանի հարստահարությանց ամենեն գլխավորը կհամարենք մեր զայս».— գրում էր Ա. Արփիարյանը¹⁷: Իսկապես, Թուրքիայի ֆինանսական ողբալի կացությունը փլվեց հպատակ ժողովուրդների մրա. 1881 թ. տերություններից երկրի կախյալ վիճակը ամբողջից նրանով, որ նրա ֆինանսների վերահսկողությունը հանձնվեց «Օսմանյան պարտքի» վարչությանը¹⁸: Մինչ այդ, արտաքին փոխառությունների տո-

կոսները և պատերազմի ռազմատուգանքը վճարելու դժվարությունները Բ. դոանը հարկադրեցին արժեզրկել նաև թղթադրամը: 1880 թ. հայտարարվեց, որ թղթադրամով տուրք կարելի է վճարել միայն դրա 20 տոկոսի շափով, իսկ մյուս մասը՝ ոսկով կամ արծաթով: Այնուհետև ծանուցվեց, որ այդ 20 տոկոսը ևս չի ընդունվելու և որ թղթադրամը կընդունվի միայն հին պարտքերի դիմաց¹⁹: Ֆինանսական այսպիսի քաղաքականությունը իսկական շարիք դարձավ աշխատավորության համար: Դրա դեմ ուղղված տրամադրություններն էլ արտահայտեց «Լրագիրը». «Ասի գործ չէ,— գրում էր թերթը,— բարենորոգում չէ, այլ պարզապես խայտառակություն է... Իսկ այսպես ժողովուրդը իր ձեռքի ստակովը սարաֆներուն զոհ և գերի ընող ձեռնարկ (իմա դեպի վաղախ— Ա. Խ.) կամ ընթացք մը երբեք ունե երկրի մեջ տեսնված բան չէ, մեր երկիրն է մինակ, որ ինչպես ամեն բանի մեջ, նույնպես և այս մասին ալ եզակի, տարօրինակ և արտաոտոց ու խայտառակ վիճակ մը կընծայե»²⁰: Մեկ օր անց, փետրվարի 28-ին տպագրական տեսչության ազդով հայտնվում էր, որ հասարակական բարօրության ուղղությամբ գործադրված՝ կառավարության ջանքերը այսպիսի անարգանքով գնահատող թերթը այլևս չի կարող հրատարակվել, ուստի և իսպառ խափանվում է²¹: Իմբագիրը, սակայն, ստոյիկյան համբերությամբ կրեց այդ հարվածը: «Շավալի վախճան մ'է, արդարև, սա,— գրում է նա,— բայց ամբողջ երկրի մը ժողովրդյան թշվառանալու ու կործանման առաջը մեկ թերթի մը խափանումը բնավ նշանակություն չունի»²²: «Լրագրի» այդ նույն վերջին համարում Ն. Թյուլպենտճյանը տպագրեց «Տարագրյալն Ա. հայ եղբայրս» հոդվածը՝ անօրինակ հանդգնությամբ մոտալուտ կործանում նախագուշակելով Համիդի «դժոխային վեհապետությանը»:

Իր հասարակական հայացքներով Ն. Թյուլպենտճյանը առավել մոտ էր կանգնած արևմտահայ պահպանողականությանը: Նա ազգի պահպանության կարևոր գործոններն էր համարում կրոնը ու գրաբար լեզուն, խորին համակրանքով էր ընդունել Գ. Կոստանդյանի մատերիալիզմի դեմ ուղղված՝ Ստ. Ոսկանյանի քննադատությունը²³: Այսուհանդերձ, «Լրագրի» ժողովրդականությանը հպատակ էին նրա այն հոդվածները, որտեղ մերկացվում էին անգլիական շահագիտական քաղաքականության կողմից հայկական հարցի շարաշահումները, բարենորոգումների հարցում եվրոպական ու թուրքական դիվանագիտության խարդավանքներն ու կեղծիքը: Քննադատելով Ն. Թյուլպենտճյանի որոշ անսկզբունքայնությունը, Ա. Ալպոյաճյանը, սակայն, ակնհայտորեն շափազանցում է նրա նկարագրի ոչ դրական կողմերը. «Թյուլպենտճյան կրցավ իր թերթին սպառումը անօրինակ կերպով բարձրացնել,— գրում է նա,— գի

լրագրական ամեն հնարքներու դիմեց: Խուժանավարութեան ամեն տեսակները, աղմկահարույց լուրեր, սուտեր, հայհոյութիւններ, ինչ բաներ ժողովուրդը կախորժեր, անոր էջերուն մեջ լայնորեն մուտք գտան և լրագիրը ժողովրդական դարձուցին: Մասնավորապես հակակառավարական հրատարակութիւնները, որոնք հաճախադեպ դադարումներով կպատժվեին, կաճեցնեին ժողովրդականութիւնը այդ լրագրին»²⁴:

1880 թ. սկզբից իշխանութիւնները հարձակման անցան հայկական ինքնորոշման տրամադրութիւնների դեմ: Արգելվեց արեւելահայ թերթերի մուտքը Թուրքիա, արգելվեցին կամ խիստ հսկողութեան տակ առնվեցին հայերեն ատենախոսութիւնները: Սահմանվեց գրքի առավել խիստ գրաքննութիւն, որից հետո մտցվեց մամուլի նախնական գրաքննութիւն²⁵: Նշենք, որ այն առայժմ ուներ մասնակի և ժամանակավոր բնույթ, այսինքն՝ որոշ ժամանակ նախնական ստուգման ենթարկվեցին մամուլի որոշ թեմաներով հրատարակումները: Հայ մամուլին արգելվել էր Արեւմտահայաստանի հարստահարումների լուսաբանումը, թուրք պաշտոնեւորութեան քննադատութիւնը և այլն: Սահմանափակվեց նաև Կ. Պոլսում տպագրվող հայերեն թերթերի մուտքը Արեւմտահայաստան: Գավառ ուղարկվող յուրաքանչյուր թերթի վրա դրվեց 10 փարա տուրք (2 և կես կոպեկի շահով)՝ դրամական դժվարութիւններ ստեղծելով մայրաքաղաքի և գավառի հայերի հաղորդակցութեան համար²⁶: Իշխանութիւնները տեղերում հատուկ հոգածութեամբ էին հետևում հայերեն թերթերի հրատարակութիւնը կանխելու գործին: Գավառում թերթ հրատարակելը ինքնին նշանակում էր անբարեհույս երևալ իշխանութիւնների աչքին: Ընդգծված այսպիսի վերաբերմունքը ավանդական արմատներ ուներ գավառական իշխանութիւնների գործելակերպի մեջ: XIX դ. II կեսին Նիկոմիդիայում, Կարինում, Ադանայում, Արմաշում, Սեբաստիայում, Մուշում և էլի մի քանի գավառական կենտրոններում հրատարակված ձեռագիր և խմորատիպ թերթերը կարճ կյանք ունեցան²⁷: Իշխանութիւնների համար դրանց հրատարակման փաստն ինքնին եղել է խափանման ամենակարևոր պատճառը, եթե հաշվի առնենք, որ նրանք գրեթե անհաղթահարելի խոչընդոտներ էին ստեղծել տպարանների հաստատման համար: Գործը, ի դեպ, չէր վերջանում միայն թերթի խափանմամբ: 1883 թ. Եվդոկիայում հրատարակված «Երախայրիք» թերթը (ձեռագիր), չնայած իր բացարձակ լույսութեանը, երկու տարի հրատարակվելուց հետո մատնութեամբ խափանվեց: «Ժամանակ մը վերջը, — գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, — խմբագիրներն ալ (բարձր դասարանների աշակերտներ — Ա. Խ.) առանց հրամանի տպա-

րան բանալու և իբր թե մուգիր (վնասակար — Ա. Խ.) բաներ հրատարակած ըլլալուն ամբաստանութեամբ բանտարկվեցան և քանի մը ամիս հեծեցին բանտին խորը, մինչև որ կրցան ինքզինքնին արդարացնել և անպարտ արձակվիլ»²⁸:

Նույնպիսի վերաբերմունքի դրսևորում էր, որ վանում վիժեցվեց ծրագրված հայերեն շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը: Իշխանութիւնները մեծապետական ամբարտաւանութեան պոռթկումով հայտնեցին արտոնագրի համար դիմողներին. «Ուր որ թուրքական թերթ չհրատարակվիր, հոն ներելի չէ, որ հայերեն թերթ մը հրատարակվի»²⁹: 1881 թ. սկզբին Կ. Պոլսում բանտարկվեց գրավաճառ Գաֆաֆյանը՝ Լեոն Ե-րդի գերեզմանի և «Մայր Հայաստանի» վիմագրութիւնները վաճառելու համար: Բանտ նետվեց Ե. Տնտեսյանը, որը ազգային երգարան էր հրատարակել³⁰: Բ. դուռը արևմտահայերի իրավունքները սահմանափակող հրահանգներ էր ուղարկում պատրիարքարան՝ անուշադրութեան մատնելով պատրիարքի բողոքները: Կառավարութիւնը նոր ուժով սկսեց արծարծել կրոնական երկպառակութիւնները: Պրեմիեր Սայիդ փաշան ձգտում էր պատրիարքին մեկուսացնել ազգային գործերից: Ինչպես գրում էր Բաֆֆին «Մշակում», այդ նպատակով հրահրվում էին Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան և պատրիարքարանի հակասութիւնները³¹: Ռուսաց «Գոլոսը» նշում էր, որ էրզրումի վալի Մուստաֆա փաշային հղած գաղտնի հրահանգում Սայիդ փաշան առաջարկել է հայ կրոնական համայնքի առաջնորդներին «հույս տալ առանձին-առանձին՝ սուլթանի ողորմածութեան վրա և ամենքին սպասեցնել... Իսկ եթե զանազան դավանութիւնների միմյանց հետ մրցող առաջնորդների մեջ համերաշխութիւն կլինի, պետք է նրանց անմիաբանութեան համար ամենահարմար առիթ տալ»³²:

Ազգային ինքնութեան տրամադրութիւնների դեմ մղվող հայածանքի շղաղարող պայմաններում 1881-ին Ձմյուռնիայում փակվեց Գր. Մսերյանի «Մտեորա» պարբերականը, որը հայկական հարցի առթիվ խիստ կասկածներ էր ներշնչել Թուրքական իշխանութիւններին³³:

Պարզորոշ դրսևորվում էր Արշուր Համիդի այն քաղաքականութիւնը, որը հետամտում էր հայկական հարցը վերացնել արևմտահայութեան, իբրև առանձին հանրութեան հատկանիշների ոչնչացումով: Ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո հայերի թվաքանակի խարդախումը և մեծ շահերով նվազեցված թվեր ներկայացնելը (ըստ կայսերական կոմիսար Աբեդի փաշայի, Արևմտահայաստանում հայերը իբր, կազմում էին ընդամենը 17 տոկոս) այդ նպատակին հասնելու առաջին նշանախցերից մեկն էր: Այնուհետև, միանգամից առաջ քաշվեց

արևմտահայերի կրօնական ներքին ինքնավարութիւնը և նրանց մշակութային ինքնութիւնը ոչնչացնելուն ուղղված ծրագիրը: Արևմտահայերի հանդեպ գավառներում իրականացվող սովի, տնտեսական քայքայման, հարստահարումների աննախադեպ սաստկացումը ուղեկցվում էր նախապես կոռուպտիվ և մշակված միջոցառումների մի ամբողջ համակարգով: Իրենց ամբողջութեան մեջ դրանք ներկայացնում էին արևմտահայութեան ազգային, կրօնական ու մշակութային անհատականութեան ոչնչացումը: 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Սայիդ փաշային ուղղված պատրիարք ներսեսի թագրիրում ըստ էության բացահայտվում են հայերի հանդեպ պետութեան վարած ուղեգծի երկու կողմերը: Պատրիարքը նշում էր, որ Բ. դուռը

— սխտեմատիկաբար ձգտում է ոչնչացնել Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի դարավոր իրավունքները՝ մանավանդ Կիլիկիայի հանդեպ նրա կրօնական իրավասութեան հարցում:

— առանց հիմքի Կ. Պոլսի է կանչել Արևմտահայաստանի գրեթե բոլոր թեմակալ առաջնորդներին և դրանով անտերունջ թողել գավառի գործերը

— ծանր գրաքննություն է հաստատել մասնավորապես հայ մամուլի ու գրատպութեան վրա

— բարենորոգումների համակիր ամեն մի հայի համարում է ապստամբ և ենթակա՝ արտաքո կարգի օրենքների

— միջամտում է հայ դպրոցների գործերին, խանգարում նրանց զարգացումը:

— հրաժարվում է հայ ազգային հիվանդանոցին տալ օրենքով սահմանված վճարը (30 հազար ո. շափով)

— ոչինչ չի արվում բարենորոգումների համար, ընդհակառակն, վատթարանում է վիճակը տեղերում³⁴:

Հայ մամուլի վրա ծանրացած գրաքննական լծի հիշատակումն իսկ ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն Թուրքիայում մյուս լեզուներով հրատարակվող պարբերականների, հայ թերթերն ու հանդեսները ենթարկվել են առավել դժան հսկողության: 1880 թ. գրաքննական մոլեգնության զոհ դարձավ «Մասիսը», որը 1852 թ. ի վեր անխափան շարունակել էր իր հրատարակությունը: Կ. Ությունյանը թույլ էր տվել անզուլուրություն՝ նոյեմբեր ամսին թերթի թողարկումը վստահելով ծգնական խմբագիր Բ. Քեչյանին: Հարստահարությունների վերաբերյալ հողված տպագրելու համար թերթը խափանվեց նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 24-ը³⁵:

Գավառական կյանքին նվիրված թղթակցությունները մամուլում կասեցնելու հետ միասին Բ. դուռը ուժ տվեց վաղուց ի վեր իր մշակութային շրջված ներկայացնելու իրերի վիճակը Արևմտահայաստանում և «ապացուցելու» նրա բարվոք վիճակը: Անհրաժեշտ էր հին «Կեղծիքը» փայլեցնել վառ գույներով, որպեսզի արժեզրկվեին պատրիարքի բողոքները եվրոպական դիվանագիտության աչքին: 1880 թ. հունիսի 29-ին Արևմտահայաստանի սովի և հարստահարությունների վերաբերյալ պատրիարքարանի ծանուցումից հետո Բ. դուռը դիմեց գավառական իշխանություններին՝ դրուձյունը, իբր, պարզելու համար: Կառավարությունը նախապես հրահանգավորել էր Կարինի, Սեբաստիայի, Տիգրասի կենտրոնի և Կարթագոյի վալիներին, որոնք անհապաղ կատարեցին սուլթանի կամքը: Սրանք միաբերան հաստատեցին, որ իրենց իշխանությունը ենթակա տարածքում հայերն ապրում են բարվոք և խաղաղ վիճակում, չկա ոչ մի հարստահարություն, իսկ եթե անգամ պատահում են այդպիսի դեպքեր, ապա դրանցից տուժում են ոչ միայն հայերը, այլև մահմեդականները հավասարապես³⁶: Սուլթանն իր տեսակետը ապացուցում էր իր պաշտոնյաների միջոցով՝ ամենևին հաշվի չառնելով այդպիսի գործելակերպի կողմնակալ բնույթը: Թերթերին արգելվեց արտատպություններ անել անգլիական «կապույտ գրքից»: Սուլթանն 1883 թ. սուլթանը կոորդինացրեց գրաքննության և թուրքական մամուլի գործունեությունը հայկական հարցի քննարկման կամ պաշտպանության դեմ: Առաջատարի դերն այս գործում շամիդը վերապահեց «Թերճեմանը հազրգաթ» թերթին, որին օգոստոսին միացավ «Օսմանլը» թուրքերեն-ֆրանսերեն թերթը: Ահմեդ Միդհատի խմբագրությունը³⁷ լույս տեսնող այս թերթերը համատեղ հարձակումներ սկսեցին արևմտահայերի ու ներսես պատրիարքի դեմ՝ մշակելով թուրքական ծախու ժողովրդականության դեմ անձանոթ մնացած լրագրական այլաներված մեթոդներ, որտեղ շանտաժն ու զրպարտությունը դարձան սովորական միջոցներ: Ի դեպ, պատմության ժամանակակից թուրք կեղծարարները, ի դեմս այս երկու թերթերի, ունեն իրենց ուսուցիչներին, երբ ցեղասպանության զոհ դարձած արևմտահայությունը մեղադրում են իրենց իսկ՝ թուրքական ջարդարարների կատարած հանցագործության մեջ, զրպարտում նրան «մահմեդական խաղաղ բնակչությանը» հարստահարելու և կոտորելու համար: Վերոհիշյալ թերթերը սուլթանի պատվերը իրականացնում էին մի քանի կողմերով, այսինքն՝ հերքում էին արևմտահայերի դրուձյան մասին հայ մամուլի տեղեկությունները, այդպիսի տեղեկությունները որակում էին իբրև հայերի խռովարարության

գրուեցանք, գրգռում էին մահմեդական ազգաբնակչության մոլեռանգրութիւնը այդ «ապստամբ տարրի» դեմ և այլն: «Թերճեմանը հազրգաթը» փորձում էր հիմնավորել «Հայաստան» անունը գործածութիւնից հանելու վճիռը: 1881 թ. օգոստոսի 24-ի իր համարում թերթը պնդում էր, որ Անատոլիան չի պատկանում ոչ մի ազգութեան և որպէս ապացույց՝ վկայակոչում էր այդ տարածքի բնակչության բազմաէթնիկական կառուցվածքը: Այն, որ այդ տարածքը մի ժամանակ գտնվում էր հայ-գիւղական պետութեան կազմի մեջ, վաղուց արդեն մոռացված է, պնդում էր այդ թերթը, «այդ դեպքում ինչու պետք է պահպանվի «Հայաստան» անվանումը»³⁸:

էթնիկական տարբեր խմբերի առկայութեան փաստի միջոցով հայկական բնիկ տարածքները «չեզոք»՝ ոչ ոքի հող համարող տեսակետը ըստ էութեան, օսմանյան գաղափարախոսների մարտնչող կեղծարարութեան սկիզբն էր: Քիչ անց պանթուրքիզմը կտրականապէս պետք է մերժեր հայերի՝ պատմական հայրենիք ունենալու իրավունքը և հրաժարվեր «չեզոքութեան» դրույթից՝ Արևմտահայաստանը համարելով թուրքական տարածք: Այլ ժողովուրդների հողերի զավթումը տեսականորեն հիմնավորելու և մարդկանց հիշողութիւնից ջնջելու համար էքսպանսիվ գաղափարախոսութիւնները միշտ էլ նախապէս ճգնում են ոչ արդյունավետ համարել պատմական փաստերի ու իրողութիւնների վկայակոչումը: Թուրքական ռեակցիոն մամուլը 1880-ական թթ. դրանց միացրեց արևմտահայերի՝ Արևմտահայաստանի նկատմամբ իբր ազրեսիվ մտադրութիւններ ունենալու, այդ տարածքում էթնիկական այլ հանրութիւններին չհանդուրժելու կեղծիքը: Հրահրիչ այդ արշավանքը բանը հասցրեց այնտեղ, որ 1880 թ. սեպտեմբերին պատրիարքը հատուկ թագրիրով բողոքեց թուրք մամուլի զրպարտչական հարձակումների դեմ: Թագրիրում նշվում է, որ տպագրական տեսչութեան անտարբերութեան պայմաններում այդ մամուլը արևմտահայ ժողովրդին ներկայացնում է իբրև տերութեան ու թուրք ժողովրդի թշնամի և բորբոքում նրա մոլեռանգրութիւնն ու ատելութիւնը: «Ծվ ստուգիվ,—գրում էր պատրիարքը,—թուրք մամուլին այս ընթացքն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ օսմանյան տերութեան հպատակները իրարու դեմ հուզել, գրգռել, անոնց միջև ատելութեան և հակակրանաց որոմ ցանել»³⁹:

Պատրիարքի եզրակացութիւնը հիմնավորվում է բազմաթիվ փաստերով: Այսպէս, «Թերճեմանը հազրգաթը» տպագրեց իր իսկ խմբագրութեանում թիված պրովոկացիոն բնույթի նամակներ՝ որ իբր, նրան էին ուղղել հայազգիներ Դանիել Պաղտասարոֆը և Բարշամը: «Մասի-

սը» տպագրել է այդ նամակի բնագիրը թուրքերեն և մերկացրել դրա բուն հեղինակներին⁴⁰: Իր հերթին, Հ. Պարոնյանը ուղղակի նշում էր, որ «այս Դանիելը «Թերճեմանը հազրգաթի» խմբագիր Միդհատն է»⁴¹: Նամակում արևմտահայութեան անունից հանդես եկած հեղինակների դատողութիւնները կոչված էին գրգռելու մահմեդականներին, մասնավորապէս բուրդ ազգաբնակչութեանը՝ հայերի դեմ, վերջիններին ներկայացնել իբրև ապստամբներ: Դրանից հետո «Թերճեմանը հազրգաթը» բանավեճ սկսեց այդ կարծեցյալ թղթակցի դեմ, ձգտելով որքան կարելի է՝ աղմուկ բարձրացնել իր հրապարակումների շուրջ:

Ժամանակի թուրքական լրագրական բարձրը այսպիսի այլասերում կարող էր հրել, թերևս, միայն այնպիսի գործիչը, ինչպիսին Ահմեդ Միդհատն էր: Համիդի ձեռնասունը դարձած այդ երբեմնի ազատամիտը, որը 1870-ականին գաղափարական առնչութիւններ ուներ «նոր օսմաններին»⁴² հետ, վայելում էր սուլթանի առանձնահատուկ շնորհը և ինչպէս Ա. Արփիարյանն է գրում, «միշտ սուլթանին պալատն է, բոլոր ուղղութիւնը հոնկէ կստանա»⁴³: Բեղմնառատ այս գործիչը թուրքերի մեջ ունեցած «գիտնականութեան» համբավը համատեղում էր սուլթանին գոհացնելու անսահման պատրաստակամութեան հետ: 1900-ականի սկզբին Կ. Պոլսի համալսարանում կարդացած իր դասախոսութիւններում նա միանգամայն հնարավոր էր համարում արարչագործութիւնը 6 օրվա ընթացքում և իբրև ապացույց վկայակոչում էր երկրաբանական գիտութեան նվաճումները⁴⁴: Ահմեդ Միդհատի և սուլթանի այս աստիճանի համամտութիւնը հաճախ գործնականի էր վերածվում «Թերճեմանը հազրգաթի» պրովոկացիոն այլ հնարամտութիւններով: 1880 թ. հոկտեմբերին այդ թերթը անսպասելիորեն խափանվեց Բ. դոան կողմից՝ անգլիական դեսպան Գոշենի դեմ վիրավորական հոդված տպագրելու պատճառով: Միջադեպը, մինչդեռ, սարքված էր նախօրոք: Սուլթանը դրանով նախ գոհացում էր տալիս անգլիացիների հանդեպ ունեցած իր թշնամական զգացումներին, երկրորդ, ստեղծում էր թուրքիայում մամուլի անկախութեան պատրանք և երրորդ, պատժելով մեղանշած կամակատարին՝ հավաստում էր իր բարեմտութիւնը քաղաքական հակառակորդի նկատմամբ: Ա. Արփիարյանը հավաստում էր Ահմեդ Միդհատի թերթի կեղծ-ողբալի վիճակը. «Բայց որոնք որ գիտեն, թե այս գործերն ինչպէս կըլլան, կ'ինդան,—գրում էր նա,—կառավարութիւնն ինքն կ'թելադրե թերթի մը այսինչ բարձրաստիճան անձին դեմ հոդված հրատարակել, երբ ուզածը կ'ուրցե (այդ թերթը—Ա. Խ.)՝ թերթը կ'խափանե, բայց մյուս օրը ուրիշ թերթ մը հրատարակելու արտո-

նութուն կուտան անմիջապես»⁴⁵; Տվյալ դեպքում «Թերճեմանը հազր-
գաթը» անունը չէր փոխել, բայց վերահրատարակվել էր կարճ ժամա-
նակամիջոցում⁴⁶:

Պատրիարքի վերոհիշյալ բողոքին ուղղված կառավարության պա-
տասխանը ցույց է տալիս, որ սուլթանը վճռական հարձակումով ձրգ-
տու՞ էր կանխել հայկական հարցի առթիվ տերութունների առաջադրե-
լիք փաստարկները: Պատրիարքին արգելվեց առաջիկայում այդպիսի
բողոքներ գրելը և հրահանգվեց, որ իր պաշտոնից դուրս բանակցու-
թյուններ վարելու իրավունք չունի, չպետք է տեսակցի դեսպանների
հետ և իր գրագրություններում չպետք է գործածի «Հայաստան» ան-
վանումը⁴⁷:

«Թերճեմանը հազրգաթի» դյուրաթեք վարքագիծը լրացնում էր «Օս-
մանլըն» իր շովինիստական բացահայտ դիրքորոշմամբ: Արդարացնե-
լով «Հայաստան» անվան գործածության վերացումը, այդ թերթը պնդ-
ում էր, որ պարտադիր չէ վարչական բաժանումների պատմական
անուններ բնականաբար և «մանավանդ, երբ այդ անուններն իրենց պատմա-
կան նշանակությամբ կրնային խոտվություն պատճառել մտաց մեջ և
իրաց հաստատույ վիճակին դեմ հեղափոխական գաղափարներ պատ-
կերացնել... Ոչ ոք մտքեն կանցունեն, — հարում էր թերթը, — այդ ան-
վան խնդիրն հարուցանել, եթե մի քանի խարդավանիչներ (էնթրիկան),
այլակական խնդիր մ'երեակայած չլինեին, ոչր վախճանն, ըստ իրենց
փափաքանաց, վերոհիշյալ նահանգներուն (հայկական — Ա. Խ.) կեղծ-
յալ բաժանումը պիտի լիներ և թերես, իշխանության մը կազմու-
թյունն...»⁴⁸: Հայերի անկախական տրամադրությունները «Օսմանլըն»
կործանարար էր համարում քուրդ ժողովրդի համար՝ դրանց մեջ
տեսնելով նրանց գոյության դեմ ուղղված սպառնալիք:

«Օսմանլըն» ջանում էր իրագործել սուլթանի նոր մտահղացումը՝
գժտություններ սերմանել քուրդ և հայ ժողովուրդների միջև, թշնամաց-
նել նրանց և հայկական հարցի միջազգային սպառնալիքը վնասազեր-
ծել «քրդական հարցի» հանդիպակաց առաջադրումով: «Քրդական միու-
թյուն» հողվածում Բաֆֆին դիպուկ մերկացնում էր Բ. Ղոնան այդ դի-
տավորությունները: Այդ հարցը առաջ քաշելով, գրում է նա, կառավա-
րությունն ու մամուլը ձգտում են խեղդել հայկական խնդիրը խանձա-
րուրի մեջ, արևմտահայերին ներկայացնել իբրև քրդերի «բարբարոս
հարստահարիչներ»: «Մի այդպիսի երևակայական աչքակապությունը
թուրք մամուլի կողմից՝ ստոր է ամեն կրիտիկայից, այն մամուլի, որ
մի ժամանակ պահանջում էր քրդերի իսպառ բնաջինջ անելը, նրանց
ոչնչացնելը, որպես... վնասակար մի տարր»⁴⁹:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական
մամուլը կատարում էր ծայր աստիճանի բացասական դեր՝ արագացնե-
լով այն հայտնի պրոցեսը, որի ընթացքում թուրք ազգային ձևավորվող
զգացումները մղվում էին դեպի շովինիզմի հունը⁵⁰: Այդ նպատակին
էր ծառայում «Օսմանլըն» և «Հազրգաթը», որոնց տպագրական տեսչու-
թյունը անխոցելի էր դարձրել հայ մամուլի համար: «Հոսհոսի ձեռա-
տետրում» անդրադառնալով այդ հարցին, Հ. Պարոնյանը նշում էր, որ
«Տպագրական տեսչությունը թող կուտա թուրք լրագիրներուն, որ ամեն
թշնամանք և զրպարտություն ընեն հայ և հույն պատրիարքներուն, իսկ
բնավ թույլ չտար, որ քրիստոնյա մամուլն թուրք մամուլն պատասխա-
նե քաղաքավար լեզվով... Ահա մամուլ վերաբերությամբ հավասարու-
թյունն, զոր կվայելենք Թուրքիո մեջ»⁵¹:

1880 թ. օսմանյան իշխանությունները համատարած սկսեցին իրա-
կանացնել կայսրության ժողովուրդների, և առաջին հերթին՝ մահմե-
դական և ոչ մահմեդական ժողովուրդների միջև թշնամանք, ատելու-
թյուն և երկպառակություն հրահրելու քաղաքականությունը: Համըրը
և օսմանյան հետադիմական զինվորականությունը և վերնախավը այդ-
պիսի քաղաքականությունն ուղեկցում էին հպատակ ժողովուրդների
տնտեսական անխնա շահագործումով: «Ազգությունների կեղեքման քա-
ղաքականությունը ազգերի բաժանման քաղաքականություն է: Նա միա-
ժամանակ ժողովրդի գիտակցությունը պարբերաբար այլասերելու քա-
ղաքականություն է», — գրում է Վ. Ի. Լենինը⁵²: Այսպիսի քաղաքակա-
նությունն իրականացնելու համար տպագրական տեսչությունը ոստի-
կանության հետ միասին սկսեց լայնորեն օգտագործել թուրքական մա-
մուլը: «Օսմանլըն» և «Թերճեմանը հազրգաթ» թերթերը այդ գործում
անձնվիրաբար կատարում էին սուլթանի պատվերը՝ պատեհ առիթներով
հարձակվելով ոչ միայն հայ, այլև հույն պատրիարքարանների և մա-
մուլի վրա: 1880 թ. օգոստոսին «Թերճեմանը հազրգաթը» հարձակում-
ների օբյեկտ էր ընտրել հունական պատրիարքարանը: Եվ երբ հունա-
կան թերթը՝ «Նեոլոգոսը», «պատրիարքարանն պաշտպանել սկսավ՝ եր-
կու ամսվան համար դադարեցավ տպագրական տեսչության կողմե», —
գրում էր Հ. Պարոնյանը⁵³: Առհասարակ, այս ուղղությամբ թուրքական
հետադիմական մամուլի հարձակումները 1880-ականին մեջընդմեջ շա-
րունակում էին պոռթկալ՝ երբ անհրաժեշտ ցուցումներ էին ստացվում
սուլթանից:

1881 թվականից գրաքննությանը հաջողվել էր վերացնել ժողովրդի
պաշտպանությանն ուղղված ելույթները հայ մամուլում: Այդ էր պատ-
ճառը, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը Կ. Պոլսի պատրիարքական

թոռին և վերջինս՝ էջմիածնի կաթողիկոսությանը հակադրող թուրքական թերթերը պատասխան շտապան հայ պարբերականներում: Այս ժամանակաշրջանում սմբեց և զգալիորեն նվազեց վերջիններիս ազգային բովանդակությունը, որ ազդեց նրանց նյութական դրուժյան վրա: Ընթերցողը դժկամությամբ էր կարդում տեղական նյութով աղքատ պարբերականները: 1880 թ. օգոստոսին խափանված «Նեոլոգոս» թերթի օգտին Կ. Պոլսի հուլյները հանգանակեցին 2.000 ոսկի՝ թերթը արժարժեց էր նրանց հայրենասիրական զգացումները, ճիշտ այնպես, ինչպիսին հայ մամուլի և հասարակության փոխադարձ կապն էր 1870-ական թթ.: 2. Պարոնյանն այս առթիվ իրավացի կասկած էր հայտնում պոլսահայ մամուլի հասարակական ազդեցության մասին. «Եթե ... թուրքիո խմբագիրները գիտնան, որ իրենց համար այնպիսի հանգանակություն մը պիտի ընեն՝ շաբաթը անգամ մը կզոցվին և կամ մեյ մ'ալ բնավ չհրատարակվելու համար կխափանվին: Այս քաջալերությունը չկա մեր ազգին մեջ»⁵⁴:

Իսկապես, 1881 թ. «Մանգումեի էֆթյարը», որ 1870-ական թթ. ապահովել էր իր համար ամենամեծ ընթերցող լսարանը, հարկադրված իր գինն իջեցրեց կիսով չափ, «Մասիսը»՝ 20 փարայով, «Հայրենիքը»՝ 10 փարայով և այլն⁵⁵: «Կ. Պոլսո հայ խմբագիրներու վիճակը գեշ է, — գրում էր Ա. Արփիարյանը, — արդեն ընթերցողներուն թիվը սահմանափակ է, վաստակնին՝ քիչ և դրոշմի տուրք ալ կվճարեն, ինչ որ ալ ըլլա թերթին գինը: Մամուլի բարգավաճումը արգելելու համար ինչ միջոցներ որ կարելի էր՝ մտածած են»⁵⁶:

Մամուլի հասարակական ազդեցությունը չեզոքացնելու արմատական միջոցը սուլթանը տեսնում էր նրա ինֆորմացիոն հնարավորությունները ոչնչացնելու մեջ: Հետևելով այդ նպատակին, տպագրական տեսչությունում, միանգամայն սուլթանի ոգով, ընդունվեց սկզբունք՝ մեղմացնել կամ գրեթե աննշմար դարձնել քաղաքականապես վտանգավոր լուրերը: Այս մոտեցումը ցայտունորեն դրսևորվեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության անդամների ձեռքակալության շրջանում: 1882 թ. դեկտեմբերին, երբ ոստիկանությունը եռանդուն կերպով զբաղված էր այս գործով⁵⁷ և ծավալվել էին խուզարկություններ ու ձեռքարկություններ Կարինում և վանում, թուրքական թերթերը ձևացրին, թե եղածը զուրկ է կարևորությունից: Հայ մամուլը չէր կարող անդրադառնալ այդ հարցին, որի շուրջ, ի դեպ, փոքր ի շատե տեղեկատվություն էր տրվում Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլը: Իրականում Աբդուլ Համիդը խիստ անհանգստացել էր այդ կազմակերպու-

թյան հայտնաբերմամբ: Այդ մասին է վկայում այն համառությունը, որ նա ցուցաբերեց 1882 թ. նոյեմբերին՝ հրաժարական տված Ներսիսին պատրիարքական աթոռ վերադարձնելու գործում: «Պաշտպան հայրենյացի» գործը, սակայն, վրդովեց հայ մամուլի նիրհը: 1882 թ. դեկտեմբերի 18-ին Գ. Այվազյանի «Մամուլը» տպագրեց կյուրինցի մի աշակերտի բանաստեղծությունը («Ուղերձ» վերնագրով, Մ. Զգոնյան ստորագրությամբ)՝ նվիրված տեղի «Լուսավորչյան ընկերությանը»: Բանաստեղծության հայրենասիրական համարձակ տողերը դիտվեցին (ոչ առանց մատնության) իբրև Կարինի կազմակերպության հետ «Մամուլի» ունեցած ակնհայտ կապի ապացույց: Իշխանություններին այդպիսի կասկածի հիմք կարող էր տալ նաև այն, որ նույն ամսին «Մամուլը» տպագրել էր Կյուրինից ստացված սրտաճմլիկ նամակներ, որտեղ նկարագրվում էր քաղաքական հանցավոր, ռուսահպատակ Մ. Գասպարյան-Բալայանցի թշվառ վիճակը Սեբաստիայի բանտում: «Մամուլը» դրան էր կցել նաև կալանավորի աղերսագրերը իր ազատության համար⁵⁸: Պարբերականի մյուս համարում տպագրված էր փաստաբան Ա. Յարդումյանի նամակը, որտեղ նա խոստանում էր ընթացք տալ Մ. Բալայանցի գործին և ստանձնել նրա պաշտպանությունը: «Մամուլի» խմբագիրը այն հրատարակել էր «խորին շնորհակալությամբ և... Կյուրինո և Սեբաստիո բաժանորդաց ուշադրությունն հրավիրելով այս մասին՝ ի մխիթարություն այն բանտարկյալ թշվառ ու անօգնական ազգայնոց»⁵⁹: Բանաստեղծության տպագրությունից մի քանի օր անց Գ. Այվազյանը ձերբակալվեց: Խուզարկություններ սկսվեցին Կյուրինում, որտեղ ձերբակալվեց երեսուն մարդ: Բ. դոնից հրաման տրվեց գտնել և Կ. Պոլիս բերել պատանի հեղինակին, մի բան, որ հնարավոր չեղավ անել⁶⁰:

Հայկական շրջաններում պատահածը վերագրվեց պատահականության՝ խմբագրի անուշադրությանը: Այդ կարծիքին էին նաև «Մասիսը» և Ա. Արփիարյանը: Վերջինս մի պահ հավատաց այն լուրերին, թե Գ. Այվազյանը իրեն փրկելու համար դիմել է մատնությունների: Հետագայում նա հրաժարվեց դրանից, նշելով, որ կեղծ լուրի աղբյուրը պատրիարքական փոխանորդ Գ. Ռուսուզյանն է⁶¹: Գատարանը Գ. Այվազյանին դատապարտեց 101 տարվա (ցկյանս) բանտարկության և աքսորեց Միտիլենա (Միդիլի) կղզին⁶²: Երեք տարի անց, 1886 թ. օգոստոսին նրան ներում շնորհվեց. սուլթանը վերացնում էր Կարինի կազմակերպության հուշերն արթնացնող տհաճ հետևանքները:

«Մամուլի» միջադեպից հետո պարբերականների վրա սահմանվեց

նա հնազանդորեն ընթանում էր պաշտոնական հրահանգների համեմատ: 1880-ականի առաջին կեսին գրաքննությունը զբաղված էր հայ մամուլի դժգոհության վերջին արտահայտությունները վերացնելու և ուսուցանական համատարած ուժիմ հաստատելու գործով: Անսպասելի հարձակումներից դժգոհ հայ խմբագիրները, որ ամբողջովին զրկված էին իշխանություններին նույնիսկ դիտողություն անելու հնարավորությունից, երբեմն տուրք էին տալիս հանկարծակի պոռթկումների, որ առաջացնում էր գրաքննության արագ ուսուցիչ: Անսպասելի հանդգնություն ցուցաբերեց «Մեծմուշը հավատարմ», որը խուլերայի կապակցությամբ գրել էր, թե այդ հիվանդությունը մարդկանց գործն է և ոչ թե աստծունը, «վասնզի եթե աստծու գործ ըլլար՝ նախ Պոլսո այցելության կուգար և վերեն վար կմաքրեր նախարարություններն»⁷²: Հողվածում քննադատվել էին թուրքական պաշտոնյաները, ելմտական միևնույնությունը, մերկացվել էին Կ. Պոլսի քաղաքացիությունը և Բերայի թաղացիությունը շարաշահումները: Թերթի խմբագիր Հ. Թուլայանը այդ քննադատության համար հայտնվեց բանտում: Նրա դատավարության ժամանակ եռանդուն ջանքեր գործադրեց իր դատապաշտպանը՝ կաթոլիկ վարդապետ Գ. էնֆիեհյանը, փաստորեն փրկելով աքսորի սպառնալիքի տակ գտնվող խմբագիրին: Գ. էնֆիեհյանը գործից գլուխ շահանց առանց «զորավոր ազդեցությունների»⁷³, սակայն այս գործում վճռական դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ սուլթանը շքանկացավ մամուլի քննարկման առարկա դարձնել օսմանյան պաշտոնյաների կաշառակերությունը և կոռուպցիան և կարճ կապեց գործը:

Այս շրջանում գրաքննական արգոսը կրկին անդրադարձավ երգիծական մամուլին, որն առանց այդ էլ գրեթե ամբողջովին զրկված էր հասարակական կարևոր երևույթներին անդրադառնալու, ուրեմն և լուրջ ընդհանրացումներ անելու հնարավորությունից: Մամուլում երգիծանքն ամփոփվել էր զուտ այլաբանության, մեծ մասամբ՝ բարոյախոսական վերացական ոլորտի սահմաններում: Գրաքննությունը դրանով չզոհացավ, քանի որ այլաբանությունը թեև դանդաղ, այսուհանդերձ, հասկանալի էր դառնում ուշադիր ընթերցողին: 1883 թ. գրաքննությունը նոր ճնշումներ գործադրեց Հ. Պարոնյանի «Միծաղի» վրա, որը բացառապես երգիծում էր կենդանիների, մտացածին պերսոնաժների, վերացական զրույցների ու դատողությունների միջոցով: «Միծաղի» համար ալ,— գրում է Ա. Արփիարյանը,— զոր կհրատարակե սրամիտ Պարոնյանը, բավական խստություններ կան, և այդ պատճառով է, որ Պարոնյանի սրամտությունը քիչ-շատ միօրինակ է, բայց այս օրերս այդ խստու-

թյուններն ավելի շատցան, մինչև իսկ անցյալ ամիսներու պես կարող շպիտի ըլլա գրել, այլ պարտի բավականանալ Եզովբոսի առականերուն պես առականեր հրատարակելով: Նմբագիրը գուցե ստիպվի դադարեցնել հրատարակությունը»⁷⁴: Իսկապես, 1883 թ. հուլիսին Պարոնյանը դադարեցրեց «Միծաղի» տպագրությունը: Միանգամայն իրավացի էր երգիծաբանը, երբ դեռ 1880 թ. նկատում էր, թե «Արդարև, երգիծանքը կհալածե մոլիները, բայց մոլիներն ալ չեն դադրիր հալածելն երգիծաբանները»⁷⁵:

Բնությունների ալիքը փլվեց նաև «Մասիսի» վրա, որը ընթերցողին էր ներկայացրել Վանա ս. Հակոբ եկեղեցին անհայտ շարագործների կողմից սրբապղծության ենթարկելու դեպքը⁷⁶: Նույն համարում թերթը տեղեկություններ էր տվել Վանում մի վարդապետի հանիրավի դատապարտելու մասին: «Մասիսին» շփրկեց այն հանգամանքը, որ իրադարձությունները վերարտադրել էր շատ անորոշ, առանց որևէ մեկին մեղադրելու և նույնիսկ՝ առանց մեկնաբանության: Տպագրական տեսչությունը թերթը խափանեց դարձյալ երկու ամսով՝ «միտքերը գրգռելու բնություն ունեցող վնասակար հատվածներ հրատարակելուն պատճառով»⁷⁷: Հետագա բարդացումներից խուսափելու նպատակով «Մասիսը» ստիպված էր հիշելու իր տեղեկատվության աղբյուրը, հայտնելով, որ «իրողությունը Վանա առաջնորդարանեն գրված էր նաև ի պատրիարքարան»: Թերթը բավական անպատեհ ժամանակ էր ընտրել նման թղթակցություն տպագրելու համար: Սուլթանն անհանգստանում էր, որ այսպիսի իրադարձությունների լուրը անախորժ նշանակություն կարող է ունենալ Բեռլին մեկնած Մուխթար փաշայի համար՝ տեղի տալով ավելորդ հետաքրքրասիրության: Սկսվել էին թուրք-գերմանական մերձեցման նախապատրաստական քայլերը: 1880—1882 թթ. Կ. Պոլսում արդեն հայտնվել էին գերմանական պաշտոնատար անձինք, ինչպես և ռազմական միսիան, Բիսմարկը պլաններ էր ծրագրում Թուրքիայի աջակցությամբ և նրա միջով Մերձավոր Արևելք թափանցելու համար⁷⁸: Բացի այդ, անգլիական դեսպան լորդ Դյուֆերինը հայտնել էր բարենորոգումների ծրագիր ներկայացնելու՝ իր կառավարության պատրաստակամությունը: Հայ մամուլի համատարած լուրի մեջ գրաքննությունը պետք է որ ջղադրողությամբ ընդուներ «Մասիսի» այս ելույթը:

Վանի անտանելի հարստահարությունների դեմ ուղղված բողոքը դրանից երեք ամիս առաջ էր հասել մայրաքաղաք և արձագանք գտել տեղի եկրոպական պարբերականներում: Սուլթանը ստեղծված իրավիճակում ելքը գտել էր հին միջոցով, հարստահարությունները հենց ի-

րենց՝ հարստահարվողների կողմից հերքելու ձևով: Վանի վալու՝ Հասան փաշայի հարկադրանքով հայ 12 երեկիներ գոհաբանական հեռագիր ուղղեցին Կ. Պոլիս՝ Վանի հայ ազգաբնակչության անունից հայտնելով, թե իբր այնտեղ բնավ հարստահարություն չկա և որ տեղական իշխանություններն ու բանակը պաշտպանում են ժողովրդին: Սուլթանը «Օսմանիե» շքանշան շնորհեց իր գործնական վալուն և այլ կարգի պատվանշաններ՝ ուղերձը ստորագրող ութ հայ երեկիներին⁷⁹: Խաբեությունը, սակայն, բացվեց: Վանի ժողովուրդը Կ. Պոլիս ուղղեց բողոքի հանրագիր (ռուսական և անգլիական դեսպանատներին, Բ. դուանը և պատրիարքարանին)՝ հազարավոր ստորագրություններով: Վանում գայրացած ամբոխը «փառավոր ծեծ քաշեց» ստորաքարը էֆենդիներին, իսկ Վանի եկեղեցական համագումար ժողովը կառավարությանը հեռագիր ուղղեց կատարվող ամենասուսկալի հարստահարությունների մասին: Դրանից հետո բարենորոգումների անգլո-թուրքական դիվանագիտական անպտուղ խաղում զիջողի կեցվածք ընդունելով, սուլթանը փոխեց Բաղեշի, Վանի և Հեքյարի վալիներին, որոնք վարկաբեկվել էին եվրոպացիների աչքին:

«Մասիս» վերջին խափանումով (1883 թ. հոկտեմբեր) գրաքննությունը վերջ տվեց հարստահարությունների թեմային, որ տևեց մինչև «գուլումի» դարաշրջանի ավարտը (1908 թ. հուլիս)⁸⁰: 1883 թ. հետո հայ մամուլի խափանումները տեղի են ունեցել այնպիսի պատճառներով, որոնք կապվում էին ընդհանրապես երկրում պարբերականների ստեղծացած վիճակի հետ:

Ուշագրավ է, որ բռնակալության ծավալման պայմաններում, այնուամենայնիվ, բարենորոգումների թեման մինչև վերջ արժարժեց «Մասիսը»: Դա բացատրվում է նրանով, որ Կ. Ություճյանը դեռևս արտահայտում էր արևմտահայ բուրժուազիայի սպասելիքները անգլիական քաղաքականությունից: Միայն կլինե՞ր «Մասիս» եռակի խափանումները 1880—1883 թթ. պատկերացնել առանց Կ. Ություճյանի «մեղսակցության» և վերագրել զուտ պատահականության: Այն, որ թերթը երեք անգամ էլ մեղանշել է թուրք-անգլիական երկխոսության պայմաններում, վկայում է նրա որոշակի միտումը՝ փաստական նյութերով սատարել բարենորոգումների հարցին միջամտող անգլիական դիվանագիտությանը: Այսպիսի դիրքորոշումը 1880 թ. սկսած՝ «Մասիսին» զրկում էր լոյալության այն հողից, որ միշտ հաստատուն էր եղել նրա հրատարակության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Եզրիպտոսի օկուպացումը Անգլիայի կողմից (1882), Ֆ. էնգելսի արտահայտությամբ, ապահովել էր

«թուրքերի և անգլիացիների դաշինքի անհնարինությունը»⁸¹, ուստի «Մասիսը» չէր կարող հուսալ Բ. դուան երբեմնի բարյացակամությունը: Մյուս հարցերում, 1879 թ. ի վեր թերթը տվել էր ընթերցողին չհաղորդակցվելու, հասարակական առաջընթացից կտրվելու ապացույցներ: «Մասիսին» պակասում էր որոշակի գաղափարական ուղեգիծը՝ մասնավանդ 1880-ականի սկզբին:

1870-ականից մինչև 1883 թ. «Մասիսը» իր «ազատամիտ» ընթացքով, իրարամերժ մտքերի ու գաղափարների լուելյայն համակցությամբ ու արևմտահայ վերնախավի հանդեպ համակրանքի բացահայտ դրսևվորումներով, այնուամենայնիվ, կարողանում էր ապահովել ընթերցողների մի որոշակի քանակ՝ Արևմտահայաստանի կացությունը լուսարանելու շնորհիվ: Հայկական հարցի արժարժումը՝ սկսած Սալի Ստեֆանոյից մինչև Բեուլիսի կոնգրես և դրանից հետո, Կ. Ություճյանի թերթի համար ապահովում էին պատկառելի քանակությամբ լրամանորդներ: Այդ քննարկման վայրէջքը միանգամից զգացնել տվեց թերթի միօրինակության, նրա ամբողջ բովանդակության անշքացման մեջ:

Ցանկանալով կանխել ընթերցողի սպասվելիք սառչող վերաբերմունքը, Կ. Ություճյանը 1879 թ. սկզբից «Մասիսը» երկօրյայից վերածեց ամենօրյայի և խմբագրական կազմը լրացրեց կարող գրչով՝ օգնական խմբագիր նշանակելով Բ. Քեչյանին: Վերջինս դրանից առաջ համագործակցել էր Կ. Ություճյանին՝ իբրև «Ռուզնամե-ի Մասիսի» թարգմանիչ, ապա աշխատակցել էր «Թերճեմանը էֆքյարին»⁸²: Այս հրապարակախոսի շափավորությունը, ոճի հնավանդ հանդիսավորությունը և մշուշապատ խոսքառատությունը լրիվ համապատասխանում էին լրագրողի մասին Կ. Ություճյանի ունեցած պատկերացումներին: «Առաջ «Մասիսը» կնամներ մուրացկանի մը պարկին, ուր ինչ որ ուզեիր՝ կձգեիր, նա շնորհակալությամբ կհրատարակեր: Այժմ, շնորհիվ բազմախոս (շատախոս շանվանելու համար) պ. Բյուզանդի, մուրալու այնչափ պետք չունի, զի վերոհիշյալ պարոնի շարունակելի հողվածները այնչափ երկայն են, որ ժողովրդի լեզվով՝ Եղիա մարգարեին կհասնին», — դիպուկ նկատում էր «Մշակի» թղթակիցը⁸³:

Բ. Քեչյանի աշխատակցությունը, սակայն, կարող էր լցնել միայն «Մասիսի» էջերը, բայց ոչ բռնակալության հարվածների տակ ուշաբերվող արևմտահայ հանրության հոգևոր պահանջները: Թերթը ի վիճակի չէր նոր իրադրության համապատասխան հունով ուղղելու հասարակական կարծիքը: Հասարակական և մտավոր ինչ խնդիրներ էին ծառայել արևմտահայ կյանքի ընդերքում, ինչ կերպ պետք էր արտահայտել դր-

րանք կամ առաջադրել՝ այս և նման հարցերին պատասխանելը վեր էր «Մասիսի» ուժերից: Թերթի ճգնաժամը խորանում էր նրանով, որ սուլթանի հարվածների տակ կաթվածահար դարձած Ազգային վարչությունը, անընդհատ հրաժարականներով պատրիարքական աթոռից փաստորեն հեռացած ներսեսը ի զորու չէին «Մասիսին» տրամադրել Ազգային վարչության գործունեության որևէ ուշագրավ հարցադրում: Աբդուլ Համիդի ուժերը չէր կարող հանդուրժել 60—70-ական թթ. լիբերալիզմի վերապրուկները, սահմանադրական խաղի մեջ ինքնորոշման պատրանքներով սնված ու ձևավորված այն մտայնությունը, որի կրողը «Մասիսն» էր: Բռնակալությունը անհարիր էր այդպիսի մտայնության ամեն մի դրսևորման, որչափով բռնակալությանը պետք էր կամ հնազանդվել, կամ էլ դեմընթաց գնալ, երկկողմանի մի ճանապարհ, որոնցից յուրաքանչյուրը բացառում էր երրորդը, միջինը: Եվ վերջապես, «Մասիսին» համակած ճգնաժամի մասին էին խոսում այն հուսահատական ջանքերը, որ Կ. Ությունճյանը գործի էր դնում իր ֆինանսական ցամաքած ակունքները նորերով փոխարինելու համար: 1881 թ. «Մանզումեի էֆբյարի» և «Թերճեմանը էֆբյարի» հետ միասին, որոնք, ի դեպ, ընթերցողին նույնպես որևէ նոր բան չէին կարող տալ և հետևաբար, ոչ էլ ստանալ նրանից, «Մասիսի» խմբագրությունը խոստանում էր սուլթանի մատակարարումներից զրկված ազգային հիվանդանոցին պարենային հատկացումներ անել, այն պայմանով, որ ընթերցողները օրական գնեին թերթի 1000—2000 օրինակ: 2. Պարոնյանը ծաղրուծանակի ենթարկեց այդ շահամետ պատրաստակամությունը: Այդ առաջարկի համար, նկատում էր նա, չի կարելի մեղադրել գթասիրտ խմբագիրներին, «ինչպես ոչ ոք կրնա պարսավել այն անձնանվեր և ազնիվ պատանին, որ կխոստանա «Միացյալ ընկերություն» երեք հազար ոսկի նվիրել, եթե ազգայինք հինգ հազար ոսկիով աղջիկ մը տան իրեն ի կնություն»⁸⁴:

Հասարակական անտարբերությունը «Մասիսից» դեռ մի քանի տարի առաջ գրեթե մեկուսացման էր դատապարտել «Մանզումեի էֆբյարը»՝ երբեմնի ամենաազդեցիկ և առաջատար հրատարակություններից մեկը Թուրքիայում: Դրա պատճառը, ինչպես նկատել ենք իր տեղում, 1870-ական թթ. վերջին Կ. Փանոսյանի որդեգրած դիրքորոշումն էր հայկական հարցի նկատմամբ, ընդհանուր բարենորոգումների պաշտոնական գաղափարի պաշտպանությունը: Հայ մյուս թերթերի հետ համեմատած, 1880-ական թթ. «Մանզումեի էֆբյարի» մեղանշումները գրաքննության առջև բոլորովին տարբեր բնույթ ունեին: 1883 թ. աշնանը թերթը խափանվեց պատրիարքի դեմ հանդես գալու համար⁸⁵: Այս հակադրության պատճառը Կ. Փանոսյանի բացասական վերաբերմունքն էր

հայկական հարցում պատրիարքի ծավալած գործունեության հանդեպ: Հայ դեմոկրատական մտավորականությանը քննադատել է Կ. Փանոսյանի այս տեսակետը⁸⁶: «Թող «Մանզումե» այդպես հավատա,—գրում էր 2. Պարոնյանը,—թե հայկական խնդիրն ինքն իրմե ծագեցավ, ինքն իրմե մտավ եվրոպական լրագիրներու և Անգղիո խորհրդարանին մեջ: Իսկ եթե իրմե զատ ուրիշ հավատացող մը գտնե՛ թող բարեհաճի զայն ցույց տալ մեզ»⁸⁷:

Բնականաբար, ժողովրդականություն վայելող պատրիարքին հակադրվելը ոչ մի բանով չէր կարող ավելացնել «Մանզումեի էֆբյարի» նվազած հեղինակությունը: Մեկուսացման ամբողջ ծանրությունը կրող Կ. Փանոսյանը, սակայն, երբևէ չի խնկարկել հարուստ ազգայիններին և ըստ հնարավորին պահպանել է իր շիտակությունը էֆենդիական դասի հանդեպ: 1880-ական թթ. Կ. Փանոսյանի հովանավորները փորձեցին կասեցնել նրա թերթի հարձակումները էֆենդիների վրա՝ նկատի առնելով, որ դա ավելի է խորացնում «Մանզումեի էֆբյարի» նյութական ողբալի կացությունը: Հարկավոր էր փոխել թերթի ոճը, ուստի այս նպատակով հրավիրում են Մ. Գափամաճյանին՝ իբրև օգնական խմբագիր: «Առտու մը,—գրում է Մ. Գոշունյանը,—հասարակությունը զարմացումով տեսավ, որ «Մանզումե» բոլորովին փոխած էր լեզուն և «ազնվաշուքները», «մեծապատիվները», «բարեհաճած էին»-ները իրարու հետ կմրցեին թերթի յուրաքանչյուր լուրին մեջ: Ազգային-կրթական ամեն մի արարք լավատեսական ակնոցով կդիտվեր և «Մանզումեի» հավիտենական քննադատություններուն հաջորդած էին դրվատականներ, գովեստներ, քծնանքներ... Փութանք ըսել, որ Փանոսյան շաբաթի մը շափ հանդուրժելի ետք Մինաս Գափամաճյանի խնկարկություններուն, կից մը զարկած ու դուրս նետած էր զայն «Մանզումեեն»՝ ինք վերսկսելով իր անաշու քննադատություններն»⁸⁸:

Հայկական հարցի նկատմամբ պահպանողական գրեթե նույն վերաբերմունքն ուներ Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլ» պարբերականը: Նրա խմբագիր Մ. Մամուրյանը, որ 70-ականին ազգային ինքնորոշման տեսակետից կարևոր նշանակություն էր տվել Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ և ապա Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածներին, հետագայում լիովին արտահայտեց հիասթափված արևմտահայ գործիչների հասարակական տրամադրությունները: Նա իրավացիորեն կարծում էր, որ Բեռլինի կոնգրեսում տեղություններն առաջնորդվել են իրենց տնտեսական ու քաղաքական շահերով և դրանց զոհել արևմտահայերի և այլ փոքր ժողովուրդների կենսական կարիքները⁸⁹: Այս տեսակետն ունենալով հանդերձ, Մամուրյանը միաժամանակ հույսեր էր կապում Թուրքիայում

Անգլիայի վարած քաղաքականության հետ, կարծելով, որ այն համ-
ընթաց է արևմտահայերի կյանքի բարելավման պահանջներին: «Արևել-
յան մամուլի» խմբագրի կարծիքով Անգլիայի տնտեսական շահերը
Թուրքիայում պետք է ապահովեն նրա քաղաքական ազդեցության ու-
ժեղացումը, որը և կզսպեր արևմտահայերի հարստահարությունները:
Մ. Մամուրյանը Թուրքիայում անգլո-ռուսական միակցության մեջ հակ-
վում էր դեպի Անգլիան: Հակադրվելով ցարիզմի նվաճողական քաղա-
քականությանը, Ռուսաստանում փոքր ազգություններին հալածելու ու-
ղեգծին, Մամուրյանը, մյուս կողմից, իր հրապարակախոսության մեջ
անգիտանում էր դեմոկրատական Ռուսաստանի արթնացումը և դրա
մեծ նշանակությունը ընկճված ժողովուրդների ազատագրության գոր-
ծում: Հակառակ դրան, իր գեղարվեստական երկում («Ան լեռնի մարդը»
վեպը) Մամուրյանը կարողացավ կոնկրետացնել այդ մտայնությունը և
ռուս ժողովրդի, առաջադիմական ուժերի Ռուսաստանը տարբերեց ցա-
րի և հետադիմության Ռուսաստանից:

Բեռլինի կոնգրեսից ստացած հիասթափությունը Մ. Մամուրյանի
հայացքներում ի վերջո վերածվեց ընդհանրապես հայկական հարցի ա-
ռաջադրման հանդեպ ժխտական մոտեցման՝ այն ժամանակ, երբ նա
հուսախաբ եղավ Անգլիայի արևելյան քաղաքականությունից (Կիպրոսի
վերաբերյալ անգլո-թուրքական համաձայնագրի կնքումից ի վեր):
Սրանով էլ բացատրվում են «Արևելյան մամուլի» քննադատական ե-
լույթները ներսես պատրիարքի դեմ, Բեռլին մեկնած հայ պատգամա-
վորության գործելակերպի և Մ. Չերազի «Թե ինչ շահեցանք Պերլինի
կոնգրեսեն» գրքուկի սուր քննադատությունը նրա էջերում: Նույնպիսի
վերաբերմունքի արժանացան «Արևելյան մամուլի» կողմից նաև 1879—
1883 թ. պատրիարքի հարցադրումները Արևմտահայաստանի բարե-
նորոգումների մասին և այստեղ է, որ հատվում էին Մ. Մամուրյանի և
Կ. Փանոսյանի տեսակետները պատրիարքի գործունեության նկատմամբ:
Անտարակույս, Մամուրյանը նկատում և դատապարտում էր հարստա-
հարումների իրողությունը, սակայն բարենորոգումների խնդրի շարու-
նակական արժարժումը համարում էր վնասակար՝ բռնակալությանը
չգրգռելու իմաստով: Նա չէր հավատում բարենորոգումների իրականաց-
ման հեղափոխական միջոցներին և արևմտահայերի ընդդիմության սե-
փական հնարավորությունները համարում էր չափազանց անզոր՝ նրանց
կացությունը շարվոթելու համար: «Ուրեմն,— գրում էր նա,— ինչպես
պատերազմի, այնպես էլ խաղաղության ատեն զենքը պիտի խոսեր կամ
բանակներու վրա կռիված քաղաքականությունը պիտի խոսեր»⁹⁰: Սրա-
նից Մամուրյանը հանգում էր միանգամայն չափավոր եզրակացության՝

կործանարար համարելով բռնակալությանը ուժով ընդդիմանալու գա-
ղափարը և հակվելով դեպի «խաղաղ շինարարության» ուղին⁹¹: Այս տե-
սակետը նշանակում էր դիմաշրջում ազատագրական պայքարի ուղե-
գծից, որ միանգամայն համապատասխանում էր «Մեղու Հայաստանի»
կարծիքին: «Մեղու Հայաստանին» իրավամբ կրսե, — գրում էր Մ. Մա-
մուրյանը, — թե «պատմության մեջ քիչ օրինակներ կան, որ կառավա-
րություններն ապագայի համար պատրաստվող և ինքնաճանաչության
հասնող ազգերը դրդում են դեպի ապստամբություն, որպեսզի նորա-
բողոք բույս խամրացնեն»⁹²: Արդու Համիդի հալածանքների սաստ-
կացումը արևմտահայերի դեմ, գրաքննության մոլեգնությունը և այլն
Մ. Մամուրյանը սխալմամբ բացատրում էր պատրիարքի և հայ մամու-
լի կողմից բարենորոգումների հարցն արժարժելու «ազգային սխալ»
քաղաքականությամբ: Խիստ չափավոր այս ընդհանուր դիրքորոշումը,
բայց և ոչ սակավ դեպքերում բռնակալության լրջմիտ ու սկզբունքա-
յին քննադատությունը, սակայն չէին նշանակում, թե «Արևելյան մամու-
լը» ուղղություն չունի: Նրա խմբագիրը քարոզում էր և ինչպես տեսանք
Կ. Փանոսյանի օրինակով⁹³, ոչ միայն նա, արևմտահայ պահպանողա-
կանության հայացքները, որոնք 80-ականին բռնեցին հեռանկարային՝
բռնակալությանը ոչ թե ազատագրական պայքարով, այլ տնտեսական-
հոգևոր շինարարությամբ հակադրվելու ճանապարհը: Սակայն և ի
տարբերություն արևելահայ պահպանողականության, այդ մտայնու-
թյունը բուրժուական քաղաքականությունից շտեմնելով ոչ մի օգնու-
թյուն, չէր էլ ակնկալում այդ օգնությունը և օրակարգից հանում էր ար-
տաքին քաղաքական ամեն մի կողմնորոշում: Դա սպառիչ ձևակերպ-
ված է Մ. Մամուրյանի դատողություններում. «Հայ ժողովրդյան... ա-
ռաջին հիմնական քաղաքականությունը պիտի լինի իր ազգայնության
պայմանները պահել, զարգացնել, անպայման շփտահելով արտաքին
դիվանագիտության մ'որ երբեմն տկար ազգություններն իբրև գործիք
կգործածե, և ապա կճզմեն»⁹⁴, — գրում էր նա: Չհավատալով մասնակի
բարենորոգումների իրականացմանը, Մ. Մամուրյանը նախընտրում էր
ազգային առաջընթացի խաղաղ զարգացումը: Որպես այս մտայնության
տեսական հիմնավորում, «Արևելյան մամուլում» հողվածներ են տպա-
գրվել էվոլյուցիոնիստների աշխատություններից:

«Արևելյան մամուլի» այսպիսի ընթացքը չէր կարող համակրանքի
արժանանալ դեմոկրատական երիտասարդության շրջանում: Իրոք, Ա.
Արփիարյանը, հաշվի առնելով այդ հանդեսի ուղղությունը, տուրք էր
տալիս ծայրահեղության՝ այն անվանելով պահպանողականության

«Թունդ պատկանդարան»: Մինչդեռ, հակառակ իր շափավորությունը, «Արևելյան մամուլը» շարունակում էր պահպանել իր առաջադիմական արժեքը գրականության, գեղագիտության, փիլիսոփայության ու տնտեսագիտական մտքի, դպրոցի և ընդհանրապես մշակույթի զարգացման շատ ընդարձակ ասպարեզում: «Արևելյան մամուլի» մշակութային այդ արժեքը ընդգծվեց մանավանդ այն ժամանակ, երբ թուրքական գրաքննությունը մամուլի էջերից վտարեց ազգային-քաղաքական թեմատիկան: Իրենց նյութերի բազմազանությամբ 1880—1890-ական թթ. «Արևելյան մամուլի» հետ կարող էին համեմատվել Կ. Պոլսի երկու-և-րեք հայ պարբերականներ՝ «Մասիսը», «Արևելքը» և «Հայրենիքը»: Մյուսները դեպի անկում էին գնում՝ հանրությունից կտրվելու, հասարակական կարծիքից խորթանալու և նրա վրա ազդելու անկարողության պատճառով:

«Մասիսի» ուղղության անհեռանկարայնությունը միացավ նրա լարված հարաբերությունը ազգային երևելիների հետ: 1884 թ. սկզբին Ազգային ժողովում ուժերի փոխհարաբերակցությունը խոսում էր ոչ թե պատրիարքի (որին պաշտպանում էր «Մասիսը»), այլ Հ. Նուրյանի թուրքամետ էֆենդիական խմբի օգտին: Կառավարության հրահանգներով ներընչված Նուրյանը փորձում էր զրգել պատրիարքին կամ ամբողջապես հետևել կառավարության պատվերներին և կամ հրաժարական տալ: Հունվարի 20-ին այս հարցով գումարված Ազգային ժողովը, երկյուղելով ժողովրդի տրամադրություններից, սիրտ շարեց ծրագրածն իրականացնել: Հ. Նուրյանի կողմնակիցները բարվոք համարեցին նիստը հետաձգել, իսկ «Մասիսը» մանրամասն ու ընդարձակ տեղեկություններ տպագրեց այդ նույն նիստի մասին՝ բացահայտելով Նուրյանի մտադրություններն ընդդեմ պատրիարքի: Դրանից հետո, ինչպես նշել է ռուսական «Նովոյե օբոզրենիե» թերթի թղթակիցը, Հ. Նուրյանը գնացել է «Մասիսի» խմբագրատուն և պահանջել, որ թերթը հերթի նիստի մասին իր տպագրած տեղեկությունը, հակառակ դեպքում սպառնալով «անհապաղ խափանումով»⁹⁵: «Ազնվականներու և ջոջերու» այդ թերթը (Զոհրապի բնորոշումն է)⁹⁶ մնաց առանց ազդեցիկ հովանավորների: Այս պայմաններում Կ. Ություճյանը այլ բան չէր կարող անել, քան «Մասիսը» վաճառել տարվա սկզբից (1884 թ.) հայտնված զորեղ մըրցակցին՝ «Արևելք» թերթի վարչությանը (1884 թ. հուլիսին):

1884 թ. օգոստոսից «Մասիսը» վերածվեց շաբաթաթերթի. նոր խմբագրության մեջ Կ. Ություճյանը պահպանել էր իր արտոնատիրությունը: Յոթ տարի՝ 1884 թ. հուլիսից մինչև 1891 թ. հուլիս «Արևելքը»

մնաց արևմտահայերի միակ օրաթերթը, մինչև դեմոկրատական «Հայրենիքի» հրատարակությունը:

* * *

«Մասիսի» անշքացումը արևմտահայ մամուլի մեջ փոխհատուցվեց լրագրական նոր որակի՝ «Արևելք» թերթի հրատարակումով (1884 թ. հունվար): Այս թերթը նորույթներ էր ի հայտ բերում և վարչաֆինանսական, և խմբագրական գործերի կազմակերպման դրվածքից սկսած: «Արևելքը» գլխավորում էր հատուկ վարչությունը, որը տնօրինում էր «Արևելք» գլխավորում էր հատուկ վարչությունը, որը տնօրինում էր նրա նյութական հարցերը, ֆինանսապես ապահովում թերթի հրատարակությունը՝ այն դեպքում ամուր հիմքերի վրա: Վարչությունից զատ գործում էր թերթի խմբագրական մարմինը, որին հանձնված էին թերթի նյութերի, դրանք հրատարակության պատրաստելու գործերը: Վարչության մեջ էին մտնում վեց մարդ, որոնց մեջ առաջնակարգ դեր ունեին Հ. Նորատունկյանը (ատենապետ) և Կ. Սվաճյանը: Պաշտոնեության և ֆինանսների այս երեկի ներկայացուցիչների կապերի ու հարաբերությունների շնորհիվ «Արևելքի» համար ապահովվեց և՛ թուրքական իշխանությունների թողալովությունը, և՛ երկրում գործող խոշոր ընկերությունների ռեկլամը («Շիրքեթը խայրիյե» շոգենավային ընկերություն, Օսմանյան բանկի վարչություն)⁹⁷: Խմբագրական մարմինը կազմված էր երիտասարդ լրագրողներից՝ Ա. Արփիարյան, Տ. Արփիարյան, Լ. Բաշլյան, Մ. Կյուրճյան, Բ. Քեչյան, Տ. Կամսարական և ուրիշներ: Արտոնատիրը Մ. Տամատյանն էր, հետագայում՝ Զ. Յուսուֆյանը:

«Արևելքի» հաջողությունը և լայն ընդունելությունը ընթերցողների շրջանում ամենից առաջ պայմանավորված էր արևմտահայ հասարակության նոր պահանջներին, նրա մտավոր զարգացմանը նպաստելու լայնախոհ մոտեցմամբ: Թերթի խմբագիրները նախկին օրաթերթի («Մասիս», «Մանգումեի էֆքյար») բովանդակության միօրինակության փոխարեն ընթերցողին առաջարկեցին թարմ, բազմազան և բազմակողմանի ինֆորմացիա: Հայկական հարցի քննարկման արգելք (որ վճռական նշանակություն ունեցավ «Մասիսի» անկման համար) «Արևելքի» էջերում պետք է փոխհատուցվեր այնպիսի թեմաներով կամ թեմաների այնպիսի լուսաբանումով, որոնք անպայման հետաքրքրելու էին ընթերցողին: Դա հնարավոր եղավ իրականացնել «Արևելքի» շուրջ խմբաված տաղանդավոր հրապարակախոսների ու գրողների աջակցությամբ: Առաջին անգամ հայ մամուլում ուշադրություն դարձվեց արևմտահայ

գավառի սոցիալական ու տնտեսական վիճակի վերլուծությանը, նրա առօրյային, հայ հանրության կյանքը ներկայացվեց իր նյութական, հասարակական տարբեր ասպարեզների մեջ: Կարևոր նշանակություն ունեցավ այն, որ թերթի արծարծած խնդիրների իրատես քննարկումն ու առաջադրումները զուգորդվում էին այդ իրականությունն արտացոլող՝ ռեալիստական գրական ստեղծագործությունների տպագրությանը: Սերտ կապեր հաստատվեցին արևելահայ մամուլի, գրականության ու մշակույթի գործիչների հետ: Միանգամայն իրավացի էր Գր. Զոհրապը՝ երբ նկատում էր. «Պոլսո նոր լրագրությունը «Արևելքով» կսկսի. ավելի շատ իմաստասիրություն հանրային խնդիրներու, ավելի մոտ տեղեկություն եվրոպական ազգերուն վրա, անհատական գծուծ խնդիրներն ու վեճերը տեղի տալով ընդհանուր տեսություններու, հայ լեզուն՝ այս կամ այն խմբագրապետի գծած անձուկ սահմանները կոխտեսելով՝ վերստացած էր ժողովրդյան բարբառի անկախությունը, խմբագրությունը դադրելով արհեստ մը լինելէ՝ արվեստ դառնալու համար... Հասարակական պետքերու ըմբռնումը: Ահավասիկ նոր լրագրությունը»⁹⁸:

Այսուհանդերձ, թերթի վարչության և խմբագրական կազմի միջև աշխատանքի հստակ բաժանման հետ միասին կար նաև ընդհանուր հող, որ հետաքրքրում էր կողմերին՝ նրա գաղափարական ուղղությունը: Դրամատիկներից կազմված նրա վարչությունը, բնականաբար, թերթը դիտում էր եկամտի, այլև բարոյական եկամտի աղբյուր, ուստի մտահոգված էր նրա բովանդակության խնդրով: Խմբագիրների համարձակ մոտեցումը թերթի նյութերի, ուղղության, ժողովրդի կացության, թուրքական քաղաքականության հանդեպ՝ չէին կարող շանհանգստացնել վարչության գործարար անդամներին: Սկզբնական շրջանում տարակարծությունները դրսևորվում էին խաղաղ համակցության պայմաններում⁹⁹: Ա. Արփիարյանը նկատում էր, որ վարչության անդամների մեջ ևս ազնվապետական «տարբեր ձգտումներու պատճառով» հակասություններ կային, որով և պայմանավորված էր «Արևելքի» առաջին, երկրորդ և երրորդ էջերի տարբերությունը: Նոր լրագրողներն ու գրողները խմբված էին թերթի երրորդ էջում. այստեղ էին լույս տեսնում Ա. Արփիարյանի, Լ. Բաշալյանի, Գր. Զոհրապի և մյուսների հեղինակությունները, իսկ առաջին երկու էջերը տնօրինում էին վարչության անդամները¹⁰⁰: Առանձնապես ժողովրդավանություն էին վայելում Արփիարյան-Հրազդանի քրոնիկները («Օրվան կյանքը» վերտառությամբ), որոնք տաղանդավոր գրչով պատկերում էին ազգային ոչ հեռավոր անցյալի և ժամանակակից գործիչներին, գրողներին, հրապարակախոսներին,

դին, դերասաններին, մանկավարժներին և այլն: Քրոնիկներում լուսաբանվում էին նաև արևելահայ իրականությունը, էջմիածնի կաթողիկոսություն, մամուլի, դպրոցների հետ կապված խնդիրներ: Այդ իրականությունը Արփիարյանի լավատեղյակությունն էր պատճառը, որ 1884 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ խմբագրության կողմից նա ուղարկվեց Թիֆլիս և էջմիածին՝ լուսաբանելու այդ իրագործությունը: Իր դիտարկումներն ու տպավորությունները Ա. Արփիարյանը տպագրեց «Արևելքում», որտեղ նկարագրում էր տեղի հայ մտավորականության, կղերի, դպրոցների և իրականության այլ կարևոր կողմերը՝ կենդանի և հյուսիսեղ պատկերներով:

«Արևելքի» առաջադիմական աշխատակիցների խորին մտահոգությունը ժողովրդի կյանքի առաջընթացի, նրա հասարակական ու տնտեսական դրության բարվոքման ու այդ հարցում մամուլի հասարակական պարտքի նկատմամբ՝ այն նոր մոտեցման արտահայտություններից էին, որոնց մասին խոսում էր Գր. Զոհրապը: Գր. Զիլինկիրյանի «Ուղեվրբություն ի Կ. Պոլիս» գրքի գրախոսականը, որ գրել է Ա. Արփիարյանը, նույնպես կարելի է համարել այդպիսի մոտեցման առարկայացում: Արժանին հատուցելով հեղինակի նուրբ ճաշակին և կիրթ գրչին, Արփիարյանը նկատում էր և թերությունները՝ «Անուշադիր մեր ներքին կենաց... մեր զարգացման կամ հետադիմության, կրթություն, արվեստ, հարստություն, երջանկություն, գժբախտություն, վերջապես ինչ որ կյանքը կկազմեն... ամենն ալ անտես եղած են», — գրում էր նա¹⁰¹:

«Արևելքը», այնուամենայնիվ, կարողանում էր ճեղք բանալ գրաքննական պատենշի մեջ և անդրադառնալ արևմտահայերի հարստահարումներին: Թերթը թղթակցական մինչ այդ նմանը շտեմնված լայն կապեր հաստատեց գավառների հետ: Նրա էջերում կողք-կողքի և միմյանց հաջորդող թղթակցությունների շարքում ներկայացվում էին արևմտահայ գրեթե բոլոր գավառները և թերթը կարողացավ գտնել դրանց համար ընդհանուր՝ բողոք արտահայտելու ձևը: Այն թղթակցությունների մեջ ի հայտ է գալիս ոչ թե որպես զուտ արևմտահայերի բողոք, այլ ընդհանուր ազգաբնակչության բողոքների ու գանգատների համադրության մեջ: Մերկացնելով սուլթանի բարեմաղթությամբ Կ. Պոլսից Սղերդ անցած ոմն Հաճի Ֆեթթահի բռնությունները, թերթը գրում է. «Կկարծվի, թե գանգատանաց մեկն ալ հայաբնակ գյուղերն դրամ և այլն բռնությամբ հավաքելն է, այս ևս քննության պիտի ենթարկվի»¹⁰²:

«Արևելքի» նյութերը բավական լայն պատկերացում են տալիս հայ գյուղի հանդեպ տեղական իշխանությունների կիրառած հարկային դաժան քաղաքականության մասին: Տուրքերի և պարտքերի ծանրության տակ քրդական աղաներից թալանված գյուղացին կամ լքում էր իր բնակավայրը, և կամ շնչին գնով վաճառում իր այգիներն ու անասունները¹⁰³: Տեղական իշխանությունները անուղղակիորեն քննադատության էին ենթարկվում գավառներում հայերից կրթական հարկ գանձելու և փոխարենը նրանց ոչինչ չտրամադրելու կապակցությամբ: «Քրիստոնյա ժողովուրդը,—գգուշորեն գրում էր թերթը,—անհամբեր կսպասե տեսնել, թե իրենց վարժարանք ալ պիտի օգտին այդ տուրքեն»¹⁰⁴:

«Արևելքը» առաջարկում էր գավառի գրությունը բարվոքելու որոշ միջոցներ՝ ընկերությունների ստեղծում, փոխատվության արկղի հաստատում՝ վաշխառուից գյուղացուն ազատելու համար և այլն: Թերթը հատուկ նշանակություն էր տալիս ազգային վարչական կյանքում գավառի ինքնուրույնությունը ընդլայնելուն: Տեղերի վարչական ինքնօրինության առանց այդ էլ շնչին իրավունքների ոչնչացմանը, ի դեպ, Աբդուլ Համիդը ձեռնարկեց 1880-ականի առաջին կեսին: Շատ առաջնորդներ կանչվեցին Կ. Պոլիս՝ գավառները անտերունջ թողնելու գաղտնի նպատակով: Այնուհետև, Բ. դուռը վճռեց, որ գավառական առաջնորդներին ընտրելու են ոչ թե տեղական վարչությունները, այլ կենտրոնական վարչությունը: «Արևելքի» գավառական թղթակցություններում այդպիսի մտեցումը բնութագրվում է որպես սահմանադրությունը ոչնչացնելուն ուղղված միջոց: Հայ եկեղեցին թուլացնելուն էր ուղղված Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը՝ վերացնելու նրա որոշ իրավունքները (այսպես կոչված առանձնաշնորհումների խնդիրը): Եկեղեցուն զրկելով կղերականներին դատելու իրավունքից, նրանց վրա տարածելով իշխանությունների քաղաքացիական իրավասությունները, սուլթանը հետամտում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և գավառի կապերի հիմնավորապես քայքայումը: Ավելորդ է ասել, որ դա նոր հնարավորություններ էր շնորհում գավառական իշխանություններին՝ ազատորեն հաշվեհարդար տեսնելու հայ եկեղեցականների հետ: «Արևելքի» հետ միասին այս հարցը քննարկում էին նաև մյուս հայ պարբերականները, որի բովանդակությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ բողոք՝ հայ կղերի «առանձնաշնորհումները» վերացնելու համար: Այս, ինչպես և Կիլիկիայի կաթողիկոսին քննադատելու պատճառով, որից շափազանց դժգոհ էր Բ. դուռը (որը ցանկանում էր Կիլիկիայի աթոռն օգտագործել էջմիածնի հետ պատրիարքարանի կապերը թուլացնելու համար), տպա-

գրական տեսչությունը հատուկ նախազգուշացում ուղղեց հայ մամուլին՝ արգելելով այդ կարգի նյութերի տպագրությունը: «Հայերեն լրագրաց միջև պատրիարքության և կրոնի խնդրոց վրա հրատարակությունք շափն անցած լինելով, հետ այսորիկ այդ կարգի հողվածոց հրատարակումն արգելվում է եպարքոսական հրամանով»,—հայտնվում էր ծանուցման մեջ¹⁰⁵:

«Արևելքը» խոշոր ներդրում արեց «Միացյալ ընկերության» գավառական գործունեության, արևելահայերի և կովկասահայ առաջադիմական գործիչների (Գր. Արծրունի) հետ գաղափարական ու գործնական կապերն ուժեղացնելու համար: Թերթը նպաստեց այս ընկերության նկատմամբ համազգային լայն կարծիքի ստեղծմանը և շարունակ ուշադրության կենտրոնում էր պահում նրա կրթական-տնտեսական գործունեությունը: Արևելահայ գրականության ու ազգային կյանքի հետ «Արևելքի» կապերի մերձեցման մասին է վկայում թերթի էջերում Բաֆֆու «Խամսայի մեկիթությունների» տպագրությունը: Դրանից առաջ թերթը հրատարակեց «Բաֆֆի և հայոց պատմավիպասանությունը» հողվածը՝ ընդառաջելով ընթերցողների խնդրանքին: Ա. Արփիարյանը այստեղ շատ բարձր է գնահատում այդ երկի ազատագրական պայքարի ոգին՝ իբրև «դուրացանքություն, ուր կենդանի գույներով նկարված և ամփոփված են մեր ամենեն վսեմ զգացումները»¹⁰⁶:

«Արևելքի» նորույթներից է ուսական հասարակական կյանքի արտացոլումը, ընդ որում՝ միանգամայն ծրագրված և որոշակի հուն ունեցող նորույթ: Թերթը ընդգծում էր, որ այս թեման արևմտահայ լրագրության նկատելի բացերից է և որ մինչ այդ հայ մամուլում այն հիմնականում երևացել է եվրոպական հրատարակություններից արված թարգմանություններով: «Հայերի առաջադիմությունը մեծ կախումն ունի... Ռուսիո մեջ ընդհանուր քաղաքական և հասարակական առաջադիմությունից»,—գրում էր թերթը¹⁰⁷: 1885 թ. սկսած «Արևելքում» բացվեց «Ռուսական սուրհանդակ» խորագիրը, որ միավորում էր ամենատարբեր բնույթի նյութեր Ռուսաստանի իրականությունից (տրեստեսություն զարգացում, քաղաքական կյանք, կովկասի և Միջին Ասիայի տնտեսական յուրացում, այդ պրոբլեմների հետ կապվող՝ ուս մամուլի տեսություններ և այլն):

Արևմտահայ իրականության մեջ «Արևելքը» պաշտպանում էր Գր. Արծրունու և «Մշակի» ուղեգիծը՝ գավառի տնտեսական անկումը կանխելու, ազգային կապիտալի միջոցով վաշխառուների ավերիչ գործունեությունը կասեցնելու և այլ միջոցառումների հարցում: Թերթը

փաստորեն պաշտպանում էր Թուրքիայում կապիտալիզմի զարգացման, Արևմտահայաստանում կապիտալիստական հողօգտագործման ու տնտեսավարման մեթոդները:

«Արևելքի» երրորդ էջը, որ տրամադրված էր դեմոկրատական գործիչներին, ակներևաբար, նեղ էր գաղափարական պրոպագանդի համար և չէր կարող գոհացնել նրանց: Դա չէր գոհացնում նաև թերթի պահպանողական վարչության անդամներին, որոնք խորապես դժգոհ էին դեմոկրատների քննադատական ուղղությունից և Ազգային վարչության նկատմամբ բռնած՝ անկախ դիրքից: 1885 թ. առանձնապես նկատելի է դառնում այս հակասությունների խորացումը: Եթե վարչության անդամները դատապարտում էին դրամատիկների և երևելի գործիչների քննադատությունը, Ազգային վարչության նկատմամբ օպոզիցիան, ապա դեմոկրատները իրենց հողվածներում և գաղափարական թղթակցություններում լայն տեղ էին տալիս և այդպիսի քննադատությանը, և վարչության դիմադրելի գործունեության բացահայտմանը: Իսկ երբ «Արևելքի» վարչության անդամները, ինչպես նշում է Ա. Ալպոյաճյանը, զբաղեցրին նաև ազգային ու հասարակական պաշտոններ, այլևս չհանդուրժեցին «նորերի» անկախությունն ու գաղափարական ներհակությունը¹⁰⁸: Անցանկալի դարձած Ա. Արփիարյանից ազատվելու համար վարչության անդամները դիմեցին նուրբ միջոցի՝ նրան առաջարկելով «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագրությունը: Արփիարյանը այն ստանձնեց 1887 թ. հունվարին՝ շաբաթաթերթի մեջ ներգրավելով իր համախոհներին:

* * *

Որպես կանոն, գրաքննությունը այնչափ խիստ չի եղել Զմյուռնիայում, ինչպես Կ. Պոլսում: Այս տարբերությունը որոշ չափով պահպանվեց Համիդի բռնակալության ամբողջ ժամանակաշրջանում, սակայն Զմյուռնիայում ևս մամուլը ընկալվ գրաքննական մամուլի տակ: 1884 թ. վերջին արդեն տեղի իշխանությունները գործողության մեջ դրեցին կառավարության նոր, խստացված վերաբերմունքը պարբերականների ինքնուրույնության դեմ:

1881 թ. Զմյուռնիայում դադարեց «Մետեորան»՝ Գր. Մսերյանի խմբագրությամբ հրատարակվող տարեկան հրատարակությունը: Դրա պատճառը ոչ թե Գր. Մսերյանի խմբագրական-հրատարակչական կարողությունների կամ եռանդի պակասն էր, այլ գրաքննական արգելքը: Իշխանությունները փակեցին նրա տպարանը, որտեղ տպագրվում էր

«Մետեորան»¹⁰⁹: Դրանից հետո, 1882 թ. տարեգիրքն այլևս չի հրատարակվել: Իր հրատարակության սկզբից իսկ՝ 1880 թ. այս տարեգիրքը քաղաքական իմաստով թուրքական իշխանություններին տվել էր իր անբարեհուսության ապացույցները: Իսկապես, երբ գրաքննությունը Կ. Պոլսում իր բացառիկ խստություններն էր կիրառում հայ մամուլի դեմ, «Մետեորան» իր առաջին գրքում տպագրեց հույն գրող Եմենիցի «Նոր Հունաստան» պատմա-գեղարվեստական երկի թարգմանությունը: Պատմական իրողությունների հենքի վրա կառուցված այդ պատմը վերադարձնում էր հույն ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ: Երկի հրատարակությունը «Մետեորանում», սակայն, կիսատ մնաց: Անտարակույս, պատճառը գրաքննության արգելքն էր, ազատագրական պայքարի հիշատակության անցանկալի լինելը բռնակալության համար: 1880—1881 թթ. ծավալված «գուլումի» քաղաքականության բռնացումները չէին կարող շրջանցել այդպիսի հանդուգն մարտահրավերը օսմանյան դեսպոտիզմի նկատմամբ:

1883 թ. մայիսին «Արշալույս արարատյանի» պահպանողական խմբագիրները՝ Տ. Սավալանյանը, Նշան Միրզան և Ա. Պալապանյանը թերթի խմբագրությունը թողեցին երիտասարդ Հ. Կ. Սվաճյանին¹¹⁰: Սվաճյանը թերթին տվեց առաջադիմական ուղղություն: Նոր «Արշալույս արարատյանը» պաշտպանում էր Զմյուռնիայի և Կ. Պոլսի ժողովրդական զանգվածների հասարակական շահերը, ընթերցողի ուշադրությունը ուղղում դեպի Արևմտահայաստանի բնակչության վիճակը: Իսկ Զմյուռնիայի գաղափարական վարչության նկատմամբ «Արշալույս արարատյանը» բռնեց քննադատական ուղղամիտ դիրք՝ հաշիվ պահանջելով համայնքի շարունակ աճող պարտքերի վերաբերյալ: Այս շրջանում թերթին աշխատակցում էր Ստ. Ոսկանյանը՝ «Որպել» ստորագրությամբ¹¹¹: Իր ելույթներում նա բացահայտում էր Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի գործունեության թերությունները, քննադատում, մանավանդ, «Ղալաթի ոճախի» երեսփոխաններին: Ոսկանյանը ի հայտ էր բերում նրանց նեղ դասային նախասիրությունները, անտարբերությունը գաղափարական բազմությունների նկատմամբ: «Մեր արդի վիճակը» հողվածաշարում իր քննարկած հարցերի լայն ընդգրկումով (ազգային միասնության խնդիր, վարչական շարաշահումներ, կղերի թերացումները իր պաշտականությունների նկատմամբ և այլն), վերնախավի դեմ ուղղված քննադատական հետևողականությամբ Ոսկանյանը հանդես է գալիս առաջավոր հասարակական մտայնության դիրքերից:

1883 թ. «Արշալույս արարատյանը» տպագրեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության դատավարության վերաբերյալ նյութեր, որտեղ քողարկելով կազմակերպության իսկական նպատակները, նշում էր, որ այն հետամտում է սոսկ հայ շքավոր ազգաբնակչության շահերի պաշտպանությունը և նրա լուսավորության տարածումը¹¹²:

Դատավարության նյութերը «Արշալույս արարատյանը» մինչև վերջ չի տպագրել: Ակնհերև է, որ Սվաճյանի կողմից այդ նյութերին տված մեկնաբանությունները պետք է արգելվեին: Գրաքննության ուշագրությունը Հ. Սվաճյանը գրավել է նաև այլ առիթներով: 1883 թ. մարտին նա ուղղակի մեղադրում էր Զմյուռնիայի առաջնորդ Մ. Մուրատյանցին, որ նա գրաքննիչին մատնացույց է արել իր թերթի քննադատական հոդվածները, որոնք ուղղված էին հենց առաջնորդի դեմ¹¹³: Իսկապես, թերթը անկախ դիրք էր գրավել եպիսկոպոսի նկատմամբ և քննադատել էր նրա վերաբերմունքը հասարակ զմյուռնացիների, ինչպես և Այտրնի գյուղատնտեսական շրջանների հայ բնակչության (որոնք մըտնում էին Զմյուռնիայի թեմի մեջ) կարիքների հանդեպ: Առաջնորդը և Զմյուռնիայի գավառական վարչության անդամները փորձեցին լռեցնել թերթին՝ հրաժարվելով նրա բաժանորդությունից և նույնը հորդորելով մյուս ընթերցողներին, նրա դեմ հրահրելով տեղական իշխանություններին և այլն: Դա հասցրեց նրան, որ «Արշալույս արարատյանը» խափանվեց 1884 թ. ապրիլ-մայիսին¹¹⁴: Գրաքննության զայրույթը պետք է որ շարժած լինի դրանից հետո թերթի տպագրած ընդարձակ տեղեկությունը ազգությանը հույն Քափթան Անդրեայի դատավարության վերաբերյալ¹¹⁵: Զմյուռնիայի վալին շէր կարող հանդուրժել ամբաստանյալի նկատմամբ համակրանքով լեցուն նյութի տպագրությունը, որովհետև դատարանին հրահանգել էր մեղավոր ճանաչել նրան: Մինչդեռ ամբաստանյալը ամեն կերպ ժխտում էր, որ ինքը Անդրեան չէ և ոչ մի կապ չունի այդ հուշակված ավազակի հետ: Պետք է ասել, որ Զմյուռնիան վաղուց ի վեր առակի կարգ էր անցել ավազակների շղափարող խժոժությունների պատճառով: Վալիների հեղինակությունը զգալիորեն բարձրանում կամ ընկնում էր ավազակների դեմ նրանց մղած պայքարի արդյունավետության համեմատ: Զերբեկալելով և դատի տալով կարծեցյալ Անդրեային, վալին, ի վերջո, ելնում էր իր կարիերայի շահերից, ուստի և շահագրգռված էր նրա դատապարտումով: Կ. Պոլսի «Իսթերն էքսպրեսը» («Լեվրնդ հերալդի» ժամանակավոր անուններից մեկը) գրաքննության կողմից խափանվեց այն պատճառով,

որ մերկացրել էր իշխանությունների դատախազը միանգամայն անմեղ մարդու նկատմամբ¹¹⁶: Այս դատավարության նկարագրությունը ևս կիսատ է մնացել «Արշալույս արարատյանում», պետք է կարծել՝ «Իսթերն էքսպրեսի» հրատարակումից հետո Հ. Սվաճյանը կամ ինքը չի ցանկացել լուսաբանել դատախազը, կամ էլ իշխանությունները թույլ չեն տվել:

Նշված դատավարությունից երեք ամիս անց, 1884 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում «Արշալույս արարատյանը» տպագրեց ոմն Հակոբ Տ. Կարապետյանի թղթակցությունը՝ «Այտրն» վերնագրով: Այստեղ Այտրնի հայության կյանքը ներկայացվում է ամենամոռյալ գույներով՝ իբր, նրանք զուրկ են հոգևոր սպասարկումից, դպրոցն անտերունչ վիճակում է, բանտերը լցված են տուրք չվճարողներով և այլն: Այտրնը ներկայացվում է իբրև մի վայր, որտեղ անարգել իրենց թալանն ու այլ շարագործություններն են անում ավազակները, որոնց մեջ «հաճախ կգտնվին դասալիք զինվորներ, ոստիկաններ» և այլն: Թղթակցությունը այնպես է կառուցված, որպեսզի ցույց տրվի թուրքական, ինչպես և հայ հոգևոր իշխանությունների հանցավոր անտարբերությունը Այտրնում տիրող քաոսի, անկարգությունների ու անտերության նկատմամբ: Քափթան Անդրեայի վերոհիշյալ դեպքից հետո, երբ նաշիտ փաշան՝ վալին, հազիվ էր մարսել իր վիլայեթը ավազակներից մաքրելուն ուղղված կասկածելի դատավարությունը, այս թղթակցությունը պետք է որ որոտի հարված լիներ անամպ երկնքում: Հաջորդ համարում Հ. Սվաճյանը բացատրում է այս անզգուշության պատճառը, նշելով, որ թերթի «խմբագրապետին հիվանդության ծանր վիճակն օգուտ քաղելով, թերթին թե պատիվն արատավորելու, և թե անոր ամեն կերպ զրկանք ու վնաս հասցնելու նպատակով՝ Իզմիրի հայ վարժարանաց վարժապետներն Արմեն Լուսինյան անուն խարդախ ու նենգավոր մեկը կամ ինքն հեղինակելով, կամ այլոց նենգության գործիք ըլլալով՝ զայդ նամակ ղրկեք է մեր խմբագրատունը... մեր թերթը դավաճանության մը զոհ եղած է միմիայն խմբագրապետին հիվանդության պատճառով»¹¹⁷:

Պրովոկացիոն նամակը, սակայն, արել էր իր գործը և խմբագրի բացատրությունը չօգնեց: Իրար անցած իշխանությունները հերքեցին նամակի բոլոր փաստերը, ապա, վերոհիշյալ բացատրությունից հետո, որ տվել էր իր թերթում Հ. Սվաճյանը, ձերբակալեցին Ա. Լուսինյանին: Վերջինս կարողանում է համոզել նրանց, որ ինքը իրոք, այդ թերթին թղթակցություն է ուղարկել, սակայն բոլորովին այլ բնույթի և ցույց է

տալիս իր հեղինակածի պատճենը: «Սույն նախնական հարցաքննություն կատարվելով՝ Լուսինյան էֆենտի կարծակվի և անմիջապես բատիկանություն կողմն կձեռքբերվալի «Արշալույսի» արտոնատերն (Հ. Սվաճյանը—Ա. Խ.) և ի բանտ կղրվի, ուր կմնա ցարդ»,—գրում է «Արևելքի» զմյուռնացի թղթակիցը¹¹⁸: Գրանից առաջ, հունվարի 2-ին, «Արևելքը» հայտնել էր, որ Հ. Սվաճյանը ձեռքբերվել է «այս կիրակի, կեսօրին վերջ», այսինքն՝ 1884 թ. դեկտեմբերի 30-ին: Ուրեմն, «Արշալույս արարատյանի» վերջին համարը լույս է տեսել 1884 թ. դեկտեմբերի 29-ին (N 1346), որից հետո Հ. Սվաճյանը բանտարկվել է: 1885 թ. հունվարի 19-ին «Մասիսի» տված տեղեկությունը, ըստ որի՝ Հ. Սվաճյանն ազատվել է բանտից, (վկայակոչում է Զմյուռնիայի «Իմպարտիալ» ֆրանսերեն թերթը) ճիշտ չէ¹¹⁹: «Արշալույս արարատյանի» խմբագիրը բանտից արձակվել է շուրջ երկու տարի հետո, 1887 թ. սկզբին և վախճանվել նույն տարվա փետրվարի վերջին¹²⁰:

Հ. Սվաճյանի առաջավոր հրապարակախոսական գործունեությունը շատ բարձր են գնահատել Ա. Արփիարյանը, Գր. Զոհրապը, Գր. Արծրունին: «Մշակը» իրավացիորեն գրում էր, որ «Սըվաճյանի մահվամբ թուրքահայերի մամուլը կորցրեց որոշ սկզբունքների պաշտպան մի գործչի, որի նմանները, տարաբախտաբար, շատ չեն պատահում թե Պոլսի, և թե Զմյուռնիայի հայ ինտելիգենցիայի մեջ»¹²¹:

Անկախ այն բանից, թե վերոհիշյալ թղթակցություն հեղինակը Ա. Լուսինյանն է (որ, ի դեպ, միահամուռ պնդում է արևմտահայ մամուլը)¹²², թե մի ուրիշը, ուշագրավն այստեղ թուրքական իշխանությունների վայրագ վերաբերմունքն է Հ. Սվաճյանի նկատմամբ: Ըստ էության, դա չի կարելի բացատրել սոսկ Զմյուռնիայի վալու կամայականությամբ. իրողությունը ցույց է տալիս Աբգուլ Համիդի կիրառած խստությունը մամուլի դեմ, որով վերջինս ընկնում էր գրեթե ստրկական վիճակի մեջ՝ ամբողջովին հանձնվելով տեղական իշխանությունների քահանայությանը: «Արշալույս արարատյանի» խմբագրի դատապարտությանն ու բանտարկությանը նախորդել էին Բ. դոան գործնական բայերը խմբագիր-տնօրենների նկատմամբ դատական սանկցիաները խստացնելու ուղղությամբ: 1884 թ. հունվարի 25-ին կառավարությունը հրապարակեց հատուկ իրադե՝ «Գատապարտության եղանակ՝ անարգական հողվածներ հրատարակող լրագրիների նկատմամբ» վերտառությունը¹²³: Իրադեով դատական իշխանություններն օժտվում էին մամուլը հետապնդելու և պատժի ենթարկելու ամենալայն իրավունքներով: Եթե նախկինում դատական իշխանությունները մամուլի նկատմամբ

մամբ քրեական գործ կարող էին հարուցել միայն հայցվորի դիմումի համաձայն, ապա այժմ դատական հետապնդման համար միանգամայն բավական էր սոսկ դատական իշխանությունների ցանկությունը: «Գատապարտության եղանակի» (կազմված էր երեք կետից) երրորդ կետում դատախազական անսահմանափակ վերահսկողությունը և սանկցիաների իրավունքը հիմնավորվում էր հանրային իրավունքի անձեռնմխելիության մասին դեմագոգիկ հայտարարություններով: «Երբ լրագրաց կողմն է իրենց իրավանց և պատվուն դեմ հարձակում կրող անձինք դատ չի բանան իսկ, անհատական իրավանց թողումն հանրային իրավանց թողումն չենթադրեր: Ուստի, հանուն հանրային իրավանց, պետք է դատ բացվի այն լրագրաց արտոնատերերուն դեմ, որք կջանան անհատներու պատիվը արատավորել՝ ոտնակոխ ընկելով հասարակաց բարոյական և հաստատյալ օրենքները:

Այս պարտականության կվերաբերի ընդհանուր դատախազներուն և վճռաբեկ ատենի ընդհանուր դատախազին՝ յուրաքանչյուրն իրեն պատկանյալ մասին մեջ»,—ասված է իրադեում¹²⁴:

Այսպիսով, դատախազներին իրավունք էր տրվում, այլև պարտավորյալում էր հետամուտ լինել լրագրողների ցանկացած գործողության, որը կարող էր դիտարկվել որպես անհատի կամ հասարակության պատվի և իրավունքի դեմ ուղղված հարձակում: Ընդ որում, դրանք որակվում էին իբրև այնպիսի հանցանքներ, որոնք նվազ վտանգավոր չեն, քան նույնիսկ ոճիրը: Դա նշանակում էր, որ մամուլից խլվում էին նրա առանց այդ էլ հույժ կասկածելի հարաբերական ինքնուրույնության վերջին փշրանքները: Հարցի իրավական լուծումն իսկ վկայում էր, որ իշխանությունների և մամուլի միջև հաստատվում են տիրապետման և ենթարկման այնպիսի հարաբերություններ, երբ կողմերից մեկը՝ մամուլը, հանդես է գալիս որպես պոտենցիալ իրավախախտ և ըստ այդմ էլ հանձնվում է իշխանությունների կամքին ու ողորմածությունը: «Արշալույս արարատյանը», պետք է կարծել, առաջին թերթերից էր, որ ընկավ վերոհիշյալ օրենքի գործողության ներքո:

Ա. Արփիարյանի «Մասիսը» 1887 թ. փետրվար-մարտին ջերմ տողեր նվիրեց զմյուռնացի հրապարակախոսին՝ դրանով ծառանալով իշխանությունների սանձարձակության դեմ: Նախ հանդես եկավ Գր. Զոհրապը՝ բանտից նոր արձակված հրապարակախոսին ներկայացնելով իբրև «Տալածական գրագետ ու լրագրապետ մը, ցավոց ու տառապանաց մահճին վրա մոռցված գոհ մը»¹²⁵: Մյուս թղթակցությունն արդեն տպագրված է Հ. Սվաճյանի մահվան առթիվ (1887 թ. մարտ),

Նկարագրված է թաղման հանդեսը և շարադրված՝ հանգուցյալի կենսագրությունը¹²⁶։

1880-ական թթ. կեսից Աբդուլ Համիդը մամուլի հանդեպ իր կապիտալիզացիայի հասցրեց ծայրահեղորեն հիվանդագին ու պաթոլոգիկ շահերի։ Սուլթանին թվում էր, որ մամուլը պարունակում է հեղափոխությունների ու տեռորիստական գործողությունների ազդանշաններն ու հրահանգները։ Վարձու և վարձի ակնկալիքով գրված լրատուների մի ամբողջ բազմությունը զբաղված էր մամուլի և լրագրողների բարեհուսությունը հետամտելով։ Գրաքննիչները ցանկացած պահի մտնում էին խմբագրատները կամ տպարանները և հանում կամ վերաձևում կասկածելի նյութերը։ Սուլթանը հսկողություն էր սահմանել նույնիսկ իր մերձավոր Միզհատ բեյի՝ «Թերճեմանը հազրգաթի» խմբագրի վրա։ 1885 թ. ապրիլին տպագրական տեսչության տնօրեն Մեհմետը անձամբ գնացել էր տպարան և ինքնազուտ շտկումներ արել այդ թերթի տպագրվելիք նյութերի մեջ։ Պալատի հետ ունեցած մերձավոր հարաբերությունները Միզհատին բավականացրեցին ընդամենը դժգոհություն հայտնելու այդ անկոչ այցելության առթիվ¹²⁷։

Նույն 1885 թ. մայիսին Աբդուլ Համիդը վերջնականապես լուծեց թերթերի հավելվածների հարցը, որը երբևէ իրավական կարգավորման չէինթարկվելով, 70-ական թթ. այնքան զլխացավանք էր պատճառել տպագրական տեսչությանը։ Հավելվածներն ընդհանրապես արգելվեցին։ «Արևելքն» այդ մասին տպագրել է համառոտ հայտարարություն՝ «Տպագրական արգելք» վերնագրով, որտեղ ասվում է. «Տպագրական վերատեսչությունը պաշտոնական ազդով մը կծանուցանե, տեղական լրագրաց, թե բարձրագույն հրամանով բոլորովին արգելյալ է ի դեպս և հանդեսս հավելված հրատարակելն»¹²⁸։

Գրաքննական հետզհետե ուժեղացող հսկողությունը և, ի վերջո, ծավալված «գուլումի» դարաշրջանի քաղաքական անտանելի պայմաններն էին պատճառը, որ թուրքական ժուռնալիստիկան ևս, ինչպես և կայսրության մյուս ժողովուրդների մամուլի մի սովոր մասը, կորցրեց իր հասարակական ակտիվությունը՝ քողարկվելով բարոյախոսության մշուշապատ բնագավառում¹²⁹։

1885 թ. տպագրական տեսչության ազդերում երևում է մի նորություն՝ կոնկրետ նշվում են արգելված թեմաները. այսպես, մամուլին արգելվեց տեղեկություններ հաղորդել կարմիր ծովի, Եգիպտոսի ու Սուդանի գործերի մասին, որոնք կապվում էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հետ¹³⁰։ Գործի դրվեցին նաև ընդհանուր բնույթի

սահմանափակումներ, ինչպես կրոնական խնդիրների վերաբերյալ բանավեճերի արգելքը¹³¹։

1880-ականին և հետո Թուրքիայում նախնական գրաքննության վերաբերյալ օրենք չհրապարակվեց. ոստիկանության հետապազրական հսկողությունը աստիճանաբար փոխարկվեց նախնական արգելքի՝ հենց խմբագրությունների ներսում։ Եթե նախապես գրաքննիչները դիտողություններ էին անում հոդվածների թեմայի, ոճի, բառերի և այլնի մասին, ապա որոշ ժամանակ անց խմբագրատներն արդեն օկուպացվեցին երբեմեի քաղաքավարի այցելուների կողմից։ Գրաքննիչներն սկսեցին պահանջել տպագրվելիք բոլոր նյութերը։ «Փորձերը (ազդանմուշները— Ա. Խ.) նախապես կարդալի, սրբագրելի հետո,— գրում է Ա. Արփիարյանը,— կատորագրեին իրրև վավերացում և «Ասկե դուրս» բան մը շափտի ըլլա» ըսելով՝ կմեկնեին։ Կանխարգել գրաքննություն հաստատված էր»¹³²։ Այս կամ այն թերթի անկախությունը (ինչպես «Արևելքինը», որի նյութերը, ինչպես նկատեցինք, մինչև 1888 թ. հոկտեմբեր վերահսկել է Արփիարյանը) հարատևել չէր կարող, որովհետև գրաքննությունն արդեն ամբողջ երկրով մեկ ընդունել էր բռնության համակարգ։ Ընդ որում Ուշագրավ է Մ. Փորթուգալյանի թերթում տպագրված Ո. Տ. ի հոդվածը՝ «Իսլամներու կառավարության մեջ գրաքննությունը» վերնագրով¹³³։ Այստեղ գրաքննության դաժան ուժի մի հաստատման գործում կարևոր դեր է հատկացվում «Իսլամացած եվրոպացիներին ու ասիացիներին», որոնք ի. դուրսը ներշնչել էին նախնական գրաքննություն հաստատելու միտքը։ 1888 թ. հաստատվեց եռակի գրաքննություն, որ իրականացնում էին լուսավորության մինիստրությունը, Բ. դուրսը և Յիզըզը։ Այս թվականից գրաքննական ծայրահեղությունները դառնում են առօրեական երևույթ՝ տարածվելով բոլոր պարբերականների վրա։ 1888 թ. «Արևելքը» Կ. Պոլսի անգլիական թերթերից արտատպեց մի տեղեկություն՝ հայ կաթոլիկների պատրիարք Ազարյանի հայտարարության վերաբերյալ։ Նա հայտնել էր, թե կաթոլիկությունը հակառակ է ազգայնության գաղափարին, ուստի և եթե կառավարությունը Թուրքիայում աջակցի կաթոլիկության տարածմանը, ապա դրանով լիակ կնպաստի «հայկական հարցի տկարացմանը»։ Լուրը, ինչպես նշում է Ա. Արփիարյանը, կեղծ չէր, սակայն փոքր-ինչ շափազանցված էր։ Տպագրական տեսչության տնօրեն Մեհմետ բեյը և ներքին գործերի մինիստր Մյունիր փաշան ստիպում են «Արևելքին»՝ հերքում գրելու Դրանից հետո «Արևելքի» վրա պաշտոնական գրաքննիչ կարգվեց¹³⁴։

Նախնական գրաքննությունը, սակայն, պարբերականները չսպասովեց խափանումներից, որովհետև գրաքննությունը կազմված էր մի քանի օղակներից: Այն, ինչ մեղանշում չէր խմբագրատուն այցելող գրաքննիչի համար, լուրջ հանցանք կարող էր համարվել մյուս գրաքննիչների աչքին և ընդհակառակն: Գրաքննական այս խստացումների շրջանում՝ 1888 թ. նոյեմբերին խափանվեց «Մանգումերի էֆրայրը»՝ ազգային իրավունքները (եկեղեցական) պաշտպանելու համար¹³⁵: Սուլթանը ուժեղացրեց մաքսատների գրաքննությունը՝ օտար գրքերի և պարբերականների մուտքը լիովին վերահսկելու նպատակով: 1888 թ. հոկտեմբերին ձերբակալվեց Զմյուռնիայի «Ամալթիա» հունական թերթի խմբագիրը՝ հունական թերթեր և այլ հրատարակություններ Հունաստանից բերելու համար¹³⁶: Գրաքննական հարձակումներ ուղղվեցին նաև «Մասիսի» դեմ: Ա. Արփիարյանը «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագրությունը ստանձնել է 1887 թ. հունվարից, երբ «Արևելքի» լիբերալ վարչությունը (Զ. Տամատյան, Ս. Տամատյան, Բ. Քեչյան և այլք) որոշել էր ազատվել դեմոկրատ հրապարակախոսից¹³⁷: Նոր «Մասիսի» շուրջ խմբվեցին ժամանակի արևմտահայ գրականության ռեալիստական թևի ներկայացուցիչները՝ Գր. Զոհրապը, Հ. Ասատուրը, Հրանդը (Մ. Կյուրճյան), Լ. Բաշալյանը, Տ. Կամսարականը և ուրիշներ: Շաբաթաթերթում տպագրվում էին գրական-գեղարվեստական, գիտական ու մանկավարժական բնույթի նյութեր, որոնք իրենց առաջադրումների խորությամբ ու խնդիրների արդիականությամբ այն դարձրին արևմտահայ դեմոկրատական-առաջադիմական ամենակարևոր օրգաններից մեկը: Նույն բարձրության վրա էր գտնվում նաև «Մասիսի» հրապարակախոսությունը, որը շարունակում էր «Արևելքի» էջերում իրենց իսկ՝ գեմոկրատների մշակած անկախ ուղեգիծը: Ա. Արփիարյանը, ըստ էության, «Մասիսում» վերածնում էր «Մշակի» լավագույն տարիների մտրակողական ուղղությունը՝ նշանակալիորեն ազդելով հասարակական կարծիքի վրա: Սուլթանական ռեակցիային այդ շաբաթաթերթը հակադրում էր հասարակական պարտքի, ազգայնության գաղափարի ոգին և ընթանում ընթերցողի մեջ ազգային ինքնորոշման տրամագրություններ արժարժելու ուղիով: «Մասիսի» քննադատական ուղեգիծը հետամուտ էր կենսունակ դարձնել արևմտահայ հասարակությունը սուլթանական ռեժիմի խեղդուկ միջավայրում: «Բարեկամ, թե թշնամի, ծանոթ թե անծանոթ, աղքատ թե հարուստ, խեղճ քահանայն, թե զորավոր պատրիարք մը, աշխարհիկ վարժապետ մը, թե հզոր պետական հայ անձն՝ ամենքն ալ հավասարապես քննադատության առարկա պետք է

լինին, երբ ազգային գործոց մեջ են. գու՛հետ, թե պարսավ՝ ամենուն ալ պետք է հավասար բաշխում», — գրում էր խմբագիրը «Մասիսի» ուղղու-թյան մասին¹³⁸:

Պատրիարքարանը և խառն ժողովը չէին բաժանում «Մասիսի» տեսակետը: Խառն ժողովը 1887 թ. մայիսին հատուկ նախազգուշացում արեց Ա. Արփիարյանին՝ քաղաքական ժողովի ատենապետ Հ. Նուրյանին և պատրիարք Հ. Վեհապետյանին քննադատական դիտողություններ անելու պատճառով և պահանջեց հերքում գրել: Իր հոդվածներում «Մասիսը» դատապարտել էր Նուրյանի կողմից սահմանադրական օրինապահության խախտումները, ինչպես և պատրիարքի անգործությունը: Ընդ որում, Արփիարյանը թափանցիկ ակնարկ էր արել այն մասին, որ Նուրյանը կատարում է լոկ Բ. դոան ցանկությունները. «Պետք է ատենապետ ընտրվի մի այնպիսի անձ, — գրել էր նա, — որ Ազգ. ժողովուստենապետության պաշտոնը իբր բարձր պարտականություն նկատե և ոչ թե դեր մը»¹³⁹: Իրականում, ատենապետի անգործականության հետևում թաքնված էր թուրքական կառավարության բացահայտ նպատակը՝ լրիվ կաթվածահար դարձնելու Ազգային վարչության գործունեությունը: Ժամանակի ընթերցողը լավ էր հասկանում շաբաթաթերթի քննադատության բուն օբյեկտը, ուստի պատահական չէ, որ «Մասիսը» ամենալայն ընդունելություն գտավ:

Խառն ժողովի սպառնալիքի նկատմամբ Արփիարյանը աներև մընաց, հայտնելով, որ մագաչափ անգամ չի շեղվելու իր ընթացքից¹⁴⁰: Առհասարակ, այս շրջանի «Մասիսի» էջերում էֆենդիական դասի քննադատությունը հասնում է աննախընթաց սրության: «Արևելքի» վարչական խորհրդի (որը տնօրինում էր «Մասիսի» հրատարակությունը) միջոցով խառն ժողովի էֆենդիները ճնշում են գործարքել «Մասիսի» վրա: «Առանց իր գիտությունը՝ իր գրվածներու մեջ մտցված փոփոխություն մը պատճառ կըլլա, որ Արփիար բոլորովին լքանե «Մասիսը»՝ անկե հրաժեշտ առնելով 1887 թ. հունիսի 13-ի 3877 թիվով», — գրում է Ա. Ալպոյաճյանը¹⁴¹:

1888 թ. նոյեմբերին «Մասիսը» կրկին հանձնվում է Ա. Արփիարյանին, որը վերսկսում է իր հրապարակախոսական համարձակ ելույթները Ազգային վարչության դեմ: Այս անգամ նրա հարվածների թիրախ դարձավ նորընտիր պատրիարք Խ. Աշրֆյանը: Պատրիարքը, գրում էր Ա. Արփիարյանը, զբաղված է իր ընտրության անվերջանալի մեղրամիտով, շնորհավորական այցեր ընդունելով ու տալով, բայց «երբ պաշտոնյա մը ազգի մը կյանքին վրա ազդելու կոչումն ունի, այն ատեն

այդ պաշտոնյայն... ունի բարոյական մեծ պարտականութիւն մը՝ իր կյանքի ամեն մեկ րոպեն... նվիրել միայն և միայն ընդհանրութեան վերաբերյալ գործերուն»¹⁴²:

Թափանցելով այս տողերի ենթատեքստի մեջ, վրդոված պատրիարքը խափանել սովեց «Մասիսը»: Շաբաթաթերթը չի հրատարակվել 1888 թ. դեկտեմբերի 14-ից մինչև 1889 թ. սեպտեմբերի 1-ը¹⁴³:

Սաստիացած կասկածամտութիւնը¹⁴⁴, սակայն, չխանգարեց վերահրատարակված «Մասիսին» (1889 թ. սեպտեմբերից) շարունակել հրատարակախոսական, գրական-մշակութային այն բացառիկ կարևոր դերը, որ նա կատարեց հասարակական կյանքում: Այս շրջանի «Մասիսը» նշանակալի շափելով սոսուջ մղեց սեպտիստական արձակի, գեղագիտական մտքի ու գրաքննադատութեան զարգացումը: Նրա էջերում շարունակվում էին Ա. Արփիարյանի խորթափանց քրոնիկները («Օրվան կյանքը» վերնագրով, որոնք նա սկսել էր դեռևս «Արևելքում»)՝ Ազգային վարչութեան գործունեութեան, առօրյա հարցերի և այլնի մասին: Գրանց միջոցով դեմոկրատ-հրապարակախոսը, Գր. Զոհրապի ճշմարիտ բնութագրմամբ, մոտեցնում էր գրականութիւնը ժողովրդին¹⁴⁵: Գրա հետ միասին Գր. Զոհրապի, Լ. Բաշայանի, Հրանդի (Մ. Կյուրճյան) դեմոկրատական շնչով տոգորված նովելներն ու ակնարկները, Աղ. Փանոսյանի (Ալիսալան) հասարակականորեն ակտիվ լիցք պարունակող շափածո գործերը և այլն, տարածում էին «Արևելքի» սկսած՝ սեպտիստական հրապարակախոսութեան ու գրականութեան զարգացման գործը: Համիդյան սեպտիստի պայմաններում «Մասիսը» կարողացավ խորացնել մամուլի ու հրապարակախոսութեան հունը՝ մերձենալով Արևմտահայաստանի իրականութեան ու ժողովրդի ազգային-հոգևոր կերտվածքի հարցերին: Այդ կյանքի պատկերման խորութեամբ և ուժով «Մասիսի» աշխատակիցները հաղթահարեցին այն ճգնաժամը, որ ապրում էր ազգային-քաղաքական թեմատիկայի հրապարակախոսութեանը զրկված մամուլը: Գրաքննութիւնը շարունակեց զարգանալ կասեցնել գրական նոր շարժումը, որը ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութեան գաղափարը արժարժում էր հայրենաճանաչութեան, նրա հոգևոր արժեքների, կացութեան ու կենցաղի ընդհանրացված պատկերների միջոցով: «Մասիսի» բովանդակութեանը լայն ընդգրկումներ էին տալիս նրա ազգային և գիտական մասերի նյութերը՝ նշանավոր դեմքերի կենսագրութիւնները, ժողովրդի տնտեսական կացութեան, գիտութեան ժամանակակից նվաճումների մասին տեղեկատվութիւնը: Նրա խմբագրութեան բերած կարևոր նորամուծութիւններից էր արևելահայ կյանքի ճանաչո-

ղութեան խնդրի առաջադրումը: XI Կ. Երկրորդ կեսի արևմտահայ ոչ մի պարբերական այս բնագավառում ունեցած իր երախտիքով չի կարող համեմատվել «Մասիսի» հետ: Նրա կանգնեցրած ազգային-հոգևոր կամուրջը խորացնում էր հայ զույգ հատվածների մտավոր ու մշակութային ներթափանցումը, լավատեսութեամբ համակում բունակալութեան տակ հեծող արևմտահայերին՝ ի դեմս ֆիզիկական բնաջնջումից ու կրոնական հալածանքներից ազատված արևելահայ հատվածի կացութեան: Այս իմաստով կարևոր նշանակութիւն ունեին Ա. Արփիարյանի հողվածները և ուղեգրական նոթերը արևելահայ մշակութային-հասարակական կյանքի, մասնավորապես գրականութեան, գրական դեմքերի մասին: «Մասիսը» ավելի խորն ու հեռուն էր մխտում՝ միանգամայն նպատակադրված կերպով ընթերցողին ծանոթացնելով ուսս մշակույթի, նրա գրականութեան ներկայացուցիչների հետ: «Մասիսը» դրանով ներկայացնում էր մի ժողովրդի հոգևոր հարատեւութիւնը, ազգային դիմագիծն ու ինքնատիպութիւնը, որի հետ իր ճակատագիրն էր կապել արևելահայ հատվածը: Ուշագրավ են հատկապես ուսս դասական գրականութեան նշանավոր դեմքերի՝ Ի. Տուրգենևի, Ֆ. Գուստուսկու, Լ. Տոլստոյի ստեղծագործութիւններին նվիրված գրական ու կենսագրական ծավալուն հատվածները: Ի թիվս այսպիսի բովանդակութեան այլ նյութերի, Լ. Բաշայանը 1889 թ. լարգամանել և «Մասիսում» տպագրել է Վոքլուեի աշխատութիւնը՝ «Ռուսական վեպը» վերնագրով:

«Մասիսի» հրապարակախոսական շառավղի համեմատաբար անձուկ սահմանները զգալիորեն փոխհատուցվում էին նրա հողվածների քննադատական նպատակաւոյացութեամբ: Ազգային ժողովի ատենապետների, երեսփոխանների, կրօնական ու քաղաքական ժողովների սուբյեկտիվութիւնը և ինքնագիտութիւնը քննադատող դեմոկրատական գործիչները ըստ էութեան ընդգիծանում էին թուրքիայում տիրող հասարակական կարգուկանոնին և նպաստում ընթերցողի մեջ քննդատական վերաբերմունքի ձևավորմանը: 1880-ականի երկրորդ կեսի «Մասիսի» դեմոկրատական առաջավոր ուղեգիծը իր հետագա զարգացումը պետք է գտնել 1890-ականին հրատարակված «Հայրենիք» թերթում և «Մասիս» գրական հանդեսում (Գ. Զոհրապի, Լ. Ասատուրի և Տ. Կամսարականի խմբագրութեամբ):

* * *

Գրաքննութեան նոր խտացումների պայմաններում էֆենդիական դասը կարող էր անարգել վրեժխնդիր լինել մամուլից: Խ. Աշրգյանը, գր-

րում էր «Արմենիան», «Նուրյան էֆենտիներե ու Սիմոն պեյերե շրջապատված՝ սկսած է այժմ գործիք դառնալ անոնց»¹⁴⁶: Անկամ պատրիարքը այն գործիչը չէր, որ կարողանար որևէ շափով հակազդել ջոջերի կամայականություններին: Այս ժամանակահատվածում սուլթանը գրեթե բնշացրել էր սահմանադրության գործունակությունը: Ազգային ժողովը գումարվում էր միայն կառավարության համաձայնությամբ: Գավառական առաջնորդները պետք է ոչ թե ընտրվեին, այլ նշանակվեին Բ. դոան մասնավոր հրամանով¹⁴⁷: Մամուլը իրավունք չունեւ բողոքելու այդ ճնշումների դեմ:

1880-ականի երկրորդ կեսին Արզուլ Համիդը ակտիվ գործողություններ սկսեց արտասահմանի օպոզիցիոն մամուլի դեմ: Իր դեսպաններին սուլթանը հանձնարարել էր ուշի-ուշով հետևել մամուլի հակաթուրքական ելույթներին և ըստ հնարավորին կանխել կաշառքի և այլ միջոցներով: Դեսպանների առօրեական պարտականությունների մեջ էր մտնում տեղեկանալ տպագրված անցանկալի հրապարակումների մասին և հայտնել Բ. դոանը՝ Թուրքիայում գրանց մուտքը արգելելու համար¹⁴⁸: 1880—1890-ական թթ. հատուկ առաքելությամբ սուլթանը արտասահման էր ուղարկում իր պաշտոնյաներին՝ կասեցնելու իր ռեժիմը քննադատող և ոչ նպաստավոր հրապարակումները: Փարիզ, Լոնդոն, ժնև, Կահիրե և այլուր առաքված այդ պատվիրակները փորձում էին կաշառել տեղի օպոզիցիոն թուրքական հրատարակությունները և գրանք լսյալ դարձնել սուլթանի նկատմամբ: 1890 թ. աշնանը այս նպատակով սուլթանը Եվրոպա ուղարկեց արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնյա Մյունիթ բեյին, որը «կառավարության ոսկիներով բեռնավորված՝ շրջագայեցավ նշանավոր մայրաքաղաքները, որպեսզի լրագիրք դադարեցնեն իրենց կծու լեզու գործածելն Թուրքիո դեմ», — գրում էր Մ. Փորթուզայանի «Արմենիան»¹⁴⁹: Նույն «Արմենիան» մեկուսացնելու համար սուլթանը պատրիարքին և Ազգային ժողովի էֆենդիներին հարկադրել էր դիմել վճռական միջոցների: Կ. Պոլսի պատրիարքությունից հրահանգ ուղղվեց Մարսելի հայոց քահանային՝ պաշտոնապես դիմելու Ֆրանսիական կառավարությանը «Արմենիան» խափանել տալու համար: Նույնպիսի պատվեր ուղարկվեց Մանչեստրի հայ քարոզչին, որ նա աջակցի սուլթանին հակադրվող հայ պարբերականների մեկուսացմանը¹⁵⁰: 1889 թ. սկզբին արտասահմանի հեղափոխական հրատարակությունները շեղոքացնելու այդպիսի «տխուր պաշտոնով» («Արմենիայի» բնութագրումն է) իբրև այցելու հովիվ Եվրոպա էր մեկնել Ե. վարդ. Դուրյանը¹⁵¹: Վարդապետը շափազանց սառն ընդունելություն գտավ արտա-

սահմանի հայ համայնքներում¹⁵²: Մարսելում նա հարկադրված էր հրաժարվելու իր քարոզներից և չձանաչվելու համար հյուրանոցում իջևանեց աշխարհականի հագուստով: «Արմենիայի» մերկացնող ելույթներն արել էին իրենց գործը¹⁵³:

Արտասահմանի ազատ մամուլի և ոչ համակիր պարբերականների դեմ հաջողությամբ պայքարելու նպատակով Աբդուլ Համիդը 1884 թ. փոփոխություններ էր մտցրել գրաքննական մարմինների կառուցվածքում: Տպագրական տեսչությունը վերակազմվեց ներքին և արտասահմանյան մամուլի տեսչությունների: Դրանցից առաջինը վերահսկելու էր երկրի ներսում հրատարակվող ամբողջ մամուլն ու գրատպությունը, մյուսը՝ արտասահմանյան մամուլի ու գրականության մուտքը Թուրքիա: Արտասահմանյան մամուլի տեսչության վրա դրված էր նաև հատուկ պարտականություն՝ կանխելու օտար հրապարակումների «վնասակար ազդեցությունը» երկրում¹⁵⁴: Մամուլին խստիվ արգելվեց եվրոպական թերթերից թարգմանաբար տպագրել այն հոդվածները, որոնք հակառակ էին կամ չէին համապատասխանում Բ. դոան տեսակետներին: Այդ որոշումը գոհունակությամբ ընդունեց «Օսմանլըն», որին առանձնապես անհանգստացնում էին արտասահմանի մամուլում տպագրված նյութերը հայկական հարցի վերաբերյալ: «Եվրոպայեն եկած լրագիրներն առաջ հատկապես չէին քննվեր,— գրում էր այդ թերթը,— մինչդեռ վնասակար պարունակություններ կունենան... Օրինակի համար, անգլիական լրագրաց մեկ թիվը կպարունակեր անգլիական խորհրդարանին մեկ նստին ատենագրությունն, հորում Պերլինի դաշնագրին 61-րդ հոդվածին վրա վիճաբանություն մը տեղի ունեցած էր: Այդ վիճաբանությունն կրնար հայոց միտքը գրգռել, որք կուզեին իրենց ուղած կերպիվ մեկնել դայն: Հատուկ հսկողություն մը չլինելով, մայրաքաղաքիս ֆրանսերեն լրագիրք ալ ընդօրինակեցին հիշյալ ատենագրությունը, զոր հայ լրագիրք ալ թարգմանեցին: Ասկե կհետևի, թե օտար մամուլն քան և ավելի շարիք կարող է ընել մեզ, որքան հեղափոխական գաղափարներ տարածող մարդոց խումբ մը»¹⁵⁵:

«Օսմանլըն» ոչ այնքան ջանում էր հաճոյանալ Բ. դոանը, որքան ճշտորեն հայտնել նրա տեսակետը: Ինքը՝ արտասահմանի մամուլի վերահսկողության դիվանը բանական և աներևակայելի բոլոր միջոցներով մարտի նետվեց այս նոր «հեղափոխության»՝ պաշտոնական տեսակետին հակադրվող մամուլի ինֆորմացիայի դեմ: Գրաքննիչների, մաքսատան հսկիչների և ոստիկանության ուժեղացած խմբերը հուսահատ և շատ կողմերով զավեշտական ջանքեր էին գործադրում անցանկալի հրատարակությունների ներմուտն արգելելու համար: «Թուրք մտքերը սկսած

էին խոռովիլ հայկական խնդրին նորանոր երևույթներն: Հայաստան քաղաքական ձերբակալութիւնները կշատնային, ու հայ երիտասարդներ Պոլիս բերվելով՝ Ղարա Թարապուլուս կաքսորվէին: Եվրոպա հեղափոխական հայ թերթեր երևան կուգային ու անգլիական մամուլը մեզանով կգբազվեր», — գրում է Ա. Արփիարյանը այս ժամանակաշրջանի Թուրքիայում տիրող քաղաքական մթնոլորտի մասին¹⁵⁶:

Մամուլի «հրահրիչ նյութերը» կասեցնելու ուղղութեամբ ոստիկանութեան ջանքերը, սակայն, առանձնապէս արդունակեալ չէին, քանի որ Բ. զուտը ի վիճակի չէր վերահսկելու դեսպանատների փոստը, որի միջոցով ևս արգելված հրատարակութիւնները տարածվում էին երկրով մեկ: Այնուհետև, թուրքական պաշտոնյաների անհագ կաշառակերութիւնը անխուսափելի ճեղքեր էր բանում գրաքննական ասեղ պարիսպների մեջ: Սուլթանի լրտեսները՝ «ժուռնալիները» իրենց պարսավազրերում մատնում էին ամենքին և միմյանց: Վարքագծի ավելի բարձր նորմերով չէին օժտված նաև սուլթանի բուն պաշտոնյաները, ուստի և Արդուլ Համիդը, չբավարարվելով այս խճճված համակարգով, Յլըզում և ստեղծել էր հատուկ գրաքննութիւն, որն ամբողջովին ենթարկվում էր իրեն: 1887 թվականից թուրքերեն էին թարգմանվում տեղական և արևելահայ թերթերի այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում էին հայ ազատագրական շարժումներին: Մասնավորապէս սուլթանին անհանգստացնում էր հնչակյան կուսակցութեան և Փարիզի «Արմենիայի» ու Լոնդոնի «Հայաստանի» գործունեութիւնը¹⁵⁷:

1888 թ. հրապարակվեցին գրաքննական նոր կանոններ, որոնք գրաքննիչներին և ոստիկաններին առավել լայն իրավունքներ էին տալիս վերահսկելու գրական արտադրանքը և դրա տարածումը: Օրենքը հատուկ ամրագրում էր մամուլի տպագրութեան ու վաճառքի գործը: Առավել սաստկացավ գրքի գրաքննութիւնը: Խմբագրվում էր անգամ աստվածաշունչը: 1889 թ. Կ. Պոլսում տպագրվող՝ բողոքականների աստվածաշնչից հանվեց Երեմիայի մարգարեութեան ՄԱ գլխի մի դարձվածք՝ «Ձայն տուր Արարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան գնդին»¹⁵⁸:

Նույն՝ 1888 թ. որոշ կանոնարկում մտցվեց նաև մամուլի գրաքննութեան ասպարեզում. ներքին մամուլի գրաքննութեան վերատեսչի պաշտոնում նշանակված Ահմեդ Արիֆի փաշան թերթերի խմբագրութիւններին էր ներկայացրել հատուկ հրահանգներ, որոնց գլխավոր կետերը, ինչպէս նշում էր «Մշակը», հետևյալներն էին.

1. Առավելութիւն տվեք այն լուրերին, որոնք վերաբերում են սուլթանի թանկագին կյանքին, հունձի դրութեանը, առևտրի և արդունաբերութեան զարգացմանը Թուրքիայում:

2. Մի տպեք այնպիսի ֆելիետոններ, որոնք ստացած չեն լինի ժողովրդական լուսավորութեան միջոցառման առանձին հավանութիւնը՝ բարոյական տեսակետից:

3. Մի տպեք գիտնական և գրական այնպիսի հոդվածներ, որոնք չեն կարող տեղավորվել մի համարում: Մի գործածեք այնպիսի խոսքեր՝ «շարունակութիւնը կլինի» կամ «շարունակութիւնը՝ վաղը», որոնք վատ կերպով լարում են միտքը:

4. Միանգամայն խույս տվեք հոդվածների մեջ կտորներ բաց թողնելուց և տողերի մեջ բազմակետեր դնելուց, որովհետև այդ անհաճո ենթագրութիւնների տեղիք է տալիս և խանգարում է հոգու հանգստութեանը:

5. Բոլորովին հեռու կացեք անձնավորութիւնների վրա որևէ ակնարկութիւններ անելուց:

6. Ոչ մի տեսակետով մի տպեք մանավանդ անձերի, համայնքների կամ նահանգների խնդրագրերը, որոնք գանգատվում են իշխանութեան զեղծումների դեմ և այդ մասին տեղեկացնում են ի գիտութիւն սուլթանի:

7. Տեղեկութիւններ մի տպեք օտար թագավորների անձի դեմ արած փորձերի մասին, նույնպէս և ոչինչ մի տպեք արտասահմանում տեղի ունեցող մանիֆեստացիաների մասին, ըստ որում, լավ չէ, որ այդ բաների մասին տեղեկանա մեր խաղաղ ազգաքննութիւնը¹⁵⁹:

Ֆրանսիացի մի հեղինակի աշխատութեան մեջ վերոհիշյալ հրահանգները փոքր-ինչ այլ տեսք ունեն. դրանք կազմված են 9 կետից և ընդգրկում են արգելված պատմական ու աշխարհագրական որոշ անուններ (Մակեդոնիա, Հայաստան), ինչպէս և նշված հրահանգները մամուլում հրապարակելու արգելքի վերաբերյալ կետերը¹⁶⁰:

Կանոնները կազմված էին մամուլի նկատմամբ սուլթանի ունեցած պատկերացումների ոգով. Արիֆի փաշան՝ Արդուլ Համիդի մերձավոր գործիչը¹⁶¹, անշուշտ, ջանացել էր գոհացնել նրան, սակավաթիվ այս կետերում ամփոփելով բռնակալական գրաքննութեան ամբողջ բովանդակութիւնը:

Թերթերի խմբագիր-հրատարակիչների պարտականութիւնները սոսկ նշված կետերով չէին սպառվում: Վերջիններս միայն որոշում էին մամուլի ընդհանուր ուղղութիւնը, իսկ մանրամասների մասին (հոդվածների թեման, տեղեկութիւններ, դրանց մատուցման ձևը և այլն) ամեն օր հրահանգներ էին ստացվում տպագրական տեսչութիւնից: Դրանից հետո, երբ նյութերը պատրաստվում էին, գրաքննիչները սկսում էին իրենց ավերածութիւնները՝ նկնելով և ընդհանուր կանոններից, և օրվա

պարտադիր հրահանգներից: Հատուկ հսկողություն էր սահմանվել արտասահմանի մամուլից արված արտատպությունների վրա: Առանց գրաքննչի թույլտվության և հանգամանալի մշակման, այդպիսիք չէին կարող տպագրվել: Արտասահմանի մամուլով զբաղվում էին Յլզրզի և Բ. դոան երկու գրաքննիչները:

* * *

Մինչև 1890-ական թթ. սկզբները գրաքննությունը չի հետաքրքրվել հայ մամուլում առօրյա ազգային-վարչական խնդիրների քննարկման հարցերով: Փաստորեն այդ գործը հանձնված է եղել պատրիարքին և Ազգային վարչությանը: Դա մի հայտնի շափով գործելու ասպարեզ էր թողնում «Արևելքի», այնուհետև «Մասիսի» համար, քանի որ ազգային պաշտոնյաների հսկողությունը չէր կարող համեմատվել սուլթանական գրաքննության բժախնդրության հետ: Այս պատճառով դեմոկրատական հրապարակախոսները կարողանում էին քննադատական նյութեր տպագրել Հ. Նուրյանի, Ս. Մագսուտի և այլ երևելիների դեմ: Բավական էր, սակայն, ջոջերի բողոքը իշխանություններին, որպեսզի ըմբոստ թերթները պատժվեն: 1888 թ. դեկտեմբերին «Մասիսը» և Աշրգյանի գանգատով խափանվելուց հետո ազգային մարմինները ավելի խստացրին հսկողությունը մամուլի նկատմամբ: Անպատիժ շնացին նաև «Արևելյան մամուլի» քննադատական ելույթները պատրիարքի և նրա գլխավորած վարչության դեմ: Ի դեպ, Ս. Մամուրյանը այս քննադատությունը վարում էր կաթողիկոս ընտրված, բայց ցարի կողմից վավերացրած շտապած՝ Զմյուռնիայի առաջնորդ Ս. Մուրատյանցի պաշտպանության դիրքերից: Առհասարակ, «Արևելքի», և փոքր-ինչ ուշ «Մասիսի» հետ «Արևելյան մամուլի» հակադրության արմատները սկիզբ էին առնում 1884 թ. օրվա առաջնահերթ հարց դարձած կաթողիկոսական խնդրից: «Արևելյան մամուլը» պաշտպանում էր Ս. Մուրատյանցի կաթողիկոսական թեկնածությունը՝ հակադրվելով Ն. Վարժապետյանի կաթողիկոսության ջատագով «Արևելքին»: Դրա հետ միասին, Ս. Մամուրյանն առաջ էր քաշում ցարական Ռուսաստանում հայ եկեղեցու իրավունքների հարցը¹⁶²: Պատրիարք դարձած և. Աշրգյանը, որը ձգտում էր հավասարակշռություն պահպանել կաթողիկոսի իրավունքները ճանաչելու և թուրքական կառավարության հակառուսական դիրքի միջև, չէր կարող անտարբեր աչքով դիտել Ս. Մուրատյանցի հեղինակության աճը արևմտահայ պահպանողական շրջաններում: Ծիշտ այնպես, ինչպես իր նախորդ Հ. Վեհապետյանը, և. Աշրգյանը ևս ձգտում էր մեկուսացնել

Ս. Մուրատյանցին: Հայ եկեղեցու, նրա արտաքին կողմնորոշումների հարցում պահպանողական ուրույն գիծ վարող Ս. Մամուրյանը և Ռ. Պերպերյանը պատրիարքի դեմ իրենց մղած պայքարը տարածեցին նաև «Արևելքի» վրա, որի վարչության անդամները պաշտոններ էին զբաղեցնում Ազգային վարչության մեջ ու համամիտ էին պատրիարքին: Եվ երբ «Արևելյան մամուլը» 1889 թ. մարտի համարում (հավելվածում) տպագրեց և. Աշրգյանին ուղղված Ս. Մուրատյանցի բողոք-նամակը (իրեն հալածելու մասին), ինչպես և Ռ. Պերպերյանի համանման բնույթի հոդվածը, պատրիարքը խափանել տվեց «Արևելյան մամուլը»: Պարբերականը չի հրատարակվել 1889 թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսներին:

Հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության հարցը դրանից հետո ևս «Արևելյան մամուլի» խմբագիրը դարձրել է իր ազգային-հասարակական կողմնորոշումների առանցքը: Հայ դպրոցների նկատմամբ ցարիզի վարած հալածական քաղաքականության դեմ մղված պայքարը «Արևելյան մամուլին» այս հարցում տալիս էր որոշակի դեմոկրատական նպատակաուղղվածություն: «Մասիսը» այս խնդրում ուներ ուրույն դիրքորոշում՝ կողմնորոշվելով դեպի դեմոկրատական Ռուսաստանը, Ա. Արփիարյանը և նրա համախոհները եկեղեցական խնդիրը դուրս հանեցին օրակարգի առաջնահերթ խնդիրների ցանկից: 1890-ական թթ. և դրանից առաջ «Արևելյան մամուլի» և «Մասիսի» ընդհարումները պետք է դիտել այս հակասությունների մեջ, որոնք, ի դեպ երկուստեք բանավիճային ծայրահեղությունների ու շղջադատված որակումների տեղիք տվեցին Ս. Մամուրյանին և Ա. Արփիարյանին¹⁶³:

Հայ հանրության ներքին հակասությունների մեջ իր անվթար ընթացքը մի կերպ պահպանած մամուլը իսկույն դեմ էր առնում գրաքննական բռնուցքին, երբ փորձում էր, թեկուզ ամենաթուրքիկ ձևով, տպագրել ազգային-քաղաքական թեմատիկան հիշեցնող նյութ: 1889 թ. հունիսի սկզբին խափանվեցին «Արևելքը», ինչպես և «Ստամբուլ» և «Նեոլոգոս» օրաթերթերը: Վերջին երկու թերթերը հայտնել էին, թե «Երկու բարձրաստիճան պաշտոնատար Հայաստան մեկնեցան՝ քննություններ կատարելու և բարեկարգություններ ներմուծելու հրամանով»¹⁶⁴: Լուրն արտատպելիս «Արևելքը» «Հայաստանը» փոխարինել էր «Անատոլուով», բայց այդ խոհեմությունը նշանակություն չէր ունեցել տագնապած գրաքննության համար:

Հայ մամուլի ակտիվությունը կանխելու համար գրաքննությունը գործի դրեց նաև մի այնպիսի վաղեմի զենք, ինչպիսին դավանական պառակտումներն էին: 1880—1890-ական թթ. առանձնապես ակտիվ էր

դարձել հայ կաթողիկոսների պատրիարք Ազարյանը, որը կառավարության հանդեպ իր լոյսալուծությունը ձգտում էր ապացուցել դավանական անհանդուրժողականությամբ: 1887 թ. նա փորձեց ներքին գործերի մինիստրի միջոցով խափանել տալ «Արևելքը», որն ընդդիմացել էր Ազարյանի մոլեռանդությանը¹⁶⁵: Փորձն անհաջող անցավ, բայց Ազարյանը դրանից հետո շահագրավեց: 1889 թ. հուլիսին «Արևելքը» տպագրեց Զորդանո Քրունոյին նվիրված հոդվածներ, որտեղ նկարագրվում էին Հոռոմում կատարված հանդիսությունները: Պապի դեմ այդտեղ ոչ մի քննադատական դիտողություն չկար, սակայն Ազարյանը, ելք տալով հին ոխին, նախատինք նկատեց պապի հասցեին¹⁶⁶: Տպագրական տեսչությունը խափանեց «Արևելքը»¹⁶⁷:

«Արևելքի» այս խափանումը վերջնական ազդանշան եղավ ամբողջ մամուլի համար՝ քար լուծվելու 1890-ական թթ. կոտորածների և այդ հարցում կառավարության դիրքի մասին: 1890-ականի սկզբին սուլթանն արդեն հղացել էր արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների պլանը¹⁶⁸ և չէր կարող հանդուրժել ինֆորմացիայի ամենանվազ արտահոսքն իսկ մամուլում:

«Արևելքից» առաջ դավանական մեղանշումի գոհ էր դարձել «Մանգումեի էֆրյարը», որը 1888 թ. սեպտեմբերին քննադատել էր պապին՝ հայ կաթողիկոսներին ուղղած նամակի առթիվ¹⁶⁹: Ասենք, «Մանգումեի էֆրյարին» դրանից հետո էլ շարունակում էին կաշկանդել գրաքննական հայաժանքները, նաև 90-ականին, Մ. Գոշունյանի խմբագրության ժամանակ:

* * *

Կ. Պոլսում Գում գափուի ցույցը, որ 1890 թ. հուլիսի 15-ին կազմակերպել էին հնչակյանները, ավարտվեց մալաթապոլիսի հայության համար ողբերգական վախճանով: Յուցարարներից շատերը զոհվեցին, նրա կազմակերպիչները ձերբակալվեցին և դատապարտվեցին բանտարկության ու արքայի¹⁷⁰: Յույցը շտվեց հնչակյանների ակնկալած քաղաքական կամ միջազգային արձագանքը, սակայն ավելի խորացրեց բռնակալության թշնամությունը արևմտահայերի նկատմամբ: Պատմիչ գործողություններ ձեռնարկվեցին Կ. Պոլսի հայ մամուլի դեմ, որի գործիչներին մշակելու գործը գրաքննությունից անցավ ոստիկանությանը: Յույցից երեք ամիս անց ձերբակալվեցին «Արևելքի» արտոնատեր Ս. Տամատյանը, ապա Ա. Արփիարյանը¹⁷¹, Հետաքննություն սկսվեց Բ. Քեչյանի և Տ. Արփիարյանի նկատմամբ¹⁷²: Յույցի հետ ունեցած իր կա-

պերով առավել կասկածելի էր համարվում Ա. Արփիարյանը: Նա ամբաստանվում էր այն բանում, որ դեպքից առաջ Կովկաս էր մեկնել հեղափոխական նպատակներով¹⁷³: «Մասիսի» հրապարակախոսները ցեր-վեցին, իսկ Լ. Բաշալյանը մի կերպ խուսափեց ձերբակալությունից՝ անցնելով Եվրոպա: Յրվեց Կ. Պոլսի հնչակյան կազմակերպությունը, որոնց մեջ էր Արփիարյանը: 1890 թ. հոկտեմբերին, ինչպես նշում է նա, «Հնչակյան հազիվ հինգամսյա կազմակերպություն էր, որ քայքայել կսկսեր: Դեռ երկու շաբաթ ևս՝ ու ամենքս ալ ցիրուցան կամ բանտերը»¹⁷⁴: Գում գափուի ցույցից հետո հինգ ամսվա ընթացքում Կ. Պոլսում բանտարկվեցին հազարավոր հայեր:

Ա. Արփիարյանը բանտից ազատվեց 1891 թ. հունվարին՝ ներման արժանանալով 73 այլ բանտարկյալների հետ: Սուլթանը արտաքուստ ներողամտություն էր ձևացնում, թեև բանտ էր նետվել 800-ից ավելի մարդ¹⁷⁵: Արգելվեց ամեն մի գրավոր տեքստ, որ կարող էր հիշեցնել հայկական հարցը: Կ. Պոլսից արտաքսվեց գրավաճառ Վ. Մարգարյանը, որի մոտ հայտնաբերվել էր «Մասյաց աղավնի» մի համար¹⁷⁶: Ազգաչին ժողովի նիստերն արգելվեցին, որովհետև սուլթանը ճգնում էր ջնջել ազգային ինքնբերոշմանը սնունդ տվող ամեն մի, նույնիսկ երևութական պատկերացում: «Արևելքը»՝ հրապարակի վրա մնացած միակ ազդեցիկ թերթը, ընկավ գրաքննության ծանր հսկողության տակ: Ուժեղ ճնշում բանեցվեց ընդհանրապես երկրում հրատարակվող մամուլի վրա, որ համիդյան ռեակցիայի նոր մոլեգնության դրսևորումն էր:

1890-ական թթ. Աբդուլ Համիդը նոր լիցք տվեց մամուլը նպաստների միջոցով լոբեջնելու քաղաքականությանը, որ ինչպես տեսանք ծայր էր առել դեռևս Աբդուլ Ազիզի ժամանակաշրջանից, երբ Բ. Գուրը պայքարում էր Լոնդոնում «նոր օսմանների» հրապարակախոսական գործունեության դեմ: Իր տեղում կտեսնենք, որ ըստ սուլթանի բարեհաճության շափի, նպաստներ էին ստանում երկրում հրատարակվող շատ պարբերականներ¹⁷⁸: Այս տասնամյակից բոլոր թերթերի պարտականությունը դարձավ սուլթանի ծննդյան ու գահակալության տարեդարձերին խոնարհ խմբագրականներ ձեռնել իր «անսահման իմաստությունը»: Գրաքննիչները ամենայն մանրախնդրությամբ ստուգում էին այդ օրերի թերթերի վարքագիծը, բայց դա դեռևս չէր գոհացնում սուլթանին: Մամուլի բարեհաճության ստուգումը շարունակում էին պալատի նրա մերձավորները, որոնք նույնիսկ արձանագրում էին սուլթանի հոբելյանների առթիվ թերթերի արձագանքները¹⁷⁹:

Խեղդուկ մթնոլորտը խորացնում էր տարաձայնությունները հայ շրագրության մեջ:

1891 թ. սկզբին խզվեցին «Արևելքի» պահպանողական վարչության և Ա. Արփիարյանի հարաբերությունները: Գեմոկրատները հեռացան «Արևելքից»: Բաժանվելու հիմքում ընկած էին գաղափարական պատճառներ, որոնք իրենց զգացնել էին տալիս տակավին «Արևելքի» հրատարակության վաղ շրջանում, 1880-ականի երկրորդ կեսին, մինչև «Մասիսի» խմբագրումը Արփիարյանի կողմից: Եթե Արփիարյանը, Կամսարականը, Բաշայանը և մյուսները բունակալության ընդդիմանալու արգյունավետ ուղին էին համարում ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությունը մամուլում, ապա «Արևելքի» վարչության անդամները բռնել էին հնազանդվելու և համակերպվելու ուղին: «Արևելքը», ի դեպ, խզեց կապերը նաև «Մշակի» հետ, որի ամրապնդող հենց ինքն էր 1880-ականին: Խ. Աշղբյանի և պոլսահայ վերնախավի օրգանը դարձած երբեմնի անկախ այդ թերթը դեմոկրատների հեռանալուց հետո լիովին տրվեց այն ուղղությանը, որ ակնառու դարձավ 1887 թ., երբ «Արևելքի» վարչության մեջ փոփոխություններ էին կատարվել հօգուտ պահպանողականների: Այդ ժամանակ Արփիարյանը հեռացավ «Արևելքից» և սկսեց խմբագրել «Մասիսը»¹⁸⁰: 1891 թ. «Արևելքի» վարչությունը շարունակում էր մնալ «Մասիսի» արտոնատեր, ուստի Արփիարյանը ստիպված էր հրաժարվել «Մասիսը» խմբագրելու մտքից: Դրանից հետո նա համագործակցում է Հ. Շահնազարին նոր թերթի՝ «Հայրենիքի» հրատարակության մեջ, ստանձնելով նրա խմբագրությունը (1891 թ. հուլիսի 13):

«Հայրենիքի» հրատարակությունը մտահղացել էր Հ. Շահնազարը՝ անկախ և առաջադիմական հայացքների տեր մի գործիչ, որը շափազանց բարձր էր գնահատում Ա. Արփիարյանի տաղանդը: Արևմտահայերի դեմ պետական մասշտաբներով ծավալված հալածանքի պայմաններում Շահնազարը, այնուամենայնիվ, կարողացավ գտնել իր թերթը հրատարակելու միջոցը. նա նորոգեց 1889 թ. դադարած «Հայրենիք» շաբաթաթերթը՝ իր անվամբ փոխանցելով Մ. Մելիքյանի արտոնատիրությունը: Գործարքին բավականաչափ նպաստել էր ներքին գործերի մինիստրության պաշտոնյաների՝ առակի կարգ անցած ընչաքաղցությունը¹⁸¹: 1891—1896 թթ. հրատարակված «Հայրենիքը», որի խմբագիրը Ա. Արփիարյանն էր, արևմտահայ ամենահեղինակավոր և ժողովրդական հրատարակությունն էր համիդյան բռնակալության շրջանում: Այդ թերթը իր շուրջ համախմբեց «Արևելքի» և «Մասիսի» դեմոկրատական հրապարակախոսներին և նոր, ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության վերելքի պայմաններում առաջ մղեց առաջավոր հասարակական մտքի, հրապարակախոսության, գեղարվեստական գրակա-

նություն ու գեղագիտության վարպետներ: «Հայրենիքի» հրատարակությունը արևմտահայ առաջավոր հասարակական միտքը լեզալ պայմաններում իր ամբողջ ընդդիմությունն էր պարզում բունակալությանը՝ իբրև նրա ճնշումների անխուսափելի հակազդեցություն: Թերթը շարունակում էր «Արևելքի», ապա «Մասիսի» առաջավոր մտայնությունը. նրա գործիչները (Ա. Արփիարյան, Լ. Բաշայան, Հ. Ասատուր, Տ. Կամսարական, Հրանդ և ուրիշներ), որոնք գաղափարական-գրական հասունացում էին ապրել նշված պարբերականներին աշխատակցելիս, նոր մղումներ տվեցին դեմոկրատական հրապարակախոսության զարգացմանը: «Հայրենիքի» հայտնությունը 1891-ին, Կ. Պոլսի գրական-հասարակական կյանքի ընթացքի տեսակետից միանգամայն օրինաչափ երևույթ էր: Առաջադիմական մամուլը 1880-ականի վերջից անխուսափելիորեն պետք է կրեր վերելք ապրող ազատագրական գաղափարախոսության ազդեցությունը:

1890-ականի դեմոկրատական միտքը և հրապարակախոսությունը, այսուհանդերձ, զարգացման նոր փուլ էին ներկայացնում նախորդ տասնամյակի իրենց որակների համեմատությամբ: Ըստ էության, դա ազատագրական գաղափարախոսության՝ իրականությանը սերտաճելու փուլն էր, երբ առաջադրվում էին գործնական խնդիրներ՝ հետամտելով անմիջականորեն կապվելու շարժման հետ: Իսկապես, արևմտահայության համար կենսական՝ ազգային-հասարակական, մտավոր, բարոյական ու հոգևոր զարգացման լայն ծրագիրը, որ մշակել էին «Հայրենիքի» գործիչները, ուղղված էին վերոհիշյալ նպատակին:

Մյուս կարևոր նորույթը, որ բերում էր «Հայրենիքը», ընդգծված կողմնորոշումն էր դեպի Արևմտահայաստանն ու նրա բնակչությունը, նրա սոցիալական ու հասարակական շահերի պաշտպանությունը: Թերթը իր գլխավոր նպատակն էր համարում Արևմտահայաստանի իրական կյանքի լուսաբանումը, անշուշտ, գրաքննության թույլատրած շրջանակներում: Լավ նախապատրաստված կապեր հաստատելով գավառական թղթակիցների հետ, «Հայրենիքը» ուղղություն էր տալիս նրանց՝ գրելիք թեմաների, թղթակցությունների բովանդակության և այլնի հարցերում: Թերթի գավառական նյութերի առատությունից և դրան անշուշտ լուրջ հարցադրումներից ձանձրացած պոլսահայ բուրժուա-քաղթենիական թեթեվամիտ ընթերցողին «Հայրենիքը» արեց իր ուշագրավ առարկությունը. «Մենք հաստատ որոշած ենք մեր թերթին մեջ մեծ մաս մը տալ գավառացիներու կյանքին, արդեն բավական հողվածներ հրատարակած ենք և պիտի հրատարակենք»¹⁸²: Թերթը դարձավ անմարդկային հարստա-

հարստությունների ենթարկվող գավառահայ ժողովրդական խավերի շահերի պաշտպանության հետևողական ամբիոնը արևմտահայ հասարակական կյանքում: Եվ դարձյալ, գավառի շահերի այդ պաշտպանության գիրքերից ելնելով, «Հայրենիքը» ամենայն սրությամբ դնում էր Արևմտահայաստանում հայ կղերի հասարակական ակտիվության գաղափարի հարցը: Կղերի ազգամվեր գործունեությունը այս շրջանում ստանում էր լուրջ նշանակություն, որչափով Աբղուլ Համիդը դեռևս նախորդ տասնամյակից իրականացնում էր գավառական առաջնորդներին հալածելու, արևմտահայ վիճակները հրեզոտ առաջնորդներից զրկելու քաղաքականությունը՝ հարստահարումները սաստկացնելու և ապա կոտորածները նախապատրաստելու նպատակով:

Արևմտահայության սոցիալական միջավայրի, նրա բարքերի ու բարոյականության արատավոր կողմերի քննադատությունը զարգացման նոր աստիճանի հասավ «Հայրենիքի» էջերում: «Հայրենիքը» առավել նպատակասլաց դարձրեց պատրիարքարանի և ազգային մարմինների գործունեությունը գնահատելու՝ դեռևս 1880-ականի «Արևիկի» և «Մասիսի» առաջադրած մոտեցումը: Ընդ որում, թերթը ոչ միայն բավարարվում էր նրանց գործունեության քննադատությամբ, այլև ընդգծում, որ այդ գործունեությունը պետք է առաջնորդվի հասարակական կարծիքի՝ դեմոկրատիայի առաջադրած ուղղությամբ: Այսպիսի մոտեցման զուգահեռը, թեև ոչ այնպիսի ընդարձակ շառավիղներով, տալիս էր 1890-ականին հրատարակվող «Մասիս» շաբաթաթերթը¹⁸³: Իր՝ «Հայրենիքի» էջերում իրականության անարդարությունների բացահայտումը, ինչպես և արևմտահայերի մեջ ռեալիզմի ժողովրդականացումը բռնակալությանը հակադրվելու յուրօրինակ ձև էր: Միաժամանակ, այդպիսի ընթացքը գրաքննությունը շրջանցելու արդյունավետ հնարավորություններ էր ստեղծում, որ և ապացուցվում է «Հայրենիքի» գործմանալի կենսունակությամբ (ամբողջ վեց տարի) հրեշավոր գրաքննության պայմաններում: Գրաքննության նկատմամբ քողարկված անհնազանդությամբ, ազգային վարչության հանդեպ՝ քննադատական վերաբերմունքով ու անկախությամբ բնութագրվող ընթացքի շնորհիվ «Հայրենիքը» ավելի, քան 90-ական թթ. որևէ այլ արևմտահայ պարբերական, ի վիճակի եղավ ներգործելու հասարակական կարծիքի վրա՝ իր հերթին կրելով նրա անմիջական ազդեցությունը: «Այն չափով, ինչ չափով «ազատ տպագրությունը» հանդիսանում է հասարակական կարծիքի արդյունք, այն նույնպես և ստեղծում է այդ հասարակական կարծիքը»¹⁸⁴, — գրում է Կ. Մարքսը: Հենց հասարակական կարծիքի հետ ու-

նեցած իր սերտ կապը «Հայրենիքը» ի հայտ էր բերում իր քննադատական ելույթների գործունակության իմաստով: Արևմտահայ մամուլի պատմության մեջ այդ թերթը առաջինն էր, որ հետամտում էր իր առաջադրած հարցերի լուծումը Ազգային վարչական շրջանակներում: «Հայրենիքի» խմբագրությունը... չբավականանար խնդիրները միայն գրելով ու անցնելով. երբ խնդիրներու ետևեն իյնանք, պետք է որ անոնց լուծման ու կարգադրության ալ ետևեն իյնանք՝ շարունակ խնդրույն վրա խոսելով»¹⁸⁵, — գրում էր թերթը: Սա սկզբունքորեն նոր մոտեցում էր հրապարակախոսության հասարակական ներգործության նկատմամբ: Այս կերպ «Հայրենիքի» քննադատությունից հետո բարեկարգումներ մտցվեցին Կ. Պոլսի ազգային հիվանդանոցում, դատաստանական խորհրդի գործունեության մեջ և այլն: Դեմոկրատական խավերի հետ ունեցած իր կապերը պարբերականը ցուցադրում էր նաև բանակական իմաստով. իր բաժանորդների քանակով (1895 թ.՝ 4.000, 1896 թ.՝ 4.500—5.000) «Հայրենիքը» գերազանցում էր ժամանակի ցանկացած հայ պարբերականի¹⁸⁶:

Ժողովրդականություն վայելող թերթի հետ ստիպված էին հաշվի նստել և պատրիարք Խ. Ալըգյանը, և ազգային ջոջերը՝ Հ. Նուրյանը, Ս. Մագսուտը և ուրիշներ: Անշուշտ, դա երևույթի միայն մեկ կողմն էր. պատեհ առիթի դեպքում վերջիններս, ինչպես և պահպանողականության այլ ներկայացուցիչները, խափանել էին տալիս թերթը: 1891—1895 թթ. թերթը խափանվել է վեց անգամ՝ 360 օր ընդհանուր տևողությամբ¹⁸⁷:

1891—1893 թթ., արևմտահայերի կոտորածներին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանում գրաքննությունը հատուկ ուշադրություն դարձրեց արևելահայերի ու արևմտահայերի փոխադարձ շփումները սահմանափակելու վրա: 1892 թ. Կ. Պոլսի թերթերին արգելվեց արտատպություններ անել «Մշակից» այնուհետև՝ հիշել անգամ Գր. Արծրունու անունը: Գրաքննիչները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում, որ կաթողիկոսական մոտալուստ ընտրության կապակցությամբ թերթերը հետևեն պատրիարքարանի զուտ պաշտոնական ընթացքին, որ թելադրվում էր Բ. դուան կողմից: Պատրիարքարանին տրվեցին գրաքննական նոր իրավասություններ. «Արևելքի» բոլոր հոդվածները, որոնք վերաբերում էին այդ հարցին, խմբագրվում էին պատրիարքարանում և նոր միայն տպագրվում¹⁸⁸: «Հայրենիքը», որ ինքնուրույն ուղղություն ուներ և անկախ էր այդպիսի թելադրանքից, անընդհատ հալածանքների էր ենթարկվում և խափանվում՝ ընթերցողներից մեկուսացվելու նպատակով:

Գրա համար գրաքննությունը հանպատրաստից առիթներ շատ ուներ: 1892 թ. մարտի 11-ին նրա տպագրած մի թարգմանական հոդվածը Գերմանիայի միապետի մասին՝ այդպիսի առիթ դարձավ թերթը շորս ամսով խափանելու համար: Հոդվածում Վիլհելմ Երկրորդը և նրա կանցլերը բավական զուսպ են բնութագրված (զոնե ոչ գերմանական հպատակի համար), բայց այդքանն էլ բավական էր տպագրական տեսչության փորձված տնօրեն Մաչիգ բեյին (սա փոխարինել էր Մյունխի բեյին)՝ թերթը պատժելու: Ի դեպ, Վիլհելմի դեմ հանդես գալու համար 1891 թ. նոյեմբերին խափանվել էր «Ստամբուլը»¹⁸⁹: Աբդուլ Համիդը չէր հանդուրժում իր եվրոպական դաշնակցի հասցեին ուղղված որևէ դիտողություն: Վիլհելմ Երկրորդը որոշ ժամանակ անց լիովին փոխհատուցելու էր սուլթանի համակրական զգացումները: Միջին ու Մերձավոր Արևելք թափանցող գերմանական իմպերիալիզմը, ի դեմս օսմանյան բռնակալի, գտել էր իր հուսալի դաշնակցին: Զույգ միապետների անձնական շփումների հանգամանքը (1889 թ. Վիլհելմը այցելել էր Քուրթիա, որը պետք է կրկններ 1898 թ.) «կայզեր կառավարման կիսաբացարձակ բնույթի և թուրքական ինքնակալի ամենազորության» պայմաններում հիրավի, ուներ որոշակի նշանակություն¹⁹⁰: 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ գերմանական բուրժուական մամուլը «մի քանի հազվագյուտ բացառություններով» արդարացնում էր շարդարարներին¹⁹¹:

Խափանումներն ու հալածանքը, սակայն, չկարողացան խզել «Հայրենիքի» կապերը Թիֆլիսի գործիչների հետ: «Կ. Պոլսո հետ «Մշակի» հարաբերությունները կկեղրոնանային «Հայրենիքի» խմբագրատանը, ուրկե անընդհատ կշարունակվեին թղթակցությունները դեպի Կովկաս», — գրում է Ա. Արփիարյանը¹⁹²:

Մ. Խրիմյանի կաթողիկոսական ընտրությունը 1893 թ. շփոթություն առաջացրեց գրաքննական շրջաններում և պաշտոնեության այլ օղակներում: Մ. Խրիմյանը խիստ անցանկալի հոգևորական էր Բ. դոան համար, Երուսաղեմի աքսորական, որ հայտնի էր բռնակալության դեմ իր ըմբոստ գործունեությամբ: Այժմ նա էր ընտրվողը և այցելու գրաքննիչից մինչև տպագրական տեսչության տնօրենը, ապա ներքին ու դատական գործերի մինիստրն ու ոստիկանապետ Նազրեմ տեղյակ լինելով դրան, չհանդգնեցին արտոնել տպագրելու այդ լուրը: Ինքը՝ մեծ վեզիրը իր շփոթությունը ծածկելու համար վռնդեց այդ մասին իրեն տեղեկացնող պաշտոնյային (իբր չի զբաղվում այդպիսի դատարկ հարցով): Միջադեպը հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում

1892 թ. վերջին սուլթանի տված հրամանը գրաքննությունը խստացնելու մասին: Գրա համաձայն, «Մամուլի վերաբերյալ ատյանի վրա պարտք է դրվում հսկելու բոլոր թղթակիցների վրա: Սոքա պարտավոր են իրենց թերթերին հաղորդել միայն այն տեղեկությունները, որ նոցա կտա լրագրական ատյանը, իսկ այն թղթակիցները, որոնք այլ աղբյուրներից կթաղեն իրենց տեղեկությունները՝ կարտաքսվին Օսմանյան կայսրության սահմաններից»¹⁹³:

Տեղեկությունը, ի վերջո, տպագրվեց ինքնաբերաբար, խմբագիրների վճռով: Գրաքննիչները այդպես էլ չմոտեցան նյութին, քանի որ հայտնի չէր Յուզղի վերաբերմունքը: Միջադեպը, սակայն, ցույց էր տալիս, որ հայ մամուլին նոր խստություններ են սպառնում: Իսկապես, 1892 թ. արգելվեց «ազգային» բառը. մամուլում դրա փոխարեն, գրաքննիչներին և խմբագիրներին՝ հումանիչներ գտնելու վարպետությունը շատ չուշացավ: Սկսվեց օգտագործվել «տոհմայինը»: Այնուհետև, արգելվեց քրեցավ: Ակամստի պատրիարքարանի գործունեությունը: Կառավարության արգելեց «Միացյալ ընկերություն» ընդհանուր ժողովի գումարումը: Թերթերը խափանվում էին առանց որևէ պատճառաբանության, զուտ տպագրական տեսչության քմահաճույքով, առանց որևէ փաստ հիշելու¹⁹⁴: 1893 թ. խափանվեց Գ. Զոհրապի և Հ. Ասատուրի խմբագրությամբ հրատարակվող «Մասիսը»: «Թերթի խմբագրությունը, — գրում է Ա. Արփիարյանը, — այս առիթն օգտվեցավ՝ հրապարակեն քաշվելու համար»¹⁹⁵:

Ազգային կյանքի մասին ինֆորմացիայի կրճատումը հասավ նրան, որ 1893 թ. հունիսին գրաքննիչները թերթերին արգելեցին տպագրել պատրիարքարանի պաշտոնական ծանուցումը՝ Կ. Պոլսում կրոնական և քաղաքական ժողովների ընտրությունը հետաձգելու վերաբերյալ¹⁹⁶: Սուլթանը և նրա կառավարությունը նախապատրաստում էին հայկական կոտորածները, ուստի և ձեռք էին առնում հնարավոր միջոցները՝ մամուլի և ժողովրդի միջև անջրպետը խորացնելու, հասարակական կարծիքը և մամուլը միմյանցից ավելի հեռացնելու համար: Կոտորածներին նախորդող այդպիսի միջոց էր մեծ վեզիր Զեվադ փաշայի խորամանկ քայլը եվրոպական հասարակական կարծիքը նախապես ապակողմնորոշելու նպատակով: 1893 թ. հունիսին օտար մամուլի թղթակիցներին նա հայտնել էր, որ արտասահմանում Թուրքիայի մասին կողմնակալ տեղեկություններ են տպագրվում և առաջարկել էր նրանց մեկնել զավառներ՝ համոզվելու, որ այդպիսի լուրերը սնանկ են¹⁹⁷: Կոտորածներից առաջ

մեծ վեզիրը ցանկանում էր արտասահմանի ընթերցողի մեջ սերմանել Արևմտահայաստանի «խաղաղ վիճակի» մասին կեղծ պատկերացումը:

Կոտորածները նախապատրաստելու գործում հատկանշական է Ա. Արփիարյանի վկայությունը՝ կայսրության մահմեդական ազգաբնակչությանը արևմտահայերի դեմ գրգռելուն ուղղված գրաքննական գործողությունների մասին: Հիշեցնենք, որ գրաքննությունը արգելել էր «Հայաստան», «հնչակ» և ազգային ինքնությունը հիշեցնող բառերի գործածությունը մամուլում, իսկ մեղանշողներին սպառնում էր ծանր պատիժը: Հակառակ դրա, պատմում է Արփիարյանը, «Ամրան կիրակի առտու մը, 1893-ին, երբ «Հայրենիքին» իմբագրատունը գացի, տպշած մնացի: Ցույց տվին թուրք թերթերը, որոնք լեցուն էին «հնչակ», «հեղափոխություն», «հայկական թագավորություն» դյուցազներգություններով: Կվախնայինք թարգմանել, երբ տպագրական տեսչության կողմեն զանոնք հրատարակելու խիստ հրաման եկավ: Հնադանդեցանք: Միևնույն հրամանը տրվեցավ նաև Պոլսո օտար լեզու թերթերին: Գրգռիչ հրատարակությունը ամիսներ տևեց: Քանի մը «հին օրենք» հայեր՝ «ասոր աստեղը բան մը ըլլալու է» ըսին. իրենց կարծիքով սուլթանը, անշուշտ, գաղտնի նպատակ մը ուներ, որ մահմեդականներուն ականջը կլեցնեք, թե հայերը քոմիթաճիներ են: Երբ մահմեդականները մեզի դեմ աղեկ մը լեցվեցան՝ սուլթանը կոտորածին նշանը տվավ»¹⁹⁸:

Թուրք ժողովրդին հայերի դեմ գրգռելու նույն կուրսին հետևելով, 1893 թ. տպագրական տեսչությունը հայերեն թերթերին հարկադրում էր տեղեկություններ տպագրել, ներկայացված պաշտոնական տեքստի համաձայն, էնկյուրիում ազատագրական շարժման հայ մարտիկների դատավարության մասին: Հատուկ ճնշումների ենթարկվեց «Հայրենիք» թերթը. ոստիկանությունը, որին հայտնի էին Ա. Արփիարյանի կապերը Կովկասի հայության և ազատագրական շարժման հետ, հրամայել էր թերթի տնօրեն Հ. Շահնազարին՝ թերթից ջնջել Արփիարյանի անունը իբրև խմբագրի: Միաժամանակ, Շահնազարին հայտնվեց իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը թերթի անվան հանդեպ և առաջարկվեց փոխել այն: Վերահաս ջբաղերը, ըստ երևույթին, գրաքննությանը մոռացնել տվեցին իր նախնական մտադրությունը¹⁹⁹:

Կոտորածներից առաջ գրաքննությունը հայերեն հրատարակությունների հանդեպ դարձավ շահագանց ջղագրգիռ և կասկածամիտ: Այսպիսի կացությունը առաջացնում էր անհեթեթ միջադեպեր, որոնք այնքան բնութագրական էին համիդյան գրաքննության համար: Այսպես, Բերայի մի առևտրական տպագրիչ Մինասյանին պատվիրել էր ծանուցում տպա-

գրել իր վաճառած ապրանքների մասին, որտեղ օգտագործվել էին «հայ լայֆ» (անգլերեն՝ «բարձրաշխարհիկ») բառերը: Ոստիկանությունը բանտ նետեց Մինասյանին՝ ենթադրելով, որ գործ ունի հայ հեղափոխական կազմակերպության հետ²⁰⁰: 1893 թ. արևմտահայերի հանդեպ իշխանությունների պրովոկացիոն գործողությունները հասան աննախընթաց չափերի, որ ցուցադրում էր վերահաս աղետի հասունացումը:

Փաստերը, ցույց են տալիս, որ համիդյան գրաքննությունը սոսկ արգելող կամ արգելակող ուժ չի եղել, այլ ակտիվ միջոց բռնակալության ձեռքին՝ նախապատրաստելու արևմտահայերի կոտորածները 1890-ական թթ.: Գրաքննությունը դիմել է նախօրոք և հանգամանորեն կշռադատված ղեկինֆորմացիայի՝ մահմեդականների մեջ հայերի դավաճանության, օտարի գործիք լինելու և Օսմանյան Թուրքիայի ամբողջականության դեմ ոտնձգություններ անելու մասին: Հրահրելով մութ բնազդները և ծայրահեղ լարվածության հասցնելով կրոնական ֆանատիզմը, գրաքննությունը հարթում էր այն ճանապարհը, որով ընթանալու էին թուրքական կանոնավոր գորքերն ու ատելությունից կուրացած խուժանը՝ Արևմտահայաստանում համատարած սպանող սկսելու համար:

* * *

1880 թ. արևմտահայերին բնաջնջելու քաղաքական ծրագրի պայմաններում բացառիկ աննպաստ իրադրություն ստեղծվեց հայ ազգային հասարակական հիմնարկների, կրթական-մշակութային հաստատությունների և պարբերական մամուլի համար: Թերթերում արգելվեց գավառական հարստահարությունների թեման. այդ արգելքը ուժի մեջ մըտնելու ազդանշան դարձավ «Թերճեմանը էֆրեյար» հայատառ թուրքերեն թերթի խմբագիր-հրատարակիչների դատավարությունը: Տպագրական տեսչությունը արգելեց նաև օտար մամուլից արված այն թարգմանությունները, որոնք վերաբերում էին բարենորոգումների ձախողմանը, Արևմտահայաստանի սովին և այլն: Մտցվեց մամուլի մասնակի նախնական գրաքննություն (որոշ թեմաների): Հայ գավառներում տեղական իշխանությունները խափանեցին հայերեն պարբերականներ հիմնելու փորձերը: Աննախընթաց չափերի հասավ հետադիմական թուրքական մամուլի թշնամանքը հայ պարբերականների նկատմամբ, որ ի հայտ էր գալիս կեղծիքի, շանտաժի և պրովոկացիայի բացահայտ դրսևորումներով: Աստիճանաբար իր իրավունքների մեջ մտավ ընդհանուր նախնական գրաքննությունը: Երկրում ծավալված համիդյան «զուլումի» ծանր պայմաններում «Մասիսը» կորցրեց իր հասարակական ազդեցությունը:

Արևմտահայ առաջատար թերթի դերն անցավ «Արևելքին», որի պահպանողական վարչությունից անկախ և նրա կողքին առանձին խումբ կազմեց դեմոկրատ գրող-հրապարակախոսների նոր սերունդը (Ա. Արփիարյան, Գր. Զոհրապ, Տ. Կամսարական, Լ. Բաշլայան, Մ. Կյուրճյան և ուրիշներ): Այս գործիչները մշակեցին գրաքննական արգելքները հաղթահարելու, ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու և գավառի կյանքը լուսաբանելու լրագրական նոր ձևեր:

1880-ական թթ. երկրորդ կեսին և 1890-ական թթ. «Արևելքի» մշակած դեմոկրատական ավանդույթները շարունակվեցին և իրենց հետագա զարգացումը գտան Ա. Արփիարյանի, ապա Գր. Զոհրապի և Հր. Ասատուրի «Մասիս» շաբաթաթերթում և Ա. Արփիարյանի ու Հ. Շահնազարի «Հայրենիք» թերթում:

1880-ական թթ. Աբղուլ Համիդը ձեռնարկեց իրավականորեն ամրագրել մամուլի ստրկական վիճակը և լիակատար կախումն իշխանություններից: 1884 թ. դատական մարմինները հատուկ իրազեկով ստացան մամուլը հալածելու և դատի ենթարկելու անսահմանափակ իրավասություններ: Այս, ինչպես և 1888 թ. բանավոր, բայց օրենքի ուժ ստացած հրահանգներով պարբերականները մատնվեցին կատարյալ իրավազրկության: Գրաքննիչները ստանձնեցին թերթերի գաղափարական գծի անմիջական թելադրողի և վերահսկողի դերը: Սակայն բռնությունները ոչ բավարար համարելով՝ սուլթանը ճգնում էր կաշառել երկրի ներսում և արտասահմանում հրատարակվող մամուլը: Աբղուլ Համիդին հնազանդ թուրքական մի շարք պարբերականներ գրաքննական համակարգի հետ դարձան գործուն ուժ՝ նախապատրաստելու արևմտահայերի 1890-ական թթ. կոտորածները:

2. ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890-ԱՎԱՆ ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀԱՄԻԳՅԱՆ ՌԵԺԻՄԻ ՎԵՃԱՆԸ

Արևմտահայության ֆիզիկական գոյությունը սպառնացող թուրքական բնաշնչման քաղաքականությունը XIX դ. իր բարձրակետին հասավ 90-ական թթ. կոտորածների ժամանակաշրջանում: Օսմանյան կառավարության նախապես կազմած պլանի համաձայն թուրքական կանոնավոր զորքերը և քրդական համիդիե գնդերը համատարած սպանդ կազմակերպեցին Սասունում, Զեյթունում, Ահլեում, Վասպուրականում, Մուշում, Տիգրանակերտում և այլուր: 1895 թ. սեպտեմբերին և 1896 թ. օգոստոսին (հնչակյանների կազմակերպած Բաբը Ալիի ցույցից և Բանկ Օտտոմանի միջադեպից հետո) կոտորածները պոռթկացին նաև Կ. Պոլ-

սում²⁰¹: Զարդերի ժամանակ զոհվեց մոտ երեք հարյուր հազար հայ, հարյուր հազարավորները հարկադրված թողեցին իրենց բնակավայրերը, գավառներում ստվար բազմություններ դաժան ստիպումների տակ ընդունեցին մահմեդականություն²⁰²: Արևմտահայերի ցեղասպանության քաղաքականությունն իրագործելիս Աբղուլ Համիդը կարողացավ օգտվել եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հակամարտություններից: Իմպերիալիզմի դարաշրջանը թևակոխած տերությունները 90-ական թթ. ամբողջովին կլանված էին Մերձավոր ու Միջին Արևելքում գաղութարարական քաղաքականության իրագործման խնդիրներով: Նշված անհաշտելի հակասությունները Արևելքի այս շրջաններում արտահայտվում էին կապիտալի արտահանման, նոր տարածքներ նվաճելու համար մրդավող սուր մրցակցության պայմաններում: Զգտելով վերջնականապես հիմնավորվել Եգիպտոսում, անգլիական գաղութարարները հրահրում էին ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրումը²⁰³, մինչդեռ Ռուսաստանը, իր հերթին, շահագրգռված էր սահմանափակելու անգլիական նվաճողական նկրտումները՝ իր վերահսկողությունը նեղուցների վրա տարածելու միջոցով:

Թուրքիայի էկոնոմիկան տիրելու ասպարեզում ևս անգիշում մրցակցություն էր բռնվել՝ պայքարն հիմնականում ընթանում էր անգլիական և ֆրանսիական կապիտալների միջև: 1890-ական թթ. դրան միացավ գերմանական իմպերիալիզմը, որը Մերձավոր Արևելքում իր էքսպանսիան իրականացնում էր ֆրանսիական կապիտալի, բանկային հաստատությունների միջոցով: Այս պայմաններում 1895 թ. մայիսին, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ներկայացված Արևմտահայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը ի սկզբանե զուրկ էր իրականացման որևէ երաշխիքից: Այս անգամ ևս տերությունները հայկական հարցը օգտագործում էին Թուրքիայում իրենց տնտեսական ու քաղաքական շահախնդրությունների համար: Դա այնքան ակնհայտ էր, որ Աբղուլ Համիդը իր առարկությունները հիմնավորում էր Թուրքիայի ներքին քաղաքականության պահանջներով²⁰⁴: Բարենորոգումների ծրագիրը մնաց թղթի վրա, իսկ կոտորածները տարածվեցին Արևմտահայաստանի գավառներում:

Այս շրջանում համիդյան գրաքննությունը կատարել է որոշակի դեր. հայ բնակչությանը սրի քաշելուց առաջ սուլթանին մտահոգում էր մամուլի արձագանքը: Համիդը հույս ուներ առավելագույն գաղտնիության պայմաններում առավելագույնի հասցնել սկսած նախճիրների շափերը: 1894 թ. գարնանը գրաքննությունը խստագույն հսկողություն սահմանեց

ընդհանրապես դրսից եկող տեղեկությունների վրա՝ ձգտելով գաժառը մեկուսացնել արտաքին աշխարհից: Նույնիսկ Կ. Պոլսում բնակչության լայն խավերը շփոթեին, որ Արևմտահայաստանի մի քանի շրջաններում սով է տարածվել: «Եվ եթե գիտնա ալ (ի մացողը—Ա. Խ.) չէ կարող և չի էլ համարձակիր ոտքի կանգնելու և դրամ հավաքելու, վասնզի կառավարությունը չնկեր»,—գրում էր «Մշակի» թղթակիցը²⁰⁵: Սովյալների մասին համառոտ տեղեկություններ տված «Ավետաբերը» իսկույն խափանվեց²⁰⁶: Որոշ ժամանակ անց, երբ սովի լուրը արդեն հնարավոր չէր թաքցնել, և հանգանակություններ սկսվեցին տուժած բնակչության համար, իշխանությունները աշխատեցին ի շիք դարձնել այդ օգնությունը: Այլևայլ պատրվակներով բռնագրավվում էին կոտակված միջոցները, խանգարում հանգանակությունները և այլն: Մալաթիայի սովյալների համար հանգանակված դրամը՝ 3.000 լիրայի չափով, ծախսվեց մզկիթ շինելու վրա²⁰⁷:

1894 թ. օգոստոսին եվրոպական մամուլում տեղեկություններ հայտնվեցին Սասունի կոտորածների մասին: Ի պատասխան դրա, գրաքննությունը հրահանգեց թուրքական մամուլին՝ պաշտոնապես հերքել այդ լուրերը: Ամբողջ 1894—1896 թթ. ընթացքում գրաքննությունը զբաղված էր Արևմտահայաստանի իրավիճակի մասին դեզինֆորմացիա տարածելով, որը համիդյան գրաքննիչների բուժ համառության շնորհիվ հաճախ հասնում էր գրոտեսկի չափերի: 1895 թ. նոյեմբերին Սեբաստիայում ջարդը սկսվեց միանգամից՝ քաղաքի բոլոր մասերում միաժամանակ²⁰⁸, որ խոսում է իշխանությունների ակնհայտ նախապատրաստության մասին: Սեբաստիայի խառնակ իրադարձություններից ընթերցողի ուշադրությունը շեղելու նպատակով գրաքննությունը դիմեց անհեթեթ միջոցի: Կ. Պոլսի թուրքերեն թերթերից մեկում գետեղվեց այդ թերթի Սեբաստիայի թղթակցի մի հոդվածը՝ «Մի գիժ կով» վերնագրով: Թղթակիցը գրում էր. «Առանձին մի բան չկա հաղորդելու Նորբոս մաքսատան պաշտոնյաները ձերբակալեցին ծխախոտի մի քանի մաքսանենգների: Իբրև մի ծիծաղաշարժ պատմություն ավելորդ չեմ համարում նաև ձեզ հայտնել, որ քաղաքումս մի կով է գժվել, որի պատճառով տեղիս ամբողջ ազգաբնակչությունը հուզված դրության մեջ է գտնվում»²⁰⁹:

Սասունի դեպքերից հետո գրաքննությունն արգելեց արևմտահայերի ազգային-մշակութային կյանքի վերաբերյալ ինֆորմացիան: Խափանվեց «Մաղիկ» շաբաթաթերթը՝ հայ մամուլի հարյուրամյա հոբելյանի առթիվ մխիթարյանների մի հրատարակության մասին տեղեկություն տպագրելու համար: 1894 թ. դեկտեմբերին, երբ Մ. Իզմիրլյանը ընտրը-

վեց պատրիարք, արգելվեցին ընտրությունների նկարագրությունը և «ազգային» բառի գործածությունը: Թուրքիայում հրատարակվող բոլոր թերթերին, առանց բացառության, ուստիկանությունը ինքն էր հրահանգներ տալիս իրադարձություններին վերաբերող լուրերի, դրանց շարադրանքի ձևի մասին: Ներքին լուրերը պատրաստվում էին ուստիկանությունում և հանձնվում թուրքական թերթերին, որոնցից և թարգմանություններ էին անում այլ լեզուներով հրատարակվող պարբերականները:

1894—96-ին այս կերպ կազմվում էին «Պաշտոնական գեկույցները», որոնք հավակնում էին ներկայանալ իբրև ներքին լուրերի մասին սպասիչ տեղեկատվություն: Կոտորածների սկզբնական շրջանում գրաքննությունը իր տարածած պաշտոնական լուրերում փառաբանում էր գավառի անդորրությունն ու լաղաղությունը, բնակչության ապահով կյանքը՝ որպես սուլթանի անսահման ողորմածության արդյունք: Տպագրվում էր միանշանակ նույն լուրը՝ Արևմտահայաստանում թագավորում է միայն հանգստություն և ապահովություն: 1895 թ. սկզբից թուրքական մամուլում հաղորդումներ երևացին «ապահով և խաղաղ» կյանքի համար արևմտահայության «գոհունակության» մասին: Թերթերը սուպագրում էին, իբր, մշեցիներից ստացված թղթակցություններ՝ ինչպես, օրինակ, «Մշեցի Հովհաննես և Պետրոս» ստորագրությամբ մի թրդթակցություն, որտեղ փառաբանվում էր մշեցիների երջանիկ կյանքը²¹⁰: Գավառական իրադարձությունների վերաբերյալ ինքնուրույն և ճշմարտացի ամեն մի լուրի տպագրություն արգելված էր բանտի, աքսորի և պարբերականի խափանման սպառնալիքով:

Արևմտահայերի ցեղասպանության գործողությունները հայտնի դառնալու մտավախությունը սուլթանին ստիպում էր ուշադրությամբ հետևել նաև արտասահմանի մամուլի էջերում հայտնված թղթակցություններին և դրսի հասարակական կարծիքի առջև չբեղանալ կատարվող եղեռնագործությունների հարցում: 1894 թ. ուսական «Նովոյե օբոզրենիե» թերթը «Արձագանքից» արտատպել էր մի հոդված, որտեղ նկարագրվում էր Կովկասից Արևմտահայաստան վերադարձած մի արևմտահայի նկատմամբ համիդի հեծելազորի տեսած դառաստանը: Թիֆլիսի օսմանյան հյուպատոս էսադը կրկնակի հերքում ուղղեց «Արձագանքի» օսմանյան հյուպատոս էսադը կրկնակի հերքում ուղղեց «Արձագանքի» խմբագրին, որը, իբր, տեղի էր տվել «թրքատյաց թղթակիցների երևակայությունը»²¹¹: Միջոցառումներ ձեռնարկվեցին եվրոպական հասարակական կարծիքը անգիտության մեջ պահելու կամ ապակողմնորոշելու համար: 1895 թ. սկզբներին արգելվեց եվրոպական մամուլի թղթակիցներին՝ մեկնել Սասուն: Դա թույլ չտրվեց նույնիսկ այն թղթակիցներին,

որոնք հայտնի էին իրենց թրքասիրական տրամադրություններով: Իսկ երբ այդ արգելքի մասին տեղեկություններ սպրդեցին մամուլի էջերը, Բ. դոնոր հանդես եկավ հերքումով այն մասին, որ պարզապես չի երաշխավորել մի բանի անգլիացի թղթակիցների երթևեկության անվտանգությունը, որ արվել է այն բանի համար, որպեսզի Սասուն մեկնած հանձնաժողովը գործի առանց որևէ կողմնակի ազդեցության²¹²: Գործի զրվեցնակ փորձված միջոցը՝ կաշառքը: Ոստիկանությունը փորձեց կաշառել անգլիական «Սթանդարտի» թղթակից Ֆ. Սմայթին, բայց անհաջող-թղթակցի մահը (1895 թ. մարտին) ոստիկանությանն աղատեց անախորժ դրությունից: Գրաքննությունը զանց չէր անում նույնիսկ նախկինում իրենց համակրանքը Թուրքիայի նկատմամբ ապացուցած լրագրողներին: «Պալ մալ գազեթի» խմբագիրը Սասուն մեկնելու թույլտվությունից հետո հեռագրել էր իր թերթին Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անելու՝ սուլթանի պատրաստակամության մասին: Երկու օր անց նրան կանչել էին Յիզըզ. հեռագիրը կոնդոնի փոխարեն հայտնվել էր պալատում: Սուլթանը նրա համաձայնությամբ սկսում է խմբագրել հեռագիրը և ի վերջո առաջարկում այնտեղ մտցնել իր «հայտնի արդարության, մարդասիրության և անկողմնակալության» մասին դարձվածը²¹³: Լրագրողը մերժում է՝ աչքի առաջ ունենալով իր գործընկերների ծաղրածանակը:

Գրաքննությունը կոտորածների ժամանակաշրջանում խստացրեց՝ հսկողությունը օտար փոստատների վրա: Արտաքին գործերի մինիստրությունը Կ. Պոլսի դեսպաններին էր ուղարկում Թուրքիայում արգելված թերթերի ցուցակը, որոնք ամբողջական պարբերականներ ընդգրկելուց բացի, մատնանում էին նաև առանձին համարներ, որտեղ տպագրված էին կոտորածների մասին տեղեկություններ: Կտրականապես արգելվել էր Ռուսաստանում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի մուտքը. բռնագրավվում էին բազմաթիվ եվրոպական հրատարակություններ, այդ թվում և անգլիական «Պանջ» և «Ռեվյու օֆ ռեվյուզ» պարբերականները²¹⁴: Այսուհանդերձ, դեսպանների հաղորդակցության անկախությունը փաստորեն ապարդյուն էր դարձնում այդ արգելքը. եվրոպական և ռուսական դեսպանությունները օգտվում էին սեփական փոստատներից, որ չէին վերահսկում թուրքական իշխանությունները:

Եթե գավառներին վերաբերող տեղեկությունները ոստիկանությունը ինքն էր կազմում կամ խմբագրում, ապա զուտ ազգային-վարչական տեղեկությունները, պատրիարքարանի որոշումները տպագրվելուց առաջ խմբագրվում էին պատրիարքարանում: Հայերեն թերթերի բանա-

սիրական ու գրական մասը համեմատաբար անվթար էր մնում, բայց այդ մասն էլ գրեթե ամբողջովին զրկվել էր իր տեղական նշանակությունից: Իրենց մեծագույն մասով դրանք թարգմանություններ էին, իսկ ինչ վերաբերում էր գրաքննադատական ինքնուրույն թեմատիկային, ապա գրաքննությունը այստեղ առանձնապես ակտիվություն չէր ցուցաբերում:

Մի բանի գավառներում արևմտահայերի հերոսական ընդդիմությունը թուրքական ջարդարարներին, նրանց պայքարը կանոնավոր զորքերի ու մահմեդական ամբոխների դեմ՝ գրաքննությանը դրեցին դժվարին վիճակի մեջ: Հարկավոր էր գեթ փոքր-ինչ տրամաբանված ձևակերպում տալ ընդհարումներին, ուստի մեջտեղ եկավ «խոռվարարների» ու «ավազակների» վարկածը, որ այնուհետև պետք է վերածվեր ամբողջ արևմտահայության խոռվարարության ու ապստամբության մեղադրանքի: Կոտորածների ամբողջ մեղքը թուրքական ստահող պրոպագանդը սկսեց վերագրել զոհերին: Եվրոպական դիվանագետներին ներկայացվեց հարկադրանքի տակ սասունցիների ստորագրած հանրագրքը, որտեղ բանն այնպես էր ներկայացվում, որ նրանք «խոստովանում են» իրենց մեղքերը: Գործի զրվեց թուրքական մամուլը, որն առաջին անգամ այդպիսի մեղադրական «հանրագրքին» արձագանքեց 1894 թ. սեպտեմբերի 19-ին: Հրատարակվեց պաշտոնական գեկույց. «Թալրիի զինյալ ավազակներուն և խոռվարարներուն հետ գործակից շատնվելով՝ հնազանդության և հավատարմության մեջ մնացող ուրիշ տեղերու հայ ժողովրդի կողմն Բիթլիսի (Բաղեշ) կուսակալին գիրեր զրկված են, որոնցով հոստ կայս. գահուն շնորհակալություն կհայտնեն՝ ավազակներուն պատժած ըլլալու մասին: Այս գրություններուն ներքև գտնված ստորագրությունները կուսակալին կողմն հաղորդված ըլլալով՝ ստորև կհրատարակվի...»²¹⁵: Պաշտոնաթերթ «Սաբահը», իր հերթին, ցուցադրում էր, իբր, «խոռվարարների» գործողությունների խեղհեղությունը, և փորձում հակադրել նրանց՝ իրենց «հանդարտ ու հավատարիմ» հայրենակիցներին: Պրոպագանդիստական այսպիսի հաշվարկը հետամտում էր նախ, համոզել եվրոպական հասարակական կարծիքն ու դիվանագիտությանը, որ կոտորածներ չըլկան, այլ ընդամենը մի բուռ «խոռվարարների» դեմ ուղղված՝ իշխանությունների միջոցառումներ, մյուս կողմից, մահմեդական ամբոխի մեջ ատելություն զգացումներ բորբոքել անհնազանդների ու նրանց «պատրանքներով խաբվող» հայ բնակչության նկատմամբ: Մեջտեղ բերվեց մարտնչող հայերի՝ անգլիական քաղաքականության գործիք լինելու զորպարտությունը²¹⁶: Սասունցիներին վերագրված հանրագրից հետո սուլ-

Քանք առավել լայն շահերով անցավ այդ խարդախությանը: Սերաստիայում և Բաղեշում ժողովուրդը ընդդիմացել էր կեղծ հանրագրեր առաքելուն: Միջամտեց պատրիարք Մ. Իզմիրլյանը, նա շրջաբերական ուղարկեց գավառներ, նշելով, որ ժողովուրդը իր հանրագրերը՝ գոհունակության, թե դժգոհության, պետք է ուղարկի պատրիարքարան, սրա միջոցով էլ Բ. դուռ, որովհետև պատրիարքն է միջնորդը մուղվորդի և կառավարութայան միջև²¹⁷: Սուլթանը ստիպված էր առայժմ հանդուրժել պատրիարքի հանդգնությունը. կոտորածների ծավալման շրջանում պատրիարքի պաշտոնանկությունը աննպաստ տպավորություն կարող էր թողնել արտասահմանի հասարակական կարծիքի վրա, որ ձեռնառու չէր Աբդուլ Համիդին: Մահմեդականներին հայերի դեմ հրահրելու պրովոկացիոն ձեռնարկը, մինչդեռ, շարունակվում էր ամբողջ թափով: Անգլիական «Դեյլի նյուզը» ընդգծում էր թուրքական մամուլի այդ պրոպագանդի մեծ ազդեցությունը Կ. Պոլսի ստորին խավերի վրա: «Կ. Պոլսում, — գրում էր այդ թերթը, — մեծ անհանգստություն է տիրում տեղվույն ազգաբնակչության սրտերում գլխավորապես թուրք թերթերի՝ հայերի վրա արած հարձակումների պատճառով: Խոնարհագույն դասի թուրք ազգաբնակչությունն սկսում է օր-օրից հավատալ, թե հայերը պատրաստություն են տեսնում հարձակվելու մուսուլմանների վրա: Հայ մամուլն, իհարկե, խիստ ցենզորի է ենթարկվում, իսկ թուրք թերթերն անպատիժ հրատարակում են հուզիչ հոդվածներ և գրգռում են թուրք հասարակությունը հայերի դեմ»²¹⁸:

Պատրիարք Մ. Իզմիրլյանի փորձերն ապարդյուն անցան կառավարությունը տարհամոզելու՝ վերջ տալու ջարդարարական քաղաքականությունը: Ընդհակառակն, Բ. դուռը հետևողականորեն ի չիք էր դարձնում «երկաթե պատրիարքի», այդ հիբավի աներեր հայրենասերի կրոնական իրավասությունների դրսևորման բոլոր փորձերը: 1895 թ. վերջից պատրիարքը իր շղարհող բողոքների և հաստատակամ գործունեության, Բ. դուռը հակադրվելու պատճառով միանգամայն անցանկալի էր դարձել սուլթանի համար: Իզմիրլյանից պահանջեցին հրաժարվել պատրիարքությունից: Վերջինս մերժեց այդ, պատճառաբանելով, որ ինքը ժողովրդի րնտրոյալն է և միայն նրա կամքով կարող է թողնել պատրիարքարանը²¹⁹:

1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կ. Պոլսում հայերի կոտորածից հետո, որին զոհ գնաց մոտ 2.000 մարդ, ջարդերի ալիքը տարածվեց գավառներում: Շարունակվում էին մարտերը Սասունում և Զեյթունում, որտեղ հայ բնակչությունը խիզախ դիմադրություն էր ցույց տալիս թուրք

բական ու քրդական զինված ջոկատներին: Զգտելով կոտորածների ամբողջ պատասխանատվությունը գցել հայերի վրա, սուլթանը որոշեց գործիք դարձնել հայ մամուլը: Թերթերի խմբագիրները առանձին-առանձին կանչվեցին ոստիկանատուն, որտեղ նրանց սպառնալիքներով ստիպեցին համապատասխան հոդվածներ տպագրել իրենց թերթերում: «Արևելքը», «Հայրենիքը» և «Ճերիտեի շարգիչն» «Ներքին լուրերի» բաժնում տպագրեցին խուսափողական և կցկատուր որոշ հաղորդումներ՝ իրադարձությունների վերաբերյալ: Ոստիկանությունը չէր կարող բավարարվել այդքանով: «Ուղղակի ներքին գործերու նախարարությունը սկսավ պահանջել, որ հայ օրագիրները շարունակեն ամեն օր գանազան հոդվածներ գրել թուրքերուն նպաստավոր: Պոլսո ֆրանսերեն և անգլիերեն թերթերուն մեջ այդ տեսակ հոդվածներ երևցան: Ավելորդ է ըսել, թե թուրք մամուլին մեջ ինչ տխմարաբանություններ կգրվեին: Հայ խմբագիրները դիմադրեցին կամ ավելի ճիշտը՝ խուլ ձևացան», — գրում է «Մշակի» Կ. Պոլսի թղթակիցը²²⁰:

Դրանից հետո ոստիկանությունը անցավ կտրուկ միջոցների. հայերեն թերթերին ուղարկվեցին պատրաստի խմբագրականներ, որոնք միևնույն բովանդակության տեքստի տարբերակներն էին և կոտորածների միակ պատասխանատու ու մեղավոր էին համարում իրենց՝ արևմտահայերին: Այդ խմբագրականներում իշխանությունները մեղադրում էին նաև պատրիարքին և ամբողջ հայ կղերին՝ ժողովրդի մեջ խուլություն հրահրելու համար: Սուլթանը ցանկանում էր պատրիարքի հետ հաշիվ մաքրել հասարակական կարծիքը շրջված պատկերելու և դրան «ընդառաջելու» ձևով: Խմբագիրները դարձյալ մշակման ենթարկվեցին տպագրական տեսչությունում: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար «Հայրենիքը» ինքնակամ դադարեցրեց իր հրատարակությունը: Այս քայլը սրտապնդեց «Արևելքի» և «Ճերիտեի շարգիչն»-ի խմբագիրներին («Հայրենիքը» հրատարակվում էր առավուտյան, մյուս թերթերը՝ կեսօրին), որոնք հապաղեցին հրատարակելու պատվիրված խմբագրականները: «Հայրենիքը» չհրատարակվեց նաև մյուս օրը: Տեսնեն 2. Շահնազարը կտրականապես հրաժարվեց ստահոգ խմբագրականը տպագրելուց, հայտնելով, թե «ինք չի կրնար ազգին դեմ հողված հրատարակել, և որովհետև, մյուս կողմեն, կառավարությունն ալ անհնազանդ գտնվիլ ներքի չէ՝ մեջեն ելլելու ուրիշ միջոց չիկա, բայց եթե թերթին հրատարակությունը դադարեցնել»²²¹:

Տպագրական տեսչությունը, որ երկյուղում էր, թե «Հայրենիքի» չհրատարակվելը ցույցի տպավորություն կթողնի, հրաժարվեց խմբա-

գրականը բռնի տպագրել տալու մտքից: Մյուս թերթերը ևս ազատվեցին հարկադրանքից: Երկու օր անց (նոյեմբերի 8-ին կամ 9-ին) հրատարակված «Հայրենիքը» իր երկօրյա դադարը բացատրեց տպագրական մամուլի անսարք վիճակով²²²:

Բարը Ալիի սեպտեմբերի 30-ի ցույցից շատ շանցած՝ հոկտեմբերի 18-ին, սուլթանը համաձայնեց ստորագրել բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը՝ նախապես սահմանափակող փոփոխություններ մտցնելով նրա մեջ²²³: Այս ծրագիրը ևս, ինչպես հայտնի է, բարենորոգումների բազմաթիվ այլ ծրագրերի նման և սուլթանի կամքով մնաց անգործագրելի: Զուտ ձևական բնույթ կրող հանձնաժողովները դրանից հետո սկսեցին ապարդյուն թրեկ վիլայեթներում և նրանց գործունեության ծխածածկույթի տակ (որ թանձր քուլաներով բարձրացնում էր տպագրական տեսչությունը Թուրքիայում հրատարակվող մամուլում), սուլթանը հայկական գավառներում կազմակերպեց բազմաթիվ արյունալի կոտորածներ²²⁴:

Այս պայմաններում Կ. Պոլսի դաշնակցական կոմիտեն վճռեց մամուլի ցույց կազմակերպել Բ. դռան դեմ: Հաշվի առնվեց, որ կառավարությունը հայերեն պարբերականների հրատարակության դադարը անցանկալի է համարում այն պատճառով, որ դա կարող է բողոքի ցույցի տպավորություն թողնել և տեղի տալ դիվանագիտական միջամտությունների: Դաշնակցականները որոշեցին ներգործել հայերեն թերթերի վրա և ստիպել նրանց, իբրև լուեյայն բողոքի նշան, դադարեցնել հրատարակությունը: Անխոհեմ այդ ձեռնարկումը, որն է հեռանկար շունենալուց բացի, հղի էր թերթերի խմբագիր-տնօրիններին բանտի ու աքսորի ենթարկելու իրական վտանգով: Հայերեն թերթերը, սակայն, շանսացին այդ պահանջին և շարունակեցին լույս տեսնել: Դրանից հետո կոմիտեի անդամները ուշադրությունը կենտրոնացրեցին «Հայրենիքի» վրա, որը ամենաազդեցիկ հայերեն պարբերականն էր Կ. Պոլսում: Վրեժխնդրության սպառնալիքով «Հայրենիքին» արգելվեց տպագրել «Պաշտոնական զեկուլյուները» (կամ «զեկուցումները»), որ Թուրքիայի տեղական լեզուներով հրատարակվող մամուլին պարտադրվում էր ներքին գործերի մինիստրության կողմից²²⁵: Բնականաբար, «Հայրենիքը» իբրև այդ կուսակցության հետ որևէ կապ չունեցող և անկախ լեզու հրատարակություն, չկատարեց այդ պահանջը: Դրան հետևեց մահափորձը Արփիարյանի դեմ (նոյեմբերի 25-ին): «Իր բազմաթիվ բարեկամները ուրախությամբ պիտի լսեն, թե կյանքը վտանգե բոլորովին զերծ է: Հույս

թիվ գրում էր Հ. Շահնազարը «Հայրենիքում»²²⁶:

Մամուլի հետ կապվող այս իրադարձությունները այսուհանդերձ, ծանր հարված հասցրեցին «Հայրենիքին»: Այդ պատճառով գրված՝ Շահնազարի բացատրությունից հետո տպագրական տեսչությունը անհապաղ խափանեց թերթը: Նախ՝ մահափորձը վկայում էր, որ Կ. Պոլսում գործում են զինված հայերի խմբեր, որոնք սուլթեր են նետում «կարգի ու անդորրի» մասին ոստիկանության հավաստիացումների վրա և այնուհետև, արգելված էին ընդհանրապես ամեն մի մահափորձի վերաբերող տեղեկությունները մամուլում: Սուլթանը երկյուղում էր սեփական ճակատագրի անակնկալներից և հիվանդագին սարսափ ուներ դրանց նկատմամբ: 1894 թ. գրաքննությունը ծիծաղելի ջանքերով ձգնում էր թաքցնել ֆրանսիական պրեզիդենտ Կարնոյի սպանության լուրը, բանն այնպես ներկայացնելով, թե նա հանկարծամահ է եղել: Նույնպիսի մշակման ենթարկվեցին Իրանի Նասրեդդին շահի, ցարական ներքին գործերի մինիստր Պլեվեի և այլ քաղաքական գործիչների սպանության լուրերը²²⁷: Պաթոլոգիկ այս վերաբերմունքը սնուցվում էր օպոիզիտն ուժերի հանդեպ Աբդուլ Համիդի ունեցած սարսափից. ամեն մի սպանություն կարող էր հանգեցնել իր՝ սուլթանի սպանության մտքին:

«Հայրենիքը» փակված մնաց մինչև 1896 թ. հունիսի 10-ը: Էֆենդիական դասը, որը Խ. Աշըգյանի հրաժարականից հետո մի կողմ էր քաշվել ազգային գործերից, ակտիվացրեց իր գործողություններն ընդդեմ Մ. Իզմիրլյանի: Հրապարակում կրկին հայտնվեց Հ. Նուրյանը, որն իր համախոհների հետ փորձում էր տապալել պատրիարքին: Ի դեմս անսկզբունք «Լուսի» և վաղուց ի վեր դիմազուրկված «Մանգումեի էֆբյարի» էֆենդիները գտան պատրաստակամ պարբերականների, որոնց դրդեցին հողվածներ տպագրել պատրիարքի դեմ²²⁸: Տպագրական տեսչության հարկադրանքի տակ «Արևելքը» և «Ճերիտեի շարգիյեն» վերսկսեցին «Պաշտոնական զեկուցումների» հրատարակումը:

Շարունակվող կոտորածների ընթացքում գրաքննությունը կրկնապատկեց հսկողությունը մամուլի ամբողջ նյութերի վրա: Մասնավորապես, 1895 թ. Կ. Պոլսի հայերի կոտորածից հետո գրաքննիչների ներկայությունը ավելի տևական դարձավ: Երբագրություններում: Սրանք մաղով էին անցկացնում պարբերականների նյութերը: Թերթերի և ամսագրերի յուրաքանչյուր համար հինգ-վեց անգամ «զանազան գրաքննիչներու բնություն կենթարկվի»,— գրում էր «Արձագանքի» թղթակիցը²²⁹:

Մամուլում տպագրված ապակողմնորոշող հայաաբարությունները, սակայն, դարձան ինֆորմացիայի յուրօրինակ աղբյուր՝ արտասահմանի հրատարակությունների թղթակիցների համար: Թուրքական պաշտոնական հաղորդագրություններից արդեն կարելի էր կուսահել, ինչպես նկատում է է. Պիրսը, որ գավառներում արտաքո կարգի իրադարձություններ են տեղի ունենում²³⁰: «Հունիս 25 թվականով, — ասված է այդպիսի հաղորդումներից մեկում, — մեծ եպարքոսին հասած հեռագիրներ կծանուցանեն, թե Տիարպեթիի, Գասթեմանուի, Խարբերդի, Մուսուլի, Տրապիզոնի, Պրուսայի, Հալիպի, Գունիայի, էնկյուրիի, Ատանայի և Պիլիսի նահանգներում մեջ ալ շնորհիվ վեհ. սուլթանին՝ կատարյալ անդորրություն և ապահովություն կտիրեն»²³¹: «Իկդամը» ճգնում էր հերքել վանի բնակչության հերոսական պայքարի մասին եվրոպական մամուլ սպրգած տեղեկությունները: «Հիշյալ նահանգե ամեն օր տրված լուրերն կիմացունեն, թե շնորհիվ օգոստ. սուլթանին՝ այն կողմերն բարեկարգության որևէ վնասակար շարժում տեղի ունեցած չէ», — գրում էր այդ թերթը²³²: Եվրոպական թղթակիցներն արդեն մամուլի գոհարանական քաղցր-մեղցրը դարձվածների ենթատողերում կուսում էին իրադարձությունների մասին: Գավառներում համաճարակների ու երկրաշարժերի վերացումը սուլթանի իմաստության շնորհիվ՝ դարձյալ նշանակում էր, որ կոտորածները շարունակվում են²³³:

«Հայրենիքը» վերաբացումից հետո հրատարակվեց հազիվ մեկ ամիս. դրանից առաջ, 1896 թ. փետրվարին Ա. Արփիարյանը արդեն մեկնել էր Եվրոպա՝ «Հայրենիքից» ոստիկանության կասկածները ջրելու և նրա վերահրատարակումը դյուրացնելու համար: Յրվեցին նաև թերթի մյուս աշխատակիցները՝ Ա. Չոպանյանը, Ե. Օտյանը, Լ. Բաշալյանը և մյուսները՝ ոստիկանական հետապնդումներից ու ջարդերից խուսափելու համար: Սակայն դա չթեթևացրեց «Հայրենիքի» վիճակը: Հունիսին ոստիկանությունը հայտնաբերեց Շահնազարի նամակները՝ Նանսի ուսանելու մեկնած հայ վարժուհիներին, որտեղ «Հայրենիքի» տնօրենը խոսում էր «այն ատենե բաղաբական արյունալի դեպքերուն վրա... Չերբակալեցանք և «Հայրենիք» ալ նույն հարվածով ջնջվեցավ», — գրում էր հետագայում Հ. Շահնազարը²³⁴:

1896 թ. հուլիսին «Հայրենիքը» նորից փակվեց, այս անգամ՝ ամբողջ 13 տարի: Թերթի դադարման հրամանագիրը, ի դեպ, ձևակերպված էր համիդյան գրաքննության վերջին շրջանի խուսափողական ոճով, գրեթե ոչինչ չասող դարձվածներով՝ ընթերցողին չգայթակղելու համար. «Հայրենիք» լրագրո արտոնատիրոջը ինչ-ինչ հոռի ընթացքներուն հա-

մար, որը հաստատված են, այդ լրագիրը բոլորովին խափանեցավ», — ասված է կզգարարության մեջ²³⁵:

«Հայրենիքը» վերաբացվեց համիդյան ուժերի տապալումից հետո, 1909 թ. հուլիսին:

Ըստ «Մշակի», ինչպես և Ե. Օտյանի վկայության, Հ. Շահնազարի ձերբակալման և «Հայրենիքի» խափանման գործում իր տխուր դերն է ունեցել այն ժամանակ արդեն կամազուրկ դարձած «Լույսի» խմբագիրը՝ Հ. վարդ. Տեր-Մինասյանը (Վ. Պարտիզակցի)²³⁶: Այս թերթի արտոնատիրությունը նա ստացել էր Հ. Դիմաքսյանից, «Լույսը» միակ շաբաթաթերթն էր, որ 1895 թ. հրատարակության համար ստացել էր իշխանությունների թույլտվությունը:

1895—1896 թթ. արևմտահայ ազատագրական շարժումների դատապարտության հանդես եկան Հ. Ալաճաճյանի «Փունջը», «Լույսը», ինչպես և 1870-ականի վերջից ազգային ինքնորոշման հարցում իր դիրքորոշումը կտրուկ փոխած «Մանգուլների էֆբյարը»: Այն, ինչից 1895 թ. կարողացան խուսափել «Հայրենիքը», «Արևելքը» և «Ճերիտեի շարդիլեն», արեցին այդ պարբերականները: Սրանք թշնամաբար էին տրամադրված ազգային շարժման նկատմամբ և դատապարտում էին գավառի և Կ. Պոլսի հայերին «մոլորեցնող» անհեռատեսներին: Բնականաբար, այս հարցի շուրջ բանավեճը արևմտահայ մամուլում բացառվում էր, ուստի նշված թերթերը անարգել դատափետում էին արևմտահայերի բնորոշությունը բռնակալությանը:

Անարժան առաջադրանքներ էին փորձում իրականացնել այդ տարիների պոլսահայ գրաքննիչները: Դեռևս 1860-ականից գրաքննության պաշտոնյա Պ. Պառնասյանը եռանդուն գործունեություն էր ծավալում հայ թերթերի խմբագրատներում՝ նրանց լուեցնելու և իշխանությունների հետ համագործակցության զրդելու համար: Տպագրական տեսչության հաճույակատար գործակիցներից մեկը սպառնվեց պոլսեցի Գ. Ասատուրյանի կողմից: Թուրքերը վերջինիս կախաղան հանեցին²³⁷:

Բանկ Օտոմանի հայտնի միջատեպիդ հետո, 1896 թ. օգոստոսին ոստիկանությունը իրողությունը կ ծկելու նպատակով վճռեց օգտագործել «Արևելքի» էջերը: Թերթը, սակայն, մերժեց այդ ուղղությամբ արված առաջարկները՝ կրկնելով «Հայրենիքի» նախորդ տարվա փորձը²³⁸: «Արևելք», — գրում էր հետագայում Բ. Քեչյանը, — Պոլսո ջարդեն հետո խափանվեցավ միմիայն այն պատճառով, որ ջարդեն ետքն ութ կամ ինն օր թերթ բնավ չէր հրատարակած, մինչ բոլոր մյուս օրագիրներն կշարունակեին երևիլ և այն ասեղնվան միակ մնացած մյուս հայ թերթը՝

«Ճերիտեի շարգիչ», դեպքին շաբաթ օրվրնեն շարունակած էր իր հրատարակումը՝ ամեն վտանգ աչք առնելով»²³⁹:

Կոտորածների և դրանից հետո լուրջ շափերի հասնող հայ բազմությունների՝ իրենց հայրենի վայրերից հեռանալու փաստերը կոծկելու համար թուրքական պատրաստակամ մամուլի հնարավորությունները չէին գոհացնում գրաքննությանը: 1896 թ. սեպտեմբերի 30-ին գրաքննությունը դադարեցրեց հունական «Նեոլոգոս» թերթի հրատարակությունը, որովհետև նա հրաժարվել էր տպագրել պաշտոնական կեղծիքն այն մասին, որ հայերին չեն հարկադրում թողնել հայրենիքը, և որ թուրքիայից գաղթողները վերադառնալու իրավունք չեն ստանա²⁴⁰: Իրականում թուրքական իշխանությունները դիմում էին ամեն միջոցի՝ Արևմտահայաստանը իր բնիկ ժողովրդից դատարկելու համար: Հունական թերթը հանդես էր բերել քաղաքացիական արիություն՝ լավ իմանալով, որ չհնազանդելու դեպքում ինչ պատիժ է սպառնում իրեն:

1895 թ. իշխանությունները անզուսպ հալածանքներ սկսեցին Կ. Պոլսի հայաստանցի մշակների և բանվորների դեմ: Ոչ ոք իրավունք չունեի առանց թեզերի (անձնագիր) մնալ մայրաքաղաքում: Զբաղաբարվելով դրանով, արդեն այդպիսիք ձեռք բերածներին ստիպում էին նորը վերցնել և վճարել դրա դիմաց²⁴¹: Նախքան Բարը Ալիի ցույցը, թուրքական իշխանությունները արդեն հրահանգ էին ստացել մայրաքաղաքում թեթևացնել հայկական տարրը: Այս ուղղությամբ պաշտոնական լուրը շտպագրելու համար խափանվեց «Ստամբուլը»:

«Արևելքի» վերոհիշյալ շտպարտագրված դադարը գրաքննությունը համարեց խոտվություն նշան և թերթը խափանվեց:

Ուշագրավ է, որ Բ. Քեչյանը վերը բերված բացատրությունը գրել է հերքելու այն մեղադրանքը, որ ինքն է եղել «Արևելքի» դադարման պատճառը: Առհասարակ, 1890-ական թթ., մանավանդ կոտորածների ժամանակաշրջանում, համիդյան ռեակցիայի սերմանած կասկածանքը, անվստահությունը և բացահայտ պրոպեգանդիստ բնույթի խարդավանքները, ինչպես և հայ տարամիտող ուղղությունների ու կուսակցությունների հակասությունները կատարում էին իրենց գործը՝ դրամատիկ լարվածության հասցնելով լրագրողներին: Հասարակական-քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող խմբագիր-հրատարակիչները երբեմն չէին կարողանում զսպել ծայրահեղությունները՝ կասկածելով միմյանց և գուտ սուբյեկտիվ դիրքերից մեկնաբանելով անցանկալի ուղղության ներկայացուցիչների գործողությունները: Այդ օրերի արևելահայ և արևմտահայ պարբերականներում կարելի է գտնել թեթևամտության և

զարմանալի նեղմտության խառնուրդ ներկայացնող՝ անհիմն զրպարտությունների, մեղադրանքների մի ամբողջ շարանի, ուղղված այս կամ այն գործչի դեմ: Բանավիճային հրդեհի երախն էին նետվում պիտակները՝ ամենաժանր մեղադրանքներով, ընդ որում, կողմերը ամենևին հաշվի չէին առնում այդ մեղադրանքների գործնական հետևանքները: Հակառակորդներին անվանարկելու ամենատարածված և դրանով իսկ արդեն ոչ տպավորիչ միջոցը դարձել էր նրանց «դավաճան», «լրտես» հոշակելը: «Մշակական ուղղությանը» համակիր «Հայրենիքը» հեղինակազրկելու նպատակով արևելահայ պահպանողական մամուլը համառորեն Ս. Արփիարյանին էր ցանկանում վերագրել ոստիկանական կամակատարի դերը, նյութեր տպագրում «Հայրենիքի» ու պոլսահայություն «տարածայնությունների» մասին: Հնչական ուղղությանը համակիր պարբերականի դեմ պահպանողական մամուլի գործիչները մարտնչում էին առանց միջոցների մեջ խտրություն դնելու, որ հասարակականորեն վնասակար էր այնքանով, որ արևելահայ հանրության մեջ ներկայացնում էր արևմտահայ դեմոկրատների և նրանց պարբերականների կեղծ ու մտացածին պատկերը, ապակողմնորոշում անտեղյակ ընթերցողին: 1909 թ. արդեն ավանդական դարձած այսպիսի վարքագծի նշաններ էր ցուցաբերում «Մանզումեի էֆթյարը», երբ Բ. Քեչյանին մեղադրում էր Մ. Իզմիրլյանին դավելու մեջ²⁴²: Անտարակույս, Բ. Քեչյանը հայտնի էր իր շափավոր հայացքներով, որ նրան համագործակցելու մղեց Մ. Փրմանյանի «հարմարվող» գործունեության հետ: Մեղադրանքի համար, մինչդեռ, նշվում էր այն փաստարկը, որ Բ. Քեչյանը «Բյուզանդիոնի» արտոնությունը ստացել է հենց 1896 թ. կոտորածներից հետո, ուրեմն, իբրև հատուցում Իզմիրլյանին դավելու համար: Առարկելով նրանց, Բ. Քեչյանը իրավացիորեն նշում էր. «Բայց երբ կհարցնեն մեզ, թե ինչպես կառավարությունն 1896-ի ջարդին ետքը լրագրի արտոնություն տվավ մեզ՝ չեն հարցնեն, թե ինչպես կառավարությունն 1896-ի ջարդին ետքը միաժամանակ համակերպեցավ ազգային սահմանադրության հաստատման, Ազգային ժողովուրդ բացման և օրինավորապես պատրիարքի և Ազգ. վարչության ընտրության, բաներ, զորոնք չէր արտոնել ջարդին առաջ»²⁴³:

Որքան էլ զարմանալի է, նախ «Հայրենիքի» այնուհետև «Արևելքի» հրատարակության դադարը երկյուղ էր ներշնչում իշխանություններին: Արևմտահայերի մեջ լայն ժողովրդականություն վայելող երկու խոշոր թերթերի ասպարեզից հեռանալը ինքնին պետք է վկայեր հայության հանդեպ սուլթանի ջարդարարական քաղաքականության մա-

սին: Հարկավոր էր շտապ փակել այդ ճեղքվածքը և այս պատճառով էլ, 1896 թ. աշնանը Բ. Քեչյանին արտոնվեց հրատարակել «Բյուզանդիոնը»:

1890-ականի երկրորդ կեսին գրաքննությունը էական նշանակություն էր տալիս մամուլի տպագրած նյութերի, լրագրողների վարքագծի մանրամասներին: «Հայրենիքի», «Արևելքի» և այլ թերթերի հրատարակությունը կախված էր զուտ պատահականությունից, ղեկավարի այս կամ այն շրջադարձից: Լրագրողները դժվարություններ էին դիմանում ղեկավարին շարժադանքի արգելքին, փորձում էին առնչություններ գտնել ընթերցող-թերթ փոխադարձությունների մեջ, որտեղ սեպի պես խրվել էր ուսելիական գրաքննությունը: 1894 թ. Մ. Իզմիրլյանի պատրիարքական ընտրության առթիվ «Հայրենիքում» նկարագրելով ժողովրդի համակրանքի արտահայտությունները, Լ. Բաշալյանը գրել էր. «Ժողովուրդը տաճարը ինդացուց հավատարժարժ հնչականությունը»: Ա. Արփիարյանը պատմում է, որ խմբագրությունում ոչ ոք չցանկացավ «հանդրգնամիտ երկու բառերը» ջնջել, որոնք ակնարկում էին հնչակյանների: Գրաքննիչները չեն կարողում նշված հոդվածը: Մի քանի օր անց հայտնի է դառնում, որ «Հայրենիքը» մազապուրծ է եղել խափանումից, հավանաբար, նաև աշխատակիցների բանտարկությունից՝ ուսուցիչ Ասրանազ Միհրանի հայրենասիրության շնորհիվ: Պարզվում է, որ ուսուցիչությունում գրաքննիչները թարգմանում են «հավատարժարժ հնչականությունը», ընդգծում կարմիր թանաքով և ուղարկում ներքին գործերի մինիստրություն՝ «անմիջական տնօրինության» պահանջով: «Հնչակ» բառը ափերից դուրս էր հանել մինիստրության գրաքննիչներին: Սրանք հրավիրում են Ասրանազ Միհրանին՝ ճշգրիտ թարգմանելու գայթակղիչ դարձվածք: Վերջինս պատասխանում է. «Հնչակյանություն» և «հնչականություն» իրարմե շատ կտարբերին... Այի էֆենտին ու Վալի էֆենտին միևեույն մարդերը չեն, թեև տառով մը կտարբերին իրարմե»²⁴⁴: Պաշտոնյային նա բացատրում է, որ «Հայրենիքը» մեծ ժողովրդականություն է վայելում և որ նրա խափանումն ու խմբագրողների աքսորը անցանկալի հետևանքներ կառաջացնեն: Գործը փակվում է: Ա. Արփիարյանը ավելացնում է, որ այդ վեհանձն մարդը բարձր էր կանգնած «ոխերիմությունից», որովհետև դրանից առաջ քննադատվել էր «Հայրենիքի» էջերում:

1896 թ. փետրվարին Արևմտահայաստանի հարցում Ռուսաստանի և Եվրոպական դիվանագիտության միջամտությունից հետո, ինչպես հայտնի է, սուլթանը առերես փոխեց իր թշնամական վերաբերմունքը

Մ. Իզմիրլյանի նկատմամբ: Հրամայական ու կտրուկ կարգադրությունները մի պահ փոխարինվեցին կեղծ-քաղաքավարի ու հարգալիր դիմումներով: Այս փոփոխությունը իսկույն նկատելի դարձավ թուրքական մամուլում, որը ամեն անգամ փոխում էր իր ոճը բռնակալի քաղաքականության փոխակերպումների համեմատ: Թերթերը հեղեղվեցին պատրիարքի հանդեպ հարգանքի արտահայտություններով, «հայ և թուրքի եղբայրակցության», «հայրենակցության» և այլ դարձվածներով: «Պետք է գիտնալ, — գրում էր «Մշակը», — որ Պոլսո թուրք մամուլը ամենն ավելի ենթակա է գրաքննական խստություններուն և հլու՛ կառավարական ներշնչումներուն. առանց մասնավոր հրահանգի տող մը չեն կրնար գրել օրվան խնդիրներուն վրա»²⁴⁵: Այս առթիվ պետք է նշել, որ բողոքիով թուրքական մամուլի դեմ, պատրիարք Մ. Օրմանյանը փաստորեն բողոքում էր իշխանությունների դեմ (պատրիարքը 1897 թ. սկզբին Բ. դոնից խնդրել էր հատուկ հրաման արձակել թուրքական թերթերին՝ դադարեցնելու արևմտահայերի դեմ ուղղված հարձակումները)²⁴⁶:

Ուշագրավ է նաև թուրքական մամուլում արտահայտված՝ պաշտոնական կրոնական սլոգանազանգը: Խնդիրը շատ ընդարձակ շուռալողով էր քննարկում Ահմեդ Միդհատը. «Իկդամ» թերթում նա ջատագովում էր մահմեդականությունը՝ ջանալով ապացուցել իսլամի գերազանցությունը բրիտանիկության նկատմամբ²⁴⁷: «Թերթեմանը հագրգաթում» նա տպագրեց «Ազգային պարծանքներ» խորագրով հոդվածաշարը, որտեղ նվիրագործում էր միջնադարում կատարված թուրքական վայրագությունները²⁴⁸: Ահմեդ Միդհատը մեծ տերությունների տնտեսական ու քաղաքական էքսպանսիային դիմակայելու արդյունավետ միջոցը որոնում էր կրոնական մոլեռանդությունը բորբոքելու մեջ: Համիդի մտահղացումով, պանթուրքական մոլեռանդությունը պետք է հակակշռեր արտասահմանի հակասուլթանական օպոզիցիոն հրատարակություններին:

Արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշումը թուլացնելու նպատակով Բ. դուռը մամուլում հրատարակել էր տալիս նյութեր, որտեղ ցույց էր տրվում, թե իբր ռուսական կառավարությունն ընդդիմանում է Արևմտահայաստանի ռեֆորմներին: Իր շեշտված հակառուսական պրոպագանդով 1896 թ. աշնանը աչքի ընկավ թուրքական «Մալումաթ» շաբաթաթերթը: Կ. Պոլսի ռուսական ղեսպան Մաքսիմովի բողոքից հետո այդ շաբաթաթերթը, որ փաստորեն, Յլզըզի օրգանն էր, խափանման վտանգից ազատվելու համար արտոնություն ստացավ վերահրատարակվելու «Ֆիլիպի մալումաթ» նոր անվամբ: Թերթը վերսկսեց իր

հարձակումները և դեսպանի նոր բողոքից հետո գրաքննությունը պաշտոնապես արգելեց այդ թերթի մուտքը Ֆիլիպից Կ. Պոլիս: Իրականում դա բացարձակ կեղծիք էր, քանի որ այդ թերթը տպագրվում ու տարածվում էր հենց Կ. Պոլսում և ոչ մի առնչություն չունեի Ֆիլիպի հետ²⁴⁹:

Գրաքննությունը կոտորածներին առնչվող լուրերը, որոնք քողարկում էին իրադարձությունները կամ դրանցում մեղավոր համարում հայերին, ձգտում էին անխտիր տպագրել տալ բոլոր թերթերում: Սակայն կային հատուկ նյութեր, որոնք տպագրվում էին միայն թուրքական մամուլում: «Շատ անգամ էլ պատահում է,—գրում էր Բ. Շտերնը,— որ թուրքական ցենզուրան շատ բան թույլ է տալիս տպագրելու թուրքական լեզվով լույս տեսնող թերթերում, այնինչ միևնույն բանը արգելվում է մյուս թերթերում երևալուն, որպեսզի դրանով արգելի միայն թուրքերի համար որոշած տեղեկությունները ավելի լայն շրջաններում տարածելուն»²⁵⁰:

Չնայած գրաքննական անսանձ խստություններին, 1894—1896 թթ. իշխանությունների համար պարզ դարձավ, որ հայ մամուլը դեռևս պահպանում է իր որոշ ինքնուրույնությունը ժողովրդի տրամադրություններին արձագանքելու իմաստով: Այդ ինքնուրույնության վերջին մնացորդների ոչնչացմանն էլ ուղղվեցին գրաքննության ջանքերը՝ հետագա տարիներին:

* * *

Հայկական կոտորածներից հետո սուլթանի առաջին ձեռնարկներից մեկը եղավ պատրիարքությունից հեռացնել ըմբոստ Մ. Իզմիրլյանին: Պատրիարքը մեղադրվեց իբրև հեղափոխական շարժման կուսակից և արտաքսվեց Երուսաղեմ: 1896 թ. նոյեմբերի 8-ին գումարված Կ. Պոլսի երեսփոխանական ժողովը պատրիարք ընտրեց Մ. Օրմանյանին:

Նոր պատրիարքը գործում էր բռնակալության ծայր աստիճանի զգուշության և անհանդուրժողականության պայմաններում: Սաստկացել էր արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կեղեքումը, զանգվածային շփերի էր հասել հայ գյուղացիների հողազրկման պրոցեսը, որի հետևանքով Արևմտահայաստանի բազմաթիվ շրջաններում գյուղացիները դառնում էին մարաբա՝ բուրդ կամ թուրք աղաների ճորտերը, որ ձեռքերով էր ճորտատիրական իրավունքին բնորոշ ակտերով (գյուղացիների ամրագրումը հողին, ֆեոդալական նոր տուրքերի և պարհակների հաստատում և այլն)²⁵¹: Երկրում խոր արմատներ էր նետում Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռեժիմը, որը հենվում էր ֆեոդալական ու կիսա-

ֆեոդալական հողատերերի, ռեակցիոն մահմեդականության և բանակի վրա²⁵²:

Ջարդերի քաղաքականությունը սուլթանն ընդմիջարկում էր արևմրտահայերի տնտեսական ստրկացման միջոցառումներով, նրանց հասարակական, մշակութային ու մտավոր զարգացումը կաշկանդող քաղաքականությամբ:

Արևմտահայ մամուլն ու հրատարակատնությունը ընկան գրաքննության կատարյալ տիրապետության ներքո: Խմբագրատներում տեր ու տնօրինություն էին անում գրաքննիչները, որոնք, որպես կանոն, ուստիկանության ներկայացուցիչներն էին: Հասարակական կյանքում իշխող ուժը թուրքական ծառայության մեջ գտնվող հայ պաշտոնեությունն ու պատրիարքն էին, որոնց գործողությունների քննադատությունը արգելված էր մամուլում: Հրատարակատնությունից չբացառված քաղաքացիական արժեք ունեցող թեմատիկան, ազգային իրականության կարևոր խնդիրները վերլուծող ու արժեքավորող այն ուղղությունը, որի համար լայն հուն էին բաց արել 1880—1890-ական թթ. «Արևելքը», «Մասիսը» և «Հայրենիքը»: Անդրադառնալով մամուլի կացությունը, Ա. Արփիարյանը նկատում էր դարավերջին. «Հայոց համար հանրային կյանքը գոյություն չունի. պատրիարքարանը դրան (Բ. դոնան—Ա. Խ.) մեկ մասնաճյուղը կհամարվի՝ կառավարական հայ պաշտոնատարներու բռնապետության տակ»²⁵³:

Կոտորածներից հետո սուլթանը վերադարձավ հետքերը քողարկելու, իրադարձությունները միկրոսկոպիկ շփերի հասցնելու կեղծարարական մեթոդին: «Հայրենիքը» իսպառ դադարեցված էր, չէր հրատարակվում «Արևելքը» և այս փաստերը կարող էին ծառայել իբրև վկայություն՝ արևմտահայության իրավազրկության ու հալածանքների մասին: Այս պատճառով, ինչպես նկատեցինք, Բ. Քեչյանին 1896 թ. արտոնվեց «Բյուզանդիոնի» հրատարակությունը, իսկ երկու տարի անց, 1898-ին թույլ տրվեց «Արևելքի» և «Մասիսի» հրատարակությունը:

Ի սկզբանե «Բյուզանդիոնը» արտահայտում էր պատրիարք Մ. Օրմանյանի և արևմտահայ վերնախավի շահերը: Պատրիարքի հարմարվողական քաղաքականությանը պետք է համակիր օրգան ունենար և Օրմանյանը, հանձին Բ. Քեչյանի, գտավ այդպիսի հրատարակության խմբագրին: Բռնապետության պայմաններում հարկադրված լինելով հնազանդվել սուլթանին և Բ. դոնանը, կամա թե ակամա պատրիարքական իրավասությունների աննախընթաց սահմանափակմանը, Մ. Օրմանյանը, մյուս կողմից, ստիպված էր որևէ կերպ մեղմացնել հասա-

րակութեան խորին դժգոհութիւնը իր պատրիարքութիւնից, որի հետ, ժողովուրդը, ի վերջո, կապակցում էր իր տնտեսական, ազգային ու կրօնական դրութեան վատթարացումը: Հիմնականում կատարելով Բ. դոան կամըրը, Օրմանյանը իր հեղինակութեան ամրապնդմանն էր ծառայեցնում նրա այն միջոցառումները, որոնք ուղղվում էին արևմտահայութեան հարստահարումները կռնակելու նպատակին: Այսպես, պատրիարքը օգտվեց սուլթանի ծրագրից, որով նրան հանձնարարվում էր վերաբնակեցնել սահմանադրութեամբ: Նա ստեղծում էր սահմանադրութիւնը վերադառնալու գործադրելու պատրաստները, ուստի պատրիարքը բավական եռանդ է ուժ վատենց ծրագիրը գործադրելու, առավել էս՝ այդ ուղղութեամբ իր գործունեութեան լուրերը տարածելու համար: Իրականում այդ նպատակով կազմված հանձնաժողովի տրամադրութիւնները ոչ մի կապ չունեին Օրմանյանի ցանկութեանների հետ և լիովին կախված էին սուլթանի կամրից, որը շարունակ ձգձգում էր դրա աշխատանքը²⁵⁴:

Արևմտահայութեան հասարակական կարծիքին բացահայտորեն ընդդիմանալուց խուսափելու՝ պատրիարքի վարքագիծը դրսևորվեց Լահիի (Հոլանդիա) խաղաղութեան համաժողով (1899 թ.) մեկնած Չերազի հանդէպ նրա ցուցաբերած վերաբերմունքի մեջ: Պանիսլամիզմի դեմ ծրագրած իր ելույթներով Չերազը հուշ ուներ հայկական հարցի վրա հրավիրել եվրոպական հասարակական կարծիքի ուշադրութիւնը, որ խիստ անհանգստացնում էր սուլթանին: Համիդը դործի դրեց իր դիվանագիտական մեքենան և մյուս կողմից, փորձեց պատրիարքի միջոցով լռեցնել Չերազին²⁵⁵: Օրմանյանին հրամայվեց հետագրել համաժողովին, որ Չերազը պատրիարքարանի լիազորութեամբ օժտված չէ և որ նա ու արտասահմանի իր համախոհները բախտախնդիրներ են:

Օրմանյանը գործեց իր խուսափողական ոճով: Հետագրեց պատմիքի առաջին մասը՝ Չերազի լիազորութիւնները բացատրելու իմաստով: Ի պատասխան սուլթանի խորին դժգոհութեան, Օրմանյանը հրաժարական տվեց, որը մերժվեց: Պատրիարքին հասարակական կարծիքի առջև վարկաբեկելու և նրան իր հլու կամակատարը դարձնելու համար սուլթանը լուրեր էր տարածում, որ նա թշնամի է հայկական հարցին: Պրովոկացիոն ձեռնարկը մերկացվեց «Արմենիայի» էջերում²⁵⁶: Չնայած այսպիսի միջադեպերին, պատրիարքը, ի վերջո, արտահայտում էր պոլսահայ վերնախավի և պաշտոնեության հաշտվողական դիրքը կառավարութեան նկատմամբ: Միանգամայն ճշմարիտ էր Գր. Զոհրապը, որը 1912 թ. Կ. Պոլսի ընդհանուր ժողովում շահավորում էր Օրմանյանի հակառակորդների ծայրահեղութիւնները, նկատելով, որ «Օրմանյան ս

չարդերեն վերջ հայոց պատրիարք եղավ և համակերպութեան քաղաքականութեան հետեւեցավ մինչև վերջը: Ասիկա ամենուն համար ընդունելի քաղաքականութիւն մը չէ, թերևս, բայց այն ժամանակի պայմաններուն նայելով՝ պարտադրական քաղաքականութիւն մըն էր»²⁵⁷:

Այսպիսի քաղաքականութիւնը, սակայն, նշանակում էր նաև, որ պատրիարքը շատ կողմերով իրականացնում էր Համիդի հրահանգները հայ հանրութեան ներսում: Մասամբ Օրմանյանի և Տառայանի ջանքերին պետք է վերագրել հասարակական խնդիրների լայն քննարկման և քրննադատութեան վերացումը մամուլի էջերից: «Բյուզանդիոնը» մամուլի այդպիսի անքննադատ բովանդակութիւնը բնութագրում էր իբրև «պարկիշտ ուղղութիւն», որի նպատակը պետք է լինի «ժողովուրդն ամփոփել իր ազգային եկեղեցվուն հովանիին տակ, հոն կրթել, դաստիարակել ազգին մանկտին»²⁵⁸: Թերթը կոչ էր անում «համբերութեամբ, խոհականութեամբ և աշխատասիրութեամբ» բարեհապատակութիւն ցուցաբերել և հեռու մնալ վտանգավոր գործերից²⁵⁹: Բ. Քելչյանը, անկասկած, պատրանքներ չունեւ իր քարոզներին սպասող սառն ընդունելութեան մասին, ուստի երբեմն իրեն թույլ էր տալիս քննադատութիւն հիշեցնող որոշ դիտողութիւններ անել ժողովրդի կացութեան և ազգային ջոջերի վերաբերյալ: 1897 թ. թերթը դրվատում էր դատական քննիչների աշխատանքը գովառնելու, իբրև դիտողութիւն ավելացնելով, թե նրանք «նախնական դատարանի հուզուգի (արդարադատութեան—Ա. Խ.) ճյուղին... գործառնութիւններն շատ խառն և անկանոն վիճակի մեջ տեսեր են»²⁶⁰: Նույնպիսի կիսաբերան դատողութիւններ էր անում «Բյուզանդիոնը» պատրիարքարանի անցուդարձի, Կ. Պոլսի ազգային հիվանդանոցի, գավառական առաջնորդների և այլնի մասին՝ հիմնական հարցերում, սակայն, նրանց հայտնելով իր լիակատար համամտութիւնը: Ինչ վերաբերում է հայ գավառի կացութեանը, ապա Քելչյանը պատրիարքարանի հրահանգներով 1897 թ. շարունակաբար տպագրում էր ընթերցողին ապակողմնորոշող նյութեր՝ «Բարենորոգումներ» վերնագրով: Դրանցում տրվում էր թուրքամետ եվրոպական թերթերի նյութերի տեսութիւնը հայ գավառներում Բ. դոան իբր հաջողութեամբ իրականացվող բարենորոգումների մասին:

«Բյուզանդիոնը» բացառիկ դեպքերում է անդրադարձել գավառի սոցիալական իրականութեան հարցերին: Այս իմաստով ուշագրավ է «Վաշխառուններուն զոհերը» ակնարկը, որտեղ թշվառ զոհերի միջոցով ուրվագծվում է գյուղական հարստահարիչների ավերիչ գործունեութիւնը²⁶¹: Գավառի կյանքի սոցիալական պատկերների սուր պակասը զգաց-

վում է ոչ միայն «Բյուզանդիոնում», այլև «Արևելքում», «Մասնումսի էֆրաթում», «Սուրհանդակում», «Մասիսում» և այլ պարբերականներում: «Բյուզանդիոնում» և «Արևելքում» քննադատական հրատարակախոսությունը փոխարինվեց կրոնական ձանձրալի քարոզներով ու բարոյախոսական հոգովածներով, որպիսիք արևմտահայ մամուլը հաղթահարել էր դեռևս 1360—1870-ական թթ.:

Գրաքննական խստությունները հարկադրում էին պարբերականներին իրենց էջերը լցնել ընդհանուր քաղաքական տեսություն խիստ ընդարձակ, բայց որևէ տեսակետից զուրկ հոգովածներով: Ընդ որում, որպես կանոն, այստեղ ևս բացակայում էր քննական մոտեցումը: Բարեկամ կամ համակիր պետությունների մասին պետք էր միայն դրվատանքով արտահայտվել, իսկ հակառակորդների մասին լավագույնը լռելն էր: Այս պատճառով թերթերի քաղաքական տեսությունները («Բյուզանդիոնում», «Սուրհանդակում» և «Արևելքում» դրանք լրիվ գրադեցնում էին առաջին և երկրորդ էջերը և մասամբ՝ երրորդը) լեցուն էին քաղաքական ու դիվանագիտական անխրաղեկության ամենաարտառոց նմուշներով, առաջնային հարցերը պատահականների տակ թաղելու այն հուսահատական ճշգրտվ, որը հատուկ է անտեղյակությանը, ըստ որում՝ բռնակալությունից սարսափահար անտեղյակությանը:

1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմը մամուլը ինչ-որ չափով փրկեց արտաքին տեսության տաղտկալի միօրինակությունից: Թերթերն ազահարար նետվեցին ազգական իրադարձությունների նկարագրության, կովող կողմերի զորավարների կենսագրության, պատերազմի հետ կապված քաղաքական անցուղարձի և այլնի վրա: Պատերազմը զբաղեցնում էր ոչ միայն քաղաքական տեսության բաժինը, այլև 3-րդ էջի «Այսօրվան հեռագրերը» խորագրի նյութերի գերակշիռ մասը: Պատերազմական անցուղարձը նկարագրվում էր հայեցողական ոճով:

«Բյուզանդիոնը» աղքատ էր գրաքննադատական տեսակետից: Նրա գրաքննադատական տեսությունները հիմնականում ունեին հրատարակախոսական բնույթ, որ աչքի է ընկնում ոչ թե գրական խնդիրների, գրական աուրյայի վերլուծությամբ, այլ գրական հարցերի, գրողների կացության և դրան հարակից խնդիրների շուրջ դատողություններով: Այս թեմայով հաճախ հանդես էր գալիս Բ. Քեչյանը՝ իր մտքերը հրամցնելով բարոյախոսական թանձր շղարշով: Նա տպագրում էր նաև բազմաթիվ տնտեսագիտական հոդվածներ, որոնք հիմնականում վերարտադրում էին դարի վերջին քառորդի գոհհիկ բուրժուական տնտեսագիտա-

կան կոնցեպցիաները կապիտալի և աշխատանքի, բուրժուական կոոպերացիայի և դրա ձևերի ու տեսակների վերաբերյալ:

«Բյուզանդիոնը», սակայն, նկատելի դեր կատարեց արևմտահայ գավառի կենցաղի, սովորույթների և ազգագրական շերտի բացահայտման ու գնահատման գործում, որ հատուկ էր ընդհանրապես ժամանակի արևմտահայ մամուլին: Թերթը ուշադրություն էր դարձնում նաև Թուրքիայի մեծ քաղաքներում տարածված հայերի արհեստագործությանը, դրա արդյունքներին, առկա դրուսյանը և այլն²⁶²: «Բյուզանդիոնի» շուրջ Քեչյանը կարողացավ համախմբել այնպիսի առաջատար գրական ու հրատարակախոսական ուժերի, ինչպես Զ. Եսայանին, Մ. Գոյունյանին, Օ. Զիֆթե-Սարաֆին, Հ. Գազանճյանին, Ա. Ալպոյաճյանին և այլոց, որոնց աշխատակցությունը ապահովում էր թերթի նկատմամբ պատշաճ հետաքրքրություն: Այդպիսի հետաքրքրությունը թերթը ապահովում էր նաև ժամանակի մամուլում այնքան տարածված գրական թերթոնի միջոցով: Հիմնականում թարգմանվում էին ֆրանսիական, մասամբ՝ անգլիական վեպեր և նորավեպեր (Լ. Բոսնար, Ժ. Ռամո, Ժ. Դյուրվիլ, Ժյուլ Վեռն, Կոնան Դոյլ, Բ. Լիտոն և այլն): Թարգմանիչներն էին գերազանցապես Ժ. Շիրակացին և Բ. Պողաճյանը: Ազգային ոչ վաղուցվա անցյալի մշակույթի, մամուլի նկատմամբ ընթերցողի հետաքրքրությունը հագեցնում էին, մանավանդ, Ա. Ալպոյաճյանի լուրջ հոդվածները՝ «Անհետացող դեմքեր» խորագրի տակ: Ուշագրավ է, որ Ալպոյաճյանի այս հոդվածներում չեն շոշափվում արևմտահայերի ազգային ինքնորոշման տրամադրությունները, ինչպես և Թուրքիայի քաղաքական ցնցումներն արտացոլող փաստերը: Գրաքննությունը թույլ չէր տալիս դրանց վերաբերյալ որևէ ակնարկ:

Այդ բովանդակության նյութերի մեջ ամենից առաջ պետք է տեսնել «Բյուզանդիոնի» դերն ու արժեքը, որ ի դեպ, ամեն կերպ փորձում էր ամրապնդել պատրիարքը: Ինքը՝ Քեչյանը, աշխատում էր իր թերթի հեղինակությունը բարձրացնել արտաբուստ շեզոքության ցույցերով, որոշ եկեղեցականների խիստ չափավոր քննադատությամբ և պատրիարքին եկեղեցական բարեկարգության վերաբերյալ որոշ հարցերի հուշարկումով: Իրականում, ինչպես տեսանք, Քեչյանը հիմնավորապես համամիտ էր պատրիարքին և անվերապահորեն պաշտպանում էր նրա գրեթե բոլոր ձեռնարկները: Արտաբուստ շեզոքությունը հետագայում պետք եկավ հեռատես խմբագրին: 1909 թ., Օրմանյանի տապալումից հետո, վանելով հակառակորդների հարձակումները, Քեչյանը իր դեմ եղած

Քշնամանքը պատճառաբանում էր նրանով, որ ինքը չի հարել որևէ կուսակցության և չեզոք գիծ է պահել²⁶³։

«Քյուզանդիոնի» համեմատությամբ առավել պահպանողական ուղղության էր հետևում Զ. Տամատյանի «Արևելք» թերթը (աշխատակցում էին Ե. Անդրեասյանը, Լ. Սրապյանը, Մուշեղ վարդապետը և ուրիշներ)։ Նյութերի տեղադրմամբ և ընդհանուր կառուցվածքով «Արևելքը» ներկայացնում էր գրեթե նույն օրինակը, ինչ ժամանակի մյուս թերթերը՝ իր հերթին չափից ավելի ծավալուն տեղ տալով արտաքին տեսություններին և Թուրքիայի հետ կապ չունեցող հրապարակումներին։ «Արևելքը» անվերապահորեն պաշտպանում էր պատրիարքարանի որոշումները և եթև երբեմն քննադատական դիտողություններ էր թույլ տալիս, ապա միայն գավառական ժողովների հասցեին։ Ազգային շարժման փերաբերյալ լուրերը ինչպես մյուս թերթերում, այնպես էլ «Արևելքում» իսպառ բացակայում էին, սակայն հայ բանտարկյալների վերաբերյալ երբեմն որոշ տեղեկություններ էին տպագրվում։ 1904 թ. Սասունի ապրտամբության դեպքերը գրաքննական արգելքների պատճառով ամենեվին չհիշատակվեցին մամուլում, սակայն որոշ նյութեր պատմում էին ըմբոստ հայերի նկատմամբ սուլթանի «ներողամտության» մասին։ Այլ վայրերի հայերի ընդդիմության մասին ընթերցողը դարձյալ տեղեկություն էր ստանում սուլթանի վերաբերմունքը փառաբանող նյութերի շնորհիվ։

«Արևելքը» բավական խիստ քննադատության էր ենթարկում ժամանակի մամուլի բարքերը՝ չնչին և անարժեք բանավեճերը, մանրախնդիր կրքերը, բաժանորդների համար մղած անարժան կոնֆլիկտները և այլն, սակայն ինքը ևս չէր հասնում ավելի բարձր մակարդակի, քան իր քննադատության թիրախն էր։ Այս թերթում լայն ընդունելություն էին գտել կրոնական քարոզները։ 1904 թ. և հետո թերթում «Կես կրոնական մտածումներ» վերնագրով այդպիսի քարոզներ են տպագրել Գր. Գալուստյանը, Մուշեղ վարդապետը և ուրիշներ։

Գրաքննության ձեռքին խաղալիք դարձած մամուլի վիճակը «Արևելքին» հասցնում էր այն մոլորությանը, որ մամուլն ու հրապարակախոսությունը ժողովրդին կարող են թելադրել և նրան ընդունելի դարձնել ցանկացած գաղափարները. «Ձանգվածը,—գրում էր վարդապետներից մեկն իր քարոզում,—որուն ժողովուրդ անունը կուտանք, երամակ մըն է շատ անգամ, որ առաջնորդ բարոյականի պետք ունի, հաստատուն կարծիք չունի բնավ, քարետախտակի մը պես կարելի է օրը

հարյուր անգամ անոր վրա դրոշմել մեր մտքին արտադրած թվանշանները կամ գաղափարները և միևնույն դյուրությամբ ջնջել զանոնք»²⁶⁴։

Այսպիսի մտքեր, թեկուզև բարոզում, կարող էր հայտնել միայն բռնակալության հարվածների տակ անբարոյացած մամուլը։ Այսուհանդերձ, թերթը երբեմն բարձրացնում էր ընթերցողին հետաքրքրող որոշ հասարակական խնդիրներ՝ դպրոցի, ազգային այլ հաստատությունների գործունեության մասին։ Տպագրում էր գլխավորապես ֆրանսիական թարգմանական գրականություն։

«Արևելքի» ուղղությունից, եթև կարելի է ուղղություն համարել անքննադատ և հաշտվողական խմբագրական վարքագիծը, քիչ բանով էին տարբերվում Տ. Ճիվեղեկյանի տնօրինությամբ լույս տեսնող «Սուրհանդակը» և հայատառ թուրքերեն «Ճերիտեի շարգիչն»²⁶⁵։ Այս թերթերը հաճախ տպագրում էին գավառական կյանքի վերաբերյալ նյութեր, սակայն դուրս չէին գալիս տեղայնության, նեղ ընդգրկումների սահմաններից։ «Սուրհանդակը» արևմտահայ իրականության լուսաբանումը սպառում էր առաջնորդական, բահանայական խնդիրների շառավղով, լիովի տուրք տալով «տիրացուական» թեմային։ Թերթի բովանդակության մեջ, սակայն, որոշակի լայնախոհություն էին մտցնում Ռ. Զարդարյանի հոդվածները գավառական կյանքի մասին, որոնք պարունակում էին լուրջ հարցադրումներ իրականության ճանաչողության իմաստով։ Ռ. Զարդարյանը, մասնավորապես, ուշադրություն էր դարձնում մամուլում այդ կյանքը ճշմարտացի և բազմակողմանիորեն ներկայացնելու խնդրին²⁶⁶։ «Սուրհանդակը» մյուս թերթերից շահեկանորեն առանձնանում էր հայ գաղթօջախների (Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ, Եվրոպա, ԱՄՆ) պատմությանն ու կացությանը նվիրված հետաքրքիր նյութերով։

«Սուրհանդակը» բավական ջերմեռանդություն էր հանդես բերում ազգային-կրոնական ավանդույթների և բարոյականության պաշտպանության հարցերում։ Այսպես, տպագրելով Օ. Զիֆթե-Սարաֆի «Ժամուն բակը» պատմվածքը, որտեղ հեղինակը դատողություններ էր արել ժամի բակում միմյանց հանդիպող երիտասարդների զգացմունքների մաքրության, սրբավայրը ժամադրավայր դարձնելու մասին և այլն, թերթի խմբագրությունը հարկ համարեց սահմանազատվել գրողից։ «Ցուցրնելու համար,—գրում էր թերթը,—թև գաղափարներու ազատությունը մինչև ուր կրնա երթալ, կհրատարակենք մեր աշխատակցին ներկա գրությունը, որուն կատարելապես համամիտ չենք գտնվիր։ Մենք ժամուն բակը սրբավայր մը կնկատենք և բացարձակապես անպատշաճ

կհամարենք երիտասարդներու հոն սպասելը՝ մասնավորապես եկեղեցիին դուրս ելլող գեղուհիները դիտելու համար»²⁶⁷։

«Սուրհանդակի» աշխատակիցները հաշվի են առել արհեստների և գյուղատնտեսության զարգացման հարցերը։ Թերթը հայ գավառի տնայնագործական արտադրության օրինակով ցույց էր տալիս արհեստագործության հետամնացությունը, արտադրանքի որակի թերությունները և վերջին հաշվով՝ եվրոպական արտադրանքի հետ նրանց մրցակցության անկարողությունը²⁶⁸։ Ինքը՝ «Սուրհանդակը», հանդես է գալիս իբրև հայ հանրության շահերի արտահայտիչ և չի բացահայտում իր սոցիալական օրոշակի համակրանքները։ «Սուրհանդակը» կողմնակից էր արևմտահայ հասարակության մեջ շահերի ներդաշնակության, դրամի, մտքի և աշխատավորի ուժի համերաշխության վերացական գաղափարին։ Այստեղից էլ նրա խմբագրականների շրջահայացությունն ու շափավորությունը։

«Սուրհանդակը» ևս գավառական սոցիալական կյանքի հակասություններին անդրադարձել է վաշխառուի կերպարի ուրվագծումով։ Մի տեղ թերթը հայտնում է, որ «վաշխառությունը տեսակ մը արհեստ է ժողովուրդը կեղեքելու»²⁶⁹։ Գյուղական շահագործողի քննադատության այսպիսի «ամոթխած» ձևը հայ մամուլում օգտագործվում էր գավառում փոխօգնության արկղեր հաստատելու, գյուղացիների տնտեսական թըշվառությունը գեթ մասամբ մեղմելու համար։ Առհասարակ, «Սուրհանդակը» և այլ թերթեր նկատում են Արևմտահայաստանի գյուղացիության հողազրկության պրոցեսը, անտանելի շահագործումը քրդական ու թուրքական վերնախավի կողմից, սակայն գրաքննական արգելքները հաշվի առնելով, հայ գյուղի քայքայումը վերագրում են երկրորդական պատճառների, որոնց մեջ տգիտությունը և ծուլությունը երկրորդական տեղ չեն զբաղեցնում։ Նույնը վերաբերում է և արհեստների անկմանը։ «Արհեստագործության շատ մը ճյուղեր,— գրում է «Սուրհանդակը»,— հետդարձեալ ինչպիսի վրա են զանազան գավառներու մեջ։ Ասոր պատճառները բազմազան են, բայց գլխավորաբար կրնանք մեջտեղ բերել մեր հասարակության՝ առևտրական նոր պայմաններու անտեղյակ գտնվիլը»²⁷⁰։ Սակայն «Սուրհանդակը» երբեմն հանգում է ճիշտ եզրակացությունների, երբ ուշադրություն է դարձնում հումքը տեղում չմշակելու և արտահանելու հետ կապված տնտեսապես անարդյունավետ պրակտիկայի վրա՝ որ արդեն անդրադարձնում էր Թուրքիայի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման կասեցումը եվրոպական կապիտալի կողմից։

Թերթում հոգվածներ են տպագրել Ա. Ալպոյաճյանը, Լ. Շաթրյանը՝ Թեոդիկը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը և ուրիշներ, որոնք զգալի ուշադրություն են դարձրել ազգային մշակույթի, նրա դեմքերի, լուսավորության խընդիրներին։

Դարավերջի և 1900-ականի արևմտահայ մամուլի մեջ իրենց առաջավոր ուղղությամբ առանձնանում են «Մասիս» գրական շաբաթաթերթը և «Մանգումեի էֆքյարը»։ Նորոգված «Մասիսը» լույս է տեսել 1898 թ. դեկտեմբերից՝ Մ. Շամտանճյանի խմբագրապետությամբ։ Մինչև 1908 թ. «Մասիսը» խմբագրել են մի խումբ առաջնակարգ հրապարակախոս գրողներ՝ Գր. Զոհրապը, Զ. Սասյանը, Հ. Ասատուրը և ուրիշներ²⁷¹։ Մեծ էր, մանավանդ, դարավերջի «Մասիսի» հրապարակախոսների ազդեցությունը հասարակական կյանքում։ Պատրիարքը, ինչպես վկայում է Հ. Ասատուրը, պատրիարքարանի լուրերը անձամբ տրամադրում էր ոչ միայն «Բյուզանդիոնին», այլև «Մասիսին»²⁷²։ Շաբաթաթերթն ուներ լայն բովանդակություն՝ տպագրում էր գրական, տնտեսագիտական, արվեստագիտական, գիտական բնույթի նյութեր, ուսումնասիրություններ և այլն։ Ծնշող մեծամասնությամբ «Մասիսի» նյութերը ինքնուրույն էին և դա այն կարևոր կողմերից մեկն էր, որով նա տարբերվում էր թարգմանական թերթնով իրենց էջերը հագեցրած մյուս հրատարակություններից։ Իբրև նորություն, «Մասիսը» առաջին անգամ պոլսահայ մամուլում մտքեց եվրոպական հրատարակությունների մատենագիտության հրապարակումները։ «Մասիսի» մյուս աշխատակիցները՝ Ա. Անտոնյանը, Թլկատինցին, Աղ. Փանոսյանը, Ռ. Զարդարյանը, Ա. Հարությունյանը և ուրիշներ շաբաթաթերթին տվեցին նյութերի բազմազանության, թեմայի ընտրության և լուսաբանության այնպիսի ուղղություն, որ այս կամ այն շափով ընդօրինակելի դարձավ հայ մյուս պարբերականների համար։ «Մասիսը» շարունակում էր ռեալիստական շարժման առաջապահիկ՝ նախկին «Մասիսի» և «Հայրենիքի» ավանդույթները։ Շարունակվում էր եվրոպական գրական-մշակութային կյանքի իրազեկ տեղեկատվությունը, հայ մշակույթի ու հասարակական գործիչների դեմքերի վերհանումը, լուրջ հոգվածների տպագրությունը դրամի, հասարակական կյանքի և այլնի շուրջ։ Ռեալիստական գրականության հունը «Մասիսը» լայնացնում էր Թլկատինցու, Ռ. Զարդարյանի և այլոց գործերով, ինչպես և կարևոր տեղ տալով Արևմտահայաստանի ալյոց գործերով, ինչպես և կարևոր տեղ տալով Արևմտահայաստանի կյանքը վերհանող գրականության զարգացման հարցերին։ Ավելի, քան որևէ այլ պարբերական, «Մասիսը» հետևել է ժամանակի արևելահայ գրականությանը (Ալ. Մատուրյան, Դ. Դեմիրճյան) և անկախ իր գնա-

ու գաղափարներ ծավալելու ձեռք զարկին՝ հորինելով հոյակապ երկեր»²⁸⁰։

Հիրավի, Զմյուռնիայում գրաքննության աշարջությունը բավականաչափ թույլ էր՝ մայրաքաղաքի հետ համեմատած, որտեղ միայն սոցիալիստ» կամ «կոմունիստ» բառերի գործածությունը լրագրողի համար հղի էր բանտարկության ուսուցանելու և սպառնալիքով։ Մ. Մամուրջանը, մինչդեռ, ընթերցողին ծանոթացնում էր Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքի հետ, նշելով, որ այդ մտածողը «գիտական բանաձև մը կընծայե հեղաշրջական ընկերավարության և այս նպատակով կհիմնե նշանավոր ընկերություն մը»²⁸¹։

Մ. Մամուրջանը գովառի հուսահատական դրությունը բարելավելու այլ ելք չէր գտնում, քան «ընկերակցական և գործակցական» ընկերությունների, խնայողական արկղերի և այլնի հաստատումը։ Թուրքիայում կապիտալիզմի շահագանց անբավարար զարգացման պայմաններում հայ գործչի մտորումներում նկատելի է բուրժուական շահագործմանը դիմակայելու ոչ արմատական միջոցների առաջադրում։ Ընդ որում, Մ. Մամուրջանը այս բնույթի միջոցառումները հանձնարարում էր Թուրքիայի մեծ քաղաքների արտագրություն մեջ զբաղված հայ բանվորներին՝ «Գործավոր դասակարգն... հայոց մեջ ես ամենե ուժեղ և հաստատուն տարրը կկազմե», — նկատում էր նա²⁸²։ «Արևելյան մամուլում» յուրովի արձագանք են գտել նաև ռուսական և եվրոպական հեղափոխական շարժումները։ Հանդեսի աշխատակիցներից Ա. Նավարջանը համոզմունք էր հայտնում սոցիալ-քաղաքական զորեղ շարժումների միջոցով հասարակության հեղաբեկման մասին. «Դրամատիկները... մենաշնորհը, անհատական խոշոր գործարանները, կալվածատիրությունը պիտի ըլլան մարդկային բարօրության մեծագույն պատուհասներ, մինչև այն ատեն, երբ որ ընկերական ահավոր հեղափոխություն մը... պիտի պայթե ամեն տեղ ու ազատ շունչ մը պիտի շնորհի թշվառ ու գերի մարդկության», — գրում էր նա²⁸³։

Հատկապես արժեքավոր են «Արևելյան մամուլի» հրապարակումները ազգային դպրոցի, լեզվի ու գրականության զարգացման վերաբերյալ։ Պարբերականը և՛ Մամուրջան-հոր, և՛ Մամուրջան-որդու խմբագրության տարիներին հաշվի էր առնում արևմտահայ գովառի ոչ միայն տնտեսական, այլև ազգային ու կրոնական հարստահարությունները և առաջարկում էր այնպիսի կրթություն և դաստիարակություն, որի շնորհիվ պատանին «բանավոր ազատության մը ներքև շունչ առնու, այժմեն վարժի գործիլ ու դժվարությանց հաղթել»։ Այդպիսի կրթությունը են-

թաղրում էր «մասյին կարողություններն ավելի իր հոգեկան կարողությունաց ուժ տալ, անոր բարոյական զգացումները մշակել»²⁸⁴։

Ուշագրավ է, որ «գովառական գրականություն» հասկացությունը այս պարբերականի էջերում ստացավ ամենալայն մեկնաբանություն՝ ընդգրկելով ոչ միայն գեղարվեստական ստեղծագործությունները, այլև տնտեսագիտական, արհեստագիտական, գիտական, առողջապահական բնույթի ամենատարբեր հրատարակությունները, որոնք գործնական նշանակություն պետք է ունենային Արևմտահայաստանի բնակչության համար։

Միջազգային քաղաքականության տեսության մեջ «Արևելյան մամուլի» վերլուծությունը սկզբունքորեն տարբերվում էր պոլսահայ շատ պարբերականների պարզունակ ու խառնաշփոթ պատկերացումներից։ Հանդեսը ոչ սակավ ղեկաբերում տալիս էր արտաքին քաղաքական իրադրության, իմպերիալիստական տերությունների շահագիտական վարքագծի, դիվանագիտության ու նրանց հակասությունների սթափ գնահատականը։

Մ. Մամուրջանի մահից հետո հանդեսում նկատելիորեն թուլացավ կամ սահմանափակվեց սոցիոլոգիական ու քաղաքական նյութերի բովանդակությունը։ Հավանաբար, դա պետք է բացատրել ոչ միայն լայն իմացականության տեր խմբագրից հանդեսի զրկվելու, այլ գրաքննական խստությունների իրողությունները։ Համենայն դեպս, Մ. Մամուրջանի խմբագրության տարիներին բարոյախոսական և գրական նյութերն ավելի մեծ տեղ են գտնում հանդեսի մեջ։ Հրապարակախոսությունը «Արևելյան մամուլի» էջերում շունչ են առնում ընդհանրացումներն ու քննադատական արժեքը, որ միակողմանի էր դարձնում նրա հրապարակախոսական թեմատիկայի նպատակաուղղվածությունը։

Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել «Արևելյան մամուլի» գեղարվեստական գրականության մասին։ Սակավ բացառություններով պարբերականին աշխատակցում էր արևմտահայ գրողների ընտրանին՝ Ռ. Զարդարյանը, Թլկատինցին, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Հ. Ալիխարը, Ռ. Որբերդարյանը, Մ. Նուպարյանը, Սիպիլը և ուրիշներ։ «Արևելյան մամուլի» գրական-գեղարվեստական նկատելի թեքումը արտահայտվեց 1908 թ. նրա հրատարակած երեք բացառիկ համարներով, ուր տպագրվեցին արևմտահայ գրողների գրական-հրապարակախոսական երկերը։ 1900-ամբողջապես գրողների գրական-հրապարակախոսական երկերը։ «Արևելյան մամուլը», ամբողջականորեն է ներկայացրել արևմտահայ գրական պրոցեսի ընթացքը։ Այս ժամանակաշրջանում «Արևելյան մամուլը» հաստատուն կերպով անցավ ռեալիստական գեղագի-

քական կառավարությունը օգտագործում էր պառակտելու և թուլացնելու հայ լուսավորչական եկեղեցին²⁸⁷։

1905 թ. ռուսաստանյան հեղափոխության լուրերը կտրականապես արգելված էին Թուրքիայում հրատարակվող մամուլում, արգելված էր դրա վերաբերյալ ամեն մի ակնարկ։ Համիդը այդպիսի տեղեկությունը անմիջական սպառնալիք էր համարում Թուրքիայի քաղաքական կարգերի համար, ժողովուրդների ազատագրական պայքարը խթանող ուժ, ուստի գրաքննիչները ամենայն բծախնդրությամբ հետևում էին, որ այդ բովանդակության նյութերը չսպորդեն մամուլի էջերը։ Զենովայում հրատարակվող թուրքերեն «Մեշվերեթ» թերթը գրում էր, որ Ռուսաստանում հեղափոխության լուրերը ընթերցողից թաքցնելու համար թուրքական մամուլին արգելված է ընդհանրապես որևէ տեղեկություն տպագրել ռուսական իրականությունից։ Իշխանությունները ճգնում էին կանխել նույնիսկ այս բովանդակությամբ բանավոր ինֆորմացիայի տարածման հնարավորությունը²⁸⁸։ Հետաքրքիր է, որ այդպիսի արգելք չկար, ասենք, Չինաստանում բոքսյորների ապստամբության (1899—1901) լուրերի նկատմամբ։ Թերթերն իրենց էջերը առատորեն լցնում էին ապստամբության, այն ճնշելու վերաբերյալ լուրերով։ Չինաստանը օսմանյան կառավարության համար շարունակում էր մնալ խորհրդավոր մշուշով ծածկված մի երկիր, որտեղ կատարվող դեպքերը նրան քաղաքական կամ գաղափարական որևէ վտանգ չէին ներշնչում։ Քաղաքական տեսության բաժնում, ի դեպ, արգելված էր քննադատել «բարեկամ» եվրոպական երկրների, մանավանդ Գերմանիայի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը։ Այս պատճառով բոքսյորների ապստամբության դեմ ուղղված տերությունների զինված գործողությունները հաճախ ներկայացվում էին առանց քննադատական դիտողությունների։

Համիդի բռնակալության վերջին տասնամյակին մամուլի էջերում գրեթե վերացավ բանավեճը, մանավանդ՝ հասարակական հնչողություն ունեցող բանավեճը։ Տնտեսական ու քաղաքական կարևոր խնդիրներին քննարկման արգելքը անշարժության էր դատապարտում թերթերին, մեկուսացնում նրանց հասարակական կարծիքից։ Որպես կանոն, թերթերը բանավիճում էին ակնարկներով, մանվածապատ ձևակերպումներով ու ընդհանուր բնույթի դիտողություններով, որոնք ընթերցողին գրեթե ոչ մի պատկերացում չէին տալիս վիճելի հարցի, առավել ևս՝ դրանց նկատմամբ թերթերի վերաբերմունքի աասին։ Վ. Ի. Լենինը այսպիսի «թաքնված բանավեճը» բնութագրում էր որպես «բանավեճի մի տեսա-

ձևը, որը ունի նրա բոլոր թերությունները և չունի նրա մեծ արժանիքներին և ոչ մեկը»²⁸⁹։

Լրագրական բարբերի այլասերումը ծավալվում էր բռնակալության պարարտ հողի վրա։ Կարծիքների և տեսակետների տարբերությունը չէր հասնում ճշմարտությունը վերհանելու աստիճանի և հակասությունները կորչում էին մանրախնդիր անձնականի սահմաններում։

Իր բնութագրական կողմերի ամբողջության մեջ, սակայն, արևմտահայ մամուլը հայտնի չափով կարողացավ պահպանել իր մտավոր և մշակութային կարևոր նշանակությունը, շարունակում էր ազգային ինքնագիտակցությունը խորացնողի իր դերը։ Ժողովրդի կյանքի, կենցաղի, ազգագրական նկարագրի էական կողմերին նվիրված հրատարակումները դարձան մամուլի հետաքրքրությունների առանցքը։ Ավելի քան երբևէ Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի պարբերականները մերձեցան Արևմտահայաստանին, որի իրականությունն ու ժողովուրդը ներկայացնող բազմաթիվ նյութերով հանդես եկան դավառին բաջածանոթ գորղներն ու լրագրողները։ Մամուլը բռնակալությանը հակադրում էր ազգային մշակույթի, հայրենասիրության, մտավոր ու կուլտուրական ուղիով ժողովրդի զարգացման իրավունքը։ Որքան էլ դաժան ու մանրախնդիր, բռնակալությունը անզոր էր կասեցնելու այդ պրոցեսի շարունակական ընթացքը։

* * *

1890-ականի վերջին և 900-ականին Օսմանյան Թուրքիայում մամուլը հրատարակվում էր բռնակալության վերջին շրջանի՝ ամենազոր դարձած գրաքննության պայմաններում։ Ներքին գործերի մինիստրության (որի տնօրինության տակ էր տպագրական տեսչությունը) գրաքննության բովով անցնելուց հետո պարբերականների տպագրելիք նյութերը ջանախնդրաբար սանրվում էին հանրային կրթության մինիստրությանում, ուստիկանության մինիստրությունում և Յիզբզում։ Ոչ թուրքերեն լեզվով մամուլի նյութերը թարգմանում էին տվյալ պարբերականի խմբագրատանը ամրացված գրաքննիչները։ Ամենից ավելի կասկածամիտն ու մանրախնդիրը ուստիկանությունն էր, որի ինֆորմացիայի հիմնական աղբյուրը նրա հավաքագրած թափթփուկներն էին՝ «ժուռնալ-ճիհները»։ «Ուստիկանության մեջ,— գրում է Ա. Արփիարյանը,— մասնավոր դիվան մը չի կար. լրտեսներու, մատնիչներու խմբակ մը մատնանի չկրներ որևէ լուր կամ հողված։ Անանուն մատնությունն ալ գործ կտեսներ։ Անհայտ մատնիչներ կապարով մը կստորագծեին թերթին մը

այսինչ կամ այնինչ հողավածը և կողրկեին դուրը կամ ոստիկանատու-
նը»²⁹⁰; Բավական էր կասկածելի մեկ տող, մեկ բառ և թերթը դատա-
պարտվում էր խափանման²⁹¹: 1899 թ. Տ. Ճիվելեկյանը դժվարություն
կարողացավ ձեռք բերել «Սուրհանգակի» հրատարակության արտոնա-
գիրը: Ոստիկանությանը տեղեկացրել էին, թե իբր, թերթի անունը մեկ-
նաբանվում է «սուր հան դակ»՝ «սուրը հանն»՝ թաքմիշ ըրե» (թաքմիշ՝
խրել—թուրք.) իմաստով²⁹²: Մամուլում և գրատպության մեջ ոստիկա-
նությունը անընդհատ որոնում էր իրեն շարժրկող ուրվականը՝ հայկական
կոտորածների արձագանքը: Իր ջանախնդրության մեջ գրեթե միշտ անց-
նելով բանականի սահմանները, ոստիկանությունը արդեն այլաբանու-
թյուն էր տեսնում այնտեղ, որտեղ ինքն էր ցանկանում: Խոսելով կոտո-
րածներից հետո հայ մամուլի և գրատպության վրա ոստիկանության
անմիտ հարձակումների մասին, Բ. Շտերնը նկատում էր, որ «ետյնիսկ
Աստվածաշունչը ազատ շմնաց վերոհիշյալ արշավանքներից: Թուրքա-
կան գրաքննիչի աչքում նրա մի քանի նախադասությունները անվատա-
հելի և կասկածելի դարձան: «Հրեաստանը» նման է հնչում «Հայաստան»
բառին... Ուրեմն, այսուհետև (թող լինեն—Ա. Խ.) այնպիսի աստվածա-
շունչներ, որոնց մեջ չի կարելի գտնել «Հրեաստան» բառը: Մյուս տեղը
վերաբերում էր Քրիստոսի համար առաջին անգամ մեռնող սուրբ Ստե-
փանոսին: Թուրքական գրաքննիչը շկարողացավ ներել այդ սուրբին, չէ
որ նա քարկոծվելով մեռավ, որը կարող է 1896 թ. օգոստոսյան օրերը
հիշեցնել, երբ այնչափ հայեր նույն ձևով սպանվեցան, ուստի և այդ
կտորը շնջվեցավ»²⁹³: Չերբակավում էին այն հայերը, որոնց մոտ հայտ-
նաբերվում էր գրաքննական կնիք շունեցող Աստվածաշունչ²⁹⁴:

Մամուլի տեղեկատվությունը Թուրքիայում քաղաքական ու հասա-
րակական անցուղարձի մասին՝ դարձավ խիստ միօրինակ ու աղքատիկ,
գրեթե ոչինչ չհայտնող: Հայ ազգային խնդիրների առթիվ սուլթանի և
պատրիարք Մ. Օրմանյանի հանդիպումները ծածկվում էին գաղտնիու-
թյան մշուշով: «Արմենիան» մի այդպիսի նմուշ էր ներկայացնում «Բյու-
զանդիոնի» 1899 թ. հոկտեմբերի 14-ի համարից:

«Դատական վսեմ. նախարարը նախընթաց օրը պատրիարքարանի
Ա. գործակատարին ծանուցեց է, թե ներկայացված ինչ-ինչ գործերը
կնայվին:

Քաղաքական ժողովո ատենապետ բարձր. Հարություն փաշայի
կողմն ս. պատրիարքին տեղեկությունք հաղորդված են ներկայացված
գործերու ինչ ընթացքին նկատմամբ»²⁹⁵:

Թուրքական իշխանությունների գործողությունների քննությունը կա-
տարելապես անմատչելի դարձավ մամուլի համար: Պարբերականները
մշակել էին վախժորած-երկշտ արտահայտչամիջոցների, շնչին դիտո-
ղությունը շողորթություն վիթխարի դողայի հետ խառն հրամցնելու
մի յուրատեսակ ձև, որը լիովին համապատասխանում էր մամուլի ոտ-
նակոխ արված իրավական վիճակին: Ե. Անդրեասյանը երիտթուրքա-
կան հեղաշրջումից հետո այդպիսի ոճի մասին գրում էր. «Ինչ որ չէինք
կրնաք իբրև մեր մտքին արտադրությունը ցույց տալ տառապող ժողո-
վրդին իբրև վշտակից ընկերը, կաշխատեինք արտաքին լուրերու բաժի-
նին մեջ տողընդմեջ զևեղել, լուրեր, որոնք նվազ ենթակա էին գրա-
քննության և հաճախ առիթ կփնտրեինք բռնակալ թագավորին անունը
հեղհեղելու, անոր անձեռնմխելի նվիրականության պատրվակին ներքև
անիրավություն մը ձաղկելու: Կրսեինք, գործինակ... «վեհ. սուլթանը,
որ այնքան արգար է, ինչու ունենա անարդար նախարարներ և անպար-
տաճանաչ պաշտոնյաներ»²⁹⁶:

Իշխանությունների քննադատությունը կտրականապես արգելված
էր նաև Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերի համար: Փողոցային մի անկար-
գություն մասին պատմելուց հետո «Լեվոնդ հերալը» ոստիկանության
մասին արել էր հետևյալ խիստ սքողված դիտողությունը. «Չի կարելի
ասել, թե մեր ոստիկանությունը լավ կազմակերպված չէ: Ամեն հիսուն
քայլի վրա... ագենտներ են նշանակված, որոնք ցրեկները միշտ իրանց
ժառանգության մեջ են, սակայն գիշերները երբեմն վատ եղանակներին
ու հանգիստ ժամանակներին սրճարանների մեջ խաղաղ անկյուն են ո-
րոնում, որից և հաճախ տուժում է»²⁹⁷: Դրան անմիջապես հետևեց գրա-
քննական նախազգուշացումը, որով հայտնվում էր, որ այդ թերթը ան-
տեսել է գրաքննական կանոնադրությունը և կատարել անթույլատրելի
հանցանք:

Մ. Օրմանյանի պատրիարքության ժամանակ հայ մամուլի վրա
շլված շափերով ծանրացավ պատրիարքի և ազգային մարմինների հրու-
կողությունը: Դա հասցրեց նրան, որ մամուլը հարկադրվեց լուրջուն
պահպանել նրանց զեղծումների մասին: Հավանաբար, մամուլի երբեմնի
հանգստության վերջին տուրքը տալիս էր «Մասիսը», որը 1898 թ. հու-
նիսին որոշ դիտողություններ էր արել պատրիարքարանի դրամական
շարաշահումների վերաբերյալ²⁹⁸: «Մշակի» թղթակիցը նկատում էր, որ
ոչ մի թերթ իրավունք չունի ամենափոքր իսկ շափով բացահայտել այդ-
պիսի շարաշահումները՝ առանց խափանման վտանգի ենթարկվելու²⁹⁹,
Ե. Անդրեասյանը ցասկոտ տողերով է ներկայադրել պատրիարքի լուծը

մամուլի վրա: Օգտվելով իր իշխանությունից և առավել ևս՝ Յլղղի վրա ներգործելու հնարավորությունից, պատրիարքը անքննելի էր հռչակել իր գործողությունները և աջ ու ձախ պատժել էր տալիս մեղանշած թերթի-րին: Օրմանյանը իր տուն էր կանչում հայ գրաքննիչներին և հանդիմա-նում նրանց, որ թույլ են տալիս թերթիքին՝ անցկացնել իր դեմ պատ-րաստված նյութերը³⁰⁰: «Անոր զայրույթեն զերծ կմնար թերթ մը,— գրում էր Անդրեասյանը,— որուն անունը տալ չեմ ուզեր՝ ուրիշ բաներ չալ պրպտելու հարկին տակ չգտնվելուն համար (նկատի ունի «Բյուզանդիոնը»,—Ա. Խ.)»³⁰¹:

Հիրավի, «Բյուզանդիոնը» պատրիարքի կողմից մշտապես հովանա-վորվում էր՝ իբրև նրա համախոհ: 1899 թ., երբ «Մասիսում» Ա. Ան-տոնյանը սուր քննադատության ենթարկեց Բ. Քեչյանին՝ իրավացիորեն ցույց տալով նրա թերթի նեղմտությունը և ընթերցողի լրագրական ճա-շակը անմիտ փորձությունների ենթարկելը, պատրիարքը իր բարեկա-մական զգացումները Բ. Քեչյանի հանդեպ հայտնեց ոչ այլ կերպ, քան մեկամսյա խափանման ենթարկելով «Մասիսը»³⁰²: Հեղձուցիչ և հիվան-դագին մթնոլորտում անթույլատրելի էր համարվում նույնիսկ քահանա-ների հեղինակությանը դիպչելը: 1906 թ. Կ. Պոլսի կրոնական ժողովը հատուկ որոշմամբ սաստեց այն թերթիքին, որոնք համարձակվել էին աննպաստ կարծիք հայտնել քահանաների կրկնամուսնության մա-սին³⁰³:

Այսպիսի վերաբերմունքը ըստ ամենայնի խրախուսվում էր Համիդի ռեժիմի կողմից: Ոստիկանությունը ձգտում էր հավաքագրել մամուլի խմբագիր-տնօրեններին և դարձնել գործակալներ՝ ինքնուրույնությու-նից զրկված մամուլը վերածելով բռնակալության հենակետերի: Ա. Ան-տոնյանը վկայում է, որ տպագրական տեսչության տնօրեն Ֆերիտ Սի-սակ պեյը ջանացել է իրեն ներգրավել ոստիկանության գործակալնե-րի շարքը³⁰⁴: Լ. Շահնազարը հայտնում է իր հերթին, որ 1896-ին «մե-զի դեմ հնարված վերջին միջոցն եղավ ձեռնարկել ծառայեցնել թերթը («Հայրենիքը»—Ա. Խ.) համիդյան ռեժիմին»³⁰⁵: Շահնազարը կտրակա-նապես մերժել էր այս ուղղությամբ գրաքննիչ Պ. Պառնասյանի արած առաջարկները:

Այն, ինչ չէր հաջողվում ոստիկանությանը հայ խմբագիրների նկատմամբ (իհարկե, ոչ առանց բացառությունների, ինչպիսին էր «Լույ-սի» խմբագիր Վ. Պարտիզակցին), բավական հեշտությամբ իրականաց-վում էր Կ. Պոլսի եվրոպական շատ հրատարակությունների և արտա-սահմանի մամուլի խմբագիրների շրջանում: Կաշառվել էին արտասահ-

մանի բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր³⁰⁶: Համիդը դրանց խմբագիրնե-րին գնում էր մի քանի հարյուրի հասնող բաժանորդագրություններով և սուլթանական բարեհաճության այլ նշաններով: «Համիդի իշխանության ընթացքում,— գրում է իրագրող Սեֆեր բեյը,— անթիվ և անհամար խում-բագիրներ սեթեթված են տաճկական մեղալներով ու շքանշաններով: Այդ տեսակ պայմաններում ինչու պահանջել, որ նա արժեք տա Եվրո-պայի հասարակական կարծիքին»³⁰⁷: 1908 թ. Կ. Պոլսի երիտթուրքական կոմիտեին ձեռք էր գցել Համիդի քարտուղար Իզզեթ փաշայի մի ցուցակը, որտեղ նշված էին եվրոպական կաշառված թերթերը, ինչպես ավստրո-հունգարական և գերմանական «Պեշտեր Լյոյդը», «Նոյե Ֆրայե պրես-սեն», «Ֆոսիշե ցայտունգը» և այլն³⁰⁸: Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերը ամենազոր կաշառքի շնորհիվ գերակշիռ մեծամասնությամբ դարձել էին սուլթանի ձեռնասունները³⁰⁹:

Նույն վերաբերմունքը տարածվում էր թուրքական թերթերի վրա: 1890-ական թթ. «Թերճեմանը հազրգաթը», «Սաբահը» և «Բեկամը» Բ. դոնից ստանում էին ամսական 400 դոլարի շահով նպաստ³¹⁰, «Էմա-նոն-ուլ ումեմը»՝ 240.000, «Սադեթը»՝ 36.000, «Իսթանբուլը»՝ 24.000 դոլար և այլն³¹¹: Եվրոպական թերթերի խմբագիրները երբեմն խորա-մանկության էին դիմում՝ նպաստներն ավելացնելու կամ շքանշան կոր-զելու համար: 1899 թ. սուլթանի մյուս քարտուղարը՝ Սյուրեյյա փաշան նշել է, որ բոլոր թերթերը շնորհավորել են սուլթանի ծննդյան օրը՝ բացի «Մոնիթյոր օրիենթալից»³¹²: Այսպիսի «սաննությունը» պետք է հալեց-վեր կաշառքի ջերմությամբ: Այստասահմանի մամուլի մեջ հայտնվում վեր կաշառքի ջերմությամբ: Այստասահմանի մամուլի մեջ հայտնվում էին առավել հանդուգն խմբագիրներ, որոնք Թուրքիային ոչ նպաստա-վոր եղավ գրված ձեռագիր հոդված էին ուղարկում պալատ՝ նախազգու-շացնելով, որ եթե որոշակի գումար չտրվի, ապա այն կտպագրվի³¹³:

Մամուլին սիրաշահելու բաղադրականությունը³¹⁴, այսուհանդերձ, ի վիճակի չէր ամբողջովին անշարժության դատապարտելու հայ թերթերը: Գրաքննական շրջադարձը պատիժները վկայում էին ոչ միայն մշտական Ռեպրեսիանների, այլև դրանք մշտապես առաջացնող պատճառների մա-սին: 1899—1907 թթ. «Մասիսը» խափանվել է մի քանի անգամ՝ 1905 թ. հունվար-փետրվարին, հուլիսին, սեպտեմբեր-նոյեմբերին, 1907 թ. հու-նիս-օգոստոսին և այլն: Գրաքննությունը, ընդ որում, որևէ բացառու-թյուն չէր տալիս խափանման պատճառի վերաբերյալ, այլ միայն նշում էր «կանոնի հակառակ ընթացքի մեջ գտնվիլ հանդգնած ըլլալու» իրո-ղությունը: Բարեհաճատակության միօրինակ ուղղությամբ ընթացող «Բյուզանդիոնը» խափանվում էր ամենաշնչին կասկածի դեպքում:

«Տասն տարվա մեջ,—գրում էր Բ. Քելչյանը,—«Բյուզանդիոն» հինգ անգամ գոցվեցավ՝ գլխավորապես ոստիկանություն հնարքներով, առնվազն տասներկու անգամ ձերբակալվելով՝ հարցաքննության ենթարկվեցանք. երկու տարի առաջ՝ 1907 փետրվար-մարտ «Բյուզանդիոն» խափանեցավ և մեկ կողմե՛հ հայոց պատրիարքին, մյուս կողմե՛հ նախորդ ազատական շեյխ-ուլ խալամին բարեխոսությամբ հազիվ մեկ ամիս բացվեցավ և 1906 հունիս-հուլիսին այս միևնույն Մեհմետ Ալին էր, որ մեւր տունը գիշերույն կոխել տվավ և մեր տունն ու տպարանը խուզարկել են ետր իբրև հայ հեղափոխական և իբրև պահող և արտասահմանի հեղափոխականաց հետ թղթակցող՝ զմեզ բանտարկեց 17 օր...»³¹⁵:

Արտասահմանի հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության աշխուժացմանը զուգրնթաց՝ հաճախակի էին դառնում ոստիկանության միջոցառումները Կ. Պոլսի հայ թերթերի դեմ: 1906 թ. հունիս-հուլիսի միջադեպը, որի մասին խոսում էր Բ. Քելչյանը, ըստ էության, հայ խմբագիրների դեմ կազմակերպված շուրջկալ էր եղել: Հուլիսին ձերբակալվեցին նաև «Մասիսի» խմբագիր Տ. Արփիարյանը, Մ. Գոշունյանը («Մանգումեի էֆթյար»), Զ. Կյուզլուրյանը («Սուրհանգալ»), Զ. Յուսուֆյանը («Արևելք») և Պ. Պապիկյանը («Ավետաբեր»): Ձերբակալվել էին Բ. դոան հայ պաշտոնյաներ և բազմաթիվ այլ անմեղ մարդիկ՝ սուլթանի դեմ մահափորձի ամբաստանությամբ³¹⁶: «Շատ մը երևակայական ամբաստանություններ կծանրանան իրենց վրա, ի մասնավորի՝ արտասահմանի հեղափոխական մարմիններու հետ հաղորդակցություն»,—գրում էր Ալեքսանդրիայի «Ազատ խոսք»³¹⁷:

Համիդի գահակալության վերջին երկու տարիներին հայ մամուլի մեղանշումները ոստիկանությունը հակված էր գնահատելու քաղաքական հանցանքի տեսակետից: Խմբագրատներում տիրող լարվածությունը ձգվեց ընդհուպ մինչև բռնակալության վախճանը:

* * *

1894—1896 թթ. և հետագայում համիդյան գրաքննությունը կտրականապես արգելել է մամուլում հայկական կոտորածների վերաբերյալ լուրերի ներթափանցումը: Արգելվեցին եվրոպական լրագրողների թրջթակցությունները կոտորածների մասին և կամ միջոցներ ձեռնարկվեցին եվրոպական թերթերում իրական փաստերը նենգափոխելու համար: Սուլթանի անմիջական պատվերով թուրքական որոշ հրատարակություններ ջանում էին երկրում արևմտահայությանը ներկայացնել որպես Օսմանյան կայսրության ամբողջականության դեմ դավեր լարող և նրա

անկախությանը սպառնացող ժողովուրդ: Հայ մամուլը ենթարկվեց ոստիկանության մանրակրկիտ հսկողությանը: Պարբերականներից չֆացանքնադատական հրապարակումները՝ նույնիսկ ազգային շրջանակներում: Վերացվեցին սատիրան ու բանավիճալին լուրջ հրապարակումները: Բռնակալության անբարոյականացնող ազդեցությունը մամուլում նկատելի դարձավ առանձնապես Արդուլ Համիդի գահակալության վերջին տասնամյակին: Կասկածանքի ու լրտեսության թունավոր մթնոլորտում անկում ապրեցին լրագրական բարքերը. սուլթանը այս սլայմաններում ցանկանում էր մամուլը վերածել միանշանակ միջոցի՝ բռնակալությունը փառաբանելու համար:

Այսուհանդերձ, արևմտահայ մի շարք պարբերականներ կարողացան այս կամ այն կերպ պահպանել իրենց հասարակական առաջավոր ներգործությունը հայ հանրության վրա՝ մասնավորապես հայ զույգ հատվածների հոգևոր-մշակութային մերձեցման և թարգմանական գրահանույթյան զարգացման գործում: Մամուլը կարևոր ներդրում արեց ազգային դպրոցի, մանկավարժության, ինչպես և գիտական մտքի պրոպագանդի ասպարեզում:

ЗАПАДНОАРМЯНСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ И ЦЕНЗУРА ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ (1857—1908)

Правовое положение печати в Османской Турции, с развитием периодической печати, окончательно определилось в 50-60-х годах XIX века. В западноармянской общине до закона, принятого в 1857 г. о типографиях, контроль над книгопечатанием и прессой осуществляли патриарх и духовный собор. До опубликования османского закона о печати деятельность редакторов и издателей подвергалась некоторой регламентации, к которой относились санкции властей по отношению к печати, к условиям закрытия и переиздания газет и журналов.

К попыткам регулирования правового положения прессы армянское Национальное правление прибегло к 1861—1863 гг., когда в западноармянской общине усилилась борьба за национальную конституцию. В соответствии с законопроектом о печати Национальное правление пыталось ограничить возможности демократических периодических изданий («Мегу», «Мюнати-и эрчиас», «Цахик») в области свободной критики. В отличие от других общественных течений, защищавших принцип умеренной свободы печати, западноармянские публицисты-демократы обосновывали свои требования свободы печати необходимостью критики и ликвидации общественно изживших себя идей и отношений.

Обнародование османского закона о печати от 31 декабря 1864 г. положило конец бесконечным дискуссиям—положение о национальной печати стало излишним. Распространение либерально-реформистских идей в турецких газетах, рост общественного влияния «новых османов» и проявление национального самосознания подданных народов империи явились теми основными

причинами, которые привели Порту к регулированию правового положения печати во всей стране. Особенностью установленного в соответствии с этим законом режима печати явилось то, что предварительная цензура не устанавливалась, однако периодические издания попадали под постоянный контроль административных властей. Несмотря на либеральные формулировки, в действительности закон подчинял печать полицейским органам. Поэтому закон о печати 1864 г. характеризуется односторонней направленностью, очерчивая в основном правовые нормы периодических изданий и соответствующих размеров наказания. Тем не менее, закон в определенной степени ограничивал власть тирании над печатью, определял нормы, регулирующие взаимоотношения редакторов-издателей и властей. Когда печать оказывала сопротивление внутренней и внешней политике правительства или затрагивала вопросы национального самоопределения, Порты прибегала к гонениям редакторов и издателей. В соответствии с «Временным решением», обнародованным в 1867 г., турецкие бюрократы получили широкую, никаким законом не установленную власть над печатью. С этого времени полицейский контроль стал характерной особенностью османской цензуры.

С конца 1860-х гг. Порты стала непосредственно контролировать периодические издания. До этого контроль осуществлялся через патриаршество или национальное правление. Жесткие меры начались с закрытия газет «Манзуме-и эфкяр» К. Паносяна и «Циацана» Ов. Минасяна, когда правительство принудило армянскую печать отказаться от постановки вопросов, касающихся экономических, религиозных и административных притеснений в Западной Армении. Подобное отношение сопровождалось сокращением патентов или резким затруднением издания армянских газет с национальным и общественным содержанием. В первой половине 1870-х гг. встретившиеся ростом общественного влияния печати, власти отказались ликвидировать «Временное решение»; вместе с тем, были ограничены материальные возможности редакторов и издателей и введен налог на штемпель (1874 г.), который лег тяжелым бременем на все периодические издания.

В 1870-х гг. ведущие западноармянские газеты и журналы, благодаря справедливой оценке и критике деятельности конституционных органов, сферы просвещения, клерикальных должностных лиц оказали глубокое влияние на общественное мнение. А когда разоблачения приобрели общественную значимость, национальная, светская и религиозная верхушка начала оказывать на печать давление с помощью властей. При содействии последних она добивалась введения административных наказаний, закрытия органов печати, суда над ними и т. д. С некоторыми исключениями критический заряд газет в этот период в основном разряжался в рамках армянской общины. Именно этим объясняется то обстоятельство, что контроль над армянской печатью османские власти в известной мере передали национальному правлению, оставляя за собой право на санкции.

В середине 1870-х гг. для османской цензурной политики решающее значение имел подъем освободительной борьбы поданных народов на Балканах и оживление либерально-конституционного движения внутри страны. Армянская пресса целенаправленно освещала угнетенное положение населения Западной Армении. Порта не препятствовала этому. Подобное отношение объяснялось политической ситуацией, сложившейся в Турции: местным реформам для восставших дунайских вилайетов Турецкое правительство противопоставляло необходимость реформ во всей стране. Итак, армянским периодическим изданиям позволялось освещать тяжелое положение армянской провинции именно для того, чтобы продемонстрировать необходимость административных реформ не только на Балканах, но и в Малой Азии. Разоблачения печати, однако, достигали нежелательных для правительства масштабов, а потому такие «крайности» наказывались полицейским вмешательством. Во второй половине 1870-х гг. на фоне временного прекращения гонений пресса подвергалась преследованиям без судебного разбирательства, в административном порядке.

Освещение положения западных армян в армянской прессе было враждебно встречено турецкой шовинистической печатью, что положило начало распространению версии о политической опасности и враждебности западных армян государству. Подоб-

ная фальсификация особенно получила распространение в 1880 г., когда, расправившись с османской конституцией, Абдул Гамид развернул тиранию по всей стране. В борьбе против турецкого либерализма и стремления немусульманских народов к самоопределению султан придавал первостепенное значение искоренению свободомыслия в прессе. В 1879 г. в условиях политической стабилизации цензура вновь обрушилась на прессу. Возобновились преследования редакторов-издателей и влиятельных публицистов, стали закрываться периодические издания. Пасивия и запреты были направлены против дальнейшего развития идей национального самоопределения в армянской прессе. Запрещались перепечатка на политические темы из европейских изданий, информация об армянском вопросе. Из периодики исчез жанр политической публицистики. Усилившиеся гонения привели к закрытию периодических изданий «Лрагир», «Мамул», «Цицах», «Аршалуйс араратян». Вступившая в свои неограниченные права, гамидовская цензура навязала газетам и журналам особые инструкции, по которым определялось их общее содержание, тематический отбор материалов и вид публикаций. В 1888 г. силой цензурных правил правительство стремилось искоренить критическую направленность прессы и превратить ее в покорное орудие господствующего режима. В журналистику проникли доносы, подлоги, провокации: цензура хотела держать в постоянном напряжении редакторов и журналистов. Подкупленная султаном значительная часть турецкой прессы перестала осознавать свои гражданские обязанности. Турецкая дипломатия стремилась подкупить как зарубежную оппозиционную, так и армянскую печать за пределами страны.

Несмотря на национально-политические гонения и преследования, передовые западноармянские публицисты и писатели смогли объединиться вокруг легальных изданий—«Аревелк», «Масис» (еженедельник) и «Айреник». В 1880-х гг. демократическая пресса заменила запретную тему гнета широким и всесторонним отражением реальной жизни, быта, нравов и обычаев населения Западной Армении. На страницах периодических изданий самоутвердилась западноармянская реалистическая литература как специфическая форма проявления идеологии нацио-

нального самоопределения и освободительной борьбы. В единстве публицистического исследования и художественного воспроизведения западноармянской действительности формировалось общественное воздействие прогрессивной прессы.

В 1894—1896 гг. гамидовская цензура категорически запретила всякую информацию об армянских погромах. Были запрещены или доведены до минимума материалы, отражающие жизнь в Западной Армении. Для маскировки погромов цензура перешла к откровенной дезинформации. Внутренняя информация предварительно разрабатывалась в полиции; в справках под лживыми заверениями о мире и безопасности в Западной Армении тщательно скрывалось катастрофическое положение народа. За правдивую информацию редакторов и издателей ожидали тюрьма и ссылка. Власти предприняли меры для запрета въезда европейских журналистов и в районы погромов. С тем, чтобы в страну не могли просочиться русские и европейские периодические издания, в которых писалось о погромах, усилился контроль над иностранной корреспонденцией. По мере распространения погромов дезинформация становилась все более целеустремленной: версия о «горстке бунтарей», восставших в армянских провинциях, превратилась в лживую пропаганду о восстании и измене западных армян, к которой приступила как официальная, так и неофициальная турецкая печать. Султан стремился ввести в заблуждение международное общественное мнение, заявляя, что турецкие власти вынуждены смирить «бунтарей», а также пытался возбудить чувство ненависти к западным армянам у турецкого и курдского народов.

Цензура оказывала давление на армянские газеты и журналы, принуждая печатать материалы, где вся ответственность за погромы возлагалась на армян. Газетам навязывались готовые редакционные материалы, содержащие «факты» о якобы восставших армянах. Газеты «Аревелк», «Айреник», «Джериде-и шаркие» отказались печатать подобные материалы.

В условиях разгула цензуры стало невозможным дальнейшее издание «Айреника». Ред. А. Арпиарян вынужден был эмигрировать за границу, издатель Ов. Шахназар был арестован. В июле 1896 г. «Айреник» был закрыт.

Цензурные гонения до падения тирании в 1908 г. не смогли, тем не менее, окончательно подавить некоторую самостоятельность армянской прессы. Существенную нехватку общественного содержания (национальное, экономическое и политическое угнетение, запрет материалов, отражающих вести о зарубежных событиях и, в частности, русской революции 1905 г.) армянская печать стремилась восполнить серьезной оценкой повседневной жизни нации, деятельности провинциальных правлений и пропагандой культурных ценностей. В условиях более жестокой, по сравнению с контролем над прессой, цензуры книг периодические издания сплотили вокруг себя передовые литературно-публицистические силы, которые привлекали внимание читателей, способствовали его духовному развитию. В 1900-х гг. пресса играла исключительно важную роль в развитии западноармянской оригинальной и переводной литературы.

Цензура не смогла окончательно задержать процесс культурного и интеллектуального сближения двух частей армянского народа. Печатавшиеся в Константинополе и Смирне периодические издания продолжали тот путь оценки восточноармянской литературы, литературных деятелей, который вырисовывался еще в 1850—1860-х гг. Большой силы и глубины обобщений достигло в прессе художественное воспроизведение социально-общественной жизни Западной Армении. Реалистическая литература нашла живительные корни в изображении жизни провинции, а также армянских общин Константинополя и других городов Турции. Стихийно, но в то же время постоянно и непрерывно западноармянская печать противопоставляла тирании идеалы национальной культуры, духовного развития народа. Ограничения и духовное малодушие, навязанные гамидовским режимом, пресса прорывала, правда, не прямым, но опосредованным процессом общения с собственным народом и контактом с передовыми международными общественными движениями.

THE WEST ARMENIAN PRESS AND CENSORSHIP IN THE OTTOMAN TURKEY, 1856—1908

In the Ottoman Empire the legal situation of the press media has been given a definite status in the course of its development within 1850 to 1860. In the Western Armenian community until 1857 book-printing and the press media had been controlled by the Armenian Patriarch and the Holy Assembly. Until the enactment of the Ottoman law of the press in 1854, the editor-publisher activities had been regulated by sanctions of the authorities against the press.

The National Department made attempts to adjust the state of legal affairs in the press between 1851 and 1853, at the time when the Western Armenian community was striving for a national constitution. In accordance with the Bill on press the national rule tried to restrict the capabilities of the democratic periodicals like "Meghu" "Miunati -ierchias", "Tsaghik" with regard to free criticism. In contrast to other social movements backing a moderate freedom of the press, the West Armenian democratic public writers substantiated their demands for press freedom by the need for criticism and the elimination of outdated public relations and concepts.

The enactment of the Ottoman law of the press December 31 1854 put an end to the unending disputes making the ruling on national press superfluous. Dissemination of liberal reformist ideas in Turkish newspapers, the growth of the "new Ottomans" social influence and manifestations of national self-consciousness of peoples constituting the Empire were the main reasons prompting the Sublime Porte to normalize the legal status of the press country-wide. The main characteristic of the press regime established by the law was that though no preliminary censoring was done, the periodicals were nevertheless under continuous control of the authorities. Despite liberal definitions, the law actually made the press accountable to

the police. That is why the press law of 1864 is characterized by unilateral objectives seeking mainly to legally establish the periodicals' legal standards and the respective penalties. Nevertheless, to some extent the law restored the tyrannic power over the press, established norms and relations regulating the newspapers' rights, correlations between the publishers and the authorities. However, when the press showed opposition to the government's home and foreign policy or a disposition to self-determination, the Sublime Porte restrained the press. Through the "provisional statement" issued in 1887m the Turkish red tape gained an unrestricted domination over the press making police control an inherent feature of the Ottoman censorship.

Starting from late 1860-ies the Sublime Porte began to exercise direct supervision on Armenian periodicals which until then had been accomplished through the Patriarchate or the National Department. The tough policy started by closing K. Panossian's "Manzume-i ekiar" and H. Minassian's "Tsiatsan" papers, when the government forced the Armenian press to stop raising issues of Western Armenian's economic, religious and administrative suppression. This attitude was accompanied by cutting the licences of Armenian papers having national orientation or by suspending their publication. In the first half of the 1870-ies alarmed with the growth of the social influence of the press the authorities gave up their intention to abolish the "Provisional statement". Meanwhile, limitations were imposed on the material means of editors and publishers with an introduction of a press tax (1874) posing a heavy burden on all periodicals.

In the 1870-ies the leading West Armenian newspapers and magazines deeply influenced public opinion due to true assessment and criticism of constitutional organs, education, clerical officials. And when denunciations became known to the general public, the national secular and religious dignitaries defended themselves with the help of the authorities. Relying on their support, they succeeded to punish the papers administratively by impediment, trial and so on. During this period with some exceptions the critical potential of the press was discharged within the limits of the Armenian community. This is the explanation why the Ottoman authorities had to some extent

transferred press supervision to the National Department, while retaining the right to enforce sanctions.

In the mid 1870-ies the rise of national-liberation movement of the dependent peoples in the Balkans and liberal-constitutional movements emerging in the country had a crucial significance for the Ottoman censor policy. The Armenian press covered the oppressed state of Western Armenians in a very pointed way. Such toleration with regard to the Armenian press is explained by Turkey's political situation. To the local reforms demanded by the insurgent Danubian vilayets the Sublime Porte opposed the necessity to reform the whole of the country. So the Armenian periodicals were allowed to represent the dire situation of the province to show that administrative reformation was needed not only in the Balkans but Asia Minor as well. However, denunciations of the government reached undesirable proportions therefore such "exaggerations" were sanctioned by police interference. During the late 1870-ies with this or that temporary falling tide of repressions periodicals were persecuted without trial, in an administrative way.

The coverage of Western Armenians oppression by the journalism was accepted with animosity by the Turkish chauvinistic press which spontaneously was later encouraged by censorship to substantiate the viewpoint of Western Armenians being politically dangerous and an enemy of the state. That false viewpoint especially developed in the 1880-ies, when dealing with the Ottoman Constitution, Abdul Hamid inflicted his brute force throughout the country.

In the struggle against Turkish liberalism and non-Muslim peoples' aspirations for autonomy the Sultan gave prominence to the elimination of the independent thought of the press. In 1879 under the country's politically stabilizing conditions the censor machine that had been working with some interruptions once again started to do it at full swing. Once again periodicals began to show off at intervals and once more editors, printing house owners and influential publicists were persecuted. Prohibitions and violence stopped further deepening of national self-determination inclinations of the Armenian press. It was forbidden to reprint articles on political subjects from European publications, inform about the Armenian question. From 1880 to 1883 the publicistic genre disappeared from the

press. Because of growing persecutions the Armenian "Lragir", "Mamul", "Tsitsagh", "Arshaluis Araratian" periodicals came to a close. Possessing unlimited rights the Hamidian censorship enforced special instructions upon newspapers and magazines which determined their general contents, choice of subjects and forms of publication, in 1883 by force of censor rules the government tried to eradicate the critical trend of the press and make it a docile tool in the hands of the ruling regime. Pettiness, treachery, falsehood and provocation penetrated into journalistic morals by means of which the Hamidian censorship wished to keep editors under permanent tension aiming to detect and destroy every possible opposition of the press. A significant part of the Turkish press lost its awareness of civic duties under the heavy weight of the Sultan's pensions and bribes. Turkish diplomacy used the same techniques with respect to the foreign antagonistic press and the Armenian press as well and was successful particularly with German publications. Foreign Armenian legal publications have been very informative as concerns these efforts of Hamid, unmasking his agents and their methods.

Recovering from national-political repressions and persecutions Western Armenian progressive publicists came together around such publications as Constantinople's "Arevelk", "Massis" (weekly) and "Hayrenik" papers. The democratic press of the 1880-ies substituted the prohibited oppression theme for a wide and overall presentation of Western Armenian's real life, mode of existence, national morals and customs. On the pages of the press Armenian realistic literature began and established itself as a unique form of manifestations of the national self-determination and liberation movement ideology.

Shaping itself within the unity of journalistic investigation and pieces of fiction was the public impact of the progressive press in the Armenian reality.

From 1894 to 1896 the Hamidian censorship vetoed the news on Armenian massacres. Materials reflecting life in Western Armenia were banned or brought to a minimum in the press. To conceal the massacres, censorship started obvious misinformation. The newspaper home news were primarily made up by the police. In such reports the dire plight of West Armenia was carefully disguised under false allegations of the people's peace and security. Arrest and

exile threatened those who published truthful information. The authorities took measures to banish European correspondents from the regions of massacre or to falsify their reports.

Monitoring the foreign correspondence was tightened to prevent the Russian and European periodicals from getting into the country. The wider the massacres spread, the more expansive the falsification became. The hypothesis of "a handful of rebels" revolting in the Armenian province was made into a propaganda play of an uprising and treachery of all Western Armenians taken up by the official and non-official Turkish press. Hamid was trying hard to delude the international public opinion in that the Turkish authorities were obliged to calm down the rebels and also he tried to sow the seeds of hatred among the Turkish and Kurdish peoples towards the Armenians.

The censorship imposed oppression upon the Armenian papers and magazines forcing them to print materials where the whole blame for the massacres was laid on the Armenians. The newspapers were forced to publish ready-made editorials containing false evidence of the people's rebellion. "Arevelk", "Hayrenik", "Jeride-i Shargie" refused to print them. Due to foreign political intercession the police for a time put up with such disobedience.

Because of the censorial turmoil and deepening contradictions between the Armenian political parties the publication of "Hayrenik" became impossible. A. Arplarian moved abroad. H. Shahnazar was arrested by the Turkish authorities. "Hayrenik" was closed down in July, 1896.

The unprecedented censorial crackdown up to the downfall of tyranny in 1908 was unable to fully suppress the independence of the Armenian press.

The Armenian press strove to provide a compensation for the essential deficiency in public relations coverage (national repression, bans on publications, etc.) by serious estimations of everyday life of the nation, activities of provincial administrations and by spreading the education.

With regard to the book censorship being even more severe, the periodicals had become centres of consolidating the progressive

capabilities of literary and media writing attracting readers and contributing to their spiritual development.

At the turn of the century the press had a unique significance in the development of the West Armenian original and translated literature.

The censorship was not able to bring to a halt the cultural and intellectual contacts between the two Armenian vast sectors through the press. Periodicals printed in Constantinople and Smyrna continued to follow the route of evaluation of Eastern Armenian literature, literary personalities that had emerged as far back as 1850 to 1860. Literary reproduction of West Armenia's social life in the press gained heights of generalization. Realistic literature had discovered vital roots by way of depicting life in the provinces as well as the life of Armenian communities in Constantinople and other Turkish towns. Spontaneously but unceasingly and continually the Western Armenian press confronted the tyranny using the ideals of national culture, spiritual development of the nation. The press crushed through the restrictions imposed by Hamid's regime as well as through intellectual cowardice by keeping in touch with its own people and the progressive international social movements however in a rather indirect way.

Մ Ա Ն Ո Ւ Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ի Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ս Ր

Ա ռ ա ջ ա ր ա ն

1. Անին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 21, էջ 175;
2. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. I, с. 18.
3. Նույն տեղում:
4. Петросян Ю. А., Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVII—начало XX вв.), с. 114.
5. 1980 թ. սեպտեմբերին Քուրքիայում ղեկավարական հեղաշրջումից հետո մինչև 1984 թ. սեպտեմբեր, երկրում հրատարակվող արդիցիկ պարբերականները խափանվել են 42 անգամ՝ տարբեր ժամկետներով: Քուրքական հրատարակագիրները արտակարգ դրության դատարանների կողմից այդ նույն ժամանակահատվածում դատապարտվել են երեք ամսից մինչև յոթուկես տարվա բանտարկության: Այսպիսի հալածական միջոցառումները վկայում են, որ իրենց հակառակորդների դեմ մշտապես պայքարում Քուրքական իշխանությունները մեր օրերում ևս գործի են դնում դեռևս անցյալ դարի երկրորդ կեսից մշակված ու կատարելագործված «Եպրեսիվ» գրաքննության մեթոդները (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 14 սեպտեմբերի, 1984 թ.):
6. Գալեմիզյան Գ., Պատմություն հայ լրագրության, Վիեննա, 1893: Երիցյան Ա., Հայ պարբերական հրատարակությունները, «Արձագանք», 1892, № 21, էջ 327—331, № 22, էջ 343—348: Չարբիանալյան Գ., Պատմություն հայերեն ղարուբյան. Ի, նոր մատենագիտություն, Վենետիկ, 1878: Առնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրապոլ, 1895: Նույնի Հայոց պարբերական մամուլը, Կիակատար ցուցակ, Ե., 1934:
7. «Արձագանք», 1882, № 22, էջ 344—347:
8. Տե՛ս 1870—1890-ական թթ. Հայկակի բազմաթիվ թղթակցությունները «Մշակում», «Նոր կյանքում» տպագրված Հրազդանի «Օրվան կյանքը» քրոնիկները (1898—1901 թթ.)՝ «Հանրային կարծիքը», «Նոր կյանք», 1898, № 19, էջ 290—292: «Վ. Պուստ մտավորական շարժումը», Նույն տեղում, էջ 295—299: «Անցյալի դեմքեր», Նույն տեղում, 1900, № 3, էջ 39—42: «Օրագրողի հուշումներ», Նույն տեղում, 1900, № 13, էջ 205—207, № 14, էջ 219—222, № 15, էջ 234—238, № 16, էջ 254—255, № 21, էջ 326—328 և այլն:
9. Օտյան Ե., Գրական հիշատակներ, Երկերի ժողովածու, հ. 4:
10. Ալպոլադյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Բ: Կահիրե, 1937: Կառապետ Փանոսյան, իր կյանքը և ժամանակը, «Բյուզանդիոն», 1905, 10, 12, 19, 20 ապրիլի:
11. Շանեհ Բ., Հիվանդ մարդը, «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 67—72: Սեֆեր բեյ, Արզուլ Համիդի ներքին կյանքը, «Երկրի ձայնը», 1907, № 7, էջ 8—9: Յեշ Գ., Մա-

մուլը և գրաքննությունը Ապաշուլ Համիդի օրով, «Արևելյան մամուլ», 1909, 1 հուլիսի, էջ 687—690, 21 հուլիսի, էջ 710—716, 28 հուլիսի, էջ 739—743: Gallenga A., Two Years of the Eastern Question.—L., 1877.

12. Midhat A. H. The Life of Midhat Pas'ha, New York, 1973.

13. Dittvéiéquiian A. La régime de la presse en Turquie, Paris, 1912.

14. Հակառակ դրան, լուրջ քննության առարկա է դարձել ցարական գրաքննության և արևելահայ մամուլի իրավական փոխհարաբերությունների, այդ թվում և գրքի գրաքննության սրբորեն, որի լուսարանման գործում կարևոր պաշտոն են Ս. Գ. Արևելյանի և Մ. Հ. Մխիթարյանի աշխատությունները: Տե՛ս Арешян С. Г., Царская цензура и армянская печать. Е., 1957: Մխիթարյան Մ. Հ., Ս. Հախումյանի «Գործ» հանդեսը (1882—1884):—Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից գրքում, Ե., 1963, էջ 219—238: Նույնի XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ մամուլի պատմությունից: («Փորձ», «Արձագանք»),—Ե., 1976:

15. Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Ե., 1955: Ասատուրյան Ա. Ա., Հարություն Սվանյան: Ե., 1967: Ստեփանյան Գ. Խ., Որվազիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, Ե., 1962: Նույնի Հակոբ Պարոնյան, Ե., 1964: Նույնի Հայաստան թուրքերեն հայ մամուլը:—Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Ե., 1963, էջ 239—274: Նույնի Արփիար Արփիարյան, Ե., 1955: Առկասյան Վ. Գ., Պուշա:այ մամուլի և հրատարակատեսության սկզբնավորումը (1832—1853), Ե., 1975: Կոստանդյան Է. Ա., Գարեգին Սրվանձախյանց, Ե., 1979:

16. Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908).—М., 1972. Его же; Турецкая печать в источниках и в литературе (1729—1908).—В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. III, Л., 1974, с. 10—19. Петросян Ю. А., «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции.—М., 1958. Его же; Младотурецкое движение (II половина XIX—начало XX вв.).—М., 1971. Его же; Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVIII—начало XX вв.). М., 1985.

17. Pears E. Forthy Years in Constantinople.—L., 1916. Pears E. Life of Abdul Hamid.—New York, 1973. Davtson R. Reform in the Ottoman Empire. 1856—1876.—New Jersey, 1963. Mardin Ş. The Genesis of Young Ottoman Thought.—Princeton—New Jersey, 1962. Ramseur E. The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908. Princeton—New Jersey, 1957. Devereux R. The First Ottoman Constitutional Period.—Baltimore, 1963. Anderson M. S. The Eastern Question. 1774—1923.—New York, 1966.

18. İskit S. R. Matbuat rejimleri.—Ankara, 1933. İskit S. R. Türkiyede matbuat idareleri ve politikaları.—Ankara, 1943. Nüzhet S. Türk gazeteciliği.—İstanbul, 1931. Balkanlı R. Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti ve yeni basın ve matbaalar kanunu.—Ankara, 1951. Ertuğ H. R. Basın ve yayın tarihi. İlk devirler.—İstanbul, 1955. Ertuğ H. R. Basın ve yayın hareketleri tarihi. İkinci bası.—İstanbul, 1960. Karal E. Z. Osmanlı tarihi, cilt VII.—Ankara, 1956. Banoglu N. A. Basın tarihimizin kara ve ak günleri. İstanbul, 1960. Topuz H. 100

soruda türk bası tarihi. Ankara, 1969. Parmaksızoğlu A. Türk gazetecilik, İstanbul, 1959.

19. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. I, с. 38.

Գլուխ առաջին

1. Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908), с. 65.
2. Brown P. M. foreigners in Turkey p. 76—77. Миллер А. Ф., Счерки новейшей истории Турции. с. 65.
3. «Նոյյան աղափնի», 1852, մայիսի 1:
4. Новичев А. Д., Итоги Крымской войны для Турции, с. 69—72.
5. Ertug H. R. Basın ne yayın hareketleri tarihi. İkinci bası, s. 179.
6. «Մասիս», 1864, 3 հոկտեմբերի:
7. «Հանդես ամսօրյա», 1902, № 5, էջ 143:
8. «Նոյյան աղափնի», 1852, 1 նոյեմբերի:
9. «Արևելք», 1856, № 12, էջ 427—429: Տե՛ս նաև Կարիեյան Ա. Բ., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2, էջ 455—458:
10. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 139, 150:
11. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 64:
12. Նույն տեղում, էջ 65:
13. «Մասիս», 1865, 20 մարտի:
14. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 91:
15. «Մուսայր Մասյաց», 1857, 5 հոկտեմբերի:
16. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 181:
17. «Մաղիկ», 1863, № 63, էջ 3:
18. «Ժամանակ», 1863, № 3, էջ 184:
19. «Մանրալուրբ «Մասիս» լրագրո», 1864, 29 հունվարի, 1865, 5 փետրվարի:
20. «Մեղու», 1861, № 144, էջ 101:
21. Նույն տեղում, № 146, էջ 217:
22. «Մասիս», 1863, 2 փետրվարի:
23. «Մեղու», 1861, № 146, էջ 217:
24. «Մասիս», 1865, 16 հունվարի:
25. Նույն տեղում, 1864, 26 դեկտեմբերի:
26. Дадиян М., Современное состояние армянского общества, с. 48.
27. «Մուսայր Մասյաց», 1857, 5 հոկտեմբերի:
28. «Մասիս», 1864, 11 հուլիսի: Զմյուռնիայում դեռևս 1820—1830-ական թթ. հրատարակված ֆրանսերեն պարբերականները («Smurnean», «Le Spectateur Oriental», «Courrier de Smyrne», «Moniteur Ottoman») զգալիորին խթանեցին Քուրթիայում պարբերական մամուլի զարգացումը (Петросян Ю. А., Юсупов А. Р., Измвр,с. 33—34): 1840 թ. այստեղ սկսեց հրատարակվել «Արշալույս արարատյան» թերթը՝ արևմտահայ ազգային-հասարակական անդրանիկ պարբերականը:

29. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 181:

30. Iskit S. R. Türikyede matbuat rejimleri, s. 1.

31. Ролан-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты. В кн.: Положение армян в Турции, с. 19. Մշո վարդենիս գյուղի վրա քրդական ազաները հարձակվել էին այն ժամանակ, երբ Կ. Պոլսից ազգային վարչության հանձնարարությամբ այստեղ եկած վարդապետները, իրենց պատմելով, «սույն գյուղի մարդիկ ժողովելով՝ սահմանադրության կանոններ կոտայիներ նոցա» (Գիվան հայոց պատմության, հ. ԺԳ, էջ 61):

32. Պիլցեր Լ., Համառոտ պատմություն հայոց, էջ 83: Apree L., A Century of Armenian Protestantism (1846—1946), p. 40. Gordon L. J., Armenian Relations with Turkey, p. 227—228.

33. Davison R., Nationalism an Ottoman Problem and the Ottoman Response In: Nationalism in a non National State, p. 41. Фадеева И. Л., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм). XIX—начало XX в., с. 82.

34. 1856 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլսում արդեն սպասվում էր Բ. դռանը ներկայացված կանոնադրության հաստատումը, որը, սակայն, ձգձգվում էր հայ համայնքում խորացող տարածայնությունների պատճառով (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. XII, № 1288):

35. Новичев А. Д., История Турции. IV. Новое время, ч. III (1853—1875). с. 157.

36. Օռլյան Գ., Սահմանադրական խոսքեր ու ճառեր, էջ 102:

37. Сафрастян Р. А., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи, с. 44.

38. Այալոյանյան Ա., Պատմություն եվզոկիո հայոց, էջ 1108:

39. «Մեղու», 1859, № 11, էջ 82:

40. Ազգային սահմանադրություն թուրքահայոց, էջ 9:

41. «Մեղու», 1861, № 121, էջ 2:

42. Նույն տեղում, 1860, № 97, էջ 102—103:

43. Նույն տեղում, № 105, էջ 162:

44. Նույն տեղում, № 114, էջ 233—234: Պողոսը Կտուց անապատի վանահայրն էր և վայելում էր իշխանությունների հովանավորությունը: Հրահրելով վանեցիների գրծատությունները, որ հորըրջվել էին «պողոսյան-ապողոսյան» անունով, վային նրան ճանաչել էր հոգևոր վիճակի զուրիս: Կ. Պոլսից փախչելուց հետո Պողոսն անտեսել էր կրոնական ժողովի բանադրանքը և անարգել հոգևոր արարողություններ էր կատարում: Վարդապետը (հետագայում՝ եպիսկոպոս) այդպես էլ շմեկուսացվեց ազգային գործերից: 1880—1890-ական թթ. նա վերին աստիճանի բացասական դեր է կատարել Վանի ազգային երկպառակությունները բորբոքելու գործում և պայքարել է, մասնավորապես, Մ. Խրիմյանի դեմ:

45. «Մեղու», 1860, № 113, էջ 225—227:

46. Նույն տեղում, էջ 225:

47. Նույն տեղում, էջ 226:

48. Նույն տեղում, էջ 227:

49. Նույն տեղում, № 119, էջ 274:

50. Նույն տեղում, էջ 275:

51. Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, էջ 374—375:
52. «Մեղու», 1861, № 122, էջ 9—11, № 123, էջ 17—18:
53. Նույն տեղում, № 122, էջ 10: Ստեփանյան Գ. Խ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, էջ 271:
54. «Մեղու», 1861, № 128, էջ 75:
55. ЖЕЛТЯКОВ А. Д., նշվ. աշխ., էջ 64:
56. «Արշալույս արարատյան», 1860, 17 զեկտեմբերի: Գալսեմյաբյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության 1860-ին մինչև մեր օրերը, «Հանդես ամսօրյա», 1897, № 2, էջ 36:
57. Սավալան Տ. Հ. Թ., Կենսագրական հուշեր, էջ 41—42: Նույնի Պատմություն Երուսաղեմի, հ. 1, էջ ԺԹ-ի:
58. «Մեղու», 1861, № 122, էջ 11:
59. Գալսեմյաբյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության, էջ 79: «Հայրենասեր», 1844, 15 ապրիլի:
60. Ալպուջեյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Ա, էջ 1101:
61. Հովհաննիսյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 385—386:
62. «Մասիս», 1862, 25 օգոստոսի:
63. Նույն տեղում, 11 սեպտեմբերի:
64. Դա նյութական ծանր վնաս հասցրեց Կ. Փանոսյանին, որը բաժանորդներին պարտք մնաց «20—30 հազար ղուրոփի գումար մը» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III):
65. «Մեղու», 1863, № 198, էջ 122:
66. Նալբանդյան Մ., Հրապարակախոսական երկեր, էջ 436:
67. 1861 թ. Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության առթիվ ծավալված բախումների ժամանակ, երբ «Մեղուն» ղաղարիչ էր, Հ. Սվաճյանը «Մեղուխեյա» ստորագրությամբ գրքույկ հրատարակեց Սահակ վարդապետի դեմ, սոր կուգեր պատրիարք ԲԱՄԷ Երուսաղեմի», ինչպես նկատում է Հ. Ասատուրը իր «Աշխարհաբար մատենագրության պատմություն» ձեռագիր աշխատության մեջ (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. 1, № 17, էջ 215—216):
68. «Մեղու», 1861, № 134, էջ 122—123: Երուսաղեմի վանքի կանոնադրությունը հաստատվեց միայն 1865 թ. մարտին Ընդհանուր ժողովի կողմից: Կանոնադրությունը որոշ փոփոխություններ է կրել 1880 և 1888 թթ. (Օրմանյան Մ., Հայկական Երուսաղեմ, էջ 150—151):
69. «Մեղու», 1861, № 134, էջ 123:
70. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1861, էջ 63—64:
71. Նույն տեղում:
72. Ղազարյան Հ. Մ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, էջ 465:
73. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1861, էջ 66:
74. Նույն տեղում, էջ 78—79:
75. Նույն տեղում, էջ 82:
76. «Մեղու», 1861, № 142, էջ 185—190:
77. Նույն տեղում, № 144, էջ 201:
78. Նույն տեղում, 1863, № 186, էջ 29—31:
79. «Մաղիկ», 1863, № 62, էջ 506: «Մեղու», 1863, № 192, էջ 73:

80. «Ժամանակ», 1863, № 23, էջ 179:
81. Նույն տեղում:
82. Նույն տեղում, էջ 179—180:
83. «Աերֆելը էֆենտիին տեսակցելով,—գրում է Գր. Սոլյանը, Հ. Սվաճյանին,—ինձի ըսավ, որ ձեր օրագրին դեմ կաթուղիկաց կողմեն եկած դեմառը թեև ապարդյուն մնացած է, բայց եթե այս օրերս նորեն զանկատի տեղի տրվի՝ օրագրիդ մեջ դժվար կըլլա առաջն առնելը: Ուստի, ըստ խորհրդո տպագրական իշխանության տեղվույս, բարեկամաբար կհայտնեմ քեզի, թե պ. Միսաքյանին բանասիրականին մեջ կաթուղիկաց դեմ գրված հարձակումները շտպեք և խոհեմություն բրած կըլլաք» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. XII, № 11312):
84. «Ժամանակ», 1863, № 24, էջ 189: «Մասիս», 1863, 19 հոկտեմբերի:
85. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. XII, № 1313:
86. «Մեղու», 1864, № 227, էջ 5:
87. Նույն տեղում:
88. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1870, էջ 423:
89. Ролан-Жекмен М. Г., նշվ. աշխ., էջ 22:
90. «Մեղու», 1863, № 222, էջ 314:
91. «Մասիս», 1863, 16 նոյեմբերի:
92. «Մեղու», 1863, № 222, էջ 313—315:
93. Նույն տեղում, № 226, էջ 338:
94. Նույն տեղում, 1863, № 226, էջ 332—339:
95. Ներսիսյան Մ. Գ. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, էջ 151:
96. Մյուսթեվելիները վարում էին համայնքի եկեղեցապատկան կալվածքների (մյուլթ) և դրանց առնչվող ազգային գործերը: Գավառներում նրանք ընտրվում էին առաջնորդների, իսկ մայրաքաղաքում՝ պատրիարքի կողմից (տե՛ս: Մրմբյան Հ., Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու, էջ 154—155: Քեչյան Բ., Պատմություն ս. Փրկչի հիվանդանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս, էջ 44—46):
97. «Մաղիկ», 1861, № 7, էջ 49—53:
98. Նույն տեղում, 1861, № 8, էջ 60:
99. Նույն տեղում, 1863, № 61, էջ 497—498:
100. «Մեղու», 1863, № 193, էջ 85:
101. Աննիս Կ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 44, էջ 95:
102. «Մաղիկ», 1863, № 65, էջ 19:
103. «Մեղու», 1861, № 138, էջ 159:
104. Նույն տեղում, 1862, № 173, էջ 202:
105. «Ժամանակ», 1863, № 23, էջ 179:
106. «Մեղու», 1861, № 138, էջ 157:
107. «Մաղիկ», 1861, № 4, էջ 26:
108. Կարիկյան Ա. Բ., Արևմտահայ լուսավորիչները 1860—1870-ական թթ., «Տեղագիր», 1944, № 6—7, էջ 46:
109. «Մեղու», 1863, № 193, էջ 83:
110. Նույն տեղում, էջ 86:
111. Մակարյան Ա. Մ., Միջայել Նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատիան, էջ 9:
112. «Մաղիկ», 1861, № 15, էջ 2—4:
113. Նույն տեղում, 1863, № 65, էջ 19—21, № 66, էջ 26—28:

114. «Մեղու», 1861, № 137, էջ 158:
 115. «Ծաղիկ», 1863, № 67, էջ 33—36, № 68, էջ 41—43, 1864, № 69, էջ 49—51, № 70, էջ 57—59:
 116. Նույն տեղում, 1863, № 67, էջ 36:
 117. «Մեղու», 1864, № 249, էջ 177—180:
 118. «Ծաղիկ», 1865, № 76, էջ 105:
 119. Նույն տեղում:
 120. Մամուլյան Հ., Ստվերք հին դեմքերու, էջ 52:
 121. «Ծաղիկ», 1864, № 70, էջ 58:
 122. Նույն տեղում, 1866, № 69, էջ 50:
 123. Гегель, Философия права, т. VII, с. 339.
 124. «Ծաղիկ», 1864, № 69, էջ 49—50:
 125. Մամուլյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 52:
 126. Մամուլյան Մ., Երկեր, էջ 426:
 127. «Արշալույս արարատյան», 1861, 1 հուլիսի:
 128. Նույն տեղում, 8 ապրիլի:
 129. «Արևելյան դար», 1861, № 20, էջ 66:
 130. Նույն տեղում, 1861, № 16, էջ 127—128, № 18, էջ 143—146 և այլն: Սահմանադրության՝ հայ եկեղեցուն ընդդիմացի բովանդակություն վերագրող փաստարկը կարող էր վանող ազդեցություն թողնել հասարակ ընթերցողի վրա: Այս պատճառով դեմոկրատ-սահմանադրականները հաշվի առան դրան առարկելու կարևորությունը: Մ. Այվատյանը «Մեղվում» հանդես եկավ «Եկեղեցու կառավարությունը միապետական է, թե սահմանադրական» հոդվածով («Մեղու», 1861, № 124, էջ 35—40), որտեղ հերքում էր Տեյխրեմենյանի կարծիքը և փորձում ապացուցել, որ ի սկզբանե հայ եկեղեցին ունեցել է կադավերալության սահմանադրական ձև:
 131. «Ժամանակ», 1863, № 18, էջ 141:
 132. Նույն տեղում, № 21, էջ 166:
 133. Նույն տեղում, № 24, էջ 190:
 134. Նույն տեղում:
 135. Նույն տեղում, 1864, № 29, էջ 18:
 136. Նույն տեղում, 1863, № 25, էջ 204:
 137. Նույն տեղում, 1864, № 27, էջ 2:
 138. «Աեր», 1864, 20 մարտի:
 139. «Ժամանակ», 1864, № 29, էջ 19:
 140. Փանոսյան Կ., էֆքյարը մուխայլերն, էջ 90:
 141. «Ժամանակ», 1864, № 52, էջ 208:
 142. Ասատուր Հ., Դիմաստվերներ, էջ 48:
 143. «Մասիս», 1863, 2 փետրվարի:
 144. Ալադյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Բ., էջ 2068:
 145. Ստեփանյան Գ. Խ., Հայաստան թուրքերեն հայ մամուլը, էջ 247—248:
 146. Ստեփանյան Գ. Խ., Արմենակ Հայկունի, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, № 11, էջ 56—58:
 147. «Կիլիկիա», 1864, 3 հոկտեմբերի: Տե՛ս նաև «Ժամանակ», 1864, № 47, էջ 165:
 148. «Մասիս», 1864, 3 հոկտեմբերի:
 149. Նույն տեղում:

150. «Ժամանակ», 1864, № 51, էջ 201:
 151. «Մեղու», 1864, № 231, էջ 39:
 152. Նույն տեղում, № 234, էջ 60—63, № 235, էջ 65—67, № 236, էջ 73—74:
 153. Նալբանդյան Մ., Հրապարակախոսական երկեր, էջ 427:
 154. Նույն տեղում, էջ 432:
 155. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 70—79:
 156. Ալադյանյան Ա., Պատմություն եվրոպիո հայոց, էջ 1108:
 157. Иножикян О. Г., Буржуазия Османской империи, с. 43. Davison R. H., The Question of Ali Pasha's Political Testament, p. 210—211.
 158. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 214, վավ. 190: Տե՛ս նաև վավ. 170, 177, 189:
 159. Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 147, վավ. 105: Բ. դուան ջանքերով էջմիածնի նվիրակների մուտքը թուրքիս դադարեցվել էր 1828 թ. ի վեր (Պատասանյան Ստ., Պատմություն հայոց, էջ 735):
 160. Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 193, վավ. 196:
 161. Նույն տեղում: Ի դեմս Ալի և Յուսուֆ փաշաների, օսմանլիզմը դնում էր հայ պատմական հուշարձանների ոչնչացման պետական քաղաքականության հիմքը: Հետագայում երիտթուրքերը անհախընթաց շափերով ծավալեցին այդպիսի գործողությունների մասշտաբները՝ ամենուրեք ոչնչացնելով կամ խաթարելով հայ ազգային մշակույթի կոթողները: 1915—1922 թթ. թուրքական իշխանություններն ու բանակը հիմնահատակ կործանել են 1036 վանք ու եկեղեցի, 691 այլ կրոնական կառույցներ: Բազմաթիվ եկեղեցիներ վերածվել են մզկիթների, բանտերի, ախոռների, ֆերմաների և այլն: Օրդուի տաճարը վերածվել է բանտի, Ուրֆայիներ՝ մզկիթի, Վարազի վանքը՝ ֆերմայի և այլն (La crime de silence, p. 295—301).
 162. Davison R. H., The Question of Ali Pasha's Political Testament, p. 211.
 163. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 181. Balkanli R. Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti . . . , s. 23.
 164. «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի:
 165. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 93:
 166. Duvergier. Textes des anciennes Lois Françaises, p. 106.
 167. Նույն տեղում, էջ 105—106: «Մասիս», 1864, 19—26 դեկտեմբերի:
 168. Duvergier, էջ 106:
 169. Duvergier, էջ 104: «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի: Ա. Զիվելեգյանի ուսումնասիրության մեջ մամուլի օսմանյան օրենքը համեմատվում է 1852 թ. փետրվարի 17-ի օրենքից առաջ հրապարակված ֆրանսիական նույնիմաստ օրենքների հետ: Այսպես, օսմանյան օրենքի 4-րդ հոդվածը հրատարակության հայտի վերաբերյալ՝ համապատասխանում է 1819 թ. հուլիսի 9-ի ֆրանսիական օրենքին, կամ՝ ֆրանսիական 1828 թ. հուլիսի 18-ի օրենքով ենթադրվում էր թերթերի ու հանդեսների կ' վարչական, կ' դատաստանական կարգով խափանումը, իսկ օսմանյան օրենքով դատաստանական կարգով խափանումները հասցված են նվազագույնի (Djivéléguian A. Le régime de la presse en Turquie, t. 26—33): Այսպիսի համեմատությունը օգնում է Լորակացնելու, որ օսմանյան օրենսդրող օգտվել է ընդհանրապես մամուլի ֆրանսիական օրենքների հավաքածուից՝ դատաստանական ու վարչական սանկցիաները նմանակելով ոչ միայն 1852 թ. փետրվարի 17-ի, այլև դրանից առաջ գործող ֆրանսիական օրենքներից:

170. Duvergier, էջ 106:
171. Kerat E. Z. Osmanlı tarihi, c. VII, s. 218.
172. «Մաղիկ», 1865, № 107, էջ 356—359:
173. «Մասիս», 1865, 13 մարտի:
174. «Արշալույս արարատյան», 1865, № 750:
175. «Մաղիկ», 1865, № 109, էջ 376: Կարծում ենք, որ ֆելիետոնի հեղինակը ինքը՝ Գր. Զիրինկիրյանն էր, որը դատաստանից հետո գրում էր. «Մեր ձեռքը գրիչն էր, իսկ անոնց ձեռքը՝ բռնություն» (նույն տեղում, էջ 371):
176. Մամուլյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 432:
177. «Մասիս», 1865, 27 մարտի:
178. Մամուլյան Մ., նշվ. աշխ. էջ 408—417:
179. «Մասիս», 1865, 20 փետրվարի:
180. Մամուլյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 426:
181. «Մաղիկ», 1865, № 109, էջ 370:
182. Djivéléguian A., նշվ. աշխ., էջ 26:
183. «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի:
184. նույն տեղում:
185. նույն տեղում, 1865, 16 հունվարի:
186. նույն տեղում: Տերությունների հետ կնքած 1830—1843 թթ. պայմանագրերով օսմանյան իշխանություններն իրավունք չունեին պատժելու հանցապարտ օտարերկրացիներին: նրանք պետք է հանձնվեին իրենց ղեկավարների իրավասությանը (Brown P. Foreigners in Turkey, p. 76—77):
187. «Մասիս», 1865, 16 հունվարի:
188. «Մասիս», 1867, 4 մարտի:
189. Mardin S. The Genesis of Young Ottoman Thought, p. 20.
190. Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire, p. 208.
191. նույն տեղում, էջ 209:
192. Юст К. Анатолийская печать, с. 4.
193. Young G. Corps de droit Ottoman, vol. 2. p. 326.
194. նույն տեղում:
195. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 93:
196. «Մասիս», 1867, 4 մարտի:

Գլխի երկրորդ

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 1, с. 17.
2. «Մաղիկ», 1867, № 146, էջ 665:
3. Պալասանյան Ստ., Պատմություն հայոց, էջ 478:
4. Երիցյան Ալ., Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը, «Փորձ», 1877, № 4, էջ 289:
5. «Մանզումեի էֆբյար», 1869, 19 հունվարի:
6. «Մասիս», 1869, 19 հունվարի:
7. նույն տեղում:
8. «Մանզումեի էֆբյար», 1869, 20 հունվարի:
9. նույն տեղում, 21 հունվարի:

10. «Մասիս», 1869, 18 հունվարի:
11. նույն տեղում, 1 մարտի:
12. Ա. Ալպոլյանյանը գրում է, որ «Մանզումեի էֆբյար» չի հրատարակվել 1869 թ. հունվար-մայիս ամիսներին (Ալպոլյանյան Ա., Կարապետ Փանոսյան, «Բյուզանդիոն», 1905, 18 ապրիլի): Իրականում թերթը խափանվել է 1869 թ. հունվարին և վերաբացվել նույն թվականի մարտին:
13. «Մանզումեի էֆբյար», 1869, 24 մարտի:
14. «Միածան», 1869, 16, 17, 18 փետրվարի:
15. Կոստանդյան է. Ա., Գարեգին Սրվանձատյանց, էջ 97:
16. նույն տեղում, էջ 98:
17. «Միածան», 1869, 16 փետրվարի:
18. «Միածանը» խափանվել է մարտին, որից հետո Կ. Փանոսյանը խմբագրել է վերահրատարակված «Մանզումեի էֆբյարը»: Այս թերթի հաջորդ խափանման ժամանակ, 1869 թ. հոկտեմբերին նա խմբագրել է Մ. Ալվատյանի «Արարատը» (Ալպոլյանյան Ա., «Բյուզանդիոն», 1905, 18 ապրիլի):
19. ԳԱԹ, Թ. Աղատյան ֆ. ք. XII, № 3079:
20. «Օրագիր», 1869, 17 հոկտեմբերի:
21. «Մանզումեի էֆբյար», 1868, 26 դեկտեմբերի:
22. «Մամուլ», 1869, № 4, էջ 25:
23. «Պուր սա թերթին մեջի սա նկարագրական հոդվածով ընդհանրության պատվույն դպած էք, հետևաբար, տպագրական օրինաց 14-րդ հոդվածին համեմատ, որ Կտրամաղբ մեկ կամ մեկ ոսկին մինչև 25 օսմանյան ոսկի տուգանք և կամ մեկ շաբաթեն մինչև երեք ամիս բանտարկություն, և ահա այս բանտարկության պայմանաժամեն երկու ամիսը մողովը (իմա դատարանը—Ա. Խ.) ձեզի շնորհ ընելով՝ միայն ամիս մը բանտարկության կդատապարտե»,—ասել է Ալվաղյանին դատավորը: «Զմեզ զուրս հանելով՝ դետան բաված բանտը, եղևնագործներու և ավազակապետներու դասակից ըրին և այն՝ XIX դարու մեջ»,—գրում է «Մամուլի» խմբագիրը («Մամուլ», 1869, № 42, էջ 334):
24. Մամուլյան Հ., Հին օրեր..., էջ 56:
25. «Արշալույս արարատյան», 1867, 18 փետրվարի:
26. Стамбулов В., Намык Кемаль, с. 109, 113.
27. Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, с. 144.
28. «Մասիս», 1872, 27, 29 հունվարի:
29. նույն տեղում, 27 հունվարի:
30. Կրիմսկի Ա., Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, էջ 92—96:
31. «Մանզումեի էֆբյար», 1872, 15 մարտի:
32. նույն տեղում, 16 մարտի:
33. «Մեղու», 1872, 18 փետրվարի:
34. «Մասիս», 1872, 3 փետրվարի:
35. «Մանզումեի էֆբյար», 1872, 20 մայիսի:
36. «Մասիս», 1872, 23 մարտի:
37. «Մամուլ», 1872, № 20, էջ 25—26:
38. Շահպազ Ստ., Գրիգոր Զոհրապ, էջ 206:
39. ԳԱԹ, Թ. Աղատյան ֆ., 2 ք. III, էջ 7:

40. «Նոր կյանք», 1900, № 3, էջ 40:
41. Նույն տեղում:
42. «Մասիս», 1872, 28 նոյեմբերի:
43. Նույն տեղում, 23 մարտի:
44. Նույն տեղում, 1872, 22 հունվարի:
45. Նույն տեղում, 16 մայիսի:
46. Նույն տեղում, 11 հուլիսի:
47. *Iskit S. R. Tjürkiyede matbuat idareleri ve politikaları*, s. 31.
48. «Մասիս», 1872, 1 սեպտեմբերի: «Մասիսը» արտահայտում էր պատրիարքարանի բողոքը հրահանգի նկատմամբ: Քերթը փաստորեն պատրիարքարանի պաշտոնական օրգանն է եղել ի սկզբանե, 1852 թվականից, թեև ինքը՝ Կ. Ությունյանը հեռատեսորեն ձգտում էր հերքել այդ, որպեսզի ընդգծի իր անկախությունը ազգային իշխանություններից: Բավական է ասել, որ «Մասիսի» խմբագիրը իր անպարտաճանաչ բաժանորդներից պարտքը դանձում էր ոչ այլ կերպ, քան պատրիարքական տեղապահի օգնությամբ (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. X11, № 11066):
49. «Մասիս», 1872, 11 նոյեմբերի:
50. Նույն տեղում, 16 դեկտեմբերի:
51. Նույն տեղում:
52. *Gegelb, Philosophie der recht, t. VII, s. 338.*
53. «Շիրակ», 1905, № 31, էջ 32:
54. «Մասիս», 1872, 29 փետրվարի:
55. «Մեղու», 1872, 8 նոյեմբերի:
56. Պարոնյան Հ., Ազգային շղթեր, Եժ, հ. 2, էջ 264: «Մասիս», 1873, 27 հունվարի: Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, էջ 36:
57. «Մամուլ», 1873, № 267, էջ 50—51: «Մասիս», 1873, 24 փետրվարի:
58. «Մասիս», 1872, 30 մարտի:
59. Նույն տեղում, 1 փետրվարի:
60. *Mardin S. The Genesis of Young Ottoman Thought*, p. 28, 65.
61. *Kuntay M. S. Namik Kemal*, s. 131.
62. «Մասիս», 1873, 29 մարտի: *Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire*, p. 297—299.
63. «Մասիս», 1872, 29 հունվարի:
64. «Մամուլ», 1872, № 210, էջ 26:
65. «Մասիս», 1873, 3 փետրվարի, 12 դեկտեմբերի:
66. Նույն տեղում, 1873, 24 փետրվարի:
67. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 138:
68. «Մասիս», 1873, 29 մայիսի:
69. Նույն տեղում, 30 հունիսի:
70. Նույն տեղում, 15 դեկտեմբերի:
71. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 184:
72. «Մասիս», 1872, 1 սեպտեմբերի:
73. Նույն տեղում, 1874, 24 դեկտեմբերի:
74. *Nüzhet S. Türk gazeteciligi*, s. 65.
75. «Մասիս», 1874, 19 հունվարի:

76. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 143, հ. 9, էջ 243:
77. «Մասիս», 1874, 27 ապրիլի, 1875, 13 մարտի:
78. «Մամուլ», 1874, № 419, էջ 23:
79. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 143:
80. «Մշակ», 1875, 12 հունիսի:
81. Նույն տեղում, 1876, 26 փետրվարի: *SL's u uas' Emin A. The Development Modern Turkey as Measured by its Press*, p. 59.
82. «Նոր կյանք», 1900, № 20, էջ 311—312: «Արմենիա», 1909, 19 սեպտեմբերի:
83. «Ժամանակ», 1863, № 25, էջ 195:
84. Ատենադրությունք Ազգային ժողովո, 1861, էջ 107—109:
85. «Ժամանակ», 1863, № 22, էջ 175:
86. Տեղեկագիր բաղաբական ժողովո, էջ 31—36:
87. Վոսմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, հ. Ա., 1850—1870, էջ 238—239:
88. Վուպեյան Ա., Խրիմյան Հայրիկ, էջ 50—52:
89. Ատոմ, Ազգային սահմանադրություն, էջ 68: Մեռնց. Կաթողիկոսություն և Խրիմյան, էջ 20—21:
90. Գրիգոր Օտյանի գոհարներն, էջ 100:
91. Երեցյան Ա., Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը, «Փորձ», 1877, № 4, էջ 315:
92. Պայասեյան Ստ., Եզվ. աշխ., էջ 480—481:
93. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, էջ 190:
94. «Օրագիր» և «Մանկումե» իրարու ձեռք թոթվեցին, համբույրներ փոխանակեցին, և այս վայրկենական հաշտութենն վերջը՝ Առաքինությունը թռավ անոնց վրայն: Մեր դյուցազունք բանի մը վայրկյան ցիցի պես կայնած դեմ առ դեմ, ապշած իրարու կրես նայելն Ետքը սկսան խնդալ, անանկ որ ուրախության արցունքով թրջեցին իրենց վարտիքները: Արևը, որ ի նշան տրտմության, չլր երևած մինչև այն ժամուն, ապարանքն դուրս ելավ՝ լուսասփյուռ ճառագայթները տարածելով տիեզերքիս վրա, բնությունը կենդանացուց և մեր դյուցազանց վարտիքները շորցուց,—եղրափակում է երգի-ծարանը (Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 93):
95. «Մամուլ», 1873, № 333, էջ 164—166, № 335, էջ 183 և այլն:
96. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 304—305:
97. «Մամուլ», 1872, № 192, էջ 281:
98. «Մանկումեի էֆքյար», 1872, 24 դեկտեմբերի:
99. Նույն տեղում, 1869, 8 ապրիլի:
100. Ազատյան Թ., «Ժամանակ», բառասնամյա հիշատակարան, էջ 21:
101. Ժամանակի հայ թերթերի՝ տեղեկատվություն ստանալու խղճով հնարավորությունների մասին պարզ պատկերացում է տալիս «Օրագիրը»: Նյութականի սուր պակաս զգացող Օ. Խոճասարյանը հայտնում է մի «Ազգում». «Ուստի մտածելով, որ Պոլսո մեջ պարապ պտտող և գործ ընող բավական մեծագումար (իմա մեծաքանակ—Ա. Խ.) մարդիկ կան և ասոնց եթե վարձատրություն մ'ըլլա օրական հացին ստակը հանելու համար՝ կրնան լուր հավաքել, թե ստակ տվող ըլլա. որոշեցինք, որ մեզի մանր լուր բերող ով որ ալ ըլլա՝ ամեն մեկ տողին համար 10-ական փարա կվճարենք, այսինքն՝ 20 տող լրույն 5 դրուշ կտանք և ասկից ավելին՝ ըստ կարևորության: Լրույն բերողին հետ

աճուրդի մտնենք, բավական է, որ բերած լուրը սուտ լըլլա» («Օրագիր», 1870, 14 հունվարի):

102. «Մանզումերի էֆբլար», 1869, 5 հունիսի:
103. «Մեղու», 1872, 11 նոյեմբերի:
104. Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 8, էջ 120:
105. «Մեղու», 1873, հունվարի 17-ի հավելվածը:
106. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 1377:
107. «Մեղու», 1873, հունվարի 17-ի հավելվածը:
108. «Մեղու», 1873, № 170—171:
109. Նույն տեղում, № 175:
110. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 133:
111. «Մամուլ», 1873, 24 հոկտեմբերի:
112. Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 7, էջ 152—155:
113. Օրմանյան Մ., Խոհք և խոսք, էջ 425:
114. Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 8, էջ 223—225:
115. «Մեղու», 1873, 15 դեկտեմբերի:
116. Նույն տեղում, 1874, 19 հունվարի:
117. «Մասիս», 1873, 9 օգոստոսի:
118. Նույն տեղում:
119. «Թատրոն», 1874, 21 դեկտեմբերի:
120. Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 9, էջ 217, 362:
121. «Մեղու», 1873, 15 դեկտեմբերի:
122. Նույն տեղում:
123. «Մասիս», 1874, 30 հոկտեմբերի:
124. Մ. Փորթուգալյանը «Ասիան» խմբագրել է 1873 թ. դեկտեմբերից՝ փոխարինելով Ն. Խանճյանին: Թերթի արտոնատերն էր Ն. Բեյդլյանը:
125. Կար նաև կղերի մի մասի միտումը՝ խուսափել գավառից և քարոզական, ավագներից և այլ տաքուկ պաշտոնների տիրանալ մայրաքաղաքում: Խնդիրը բավական հոգա էր պատճառում ներսես վարժապետյանին, որը 1876 թ. փետրվարի 20-ին Ազգային ժողովի ատենապետին ուղղված գրույթյան մեջ հարցնում էր, թե «ինչ բնկու է այն եկեղեցականներուն, որ իրենց կոչման համեմատ... իրենց ընտրված պաշտոնին շին կամիր երթալ և կսիրեն դեպքիլ աստ և անդ կամ իրենց հաճո երեցած տեղերը մնալ՝ առանց բանավոր պատճառի» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. III, № 10729):
126. Տեր-Մկրտիչյան Ե., Գանձեր վասպուրականի, էջ 181:
127. «Ասիս», 1874, 7 հոկտեմբերի:
128. Նույն տեղում, 16, 19 հոկտեմբերի:
129. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվզոկիո հայոց, էջ 1087:
130. «Ասիս», 1874, 22 հուլիսի (№ 171), № 24 (73), 1 օգոստոսի (№ 80), 2 սեպտեմբերի (№ 89), 24 սեպտեմբերի (№ 108), 25 սեպտեմբերի (№ 109), 30 սեպտեմբերի (№ 112), 10 հոկտեմբերի (№ 129):
131. Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 6, էջ 401—402:
132. «Մասիս», 1864, 19 դեկտեմբերի:
133. «Ասիս», 1874, հոկտեմբերի 22-ի հավելվածը:
134. «Մշակ», 1875, 16 հունվարի:
135. «Մասիս», 1874, 30 մարտի:

136. Նույն տեղում, 21, 23 մարտի:
137. Նույն տեղում, 11 ապրիլի, «Մամուլ», 1874, № 376: Իր թերթի խափանման փաստը Գ. Ալպոյանը ջանում էր օգտագործել կաթողիկոսի բարեհաճությունը շահելու համար (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 227, վավ. 16):
138. «Թատրոն», 1874, 10, 14 հոկտեմբերի: Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 9, էջ 354:
139. «Թատրոն», 1874, 21 դեկտեմբերի:
140. Նույն տեղում, 1875, 2 հունվարի:
141. Նույն տեղում:
142. Նույն տեղում:
143. Պարոնյան Ն., Եժ, հ. 9, էջ 167:
144. Նույն տեղում, էջ 185:
145. «Մասիս», 1875, 19 օգոստոսի:
146. Նույն տեղում, 4 սեպտեմբերի:
147. Նույն տեղում:
148. Նույն տեղում, 5 հոկտեմբերի: Iskit S. R. Matbuat rejimleri, s. 637.
149. «Մասիս», 1875, 4 սեպտեմբերի, 23 դեկտեմբերի:
150. Նույն տեղում, 18 նոյեմբերի:
151. Նույն տեղում, 1876, 1, 6 հունվարի:
152. Նույն տեղում, 1876, 4 հունվարի:
153. Լրիվ խափանված թերթերը վերահրատարակվում էին այլ անուններով. 1873 թ. խափանված հունական «Անատոլիս» վերահրատարակվել է «Փոքր Ասիա» անվամբ, «Կոնստանտինուպոլիս»՝ «Հելլենագոնես» էր դարձել, «Էվբրնդ թայմսը»՝ «Պրոզեր դ'Օրիեն» (տե՛ս «Մասիս», 1873, 20 սեպտեմբերի, 1874, 23 նոյեմբերի): Աբդուլ Համիդի ժամանակ ևս տարածված էր թերթերի արտոնատիրությունը պահպանելու, բայց վերանվանելու ձևը: «Էվբրնդ Ներալդ»-ը 1873 թ. վերածվեց էր «Կոնստանտինուպոլ մեսաներ»-ի, ապա կրկին «Էվբրնդ Ներալդ»-ի, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ «Մոնիթոր դյուքրոմերս»-ի և այլն (տե՛ս «Մասիս», 1878, 11 հուլիսի, 1879, 22 ապրիլի և 2 սեպտեմբերի):
154. «Մասիս», 1875, 10 հունիսի, 23 դեկտեմբերի, 1876, 4 հունվարի:
155. История дипломатии, т. II, с. 97.
156. «Մասիս», 1875, 13 հոկտեմբերի:
157. Նույն տեղում, 9 նոյեմբերի: Թերթն արտահայտում էր արևմտահայության համակրանքը ապստամբած Բալկանների հանդեպ. 1876 թ. Կ. Պոլսից կաթողիկոսին ուղղած մի դիմումով (ստորագրել էր 4 հազար մարդ) համերաշխություն է հայտնվում ապստամբներին և ընդօրինակելի է համարվում արյան դեով թուրքական լուծը տապալելու ուղին (Պողոսյան Ն. Մ., Սասունի պատմությունը, էջ 159—160):
158. Հայրապետյան Կ., Հայ-բուլղարական զրական կապերը XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբին, Վանքեր Երևանի համալսարանի, 1972, № 1, էջ 100: Ճինգոզյան Կ., Հայ-բուլղարական զրական հարաբերությունների պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 3:
159. «Մասիս», 1875, 14 դեկտեմբերի:
160. Լեհեն Վ. Ի., «Պրավդա» թերթի խմբագրությունը, Եժ, հ. 48, էջ 97:
161. Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, էջ 83—85:
162. «Մասիս», 1875, 30 նոյեմբերի:
163. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվզոկիո հայոց, էջ 1069:

164. Ալպոյանյան Ա.. Օսմանյան կայսրութուն, սահմանադրական թուրքիա: «Ընդարձակ օրացույց...», Կ. Պոլիս, 1909, էջ 184:
165. «Մասիս», 1876, 5 փետրվարի:
166. Նույն տեղում:
167. Նույն տեղում, 6 ապրիլի:
168. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 220:
169. «Մասիս», 1876, 10 փետրվարի:
170. Նույն տեղում, 15 հունվարի:
171. Ибрагимов А. Х. Печать Турции, с. 10.
172. Սապահ-Փյուլյան Ս., Երիտասարդ թուրքիա, էջ 72:
173. «Նոր կյանք», 1898, № 19, էջ 290:
174. «Արևելյան մամուլ», 1876, № 2, էջ 75—81:
175. Նույն տեղում, № 3, էջ 199:
176. Նույն տեղում, № 5, էջ 241:
177. «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի:
178. Նույն տեղում, 1876, 27 ապրիլի:
179. «Թատրոն», 1876, 9 մայիսի:
180. Anderson M., The Eastern Question, p. 172—184. Петросян Ю. А., Мгадогурецкое движение, с. 78—79.
181. «Մասիս», 1876, 9 մայիսի: «Մշակ», 1876, 26 մայիսի:
182. «Մասիս», 1876, 9 մայիսի:
183. Iskit S. R. Matbuat rejimleri, s. 698.
184. «Մասիս», 1876, 13 մայիսի:
185. Նույն տեղում:
186. Midhat A. H., The life of Midhat Pasha, p. 181.
187. Սոֆթաները զինվել էին հապշտապ, ցույցից ընդամենը մի քանի օր առաջ՝ կոտորածների երկյուղ ներշնչելով բրիտանյա բնակչությանը: Պատրիարքական փոխանորդ Հ. Մկրչյանը տեղեկացնում էր պատրիարքին. «Սոֆթաները պեղեւտենեն (զենքի) զարդերի և այլնի շուկա—Ա. Խ.) շատ զենք կգնեն եղեր, այնպես որ հին ու նոր շեն նայեր՝ կանոնն եղեր...» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. XI, № 170): Տե՛ս նաև Knight E. F., The Awakening of Turkey, p. 30.
188. «Մասիս», 1876, 20 մայիսի:
189. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 15 մայիսի:
190. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 162:
191. «Մասիս», 1876, 18 մայիսի:
192. Նույն տեղում, 27 մայիսի:
193. Նույն տեղում, 6 հունիսի:
194. Նույն տեղում, 30 մայիսի:
195. Նույն տեղում, 3 հունիսի:
196. Նույն տեղում:
197. Նույն տեղում, 24 հունիսի: Տե՛ս նաև Дулина Н. А., Реформы танзимата и шариа, с. 178.
198. «Մշակ», 1873, 3 մայիսի:
199. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 55:

200. «Մշակ», 1876, 24 հունիսի:
201. Նույն տեղում, 2 սեպտեմբերի:
202. Չոբմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 264:
203. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 46—48:
204. Նույն տեղում, էջ 46:
205. Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, էջ 90—91:
206. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 3 հունիսի:
207. «Մշակ», 1876, 8 հունիսի:
208. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 3 հունիսի:
209. «Մասիս», 1876, 1 օգոստոսի:
210. «Մանգումեի էֆբյար», 1876, 30 հունիսի, 4 օգոստոսի, «Մասիս», 1876, 1 օգոստոսի:
211. «Մշակ», 1876, 5, 19 օգոստոսի:
212. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 39—43:
213. Նույն տեղում, էջ 46—48:
214. «Մանգումեի էֆբյար», 1876, 26 հունիսի:
215. «Լույս», 1876, 3 հունիսի, էջ 5—6, 17 հունիսի, էջ 39:
216. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 43:
217. «Մասիս», 1876, 22 հունիսի:
218. Նույն տեղում, 3 օգոստոսի:
219. Նույն տեղում, 12 օգոստոսի:
220. 1877—1878 թթ. լույս են տեսել ընդամենը երկու օրաթերթ և մեկ շաբաթաթերթ՝ «Ապագան» (Կ. Ություճյանի արտոնատիրությունը), «Կշիռ արդարությանը» (տնօրեն-խմբագիր՝ Ն. Գարագաշ) և «Հավատարմությունը» (Կ. Վիզանթալի արտոնատիրությունը): (Տե՛ս Վեռնյան Գ., Հայոց պարլերական մամուլը: Իրականացրեց ցուցակ, էջ 21—22): Ինդիրն այն է, որ «Ապագան» լույս է տեսել «Մասիսի» «Ռուզնամե» հավելվածի փոխարեն, արդեն արկա արտոնատիրության հիման վրա (տե՛ս «Մասիս», 1877, 22 փետրվարի): Անկասկած, մյուս երկու պարբերականները ևս հրատարակվել են նախկինում ձեռք բերված արտոնագրերի ուժով, որոնք տրված են եղել նախքան 1876 թ. խնդրո առարկա որոշումը:
221. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 167:
222. «Մասիս», 1876, 17 հունիսի:
223. Նույն տեղում, 17, 20 հունիսի:
224. Նույն տեղում, 13 հունիսի:
225. «Մանգումեի էֆբյար», 1876, 10 օգոստոսի:
226. Anderson M. S. The Eastern Question, p. 185.
227. «Շառիվադի», 1876, № 35, էջ 273—274:
228. «Մանգումեի էֆբյար», 1876, 28 հունիսի:
229. «Մասիս», 1876, 16 սեպտեմբերի:
230. Նույն տեղում, 14 հունիսի:
231. Նույն տեղում, 16 սեպտեմբերի:
232. «Մանգումեի էֆբյար», 1876, 16 սեպտեմբերի:
233. «Մասիս», 19 սեպտեմբերի:
234. Նույն տեղում:
235. Նույն տեղում, 23 սեպտեմբերի:

236. «Մշակ», 1876, 21 հոկտեմբերի
 237. «Մասիս», 1876, 27 սեպտեմբերի
 238. Ramsay W. M., Impressions of Turkey, p 206.

Գլխի երոզը

1. Midhat A. H., The life of Midhat Pasha, p. 116.
2. Davison R. H., Turkey, p. 88. Առում, Բարենորոգումներու հարցը, էջ 32:
3. Дулина Н. А., Османская империя в международных отношениях (30—40-е гг. XIX в.), с. 114.
4. «Մասիս», 1877, 20, 23 հունվարի:
5. Anderson M. S. The Eastern Question, p. 192.
6. Devereux R., The First Ottoman Constitutional Period, p. 91.
7. История дипломатии, т. II, с. 108.
8. Ramseur E., The Young Turks, p. 8.
9. Devereux R., նշվ. աշխ., էջ 101—102:
10. Նույն տեղում, էջ 48:
11. Iskit S. R., Turkiyede matbuat rejimleri, s. 43.
12. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 169:
13. Davison R. Reform in the Ottoman Empire, 1856—1876, p. 397.
14. «Մասիս», 1877, 30 հունվարի:
15. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 44: Devereux R., նշվ. աշխ., էջ 113:
16. «Մասիս», 1877, 28 ապրիլի:
17. Նույն տեղում:
18. Նույն տեղում, 8 մայիսի:
19. Iskit S. R. Türkiyede matbuat idareleri ve politikaları, s. 27.
20. Topuz H., 100 soruda türk basın tarihi, s. 55—56. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 73—74:
21. Iskit S. R. Türkiyede matbuat rejimleri, s. 161.
22. «Մասիս», 1877, 21 հունիսի:
23. Նույն տեղում, 10 մայիսի:
24. Նույն տեղում, 15 մայիսի:
25. Parmaksızoglu A., Türk gazetecilik ve basın tarihi, s. 20. «Մեղու», 1871, 23 մարտի: 1873 թ. դեկտեմբերին Ք. Կասարը իր մյուս «Հեյալ» թերթի արտոնատիրությունը հանձնել էր Ն. Քյուլպենտեճյանին, որը այն հրատարակելու էր դեկտեմբերի 29-ից (ԳԱԹ, Ք. Ազատյան ֆ., 2 ր. II, էջ 86):
26. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 131:
27. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 45:
28. Nüzhet S., Türk gazeteciligi, s. 60.
29. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 165—166:
30. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 46:
31. «Մասիս», 1877, 29 մայիսի:
32. Նույն տեղում, 12 ապրիլի:
33. Նույն տեղում, 12, 21 ապրիլի:

34. Նույն տեղում, 3 մայիսի:
35. Այս անգամ ես Բ. դուռն օգտվել եմ Ֆրանսիական մամուլի օրենքներից: Դեռևս 1796 թ. Ֆրանսիայում Հինգհարյուրի խորհուրդը և Ավագների խորհուրդը որոշում էին ընդունել մամուլի «չարաշահումների» դեմ, որոնցից մեկը վերաբերում էր լրագրավաճառների. սրանք բղավում էին ոչ թե թերթերի անունները, այլ հոդվածներից կորզած առանձին արտահայտություններ (Стеудаль, Жизнь Наполеона, с. 360): Թեպետև ներքին մասին որոշումը տե՛ս «Մասիս», 1877, 21 ապրիլի:
36. «Մասիս», 1877, 15 մայիսի:
37. Նույն տեղում, 1878, 2 փետրվարի:
38. Նույն տեղում:
39. Նույն տեղում, 1877, 15 մայիսի:
40. Նույն տեղում, 26 մայիսի:
41. Նույն տեղում, 19 հունիսի:
42. Նույն տեղում, 24 հուլիսի:
43. Պարոնյան Հ., ԵԺ, հ. 4, էջ 156—157:
44. Նույն տեղում, էջ 126:
45. Նույն տեղում, էջ 204:
46. Նույն տեղում, էջ 190—191:
47. Նույն տեղում, էջ 154—155:
48. «Թատրոն», 1877, 26 հունվարի:
49. Նույն տեղում, 16 ապրիլի:
50. Նույն տեղում, 19 մարտի:
51. Նույն տեղում, 23 ապրիլի:
52. Նույն տեղում, 30 ապրիլի:
53. «Մասիս», 1877, 7 հուլիսի:
54. Նույն տեղում, 1878, 2 փետրվարի:
55. Նույն տեղում, 1876, 18 նոյեմբերի:
56. Мегрелидзе Ш. В., Закавказье в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., с. 258.
57. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 6 նոյեմբերի:
58. «Մշակ», 1876, 11 նոյեմբերի:
59. «Մասիս», 1876, 28 հոկտեմբերի:
60. Gallenga A., Two Years of the Eastern Question, p. 340—341.
61. Այվաջյանյան Ա., Պատմություն հայ կեսարիո, էջ 2039: Մ. Այվաթյանի եղբորական մահը արժարժեց է արևմտահայերի հայրենասիրական բուռն զգացումները. ապականտես Ա. Արփիարյանը դրում է. «Հայ ժողովուրդը խուռնեբամ դիզված էր Ղալաթիո ժամուն մեջ, կուպեր, որ հուն թաղվի Այվաթյան Մատթեոս, որ միշտ իր աչքին առաջ ըլլա: Ավելի հեռատեսները տարբեր կերպ կմտածեին, կզգային, թե ով որ հարուստ չէ, անոր թաղումը եկեղեցիին մեջ դրամապոդություն պիտի նկատվի դրամատեղիբրու կողմանն և օր մը չէ՛ օր մը անհետ պիտի ընեն այդ գերեզմանը... ժողովուրդը ոչինչ մտիկ ըրավ: Գերեզմանափորի դերը ինք կատարեց, ինք փորեց գերեզմանը, ձեռքովն հողը դրավ Այվաթյանը և ապահովցավ» («Մասիս», 1888, № 3198, էջ 15—16):
62. «Մասիս», 1876, 2 նոյեմբերի, 5 դեկտեմբերի: Շանայի հարստահարությունները հանատասել էին նաև թուրք գյուղացիները (ԳԱԹ, Հ. Առաքելյան ֆ., № 185 դ):

63. «Փորձ», 1877, 1878, № 2, էջ 373:
64. «Մշակ», 1876, 23 դեկտեմբերի:
65. Նույն տեղում, 1877, № 46:
66. «Մշակ», 1877, 27 հունվարի:
67. Gallenga A., նշվ. աշխ., էջ 368:
68. «Մշակ», 1877, № 46:
69. Նույն տեղում, 24 փետրվարի:
70. «Մասիս», 1877, 12 հուլիսի:
71. «Լույս», 1876, 12 հունիսի:
72. Նույն տեղում, 1875, 22 նոյեմբերի, էջ 326—327:
73. Նույն տեղում, 29 նոյեմբերի, էջ 343:
74. Նույն տեղում, 6 դեկտեմբերի, էջ 365—366:
75. Նույն տեղում, 1878, 18 մարտի, էջ 354:
76. «Մասիս», 1878, 16 փետրվարի:
77. «Քատրոն», 1876, 10 հուլիսի:
78. Նույն տեղում, 6 հոկտեմբերի:
79. Նույն տեղում, 23 հոկտեմբերի:
80. Նույն տեղում, 24 նոյեմբերի:
81. «Լույս», 1878, 1 ապրիլի, էջ 371:
82. «Քատրոն», 1876, 6 նոյեմբերի:
83. Պարոնյան Հ., ծԺ, հ. 4, էջ 118:
84. Նույն տեղում, էջ 123:
85. Նույն տեղում, էջ 118:
86. «Քատրոն», 1876, 13 հոկտեմբերի:
87. Նույն տեղում, 1877, 5 մարտի:
88. «Մասիս», 1877, 23 օգոստոսի:
89. Նույն տեղում, 7 հուլիսի:
90. Նույն տեղում, 18 սեպտեմբերի:
91. Նախքան «Մանդամեի էֆբյարի» խափանվելը, «Մասիսը» հասցրել էր արտասպել այդ հոդվածը (տե՛ս «Մասիս», 1877, 21 հուլիսի):
92. «Մշակ», 1877, 28 հուլիսի:
93. Նույն տեղում:
94. «Շիրակ», 1905, № 5, էջ 358:
95. Նույն տեղում, էջ 358—359:
96. «Մուրճ», 1907, № 2, էջ 63:
97. Ալպոյանյան Ա., Մինաս Չերազ, էջ 211—212:
98. «Շիրակ», 1905, № 2, էջ 359:
99. «Մշակ», 1877, 1 դեկտեմբերի:
100. «Մասիս», 1877, 4 սեպտեմբերի:
101. Նույն տեղում, 13 սեպտեմբերի:
102. Նույն տեղում, 4 սեպտեմբերի:
103. «Մշակ», 1877, 1 դեկտեմբերի:
104. Հ. Պարոնյանը քանիցս ծաղրել է Նիկողոս Մարգարեի՝ կովկասյան տարածման վերաբերյալ կեղծ լուրը, «Արագրում» տպագրված այն տեղեկությունները, որտեղ հայտնվում էին իբր վանում կուսակալ նշանակված Մ. Ազարեկյանի «բարենու-

րոգումները» մասին: 1877 թ. հունիսին Ն. Քյուլպենսճյանը չէր կարողացել դիմադրել բնթերցողին ցնցելու դայթաղությունը և անհիմն լուրեր էր տպագրել այն մասին, թե դերասանուհի Հրաչյան ավաղակների կողմից բռնության է ենթարկվել և նույնիսկ սպանվել: «Մասիսը» տպագրեց դերասանուհու դայթաղուտ հերքումը, որից հետո «Արագր» անհանդիստ խմյազիրը ստիպված էր տասներկու օր լանտ նստել՝ դերասանուհուն անվանարկելու համար: Պատրիարքի միջնորդությունից հետո միայն և Հ. քահ. Մկրյանի ջանքերի շնորհիվ Քյուլպենսճյանն ազատվեց բանտից («Մասիս», 1877, 7, 24 հուլիսի: «Ամենուն տարեցույցը», 1915, էջ 126: Տե՛ս նաև ԳԱՔ, Ք. Ազատյան ֆ., XI Բ., № 97):

105. «Արագիր», 1878, 6 սեպտեմբերի:
106. Նույն տեղում, 1878, 3 հոկտեմբերի:
107. Նույն տեղում, 5 հոկտեմբերի:
108. Նույն տեղում, 6 հոկտեմբերի:
109. История дипломатии, т. II, с. 129.
110. «Արագիր», 1879, 9 նոյեմբերի:
111. «Մշակ», 1878, 3, 5, 7 հունվարի: Առ, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, էջ 544:
112. Ձեռնվորական հարկը (բեղել-ի սակերեհ) 1856 թ. բուլաճաթով փոխարինվել էր գլխահարկով (խարաջ), բայց գրեթե տասն անգամ ավելի մեծ գումար էր կազմում, 300—400 պիաստր՝ 30—40 պիաստր կազմող խարաջի դիմաց (Чухачев П. А. Великие державы и Восточный вопрос, с. 128. Инджикян О. Буржуазия Османской империи, с. 31). Արևմտահայերը զինվորական հարկը վճարում էին ծննդյան օրից սկսած՝ տարեկան 30 դահեկան արծաթ (Նարանյան Պ., Արտոսը Հայաստանի, էջ 135—136): Հարկը գանձվում էր ամենայն բնակչությանը, ուստի հիմնադրվել է Ք. Կարպատի այն կարծիքը, թե «քրիստոնյա համայնքները հաճախ ավելի քիչ հարկ են վճարել, քան նրանց թվաքանակն էր» (Karpat K. H., Ottoman Population Records and the Census of 1881—1882—1893, p. 242).
113. «Մշակ», 1878, № 8:
114. Ihsan A. Matbuat hatiralari, s. 35.
115. «Մշակ», 1877, 6 հունիսի:
116. Նույն տեղում, 1878, 19 հունվարի:
117. Nalbard'an L. The Armenian Revolutionary Movement, p. 27.
118. «Մասիս», 1877, 2 դեկտեմբերի:
119. Նույն տեղում, 15 դեկտեմբերի:
120. «Լույս», 1878, 25 փետրվարի, էջ 337—339:
121. Նույն տեղում, էջ 341—342:
122. «Մասիս», 1878, 22 օգոստոսի:
123. Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики, с. 100.
124. «Մասիս», 1879, 25 նոյեմբերի:
125. Ընդր կյանք», 1900, № 14, էջ 219:
126. «Արշալույս արարատյան», 1879, № 1126:
127. «Մասիս», 1879, 18 փետրվարի:
128. Նույն տեղում, 11 նոյեմբերի:
129. Նույն տեղում, 1878, № 2148:

130. նույն տեղում:
131. նույն տեղում, 1879, 1, 7 օգոստոսի:
132. նույն տեղում, 5 նոյեմբերի:
133. «Մշակ», 1879, 6 հունիսի:
134. *Ролан—Жекмен* М., Армения, армяне и трактаты, с. 59.
135. «Լրագիր», 1879, 12 մարտի:
136. նույն տեղում, 12 հունվարի:
137. նույն տեղում, 1878, 6, 13 սեպտեմբերի և այլն:
138. «Մշակ», 1879, 17 փետրվարի:
139. Կ. Քյուլպենտճյանը «Լրագիր» դադարի ընթացքում՝ 1879 թ. հունվարի կեսից մինչև մարտի առաջին տասնօրյակը խմբագրել է «Մեծմուսլը հավատիս» թերթը, որը նշված ժամանակաշրջանում հրատարակվում էր միայն հայերեն, Պ. Քերիշճյանի տնօրինությամբ:
140. «Մասիս», 1879, 22 հունվարի:
141. նույն տեղում, 17 փետրվարի:
142. «Ընդարձակ օրացույց...», 1908, էջ 458: Ըստ Ս. Իսկիթի, 1878 թ. սոցազրական տեսչությունը անցել էր ներքին գործերի մինիստրության տնօրինությանը (*Iskil S. P., Türikiyede matbuat idareleri ve politikaları*, s. 107).
143. «Մասիս», 1879, 3 ապրիլի:
144. նույն տեղում, 9 մայիսի:
145. Հասունյան-հակահասունյան պայքարը կորցրեց իր շարունակվելու հիմքերն այն ժամանակ, երբ Բ. դուռը հակահասունյաններին իրավունք տվեց կազմելու առանձին համայնք՝ իր վարչական ժողովով (էրմենի քաթուխը չեմաաթը մեղիսի): Հակահասունյանների մի մասը խզեց կապերը կաթուղիկության հետ: 1879 թ. հոկտեմբերին երեսունհինգ մարդ, այդ թվում և Մ. Օրմանյանը, վերադարձան «հայրենի եկեղեցի» («Մասիս», 1879, 8, 11 նոյեմբերի):
146. «Մշակ», 1876, 17 հունիսի:
147. նույն տեղում, 1 հուլիսի:
148. Առհասարակ Գր. Արծրունին գերազնահատում էր մամուլի հասարակական նշանակությունը՝ նրան վերագրելով սոցիալ-տնտեսական հակասությունները մեղմացնող կամ նույնիսկ այդպիսիք կանխող ուժի հատկանիշներ: Անդրադառնալով 1876 թ. օգոստոսին Մեղրիլիայում գյուղացիության ընդվզումներին, Արծրունին պնդում էր, թե այժմ «պատահած... ապստամբությունը տեղի չէր ունենա, եթե տեղական լրագրությանը միջոց տրվեր նախապես բնադատել այս կամ այն տնտեսական երևույթ մեր երկրում» («Մշակ», 1876, 12 օգոստոսի): Գյուղացիական հուզումները կանխելու նրա մտտեցման հետ միասին այստեղ նկատելի է նաև լրագրքած դժգոհություն ցարական գրաբնություններից:
149. «Մշակ», 1878, 17 մարտի:
150. Անսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, էջ 89—90:
151. Բաֆֆի, ԵԺ, հ. 9, էջ 225:

1. Համբարյան Ա. Ս., Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 122:
2. Մրվանձտյանց Գ., Թորոս աղբար, հ. Բ, էջ ԺԳ:
3. Կիրակոսյան Զ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), էջ 45:
4. *Саркисян Е. К.*, Политика османского правительства в Западной Армении, с. 97.
5. «Մասիս», 1880, 26 հունվարի:
6. «Մեծմուսլը հավատիս», 1879, № 1850:
7. «Քերճեմանը էֆթյար», 1878, 30 նոյեմբերի:
8. «Լրագիր», 1880, 10 հունվարի:
9. նույն տեղում, 15 հունվարի:
10. «Մասիս», 1880, 26 հունվարի:
11. նույն տեղում, 13 մարտի:
12. նույն տեղում, 23, 25 մարտի:
13. նույն տեղում, 9 ապրիլի:
14. նույն տեղում, 23 ապրիլի:
15. «Մշակ», 1880, 15 մարտի:
16. «Մասիս», 1880, 5, 7 մայիսի:
17. «Մշակ», 1880, 15 մարտի:
18. *Новичев А. Д.*, Итоги Крымской войны для Турции. В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. V, с. 65.
19. «Մշակ», 1880, 15 մարտի:
20. «Լրագիր», 1880, 27 փետրվարի:
21. նույն տեղում, 28 փետրվարի:
22. նույն տեղում:
23. նույն տեղում, 1879, 9 նոյեմբերի:
24. Ալպոյանյան Ա., ԱնՆետացող դեմքեր, Գրիգոր Զոհրապ, էջ 36—37:
25. *Iskil S. R.*, նշվ. աշխ., էջ 77:
26. «Մշակ», 1880, 27 մարտի:
27. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Ա, էջ 1285—1287:
28. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն եվդոկիո հայոց, էջ 1014:
29. «Մշակ», 1880, 27 մարտի:
30. նույն տեղում, 1881, 24 փետրվարի, 22 ապրիլի:
31. նույն տեղում, 11 փետրվարի:
32. նույն տեղում, 1880, 3 հոկտեմբերի:
33. Հարդարյան Վ., Հիշատակարան, էջ 44:
34. «Մշակ», 1882, 6 փետրվարի:
35. «Մասիս», 1880, 25 նոյեմբերի:
36. նույն տեղում, 6 հուլիսի:
37. *Kushner D.*, The Rise of Turkish Nationalism, p. 52.
38. *Çapanoğlu S.*, Basın tarhi ve dair bilgiler . . . s. 96—99.

39. «Մասիս», 1880, 15 սեպտեմբերի:
 40. Նույն տեղում, 14, 22 սեպտեմբերի:
 41. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 441:
 42. Şükran Kürdakil, Şairler ve yazarlar sözlüğü, s. 20.
 43. «Մշակ», 1880, 20 սեպտեմբերի, 1 հոկտեմբերի:
 44. Желтяков А. Д., Եշվ. աշխ., էջ 189:
 45. «Մշակ», 1880, 4 նոյեմբերի:
 46. «Մասիս», 1880, 18 նոյեմբերի:
 47. «Մշակ», 1880, 20 սեպտեմբերի, 1 հոկտեմբերի:
 48. «Մասիս», 29 սեպտեմբերի:
 49. «Մշակ», 1880, 23 սեպտեմբերի:
 50. Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III, с. 78.
 51. Պարոնյան Հ., Հոսհոսի ձեռնարկը, Եժ, հ. 4, էջ 436:
 52. Լեւին Վ. Խ., Ազգային իրավահավասարություն, Եժ, հ. 25, էջ 103—104:
 53. Պարոնյան Հ., Եշվ. աշխ., էջ 436:
 54. Նույն տեղում, էջ 438:
 55. «Մշակ», 1881, 27 հունիսի:
 56. Նույն տեղում:
 57. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., Բ. XII, № 1507:
 58. «Մամուլ», 1882, № 969, էջ 260—263:
 59. Նույն տեղում, № 970, էջ 274:
 60. «Մշակ», 1883, 29 հունվարի: Մ. Զգոնյանը հետագայում սովորել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց դպրոցում, 1887—1890-ական թթ.՝ ուսուցչություն է արել Զեյթունում և Յարփուզում: Հեղինակել ու ձայնագրել է երգեր, եղել է Զեյթունի «Սեր» թուղթի և Յարփուզում: Հեղինակել ու ձայնագրել է երգեր, եղել է Զեյթունի «Սեր» թուղթի ղեկավարի գործուն անդամներից մեկը: Այդ ղեկավարությունը բողոքել է Թուրքիայում ղեկավարության քաղաքական բռնացումների դեմ և ունեցել ազանգավորական միտումներ (տե՛ս Պաղոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմությունը, էջ 311—314):
 61. «Մշակ», 1883, 12 ապրիլի:
 62. «Արձագանք», 1886, 13 սեպտեմբերի:
 63. «Մասիս», 1883, 10—11 մայիսի:
 64. Նույն տեղում, 17 մայիսի:
 65. «Արձագանք», 1883, 5 հունիսի, էջ 332:
 66. «Մասիս», 1883, 19 մայիսի:
 67. «Արձագանք», 1883, № 37, էջ 525:
 68. Նույն տեղում, № 39, էջ 551:
 69. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 220:
 70. Balkanlı R., Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti, s. 23—24—İskit S. R., Եշվ. աշխ., էջ 51:
 71. Նույն տեղում, էջ 23:
 72. «Մշակ», 1883, 7 սեպտեմբերի:
 73. Նույն տեղում, 22 հոկտեմբերի:
 74. Նույն տեղում, 7 սեպտեմբերի:
 75. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 484:
 76. «Մասիս», 1883, 11 հոկտեմբերի:

77. Նույն տեղում, 14 հոկտեմբերի:
 78. Силин А. С., Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке, с. 9.
 79. «Մշակ», 1883, 28 հուլիսի, 7 սեպտեմբերի:
 80. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 21, с. 321.
 81. Պ. Տոնապետյանը («Արձագանք» երբեմնի թղթակից Վաղինակը) շփոթում է ժամանակը, երբ գրում է, թե «1884 թ. Կ. Պոլսի թերթերը ազատորեն կարող էին գրել... հայ անձանների դեմ կատարված զրկանքների և նույնիսկ զավատական դատարանի առած վճիռների դեմ» (Տոնապետյան Պ., Հայ ժողովուրդը դարերի միջով, հ. Բ., էջ 128): Այդպիսի նարավորությունը վերացել էր դեռևս 1880 թ., իսկ վերջին հանդուգորդ եղել էր «Մասիսը»՝ 1883 թ.: Ակնհայտ է, որ Պ. Տոնապետյանը տեղի է տվել ցարական զրաքննության հանդեպ իր ունեցած քննադատական վերաբերմունքին, անհիմն կերպով, ևակայն, շահեկան վիճակի մեջ դնելով օսմանյան զրաքննությունը:
 82. «Բյուզանդիոն», 1908, 13 հունվարի:
 83. «Մշակ», 1883, 1 փետրվարի:
 84. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 494—495:
 85. Արփիարյան Ա., Հոգվորդք, «Շիրակ», 1905, № 5, էջ 358—359:
 86. Պարոնյան Հ., Եշվ. աշխ., էջ 439:
 87. «Արձագանք», 1883, № 37, էջ 525:
 88. Ազատյան Թ., «Ժամանակ», քառասնամյա հիշատակարան, էջ 103—104:
 89. «Արևելյան մամուլ», 1878, № 7, էջ 103—104:
 90. Նույն տեղում, 1879, № 4, էջ 467:
 91. Կարինյան Ա. Բ., Մ. Մամուրյանը մշակույթի պատմության մասին: «Ժողովուրդների կոդալության դրոշի ներքո» գրքում, էջ 338:
 92. «Արևելյան մամուլ», 1880, № 9, էջ 358:
 93. Կ. Փանոսյանի և Մ. Մամուրյանի հայացքների այս մերձեցումը չէր նշանակում, թե վերջինս համաձայն էր Կ. Փանոսյանի ծայրահեղ հարձակումներին՝ ընդդեմ պատրիարքի: Մ. Մամուրյանը դատապարտում էր «Մանգոմեի էֆթյարի» «գրգռիչ լեզուն և հանդուգն դիտողությունները» և նշում, որ դա առաջացրել է ընթերցողի հակակրանքը:
 94. «Արևելյան մամուլ», 1880, № 11, էջ 499:
 95. «Մշակ», 1884, 11 փետրվարի:
 96. Ալպոյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր: Գրիգոր Զոհրապ, էջ 35:
 97. Արփիարյան Տ., Հիշատակներ խմբագրական կյանքի («Արևելքի» 25-ամյակին առթիվ), «Լույս», 1908, № 17, էջ 556—557:
 98. Ալպոյանյան Ա., Գրիգոր Զոհրապ, էջ 57:
 99. Նույն տեղում, էջ 58:
 100. «Նոր կյանք», 1899, № 19, էջ 298:
 101. «Արևելք», 1884, 7 օգոստոսի:
 102. Նույն տեղում, 1 մայիսի:
 103. Նույն տեղում, 2 մայիսի, 4 հունիսի, 15 օգոստոսի:
 104. Նույն տեղում, 3 սեպտեմբերի:
 105. Նույն տեղում, 19 նոյեմբերի:
 106. Նույն տեղում, 18 դեկտեմբերի:
 107. Նույն տեղում, 1885, 14 հունվարի:

108. Ալպոյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58:
109. «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 37:
110. Զարդարյան Վ., Հիշատակարան, էջ 30:
111. Հակոբյան Մ. Ն., «Արևմտաքի» նորահայտ համարը, «Բաները Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 148—167:
112. «Արշալույս արարատյան», 1883, 21 սեպտեմբերի, 15, 19, 26 հոկտեմբերի:
113. Նույն տեղում, 7 մարտի:
114. «Արարատ», էջմիածին, 1884, № 6, էջ 279: «Փրական և իմաստասիրական շարժում», 1885, էջ 71—72:
115. «Արշալույս արարատյան», 1884, 1, 4, 8, 15, 29 օգոստոսի:
116. Նույն տեղում, 1 դեկտեմբերի:
117. Նույն տեղում, 29 դեկտեմբերի:
118. «Արևելք», 1885, 10 հունվարի:
119. «Մասիս», 1885, № 3753, էջ 618:
120. Նույն տեղում, 1887, № 3864, էջ 80: «Փունջ», 1887, 28 նոյեմբերի: «Մշակ» 1887, 28 մարտի:
121. «Մշակ», 1887, 28 մարտի:
122. «Փունջ», 1887, № 2036, 2074: «Մասիս», 1887, № 3866, «Արշալույս», 1908, № 139 և այլն:
123. «Արևելք», 1884, 28 հունվարի:
124. Նույն տեղում: նշված իրադեի պատճառը «Վաքրթ» թերթի տպագրած հոդվածն էր Կ. Պոլսի 6-րդ շրջանի թաղապետության նախագահ, նախկին գրաքննիչ Բլաք բեյի գեմ: Նախկին ոստիկանապետ Բահրի փաշայի ձեռքակալման առթիվ այդ թերթը նրան և Բլաք բեյին համեմատել էր ճանձների հետ: «Վաքրթը» հետին թվով վրեժ էր լուծում տպագրական տեսչության նախկին տնօրենից, որի ժամանակ, 1876—1877 թթ. մի քանի անգամ խափանվել էր (տե՛ս «Արևելք», 1884, 28 հունվարի):
125. «Մասիս», 1887, № 3858, էջ 30:
126. Նույն տեղում, № 3864, էջ 80, № 3866, էջ 94:
127. «Արևելք», 1885, 9 ապրիլի:
128. Նույն տեղում, 1 մայիսի:
129. Ибрагимов А. Х. Печать Турции, с. 10.
130. «Մասիս», 1885, 9 փետրվարի:
131. Նույն տեղում, 27 ապրիլի:
132. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 219:
133. «Արմենիա», 1888, 9 հուլիսի:
134. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 221—222:
135. «Արմենիա», 1888, 29 հոկտեմբերի:
136. Նույն տեղում, 15 դեկտեմբերի:
137. Ալպոյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր: Փրիգոր Զոհրապ, էջ 61:
138. Նույն տեղում, էջ 63:
139. «Մասիս», 1887, № 3871, էջ 133:
140. Նույն տեղում, № 3873, էջ 149:
141. Ալպոյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63:
142. «Մասիս», 1888, № 3920, էջ 33:
143. «Նոր կյանք», 1900, էջ 236: Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, էջ

144. Կասկածամտությունը, իր հերթին, անցավ ծիծաղելիի սահմանը: Ա. Արփիարյանը գրում է, որ 1888 թ. Իզմիրյանց մրցանակարարաշխության նյութերը «Արևելքը» տպագրում էր գրաքննիչի մանրակրկիտ հսկողության պայմաններում: Նրա պնդումով այդ թեմայով հրատարակումներում չնջվում է հայ թագավորների անվան դասական բաղադրիչը՝ «Արշակ 1-ինը» գրվում է «Արշակ» և այլն: «Բայց երբ խնդիրը Արշակի տղուն՝ Պապին եկավ, հանգույցը կնճռոտեցավ... Ուղեցինք Պապը թողուլ, բայց անա գրաքննիչը սկսավ զող ելլել:
- Հապա Աղաթյանը ինչ բնեք,— ըսավ:
- Աղաթյանը հոս ի՞նչ գործ ունի,— հարցուցի զարմացած:
- Եթե ելլե՛ր Դուրը դա և բողոքե, թե պապին դեմ է աս, ի՞նչ պիտի ըսեմ» (Նոր կյանք», 1900, № 15, էջ 236):
145. Զոհրապ Փր. Մանոթ դեմքեր ու պատմվածքներ, էջ 49:
146. «Արմենիա», 1888, 15 դեկտեմբերի:
147. Նույն տեղում, 1889, 5 հունվարի:
148. Pears E., Life of Abdul Hamid, p. 198.
149. «Արմենիա», 1888, 15 դեկտեմբերի:
150. Նույն տեղում, 1889, 30 հունվարի:
151. Նույն տեղում, 20, 23 փետրվարի: Թորգոմ արևելահայոց, Եղիշե պատրիարք Դուրյան, էջ 67:
152. Կիրակոսյան Զ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը, (XIX դ. 80-ական թթ.), էջ 390—394:
153. «Արմենիա», 1889, 15, 18 մայիսի:
154. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 210—211:
155. «Արևելք», 1884, 1 մայիսի:
156. «Նոր կյանք», 1900, № 15, էջ 234:
157. «Արձագանք», 1888, № 3, էջ 36:
158. «Արմենիա», 1890, 29 մարտի:
159. «Մշակ», 1888, 26 նոյեմբերի:
160. Ֆեյ Պ., Մամուլը և գրաքննությունը Ապոլոլ Համիտի օրով, «Արևելյան մամուլ», 1909, 21 հուլիսի, էջ 716:
161. Tahsin paşa, Abdülhamid ve Yıldız hatıraları, s. 118.
162. «Արևելյան մամուլ», 1884, № 1, էջ 35—46, № 3, էջ 144—152, № 4, էջ 202—208, № 5, էջ 262—270, № 6, էջ 329—332:
163. «Արևելյան մամուլ», 1889, № 12, էջ 387: «Մասիս», 1890, № 3935, էջ 187:
164. «Նոր կյանք», 1900, № 15, էջ 236:
165. «Արձագանք», 1887, № 38, էջ 605:
166. «Մշակ», 1889, 20 հուլիսի:
167. Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը (1858—1896) (ժանոթագրություններ), էջ 36—37:
168. Маккольм М., Ответственность Англии перед Арменией, с. 158.
169. «Արմենիա», 1888, 13 հոկտեմբերի:
170. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 234:
171. Հակոբյան Ս., Արփիար Արփիարյան, էջ 3:
172. «Արմենիա», 1890, 3, 10, 31 հունվարի:

- 173. Նույն տեղում, 10 նոյեմբերի:
- 174. «Շիրակ», 1907, № 9, էջ 19:
- 175. «Աբմենիա», 1891, 16 հունվարի:
- 176. Նույն տեղում, 19 հունվարի:
- 177. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 229:

178. Banoglu N., Basın tarihimizin kara ve ak gün'eri, s. 7-8.

- 179. Նույն տեղում, էջ 44:
- 180. Ալպոյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63:

181. «Արտոնատեր փոխելու գործողությունը ամիսներ տևած է և նյութապես բավական սուղի նստած է Շահնազարին: Համիտյան այդ շրջանին... բացարձակապես անկարելի էր նոր թերթի արտոնություն առնել և ասոր համար Շահնազար ստիպված էր արդեն գոյություն ունեցող թերթ մը ձեռք անցնել: Փոխանցումը կատարված էր, լեականադար, կաշառով»,—գրում է Ե. Օտյանը (Օտյան Ե., Գրական հիշատակներ, ԾԺ, հ. 4, էջ 23-24):

- 182. «Հայրենիք», 1891, 15 հոկտեմբերի:
- 183 Տես նաև Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 433:

184. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 1, с. 206.

- 185. «Հայրենիք», 1891, 15 հոկտեմբերի:
- 186. «Նոր կյանք», 1899, № 19, էջ 298:
- 187. «Հայրենիք», 1909, 6 հուլիսի:
- 188. «Մշակ», 1892, 17 մարտի:
- 189. «Հայրենիք», 1891, 30 նոյեմբերի:
- 190. Силин А. С., նշվ. աշխ., էջ 10:

191. Յուլյա Ա., Գերմանական միջազգային քաղաքականությունը և մասնագրական աշխարհը, «Մուրճ», 1905, № 7, էջ 45-46: Հանուն իր մերձավորարևելյան հեռամետ քաղաքականության, դեռևս 1880-ական թթ. Գերմանիան դրսևորել էր իր հակահայկական դիրքորոշումը: 1881 թ., երբ Անգլիան Հայկական հարցի առթիվ շրջաբերական էր ուղարկել տերություններին, Բիսմարկը տեղյակ պահեց նրա կառավարությանը, որ իր երկիրը մտահոգված չէ հայաբնակ նահանգների բարենորոգումների հարցով (տե՛ս Benesnilia i K., Armen'ian Boidage and Carnage, p. 2 3 Studies in Diplomatic History and Historiography, p. 16):

192. Արփիարյան Ա., Պատմություն ԺԹ դարու Քուրբիտ հայոց գրականության, էջ 195:

- 193. «Արձագանք», 1893, 1 հունվարի:
- 194. «Արմենիա», 1892, 28 հոկտեմբերի, 19 դեկտեմբերի:
- 195. Արփիարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 185:
- 196. «Արմենիա», 1892, 26 մայիսի:
- 197. Նույն տեղում, 9 հունիսի:
- 198. «Ղուսաբեր», 1905, 24 հոկտեմբերի:

199. «Արմենիա», 1893, 12 օգոստոսի: Այդ անհետևողականությունը բացատրվում է նաև գրաբնական բազմաձևույթ գերատեսչության վրիպումներով, գրաբնիչների ոչ համաձայնեցված գործողություններով կամ իր՝ գրաբնիչի հեղինակության չափով: Օրինակ, «Հայրենիքի» գրաբնիչ Մ. Բուռնուսուզյանի հսկողությունը զուտ ձևական էր և

թերթի, և գրաբնական այլ օղակների համար: «Շատ անգամ,—գրում էր Ե. Օտյանը,— իր շտորագրած թերթերը հրատարակած ենք անպատիժ և հաճախ էլ իր արտոնությունը հրատարակված «Հայրենիքները» խափանված են ներքին գործերու նախարարության կողմե» («Արև», 1908, 24 հունիսի):

- 200. «Արմենիա», 1893, 13 նոյեմբերի:
- 201. Ան, Գլադստոն, էջ 254:
- 202. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 276:
- 203. Пономарев В. Н., Идеализация роли Англии в ближневосточном кризисе 90-х годов XIX в.—«Вопросы истории», 1977, № 8, с. 199.
- 204. Տրիտ է., Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը, էջ 399:
- 205. «Մշակ», 1894, 3 մայիսի:
- 206. Նույն տեղում, 11 հունիսի:
- 207. Նույն տեղում, 1894, 6 հունիսի:
- 208. Геноцид армян в Османской империи, с. 137-138.
- 209. «Մուրճ», 1905, № 11-12, էջ 70:
- 210. «Արձագանք», 1895, 27 հունվարի:
- 211. Նույն տեղում, 20 հունվարի, 14 փետրվարի:
- 212. Նույն տեղում, 27 հունվարի:
- 213. «Մշակ», 1895, 1 հունիսի:
- 214. «Արձագանք», 1895, 19 հունվարի:
- 215. «Մուրճ», 1905, № 8, էջ 94:
- 216. Նույն տեղում, էջ 99:
- 217. «Նոր դար», 1895, 1 փետրվարի:
- 218. «Արձագանք», 1896, 25 հոկտեմբերի:
- 219. Նույն տեղում, 1894, 14 հունվարի:
- 220. «Մշակ», 1895, 25 նոյեմբերի:
- 221. Նույն տեղում:
- 222. Նույն տեղում:
- 223. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 250:
- 224. Նույն տեղում:
- 225. Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 52-53:
- 226. «Մշակ», 1896, 16 հունվարի:
- 227. Նույն տեղում, 1894, 25 հունվարի, 1896, 25 մայիսի: «Արմենիա», 1903, 13

- օգոստոսի:
- 228. Նույն տեղում, 1896, 13 հունվարի:
- 229. «Արձագանք», 1895, 29 հոկտեմբերի:
- 230. Pears E., նշվ. աշխ., էջ 138:
- 231. «Մշակ», 1896, 13 հունվարի:
- 232. Նույն տեղում, 16 նոյեմբերի:
- 233. Sadik Shahid Bey., Islam, Turkey and Armenia, p. 143.
- 234. «Հայրենիք», 1909, 6 հուլիսի:
- 235. «Արևելք», 1896, 17 հուլիսի:
- 236. «Մշակ», 1896, 6 օգոստոսի: Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 59:
- 237. «Արմենիա», 1896, 1 օգոստոսի:
- 238. «Մշակ», 1896, 24 հոկտեմբերի:
- 239. «Բյուզանդիոն», 1909, 10 մարտի:

240. «Մշակ», 1896, 10, 24 հոկտեմբերի:
 241. «Արձագանք», 1895, 9 հուլիսի:
 242. «Բյուզանդիոն», 1909, 23 մարտի:
 243. Նույն տեղում:
 244. «Շիրակ», 1905, էջ 360—362:
 245. «Մակ», 1896, 4 ապրիլի:
 246. Նույն տեղում, 1897, 25 հունվարի:
 247. Նույն տեղում, 1896, 16 մարտի:
 248. Նույն տեղում, 30 հուլիսի:
 249. «Արմենիա», 1896, 24 հոկտեմբերի:
 250. «Մուրճ», 1905, №11—12, էջ 67:
 251. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 467—469:
 252. Новичев А. Д., Краткая история Турции, с. 111.
 253. «Նոր կյանք», 1899, № 19, էջ 298:
 254. Հ. Մարությանը կարծում է, որ պատրիարքը դիտմամբ է ձգձգել այդ հանձնաժողովի աշխատանքները, քանի որ Բ. դուռը սահմանադրության վերաբնեւթյունը ենթադրում էր հայերի «արտոնությունների» սահմանափակման իմաստով («Մշակ», 1907, 5 հունվարի): Այս բացատրությունը համոզել չէ, որովհետև Օրմանյանը չէր կարող հակադրել կամ խանգարել սուլթանի քաղաքականությունը:
 255. «Ժամանակ», 1909, 10 ապրիլի:
 256. «Արմենիա», 1899, 11, 14 հոկտեմբերի:
 257. Մրենց Հ., Օրմանյան հանրային խղճին և դատաստանին առջև, էջ 64—65:
 258. «Բյուզանդիոն», 1897, 13 հունվարի:
 259. Նույն տեղում:
 260. Նույն տեղում:
 261. Նույն տեղում, 17 ապրիլի:
 262. Նույն տեղում, 1903, 24 դեկտեմբերի, 1905, 28 մարտի:
 263. Նույն տեղում, 1909, 23 մարտի:
 264. «Արևիկ», 1904, 9 փետրվարի:
 265. Տ. Ծիվելեկյանը և շանավոր դեմք է հայտատու թուրքերին մամուլի պատմության մեջ: Ա. Սազայանի հետ 1870-ական թթ. նա հրատարակել է «Միմոս» գավեշտաթերթը, ապա «Թերեմանը էֆբյարը»: 1885 թ. մինչև իր մահը (1907) Ծիվելեկյանը հրատարակել է «Ճերիտեի շարգիչ» թերթը, որ խմբագրել են Անտոն Ալիքը, Ք. Լիմոնճյանը, Պ. Աղամյանը և Ս. Ամիրյանը (Ա. Ալպոյանցյան, Տիգրան Ծիվելեկյան, «Մասիս», 1907, № 16, էջ 301—305: «Ընդարձակ օբյեկտիվ» 1908, էջ 457):
 266. «Մուրհանգակ», 1899, 16 ապրիլի:
 267. Նույն տեղում, 1900, 4 օգոստոսի:
 268. Նույն տեղում, 23 օգոստոսի, 1901, 26 հունվարի:
 269. Նույն տեղում, 1900, 26 հունիսի:
 270. Նույն տեղում, 21 հուլիսի:
 271. ԳԱԹ, Թ. Ադատյան ֆ., ք. XII, № 139—140:
 272. Նույն տեղում:
 273. «Մանգումեի էֆբյարը» չի հրատարակվել 1897—1900 թթ.: 1890-ական թթ. և դրանից հետո այն խմբագրել են Մ. Գոշունյանը, ապա Ե. Անդրեասյանը: 1909 թ.

հուլիսի 27-ի համարում թերթը Հաճընի կացության առթիվ քննադատել է երիտթուրքական կառավարությանը, որի պատճառով խափանվել է ազգական ատյանի կողմից («Ամենուն տարեցույցը», 1910, էջ 304, 1912, էջ 381):
 274. «Մանգումեի էֆբյար», 1908, 23 հունիսի:
 275. Նույն տեղում, 19 հունիսի:
 276. Նույն տեղում, 31 մարտի:
 277. Նույն տեղում, 29 հունիսի:
 278. «Արևելյան մամուլ», 1898, № 6, էջ 215—216:
 279. Նույն տեղում, № 10, էջ 365:
 280. Նույն տեղում, էջ 366:
 281. Նույն տեղում, № 14, էջ 542: Տե՛ս նաև Պարսամյան Վ. Ա., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 343:
 282. «Արևելյան մամուլ», 1898, № 16, էջ 609:
 283. Նույն տեղում, № 18, էջ 727:
 284. Նույն տեղում, էջ 752—753:
 285. «Արշալույս», 1907, 26 նոյեմբերի, 28 դեկտեմբերի, 1908, 3 հունվարի:
 286. Նույն տեղում, 1908, 4, 6, 31 մարտի:
 287. «Մշակ», 1898, 8 հուլիսի: Սոսական վարդապետներին արգելված էր եպիսկոպոսանալու համար մեկնել Էջմիածին, ինչը ավանդույթ էր դրանից առաջ («Մշակ», 1898, 18 ապրիլի):
 288. «Արշալույս», 1906, 14 հունվարի:
 289. Լեհին Վ. Ի., Ելժ, հ. 25, էջ 136—137:
 290. «Նոր կյանք», 1900, № 21, էջ 226:
 291. Օսյան Ե., Գրական հիշատակներ, էջ 34:
 292. «Մշակ», 1898, 27 հոկտեմբերի:
 293. «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 69:
 294. «Արձագանք», 1895, 8 փետրվարի:
 295. «Արմենիա», 1899, 21 հոկտեմբերի:
 296. «Ժամանակ», 1909, 29 դեկտեմբերի:
 297. «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 71—72:
 298. «Մշակ», 1898, 10 հուլիսի:
 299. Նույն տեղում, 1899, 3 ապրիլի:
 300. «Մանգումեի էֆբյար», 1908, 4 օգոստոսի:
 301. «Ժամանակ», 1909, 29 դեկտեմբերի:
 302. «Մասիս», 1899, № 16—17, էջ 498—504: «Մշակ», 1899, 1 հոկտեմբերի:
 303. «Երկրի ձայնը», 1906, № 8, էջ 4:
 304. «Մանգումեի էֆբյար», 1908, 31 հուլիսի:
 305. «Հայրենիք», 1909, 19 հուլիսի:
 306. Banoglu N., Ելժ. աշխ., էջ 7—8:
 307. «Մուրճ», 1907, № 1, էջ 51:
 308. «Զանգակ», 1908, 10 օգոստոսի:
 309. «Երկրի ձայնը», 1907, № 7, էջ 9:
 310. Emin A., The Development of Modern Turkey as a Measured by its Press, p. 143.

Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна. Второе дополнительное издание.—Е., 1983.
Duvergier. Taxes des anciennes Lois Francaises. A. 1852—1870.
Iskit S. R. Matbuat rejimleri. Ankara, 1938.
Iskit S. R. Türkiye de matbuat idareleri ve politikaları—Ankara, 1943.
Young G. Corps de droit Ottoman Vol. 2, Oxford, 19 5.

4. Մենագրություններ, հոդվածներ, այլ գրականություն

Ազգային բանահարություն թուրքահայոց:—Քիֆլիս, 1914:
Ազատյան Թ., «Ժամանակ», բառանանայա հիշատակարան:—Կ. Պոլիս, 1908:
Ալպոյանյան Ա., Ազգային բանահարությունը: Իր ծագումը և կիրառությունը:
«Հնդրաձակ օրացույց օ. Քրկչի հիվանդանոցի հայոց»:—Կ. Պոլիս, 1910:
Ալպոյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր: Գրիգոր Զոհրապ:—Կ. Պոլիս, 1919:
Ալպոյանյան Ա., Կարապետ Փանոսյան: Իր կյանքը և ժամանակը:—«Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1905, 10, 12, 19—20 ապրիլի:
Ալպոյանյան Ա., Մինաս Զերպ:—Կահիրե, 1927:
Ալպոյանյան Ա., Պատմություն եվզոկիո հայոց:—Կահիրե, 1952:
Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Բ—Կահիրե, 1937:
Ալպոյանյան Ա., Տիգրան Ճիվեյեկյան:—«Մասիս», 1907, № 16, էջ 301—305:
Ասատրյան Ա. Ա., Հարություն Սրվաճյան:—Ե., 1967:
Ասատուր Հ., Դիմաստվերներ:—Կ. Պոլիս, 1921:
Ատոմ, Ազգային բանահարություն:—Կ. Պոլիս, 1914:
Ատոմ, Բարենորոգումներու հարցը:—Կ. Պոլիս, 1914:
Արփառյան Ա., Պատմություն ժԹ դարու թուրքիո հայ գրականության:—Կահիրե, 1944:
Կալեմեյարյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության:—Վիեննա, 1893:
Կալեմեյարյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության 1860-էն մինչև մեր օրերը:—«Շանդե ամսօրյա», Վիեննա, 1897, № 2, էջ 35—42, № 9, էջ 270—274:
Գեյցեր Հ., Համառոտ պատմություն հայոց:—Վիեննա, 1897:
Գրիգոր Օտյանի գոհարներն:— հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1931:
Գիվան հայոց պատմության, հ. ԺԳ, Քիֆլիս, 1915:
Միսյան Ալ., Հայ պարբերական հրատարակությունները:—«Արձագանք», 1892, № 21, էջ 327—331. № 22, էջ 343—348:
Միսյան Ալ. Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը:—«Փորձ», 1877, № 2, էջ 139—177:
Զարեանյան Գ., Պատմություն հայերեն դպրության: Բ. նոր մատենագիտություն:—Վենետիկ, 1878:
Զարդարյան Վ., Հիշատակարան, հ. Գ.:—Կահիրե, 1934:
Զարդարյան Վ., Հիշատակարան:—Կահիրե, 1940:
Ջահրապ Գր., Մանոթ դեմքեր ու պատմվածքներ:—Փարիզ, 1932:
Թուրքում աղբ., Նդիշե եպիսկոպոս Դուրյան:—Նրուսաղեմ, 1932:
Լեռ, Գլադատոն:—Քիֆլիս, 1899:
Լեռ, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2:—Քիֆլիս, 1903:

Լեռյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը: Ալեքսանդրապոլ, 1955:
Լեռյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը: Լիակատար ցուցակ:—1934:
Մերենց, Կաթողիկոսություն և իրիմյան:—Քիֆլիս, 1884:
Կարիբյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2:—Ե., 1960:
Կարիբյան Ա., Արևմտահայ լուսավորիչները 1860—70-ական թթ.:—«Տեղեկագիր» (ՀեՍՀ ԳՍ հաս. գիտ.), 1944, № 6—7, էջ 33—51:
Կարիբյան Ա. Բ., Ժողովուրդների եղբայրության դրոշի ներքո:—Ե., 1976:
Կիրակոսյան Ջ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 50-ական թթ.):—Ե., 1978:
Կիրակոսյան Ջ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 90-ական թթ.):—Ե., 1980:
Կոստանդյան Է. Ա., Գարգին Սրվանձությանց:—Ե., 1979:
Կրիմսկի Ա., Մասնեղակոն աշխարհն ու նրա ապագան:—Վաղարշապատ, 1906:
Հակոբյան Ա., Արփիտր Արփիարյան:—Վիեննա, 1922:
Հակոբյան Մ. Ն., «Արևմտքի» նորահայտ համարը:—«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 148—167:
Համբարյան Ա. Ս., Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914):— Երևան, 1965:
Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V:—Ե., 1974:
Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI:—Ե., 1981:
Հայրապետյան Կ., Հայ բուլղարական գրական կապերը XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբում:—«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, № 1, էջ 100—106:
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալյանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1:—Ե., 1955:
Վաղարյան Հ. Մ., Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ.:—Ե., 1967:
Վուկասյան Վ. Գ. Պոլսահայ մամուլի և հրատարակատեսության սկզբնավորումը:—Ե., 1975:
Ճինգոզյան Կ. Հ., Հայ-բուլղարական գրական հարաբերությունների պատմությունից:—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 3—22:
Մակարյան Ա. Մ., Միքայել Նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատիան:—Ե., 1956:
Մամուրյան Մ., Երկեր:—Ե., 1966:
Մխիթարյան Մ. Հ., Ս. Հախումյանի «Փորձ» հանդեսը (1882—1884): «Շայ պարբերական մամուլի պատմությունից» զբոսում:—Ե., 1963, էջ 219—238:
Մխիթարյան Մ. Հ., XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ մամուլի պատմությունից («Փորձ», «Արձագանք»):—Ե., 1976:
Մամուրյան Հ., Հին օրեր: Պոետ Խաչատուր Մխաբյան և իրեն ժամանակակից իմացականին վրա հայացքներ:—Կ. Պոլիս, 1907:
Մամուրյան Հ., Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու: 1400—1900:—Կ. Պոլիս, 1910:
Մամուրյան Հ., Սովերբ հին դեմքերու: 1635—1900:—Կ. Պոլիս, 1907:

Տուրք Ա., Գերմանական միջազգային քաղաքականությունը և մասնակրական աշխարհը:—«Մուրճ», 1905, № 7—8:

Նալբանդյան Մ., Հրապարակախոսական երկեր:—Ե., 1979:

Նեուսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի սոցիալադրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870-ական թթ.:—Ե., 1955:

Նեուսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Ե., 1982:

Շահպազ Ստ., Գրիգոր Զոհրապ:—Բնչրոթ, 1959:

Շտեբե Բ., Հիվանդ Մարդը:—«Մուրճ», 1905, № 11—12. էջ 57—72:

Չապանյան Ա., Խրիմյան Հայրիկ:—Փարիզ, 1925:

Չուրմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, Ա. Հատ.:—Բնչրոթ, 1972:

Պալասանյան Ստ., Պատմություն հայոց:—Թիֆլիս, 1850:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 2:—Ե., 1964:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4:—Ե., 1969:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 7:—Ե., 1969:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 8:—Ե., 1972:

Պարոնյան Վ. Ա., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917), հ. 3:—Ե., 1967:

Պողոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմությունը (1409—1921 թթ.):—Ե., 1969:

Պողոսյան Հ. Մ., Սասունի պատմությունը:—Ե., 1985:

Սապահ-Վուլյան Ս., Երիտասարդ թուրքիա:—Փարիզ, 1908:

Սավալանյան Ս. Հ., Կենսագրական հուշեր:—Կահիրե, 1900:

Սավալանյան Ս. Հ., Պատմություն Երուսաղեմի:—Երուսաղեմ, 1931:

Սեֆեր բեյ, Արդու Համիդի ներքին կյանքը:—«Երկրի ձայնը», Թիֆլիս, 1907, № 7, էջ 8—9:

Ստեփանյան Գ. Խ., Արմենակ Հայկունի:—ՀեՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, № 11, էջ 43—58:

Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, Ե., 1955:

Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան:—Ե., 1964:

Ստեփանյան Գ. Խ., Հայաստան թուրքերեն հայ մամուլը:—«Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից» գրքում:—Ե., 1963:

Ստեփանյան Գ. Խ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1: Ե., 1962:

Սրեկե Հ., Օրմանյան հանրային խղճին և դատարանին առջև:

Սրվանձտյանց Գ., Թորոս աղբար, հ. Բ:—Կ. Պոլիս, 1884:

Տեր-Մկրտիչյան Ե., Գանձեր Վասպուրականի:—Բոստոն, 1966:

Տոնպետյան Պ., Հայ ժողովուրդը դարերի միջով, հ. Բ:—Փարիզ, 1949:

Տրիս Է., Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը:—Կ. Պոլիս, 1913:

Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9:—Ե., 1958:

Փանոսյան Կ., էֆբլարը մոխայերեն:—Կ. Պոլիս, 1863:

Քեչյան Բ., Պատմություն ս. Փրկչի հիվանդանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս:—Կ. Պոլիս, 1897:

Օտյան Գ., Սահմանադրական խոսքեր ու ճառեր:—Կ. Պոլիս, 1910:

Օրմանյան Մ., Խոհր և խոսք:—Երուսաղեմ, 1929:

Յեշ Պ., Մամուլը և գրաքննությունը Ապտուլ Համիտի օրով:—«Արևելյան մամուլ», 1909, 1 հուլիսի, էջ 687—690, 21 հուլիսի, էջ 710—716, 28 հուլիսի, էջ 739—743:

Арешиян С. Г., Царская цензура и армянская печать.—Е., 1957.

Гегель, Философия права.—т. VII, М.—Л., 1934.

Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III, М., 1962.

Гутор М. Д., Новейшая история Турции и Персии (XVIII, XIX и XX столетия), ч. I.—Тифлис, 1913.

Дадиян Мкртич-бей, Современное армянское общество.—Тифлис, 1878.

Дулина Н. А., Османская империя в международных отношениях (30—40-е годы XIX в.).—М., 1980.

Дулина Н. А., Реформы танзимата и шариат.—В кн.: Ислам в истории народов Востока.—М., 1981.

Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908 гг.).—М., 1972.

Желтяков А. Д., Турецкая печать в источниках и в литературе (1729—1908).—В кн.: Историография и источниковедение стран Азии и Африки. Вып. III.—Л., 1974, с. 10—19.

Желтяков А. Д., Режим печати при младотурках.—В кн.: Проблемы истории Турции.—М., 1978.

Ибрагимов А. Х., Печать Турции.—М., 1965.

Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи.—Е., 1977.

История дипломатии. Дипломатия в новое время. 1870—1914 (автор тома **Хвостов В. М.**), т. 2,—М., 1963.

Маккольм М., Ответственность Англии перед Арменией. В кн.: Положение армян в Турции.—М., 1986.

Мегрелидзе Ш. В., Закавказье в русско-турецкой войне.—Тбилиси, 1972.

Миллер А. Ф., Мустафа-паша Байрактар.—Л., 1947.

Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции.—М., 1948.

Новичев А. Д., Итоги Крымской войны для Турции. В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. V.—Л., 1980, с. 65—76.

Новичев А. Д., История Турции. III. Новое время, ч. 2. (1839—1853).—Л., 1973.

Новичев А. Д., История Турции. IV. Новое время, ч. 3 (1853—1875).—Л., 1978.

Петросян Ю. А., Младотурецкое движение (II половина XIX—начало XX вв.).—М., 1971.

Петросян Ю. А., «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции.—М., 1958.

Петросян Ю. А., **Юсупов А. Р.**, Измир.—М., 1973.

Пономарев В. Н., Идеализация роли Англии в ближневосточном кризисе 90-х годов XIX в.—«Вопросы истории», 1977, № 8.

Ролан-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты.—В кн.: Положение армян в Турции.—М., 1876, с. 1—28.

- Саркисян Е. К.*, Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв.—Е., 1972.
- Сафрастян Р. А.*, Доктрина османизма в политической жизни Османской империи.—Е., 1985.
- Силин А. С.*, Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке.—М., 1976.
- Стамбулов В.*, Намык Кемаль.—М., 1935.
- Стендаль*, Жизнь Наполеона.—Собр. соч., т. 14.—М., 1959.
- Фадеева И. Л.*, Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм). XIX—начало XX в.—М., 1985.
- Чихачев П. А.*, Великие державы и Восточный вопрос.—М., 1970.
- Юст К.*, Анатолийская печать.—Тифлис, 1922.
- Anderson M. S.*, The Eastern Question 1774—1923.—New York, 1966.
- Arpee L.*, A Century of Armenian Protestantism (1846—1946). New York, 1946.
- Benesnlian K.*, Armenian Bondage and Carnage.—London, 1933.
- Brown P. M.*, Foreigners in Turkey. Their Juridicial Status.—Princeton, 1914.
- Davison R.*, Reform in the Ottoman Empire 1956—1876.—Princeton—New Jersey, 1963.
- Davison R.*, The Question of Ali Pasha's Political Testament.—In: „International Journal of Middle East Studies“, Cambridge Univ. Press, 1980, Vol. 11, № 2, 209—225 pp.
- Davison R.*, Turkey.—New Jersey, 1968.
- Devereux R.*, The First Ottoman Constitutional Period.—Baltimore, 1963.
- Djivéléquian A.*, La régime de la presse en Turquie.—Paris, 1912.
- Emin A.*, The Development of Modern Turkey as a Measured by its Press.—New York, 1914.
- Gallenga A.*, Two Years of the Eastern Question.—London, 1877.
- Gordon L. J.*, Armenian Relations with Turkey (1830—1930).—Philadelphia, 1932.
- Karpat K. H.*, Ottoman Population Records and the Census of 1881/1882—1983.—„International Journal of Middle East Studies“, Cambridge Univ. Press, 1978, Vol. 9, № 3, 237—274 pp.
- Knight E. F.*, The Awakening of Turkey.—London, 1909.
- Kushner D.*, The Rise of Turkish Nationalism 1876—1908. London, 1977.
- Le crime de silence.*—Paris, 1984.
- Mardin Ş.*, The Genesis of Young Ottoman Thought.—Princeton—New Jersey, 1962.
- Midhat A. H.*, The Life of Midhat Pasha.—New York, 1973.
- Nalbandian L.*, The Armenian Revolutionary Movement.—Los Angeles, 1963.
- Pears E.*, Forthly Years in Constantinople.—London, 1916.
- Pears E.*, Life of Abdul Hamid.—New York, 1973.
- Ramsay W. M.*, Impressions of Turkey.—New York, 1897.
- Ramseur E.*, The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908.—Princeton—New Jersey, 1957.

- Sadı S. bey*, Islam, Turkey and Armenia.—St. Louis, 1898.
- Studies an Diplomatic History and Historiography.*—London, 1968.
- Yalman A. E.*, Turkey in My Time.—Oklahoma, 1957.
- Balkanlı R.* Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti ve yeni basın ve matbaalar kanunu.—Ankara, 1951.

- Banoğlu A. N.*, Basın tarihimizin kara ve ak günleri.—Istanbul, 1960.
- Çapanoğlu S. M.*, Basın tarihine dair bilgiler ve hatıralar. Istanbul, 1962.
- Ertuğ H. R.*, Basın ve yayın hareketleri tarihi. İkinci baskı.—Istanbul, 1960.
- Ertuğ H. R.*, Basın ve yayın tarihi. İlk devirler.—Istanbul, 1965.
- Ihsan A.*, Matbuat hatıraları. 1823—1923.—Istanbul, 1923.
- Karal E. Z.*, Osmanlı tarihi. Cilt VII.—Ankara, 1956.
- Kuntay M. S.*, Namık Kemal. Cilt II.—Istanbul, 1949.
- Nâzhet S.*, Türk gazeteciliği.—Istanbul, 1931.
- Parmaksızoğlu A.*, Türk gazetecilik ve basın tarihi.—Istanbul, 1959.
- Şükran Kürdükül*, Şairler ve yazarlar sözlüğü.—Ankara, 1973.
- Tahsin paşa*, Abdülhamid ve Yıldız hatıraları.—Istanbul, 1931.
- Topuz H.*, 100 soruda türk bası tarihi.—Istanbul, 1973.

5. Պարբերական մամուլ

- «Ազատ խոսք», Ալեքսանդրիա:
 «Ամենուն տարեցույցը», Կ. Պոլիս:
 «Ասիա», Կ. Պոլիս:
 «Արարատ», Էջմիածին:
 «Արև», Կահիրե:
 «Արևելյան դար», Կ. Պոլիս:
 «Արևելյան մամուլ», Ջմյունիա:
 «Արևելք», Կ. Պոլիս:
 «Արձագանք», Քիֆլիս:
 «Արմենիա», Մարսել:
 «Արշալույս», Ջմյունիա:
 «Արշալույս», Քիֆլիս:
 «Արշալույս արարատյան», Ջմյունիա:
 «Բյուսնդիոն», Կ. Պոլիս:
 «Ֆրական և իմաստասիրական շարժում», Կ. Պոլիս:
 «Երկրի ձայնը», Քիֆլիս:
 «Զանգակ», Քիֆլիս:
 «Թատրոն», Կ. Պոլիս:
 «Թերեմանը էֆթյար», Կ. Պոլիս:
 «Ժամանակ», Կ. Պոլիս:

«Լրագիր», Կ. Պոլիս:
 «Լույս», Կ. Պոլիս:
 «Լրատվություն», Կահիրե:
 «Մադիկ», Զմյուռնիա:
 «Միածան», Կ. Պոլիս:
 «Կիլիկիա», Կ. Պոլիս:
 «Հայ գրականություն», Զմյուռնիա:
 «Հայրենիք», Կ. Պոլիս:
 «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա:
 «Մամուլ», Կ. Պոլիս:
 «Մանդոմեի էֆբյար», Կ. Պոլիս:
 «Մանրալուրք «Մասիս» լրագրո», Կ. Պոլիս:
 «Մասիս», Կ. Պոլիս:
 «Մասիս» հանդես, Կ. Պոլիս:
 «Մեղու», Կ. Պոլիս:
 «Մեղու Հայաստանի», Կ. Պոլիս:
 «Մեծմուսլը հավատիս», Կ. Պոլիս:
 «Մշակ», Թիֆլիս:
 «Մուսայթ Մասյաց», Կ. Պոլիս:
 «Մուրճ», Թիֆլիս:
 «Նոյյան աղավնի», Կ. Պոլիս:
 «Նոր դար», Թիֆլիս:
 «Նոր կյանք», Լոնդոն:
 «Շառիվառի», Կ. Պոլիս:
 «Երակ», Ալեքսանդրիա:
 «Սեր», Կ. Պոլիս:
 «Սովետական Հայաստան», Երևան:
 «Սուրհանդակ», Կ. Պոլիս:
 «Փորձ», Թիֆլիս:
 «Փունջ», Կ. Պոլիս:
 «Օրագիր», Կ. Պոլիս:

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ
 Ա ճ ճ ճ ա ճ ո ճ ճ ճ ր

Աբղու Ազիդ 76 101 146 152 154 155 172
 271
 Աբղու Համիդ 7—9 15 31 88 92 101
 116 164 165 171 172 175—178
 185 186 189 193 213 221 222 225
 227 229 231 234 242 245 250
 252 256 258 264—267 271 274
 276 280 281 286 289 298 299 311
 312 316—319
 Աբեղին փաշա 203 227
 Ագյաճ էֆենդի 176
 Ազարյան պատրիարք 259 270
 Ազիդ փաշա 40
 Ալաճաճյան Հ. 291
 Ալեքսանդրյան Գ. եպ. 129
 Ալի էֆենդի 154 155 163
 Ալի Սուսվի 86
 Ալի փաշա 6 43 48 76 77 87 92 96
 103
 Ալպոյաճյան Ա. 15 40 75 134 225 226
 252 301 305
 Ալփիար Հ. 309
 Ահմեդ Արիֆի 266 267
 Ահմեդ Միդհատ 15 111 229 231 258
 295
 Աղաբեկյան Մ. 97 150 204
 Աղաթոն Գր. 43 47
 Աղաթոն Մ. 43 99
 Ամատյան Ս. 311
 Ամբրոսիոս վարդ. (Իսկենդերյան) 128
 131 134 149
 Այսահակ 41
 Այվազյան Գ. 13 80 97—99 104 123
 125 130 134 235

Այվազյան Մ. 103 132 188 189
 Անդրեասյան Ե. 302 315 316
 Անդրեև Լ. 310
 Անտոնյան Ա. 15 305 316
 Աշղբյան Խ. պատրիարք 149 261 263
 268 269 272 275 289
 Աշնանյան Պ. 47
 Ասատուր Հ. 15 260 263 277 305
 Ասատուրյան Գ. 291
 Ասլանյան Ստ. 43 50
 Ասքանազ Միհրան 294
 Արզու 39
 Արիստակես եպ. (էնկյուրիի առաջնորդ)
 153
 Արիստակես քահ. (Սամաթիո) 43
 Արծրունի Գր. 13 215—217 251 256 275
 Արփիարյան Ա. 12 14 104 109 123 126
 147 149 200 201 209 213 224 231
 234 235 237 238 245 247—249
 251 252 256 257 259—263 266
 269—273 276—278 280 288 290
 293 294 297 313
 Արփիարյան Տ. 247 270 306 318
 Բանդուր Ն. 26
 Բաշալյան Լ. 247 248 260 262 263
 271—273 280 290 294
 Բառնիս էֆենդի 112
 Բարշամ 230
 Բերթե 142 213 222
 Բիսմարկ 239
 Բլաթ է. 173 189 196
 Բոսնար Լ. 301
 Գաղանճյան Հ. 301
 Գալեմբյարյան Գր. 12

Գալուստյան Գր. 302
Գայսերյան Ն. 306
Գասպարյան-Բալայանց Մ. 235
Գափամանյան Մ. 243
Գաֆաֆյան 227
Գևորգ կաթողիկոս 76
Գևորգ վարդ. 197
Գլադստոն 223 224
Գոշեն 231
Գոշունյան Մ. 243 270 301 306 318
Գորկի Մ. 310
Գրբերեն է. 310
Գրիգորիս Լպ. 130
Դադյան (Տատյան) Մ. 25
Դանիել մարգարե 160
Դեմիրճյան Դ. 305
Դիկկենս Զ. 310
Դիմաքսյան Ն. 191 196 291
Դյուֆերին լորդ 239 301
Դոստոևսկի Ֆ. 263 310
Դուրյան Ե. վարդ. 264
Եզնիկ վարդ. 128 131
Եղովպոս 239
Եղիա մարգարե 241
Եմենից 253
Ենիշահիբի Ահմեդ զարե 174 177
Եսայան Զ. 301 305
Եսայի վարդ. 41
Երամյան Գ. 47
Երեմիա 266
Երիցյան Ալ. 12 93
Զարրհանալյան Գ. 12
Զարդարյան Ռ. 303 305 309
Զգոնյան Մ. 235
Զևս 193
Զիյա Էլի 111 175
Զիյա փաշա 209
Զոհրապ Գր. 104 246 248 249 256
257 262 263 277 280 298 305
Զորայան Ն. 99 100
Էբյուզիա 174
Էդհեմ փաշա 171 176 236
Էդուար 81
Էնգելս Ֆ. 240
Էնֆիենյան Գ. 238

Էսատ փաշա 106
Էսատ, Նյուպատոս 283
Էրսոյ 0. 26
Թադեոս Լպ. 130
Թաղիադյանց Մ. 41
Թեոդիկ 305
Թյուլպենտճյան Ն. 143 159 202—204
207 212 213 225
Թլկատինցի 305 309
Թոլայան Ե. (Կավոռ) 306
Թոլայան Ն. 238
Թոշիկյան Վ. 310
Թրբերեն Ա. 84
Ժևոթյանով Ա. Դ. 16 79
Ժյուլ Վեոն 301
Իգնատև Պ. 77
Իզզեթ փաշա 286 317
Իզմիրլյան Մ. 204 212 282 286 289
293—296
Իսկիթ Ս. 26
Իսմայիլ փաշա 86 105
Իփեկճյան Ն. 137
Լեյլըրդ 211 212
Լենին Վ. Ի. 53 144 233 312
Լետր դը 84
Լիտոն Բ. 301
Լուսինյան Ա. 255 256
Լևոն VI 227
Լևոնյան Գ. 12
Խայրեղղին փաշա 213 214
Խարաճյան Մ. 173
Խոճասարյան 0. 13 97 104 105 120
130 133 143 163 166 196 202
205 206
Խրիմյան Մ. 95 102 107 117—120
122 124 129 131 157 276
Մատուրյան Ա. 305
Մերենց 102 103 105 111 210
Կամսարական Տ. 247 260 263 272 273
280
Կանի փաշա 171
Կարկուր Զ. 222
Կարնո 289
Կասար Թ. 163 175 182
Կարապետյան Ն. Տ. 255

Կյոդյուրյան Զ. 318
Կյոշեյան Ն. 124
Կյուրճյան Մ. (Հրանդ) 247 260 262
273 280
Կոնան Դոյլ 301 310
Կոստակի 173
Կոստանդյան Գ. 58 225
Հակոբ վարդ. 41
Հանի Ֆեթթա 249
Համամանյան Ն. 307
Համդի Էլի 147
Հայկունի Ա. 25 51 69—72
Հանի Սայիդ էֆենդի 180
Հասան Հայրուլլահ 172
Հասան փաշա 240
Հասան Ֆեհմի 152
Հասունյան Ա. 136 214
Հարություն փաշա (Տատյան) 314
Հարությունյան Ա. 305
Հեզել 108
Հենի Վ. 310
Հյուսր Վ. 25 93
Հյունբյարպէլենտյան Ն. քահ. 41
Հովհաննես Սազըղ 23 112
Հովսեփ վարդ. 131
Հովվյանց Ն. 50 165
Հրանտ 150
Հուրթեյլըր 224
Հուշարար (Պարոնյան Ն.) 134—135
Ղազարոսյան Բ. 120 130 133 202
Ղոնճայան Ա. 37
Ճեվահիրճյան Ա. 148
Ճերմակյան Թ. 311
Ճիվլեկյան Տ. 222 223 303 314
Մազսուտ Ս. 268 275
Մակ-Կոն 106
Մահմուդ Նեղիմ փաշա 101 102 142
151 154 163 175
Մահիտ Էլի 108 112 172 173 177 183
184 276
Մամուրյան Ն. 307—309
Մամուրյան Ղ. 37
Մամուրյան Մ. 55 63 82 83 204 243—
245 268 269 307—309
Մանվելյան Ն. 47

Մանուկյան Մ. 43
Մառք Ն. 311
Մատթեոս կաթողիկոս 72
Մարգարյան Ն. 188 189
Մալգարյան Վ. 271
Մարկ Տվեն 310
Մարտեն է. 57
Մարքս Կ. 10 18 91 274 308
Մաքսիմով 295
Մելիքզադե (Ռաֆֆի) 217
Մեծարենց Մ. 106
Մեհմետ (գրաքննիչ) 222 258—259 318
Մեհմետ Ռյուշտյու (Մյութերչիմ) փա-
շա 152 159 189
փաշա 107 111 115
Մեհմետ Ռյուշտյու (Շիրվանբազե) 142 147
Մելիքյան Մ. 183 189 272
Մելուխեշա 44
Մերենմ-Գուլի Ն. 120
Միզհատ փաշա 15 101 107 169—172
176 180
Մինասյան (տպագրիչ) 278 279
Մինասյան Ն. 96 291
Մինասյան Մ. 43
Միրզա 147
Մյունիր Էլի 264 276
Մյունիր փաշա 259
Մուլիեր 175
Մսերյան Գր. 227 252
Մուկուրուս փաշա 259
Մուխթար փաշա 239
Մուհամեդ 155
Մուհամեդ Ալի 170
Մուհիտ Էլի 111 176
Մուշեղ վարդ. 302
Մուստաֆա փաշա 227
Մուստաֆա Յազըլ փաշա 101 105 214
Մուրադ 154 157 164 172 175
Մուրատյան Ա. 50 51 66
Մուրատյանց Մ. արք. 254 268 269
Յարդումյան Ա. 235
Յուսուֆյան Զ. 247 318
Նազըմ Էլի 276
Նաթանյան Պ. 236
Նալբանդյան Մ. 36 40 72—74 110 216

Նամբը փաշա 171
 Նամբը Քեմալ 87 101 111 174
 Նաշխտ փաշա 255
 Նապոլեոն 111 77 79
 Նասրեղզին շահ 289
 Նավարյան Ա. 308
 Նար-Պեյ Խ. 128 130—133 149 170
 204
 Ներսես Վարժապետյան պատրիարք 43
 70 72 118 134 135 149 157 186
 191 198 228 229 235 242 244 268
 Նիկողայոս եպ. 130 131
 Նիկողոս վարդ. 34
 Նշան Միրզա 253
 Նորատունկյան Հ. 247
 Նուպարյան Մ. 309
 Նուպար փաշա 86
 Նուրի բեյ 111
 Նուրյան Հ. 261 264 268 275 289
 Շաթիրյան Լ. 305
 Շահնազար Հ. 272 278 280 287 289—
 291 316
 Շահնուր (Մամուրյան Մ.) 149
 Շամտանճյան Մ. 305
 Շեքսպիր 310
 Շեֆիկ բեյ 207
 Շինասի Ի. 101
 Շիրակացի Ժ. 301
 Շտեբն Բ. 296 314
 Ոսկանյան Ստ. 21 31 84 100 225 253
 Որբերյան Ռ. 309
 Չամուռճյան Հ. 44 61—64 72
 Չերազ Մ. 203 244 298
 Չիլիկիրյան Գր. 23 51 52 55—57 59
 60—62 80—84 93 127 138 249
 Չիֆթե-Սարաֆ Օ. 301 303 309
 Չոպանյան Ա. 290
 Պալապանյան Ա. 253
 Պալղազարյան Ղ. 52 63 64
 Պալլան Մ. 99
 Պաղտասարոֆ Դանիել 230 231
 Պապիկյան Պ. 318
 Պառնասյան Պ. 291 316
 Պարոնյան Հ. 13 109 113—115 122—
 125 127—135 137—139 144—146

150—151 155 158 160 178—185
 193—197 231 233 234 238 239
 243 249
 Պարտիզակցի Վ. 316
 Պարտիզական Խ. 21
 Պետրոսյան Յու. Ա. 316
 Պերպերյան Ռ. 269
 Պլեվե 289
 Պյևտրի Ժ. 101
 Պո Է. 310
 Պողաճյան Բ. 301
 Պողոս (զրաբնիչ) 25 26
 Պողոս Քաղթագյան պատրիարք 52 70
 93 126
 Պողոս վարդ. 34 36 124 128
 Պուշկին Ա. 310
 Զալալեղզին շեյխ 191 199
 Զալալյան Ս. արք. 76
 Զեվադ փաշա 277
 Զեվղեթ փաշա 199
 Զիվելեզյան Ա. 15
 Իսամ Ժ. 301
 Իսամսել Վ. 167
 Իրնան Է. 70—72
 Իոլեն-ժեկմեն Մ. 29 48
 Իռուսիյան Ն. 20 43 71 99
 Իռուսուզլյան Գ. 235
 Սաադուլլահ Բեյ 101 107 112 129
 Սազայան Ա. 222 223
 Սահակ վարդ. 40 41
 Սամի փաշա 171
 Սալիդ փաշա 209 224 227—228
 Սանտալճյան Հ. 311
 Սավալանյան Տ. 253
 Սավֆեթ փաշա 76 95 170
 Սարաֆյան Ալ. 111 178
 Սելիմ փաշա 41
 Սեպուհ Մաքսուտ 173
 Սերվեր փաշա 171
 Սերվիլեն 42—45 47 49 60 72 73 200
 Սեֆեր բեյ 317
 Սիմոն բեյ (Մաքսուտ) 135 143 264
 Սիմոն Ժ. 57
 Սիպիլ 309
 Սմայթ 284

Սյուրեյյա փաշա 317
 Սուլբերի 211
 Սպարթալյան Հ. 81
 Սվաճյան Հ. Գ. 13 24 31—36 38 41
 44—46 56 51 55 57 62 66 93 123 125
 138
 Սվաճյան Հ. Կ. 247 253—257
 Ստեփան Արզուման 142
 Ստեփանյան Զ. 83 84
 Սրապյան Լ. 302
 Սրվանձտյանց Գ. 95 96
 Սուրենյան Հ. 43
 Վանանդեցի Մ. 37 97
 Վասիլակի Սերաֆիմովի 173
 Վարդանյան Հ. 222
 Վարդովյան Հ. 111
 Վենսպետյան Հ. պատրիարք 261 268
 Վիլհելմ 276
 Վոքյուե 263
 Տամատյան Զ. 247
 Տեմիրճիպաշյան Ե. 305 306
 Տեյլորմենճյան Գ 44 61 62 64
 Տեսեյան Տ. 82
 Տիգրան Երկրորդ 76
 Տիգրանյան Մ. 128
 Տեսեսյան Ե. 227
 Տոլստոյ Ա. 310
 Տոլստոյ Լ. Ն. 263
 Տուրգենև Ի. 263
 Բաֆֆի 125 135 202 215—219 227
 232 251

Ությունյան Կ. 11 14 68 84 107—109
 146 164 165 192 228 236 240—
 242 246
 Փանոսյան Աղ. (Ալիասյան) 262 305
 Փանոսյան Կ. 13 39 40 55 67—69 72
 94—96 103 107 125—127 138
 159 165 166 200—202 205 242—245
 Փափազյան Ստ. 23 65—68 120 130
 133 202
 Փորթուգալյան Մ. 13 123 133—135 199
 200 222 259 264
 Փրոբին Զ. 189
 Քալիաղիս 138 139
 Քափթան Անդրեա 254 255
 Քելյան Բ. 228 241 247 260 270 291—
 294 297 299—301 316 318
 Քյուրեղյան Հ. 137 214
 Քրիստոս 314
 Օրմանյան Մ. 293 295—299 301 314—
 316
 Օրպել 253
 Օտյան Գր. 15 20 21 30 43 46 47 49
 70 71 99 112 125 150
 Օտյան Ե. 13 290 291
 Օ. Ց. 259
 Ֆեթվա բեյ 191
 Ֆերիտ Սիսակ բեյ 316
 Ֆիլիպ էֆենդի 87
 Ֆրենկյան Ա. 129
 Ֆուատ փաշա 30 75 76 102
 Ֆուրնիե 214

Պարբերական մամուլ

«Աղատ խոսք» 318
 «Ախապիրը Քոնսթանթինի» 21 22
 «Ամալթիա» 260
 «Ասիա» 133—137 139 140
 «Ավետարներ» 318
 «Արարատ» 103 122 187 188 194 199
 219
 «Արևելյան դար» 44 61 62 64 65
 «Արևելյան մամուլ» 149 150 210 243
 244 246 268 269 307—310
 «Արևելյան փող» 122

«Արևելք» (Կ. Պոլիս) 13 237 246—252
 256 258—262 268—275 279 287
 289 291—294 297 300 302 303
 «Արևելք» (Փարիզ) 21 31 84
 «Արևմուտք» 84
 «Արժվի Վասպուրական» 218
 «Արժվիկ Տարոնո» 218
 «Արձագանք» 11 12 237 283 289
 «Արմենիա» 264—266 298 314
 «Արշալույս» 310 311
 «Արշալույս արարատյան» 24 26 39 51
 875

52 56 63—65 74 81 100 106 209
210 253—257
«Բասիրեթ» 113 152—154 163 166 167
195
«Բիրժեվիկ վեդոմոստի» 76
«Բյուզանդիոն» 11 293 294 297 299—
302 305 307 314 316—318
«Գաղեթ դյու կիվան» 86
«Գոլոս» 227
«Դելլի Ելուզ» 286
«Դիոսեն» 11 175
«Երախայրիք» 226
«Երեակ» 61 62 64
«Եփրատ» 109 175
«Զեփյուտ» 49 50
«Զոհալ» 62
«Էլ-Ջեվայիր» 154
«Էմանուել ումեմ» 317
«Թագվիմ-ի վազայի» 22
«Թասվիրի էֆթյար» 75 86 87 101
«Թատրոն» 13 17 114 115 125 128 132
134 137—139 144 145 147 150 151
155 158 160 175 178—183 185
186 193—197 219 223 228 230
«Թերձեմանը էֆթյար» 203 209 212
222—224 241 242
«Թերձեմանը հագրգաթ» 214 229—233
258 279 295 317
«Թերջյուման-ի ահվալ» 75
«Թրակի» 152 176
«Ժամանակ» 23 49 58 65—67 94
«Ժոտնալ» 86
«Իբրեթ» 107 111
«Իկդամ» 290 295 317
«Իմպարտիալ» 107 111 113 256
«Իսթանբուլ» 317
«Իսթեբն էքսպրես» 254 255
«Իսթիկեալ» 143 148 163 171
«Իրավունք» 97
«Լա Թուրքի» 132 166
«Լեվրնդ հերալդ» 85 106 112 113 115
144 178 208 224 254 315
«Լրաբեր» 12
«Լրագիր» 143 146 152 159 160 202—
204 207 212 213 225

«Լույս» 159—161 191 192 195 196 289
291 316
«Լուսին» 148
«Մադիկ» 22 23 25 32 38 39 51 52 54
57—60 66 80—84 88 93 100 120
138
«Միածան» 96 97 116
«Միլն Ավարայրի» 97
«Միծաղ» 238
«Կիլիկիա» 49
«Կորենսպոնդենս դ'Օրիեն» 23
«Կուրեբը դ'Օրիեն» 24 25 45 85 100 107
105 106 136 137 151 208
«Հաղիբա» 111 175
«Հայաստան» (Կ. Պոլիս) 62
«Հայաստան» (Լոնդոն) 363
«Հայրենասեր» 39
«Հայրենիք» 7 13 110 122 132 159 160
187 188 194 195 199 219 234 246
247 263 272—276 278 280 287—
290 291 293 294 297 305 316
«Հեյալ» 143 148 175 182
«Հյուրիկթ» 99
«Ճերիտեի շարգիյե» 287 289 291 292
303
«Մամբեն» 208
«Մամուլ» 13 80 97 98 102 104 106
110 112 115 122—125 137 139 143
175 208 214 235
«Մանգումեի էֆթյար» 13 94—97 100
102—104 107 110 116 120 122
125—127 138 139 158—160 165
166 186 200 201 205 206 234
242 243 247 260 270 289 291
293 300 305—307 318
«Մասիս» 11 13 17 24 25 40 49 68
69 74 80 82—86 88 94 96 102
105—109 112—114 122 127 133
138 144—148 150 153—155 159
162 164—166 173 174 192 257
260—263 268 269 271—274 277
279 297 300 305—307 315—318
«Մեղու» 13 17 22 24 31—34 36 37 39

42—45 47 49—52 54—60 62 64
66 72—74 80 93 100 102 103 120
122—125 127—134 138 139 147
175 193 195 199 208—210 218
234—236 239—242 246 247 252
257
«Մալլումաթ» 295
«Մասյաց աղավնի» 271
«Մեղենիկթ» 154
«Մեղու Հայաստանի» 245
«Մեհմուար հավատիս» 21 137 159
160 165 187 188 194 195 199
222 238
«Մեհմուար մարիֆ» 141
«Մեշվերեթ» 312
«Մետեորա» 227 252 253
«Միմոս» 143
«Միոթյուն» 37—40 51 58 100
«Մյունատի էրճիաս» 32 34 37 39 40
42 59 64 66 80
«Մշակ» 11—13 155 159 199 202 203
205 210 215 216 241 251 256 260
266 272 275 276 281 287 291 295
315
«Մոմոս» 143 152
«Մոնթյոր դյու բոմերս» 214
«Մոնթյոր Օրիենթալ» 317
«Մուհիր» 86 88 89
«Մուսայթ Մասյաց» («Ջայն բնկերասի-
րական») 25 54 72
«Մուսավաթ» 176
«Նեղուղոս» 234 269 292
«Նոյի ֆրայն պրես» 317
«Նոյան աղավնի» 20 21
«Նովոյե օբոդրենիե» 246 283
Աղանա 118 209 226 290
Ադրիանուպոլիս 197
Ալաշկերտ 117 199 212
Ալեքսանդրիա 318
Ակն 221 280
Ամասիա 221
ԱՄՆ 303

«Նոր դար» 11 196 206
«Նոր կյանք» 12
«Նորագիր» 143 159 160 163 166 189
«Շիրակ» 12
«Ջալակ» 148
«Պալ մալ» 284
«Պանչ» 284
«Պեշտեր Լիլդ» 317
«Ջերբե-ի հավաղիս» 22
«Ռեվյու օֆ ռեվյուզ» 284
«Ռուդեման-ի Մասիս» 241
«Սաղեթ» 317
«Սալահ» 154 171 195 285 317
«Սաղակաթ» 143 154
«Սեկամեթ» 178
«Սեր» 67
«Սթանդարտ» 205 284
«Ստամբուլ» 162 205 208 222
269 276 292
«Սուրհանդակ» 11 300 303 304 314 318
«Վարազյու հավատիս» 49
«Վաթթթ» 116 154 163 172 175—177
195 207 211 213 222 224
«Տեմպս» 205
«Փունջ» 122 195 291
«Փահրահ» 143 176
«Քոնստանդիուպոլիս ռեվյու» 224
«Օսմանլի» 232 233 265
«Օրագիր» 13 97 102 104 105 108 122
129 132 137 139 143 195 219
«Օրաթերթ» 164—166 186
«Չար դյու Բոսֆոր» 136 137 208 223
«Չիլիպի մալլումաթ» 295
«Չոսիլ ցայտունգ» 312

Տեղանուններ

Այտրն 254 255
Այնթապ 117
Անատոլիա 164 230 269
Անգլիա 88 204 224 240 244 281
Ասիա 124
Արարիա 41
Արարկիր 221

Արգենտ 39
 Արևելք 281
 Արևմտահայաստան 10 11 28 32—34
 73 90 91 102 104 119 121 125
 144 149 156 157 166 189 191 198
 201 204 206 209 212 215 218 219
 222 223 226—230 236 241 244
 253 262 273 274 278 279 281—
 284 294—296 304 306 309 313
 Արմաշ 226
 Բաբերդ 107
 Բագրևանդ 146
 Բալկաններ 121 143 146 149 155 168—
 170
 Բալու 65
 Բաղեշ 118 194 199 222 236 286
 Բայազետ 199 223
 Բասեն 223
 Բելգիա 8
 Բեռլին 151 196 201 203 210 221 224
 239 241 243 244 265
 Բերա 28 106 110 131 238 278 311
 Բերիա (Հալեպ) 34
 Բիթլիս 290
 Բոսնիա 146
 Բուլղարիա 144 149 151 156
 Գասթեմանու 290
 Գերմանիա 8 17 276 312
 Գոնիա 290
 Գում Գափու 94 270
 Դերսիմ 22
 Դիարբեքիր 290
 Եգիպտոս 21 86 105 141 144 224 240
 258 281
 Եդիզուլե 126
 Եվրոպիա 117 226
 Եվրոպա 61 71 88 105 177 264—266
 271 290 303 317
 Երուսաղեմ 41—43 63 64 276 296
 Զեյթուն 30 40 75 121 194 198 209
 210 280 286
 Զմյուռնիա 21—23 25 26 37—39 51
 52 63 80 82 84 92 94 97 100 113
 121 149 174 209 214 215 227 243
 252—256 260 268 307 308 310 313

Էնկուրի 153 279 290
 Էջմիածին 65 76 105 160 234 249 311
 Էվերեք 158
 Քալուրի 285
 Քիֆլիս 249 276 283
 Քոբառ 221
 Քուրքիա 5 6 8 9 13 14 16—19 21 23
 25—27 39 49 53 54 75 76 84 85
 91 92 99—102 104 105 116 136
 140 143 147 151 153 156 161 162
 164 169—171 173 179—182 185
 193 195 198 204 208 211 224 226
 231 233 234 237 239 242—244
 252 258 259 263—266 275
 277 279 281 283 284 288 292 301
 302 304 308 311—314 317
 Իրան 212 280
 Լահե 298
 Լոնդոն 76 88 99 224 264 266 271 284
 Խասսուլու 94 159
 Խարբերդ 65 146 224 290 299
 Խնուս 222
 Կահիրե 264
 Կարին 95 144 187 207 210 212
 214 223 226 227 229 234—236 254
 Կարմիր ծով 258
 Կեսարիա 40 95 158 187
 Կիլիկիա 227 228 233 250
 Կիպրոս 140 204 212
 Կյուրին 235
 Կովկաս 159 251 271 276 279 283
 Կ. Պոլիս 12 13 15 16 19 21—24 32—
 34 37 39—41 44 45 51 52 56 59
 76 77 83—85 87 92—94 96—98
 100 105 106 108 112 113 115
 117—121 125 126 135—137 141
 144 149 158 159 166 168 169 173
 178 181 188 189 192 226—228
 231 233—240 246 248—250 252—
 254 256 259 266 270 271 273
 275—282 284 286—289 291 292
 295 296 298 299 306 307 311
 313 315—318
 Կրեսե 76 87 112
 Հալեպ 290

Հայաստան 36 75 105 157 194 211
 230 267 269 278
 Հերցեգովինա 141—143 146
 Հիբար 240
 Հոլանդիա 298
 Հոտմ 270
 Հրաբուս 212 314
 Հունաստան 260
 Ղալաթիա 137 201
 Ղարաթարապոլուս 266
 Ղրիմ 20 28 29 101
 Մալաթիա 166 282
 Մակեդոնիա 267
 Մանլեստր 81 264
 Մարաշ 146 173 211
 Մարսել 264 265
 Մերձավոր Արևելք 239 281 303
 Միլադյուլ (Օրթաքյոյ) 132
 Միջին Ասիա 251
 Միջին Արևելք 276 281 303
 Միտիլենա (Միդիլի) 235
 Մոլդավիա 21
 Մուշ 95 96 117 144—146 151 187 194
 198 216 217 226 280
 Մուսուլ 290
 Յուզբ 259 266 268 277 284 295 313
 316
 Յողդատ 164—166 186 188
 Նիկոմիդիա 21 24 226
 Շանա 187—189 194 199 219
 Շվեյցարիա 8
 Չարսանձազ 117
 Չեռնոգորիա (Գարատաղ) 75 143
 Չիբաստան 312
 Չմշկածազ 166
 Պեշիկթաշ 132

Պետերբուրգ 201
 Պրուսա 290
 Ջենովա 312
 Թուրսուս 131
 Թուսաստան 105 140 141 163 204 212
 216 236 244 251 268 269 281 284
 294 312
 Սալոնիկ 151 152
 Սան-Ստեֆանո 204 241 243
 Սասուն 280 282 283 284 286 302
 Սեբաստիա 103 180 222 226 229 235
 282 286
 Սերբիա 21 147 151 162
 Սիլիստրիա 111
 Սիս 311
 Սկյուտար 98
 Սոֆիա 249
 Սուդան 258
 Վալախիա 21
 Վան 95 117 146 187 190 196—199
 203 207 221 222 227 234 236 239
 240 290
 Վասպուրական 189 191 199 223 280
 Վենետիկ 99
 Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) 118 187
 199 203 207 211 223 229 280 290
 Տրապիզոն 34 76 121 187 189 194
 195 219 290
 Տուլա 106
 Փարիզ 84 99 264 266
 Փերլեմլե (Թաղամաս Կ. Պոլսում) 201
 Փոքր Ասիա 299
 Քրդստան 211
 Ֆիլիպե 296
 Ֆրանսիա 108 136 281

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ (1857—1908)

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջարան 5

Գ լ ո լ խ առաջին

Մամուլի իրավական վերահսկողության սկիզբը

- 1. Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունն ընդդեմ անկախ մամուլի 19
- 2. Մամուլի հասարակական դերի զնահատականը և նրա իրավական դրությունը 54

Գ լ ո լ խ երկրորդ

«Ժամանակավոր սրոշումը» գործողության մեջ

- 1. Արևմտահայաստանի կացության լուսաբանումը և տպագրական տեսչությունը 90
- 2. Մամուլի վերահսկողությունը ազգային մարմինների կողմից 117
- 3. Պարբերականների իրավական դրությունը «նոր օսմանների» քաղաքական ակտիվացման ժամանակաշրջանում 140

Գ լ ո լ խ երրորդ

Հայկական հարցի և բարենորոգումների ֆենարկումը

- 1. Մամուլը օսմանյան առաջին սահմանադրության ժամանակաշրջանում 169
- 2. Գրաքննությունը և Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հարցը 186

Գ լ ո լ խ չորրորդ

Մամուլը Արգուլ Համիդի բռնակալության ժամանակաշրջանում

- 1. Համիդյան գրաքննության նետազա ծավալումը 227
- 2. Գրաքննությունը 1890-ական թթ. կոտորածներից մինչև համիդյան ռեժիմի վախճանը 280
- Ամփոփում (ոտաներեն և անգլերեն) 320
- Մանորագրություններ 332
- Մատենագիտություն 362
- Անվանացանկ 371

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. Անաստասյան

Կազմը Հ. Ն. Գործակալյանի

Տեխ. խմբագիր Չ. Հ. Սարգսյան

Սրբագրիչ Գ. Է. Դեմակյան

ИБ № 1509

Հանձնված է շարվածքի 22. 02. 89 թ.: Ստորագրված է տպագրության 28. 11. 89 թ.՝
ՎՋ 04253: Չափը 60×84¹/₁₆: թուղթ № 1: Տպատեխնիկ «Գրքի տպագրական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 22,2 մամ., տպագր. 23,88 մամուլ: Ներկ. մամուլ 22,2:
Հրատ.-հաշվարկ 22,59 մամուլ: Տպարանակ 1000: Հրատ. № 7588: Պատվեր № 116:
Գինը 4 ռ. 90 կոպ.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.՝
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24.